

ՄԵՐ ՉԱՎՈՐԵՎ ՄԻՋԻՆ

ԱՐԵՎԵԼԻ

ԵՐԿՐՆԵՐ

ԵՎ

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

XX

ՄԵՐ ՉԱՎՈՐԵՎ ՄԻՋԻՆ

ԿՈՅԵ

ՀԱՅԿԱՆ ԿՈՆԿՐԵՏԻ

ԿՈՅԵ

ԿՈՅԵ

ԿՈՅԵ

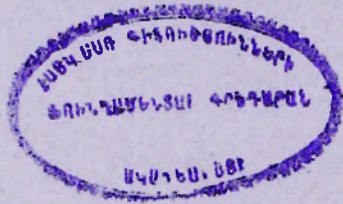

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐ

XX

Մեկնաստեղծ
Արմեն Լ. Բերապետ ճերմեան Հիմնադրամի - ԱՄՆ

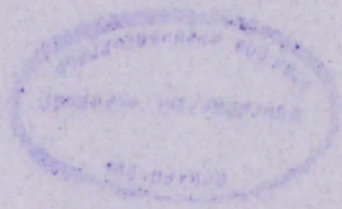

ԵՐԵՎԱՆ - 2001

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

**СТРАНЫ И НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА**

XX

ЕРЕВАН — 2001

11A.26 187 ✓
22
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

THE COUNTRIES AND PEOPLES
OF THE NEAR AND MIDDLE EAST

XX

*This publication was made possible by
Armen and Bersabe Jerejian Foundation Inc. - USA*

YEREVAN – 2001

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀՂՏ 93/99
ԳՄԴ 63.3
Մ 663

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն Խ Ո Ր Հ Ո Ի Ր Դ
Բայրուրյան Վ.Հ., Բոզոյան Ա.Ա., Հարությունյան Ն.Վ.,
Հովհաննիսյան Ն.Հ. (մախագահ), Սաֆրասայան Ռ.Ա.,
Սանփանյան Ա.Վ.

Մ 663 Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (XX)-
եր, «Չանգակ-97», 2001, 352 էջ:

«Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մատենաշարի
առաջին հրատարակման XX հատորը ներառում է տարբեր սերունդների պատ-
կանող հայ արևելագետների աշխատությունները: Աշխարհագրական – տա-
րածքային առումով նրանք ընդգրկում են Արարատյան դաշտը, Իրանը, Թուր-
քիան, Բրիտանյա Արևելքը և Հին Արևելքը: Թեմատիկ առումով ժողովածուի
հոդվածներում արծարվում են հին շրջանի, միջին դարերի, նոր և նորագույն
պատմության, քաղաքականության, միջազգային և տարածաշրջանային հա-
րաբերությունների, գրականության, արվեստի, լեզվաբանության և հարակից
այլ արդիական հարցեր:

Նախատեսվում է արևելագետների, միջազգայնագետների, պատմա-
բանների, մշակույթի հարցերով զբաղվողների, ամենալայն շրջանների, ինչ-
պես նաև քարոզազույց ուսումնական հաստատությունների ուսանողների
համար:

Մ 0503000000 2001 թ.
0003(01)2001

ԳՄԴ 63.3

ISBN 99930-2-219-5

© Հեղինակներ, 2001 թ.

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ

**ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

Առաջին աշխարհամարտը և երիտթուրքական կառավարության կողմից կազմակերպած արևմտահայության ցեղասպանությունը, որի իրականացմանը մեղսակից դարձան նաև քրդական խոշոր զանգվածները, հայերին և քրդերին բաժանեցին թշնամի բանակներին: Իր քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական հետամնացության, կրոնական և տոհմացեղային նախապաշարմունքների, ապագայի առումով իր ազգային նպատակների պարզ գիտակցությունը չունենալու պատճառով, քուրդ ժողովուրդը գործիք հանդիսացավ ռազմաշունչ մոլուցքով տարված թուրքական տիրապետող շրջանների քաղաքական արկածախնդրությանը: Հայերի ցեղասպանության պատասխանատվությունը Իթքիհադից հեռացնելու համար հետագայում երիտթուրքական գործիչները փորձել են քրդերի վրա բարդել այդ հանցագործության պատասխանատվության մեծ մասը, որպես գլխավոր շարժառիթ ներկայացնելով մտացածին մի վարկած հայերի և քրդերի ռասայական հակամարտության մասին:

Քրդերին համաշխարհային պատերազմի մեջ ներգրավելու նպատակով, Իթքիհադը շտալկոստումներ էր տալիս նրանց, պատերազմի հաղթական ավարտից հետո այդ ժողովրդի ազգային ձգտումները բավարարելու վերաբերյալ: Մասնավորապես, երիտթուրքական կառավարությունը խոստացել էր «Քուրդիստանում», որի տակ հասկացվում էր Արևմտյան Հայաստանը, քրդերին հատկացնել ինքնավարություն: Սակայն պատերազմի վեր-

ջին էտապում Արևմտյան Հայաստանի տարածքի զգալի մասը ռուսական զորքերի կողմից գրավման ենթարկվելուց հետո քրդերի մոտ կատարելապես ամրակայվեց այն համոզումը, որ այդ գրավումը վերջնական է և, որ Ռուսաստանը այլևս չի հեռանալու այդ տարածքներից: Դա քրդերին ներշնչեց այն համոզումը, որ այդ նոր տիրապետության տակ իրենք դառնալու են երկրորդական մի ուժ, իսկ կացության տեղը պիտի հանդիսանան հայերը: Այդ մտավախությունը ավելի շեշտված ձևով ուրվագծվեց հատկապես Ռուսաստանում, 1917թ. փետրվարյան հեղափոխությանը հռչակված ազգերի ինքնորոշման հիման վրա հաշտության հասնելու ժամանակավոր կառավարության 1917թ. ապրիլի 9-ին (մարտի 27) հրապարակած հռչակագրով, որտեղ հայտարարվում էր, որ Ռուսաստանում ստեղծված նոր իշխանությունը իր հերթական խնդիրներից մեկն է համարում Ասիական Թուրքիայի ոչ թուրք բնակչության ազատագրումը:² Դա քրդերի կողմից ոչ անհիմն կերպով, ընկալվեց այն իմաստով, որ Ռուսաստանի կողմից հայկական հարցը կրկին իջեցվում է հրապարակ: Այդ ենթադրությունը համարյա դարձավ համոզմունք 1917թ. ապրիլի 26-ին (մայիսի 7) Ժամանակավոր կառավարության մինիստրների խորհրդի նախագահ, իշխան Ե.Լ.Վովի և արտաքին գործերի մինիստր Պ. Միլյուկովի ստորագրած «Թուրքահայաստանի մասին» որոշման հրապարակումից հետո: Քրդերին հայտնի էր նաև, որ Եռյակ համաձայնության պետությունների կողմից ծրագրեր են մշակվում հայկական հարցի ուղղությամբ և որքան էլ որ դժվարին լինեին նրա իրականացման հնարավորությունները, այնուամենայնիվ չէր կարելի բացառել Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայկական պետականության ստեղծման հավանականությունը: Քրդական քաղաքական մտքի ներկայացուցիչների կողմից դա համարվում էր միանգամայն ռեալ, քանի որ արդեն վաղուց մեծ տերությունների կողմից հայերը դիտվում էին որպես միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտ: Դա ստիպում էր ենթադրել, որ հայերի և քրդերի միջև պայքարի հանգուցալուծումը միևնույն տարածքների վրա հայրենիք կերտելու ուղղությամբ հայերի օգտին ավարտվելու ավելի մեծ հնարավորություններ ունեն: Իսկ դա նշանակում էր, որ հոդս կցնդեին ինքնավարության կամ անկախության հասնելու քուրդ ազգայնականների փայփայած երազանքները: Այս ծանր մտորումները նրանց մոտ առաջ էին բերում

խորը տագնապի և անհանգստության զգացումներ, մանավանդ որ քրոջերը այժմ մեծ-մեծակ էին մնում Արևմտյան Հայաստանում հայկական վրեժխնդրության և ռուսական զորքերի դիմաց, որոնց դեմ եռանդուն կերպով պայքարել էին ողջ պատերազմի ընթացքում:

Սակայն շուտով իրադարձությունների մեջ կատարվեց կտրուկ շրջադարձ. ռուսական կովկասյան ճակատը քայքայվեց և զորքերը լքելով իրենց դիրքերը, զանգվածորեն սկսեցին հեռանալ: Ռազմական, քաղաքական և տնտեսական կործանման եզրին հասած թուրքական պետությունը, միանգամայն անսպասելիորեն, ստացավ իր պանթուրանական փառասիրությունները կենսագործելու նոր հնարավորություն և չհասպաղելով օգուվել դրանից, փորձեց իր օգտին շրջել դեպքերի զարգացումը: Խախտելով 1917թ. դեկտեմբերի 18-ին կնքված Էրզինջանի զինադադարը, թուրքական բանակը «մահմեդական բնակչության պաշտպանության» պատրվակի տակ ռազմարշավ կազմակերպեց դեպի Կովկաս: Թուրքական արշավժող բանակի ճնշման ներքո հայերը աստիճանաբար հետ էին քաշվում Արևմտյան Հայաստանից: Թվում էր, թե մոտենում է Թուրքիայի համար հիվանդագին հայկական հարցի լուծումը այն տարբերակով, որը մշակվել և մասամբ արդեն իրագործվել էր երիտթուրքական հայատյաց շովինիստների կողմից: Կովկասյան ճակատի քայքայումով վտանգի տակ էին ընկնում ոչ միայն պատերազմի ընթացքում ռուսական զորքերի գրաված Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթները, այլև ողջ Արևելյան Հայաստանը: Հայությունը կրկին դեմ առ դեմ հայտնվում էր մահացու սպառնալիքի առաջ և մատնվում անորոշության:

Քրոջերի մեծամասնությունը, որը Արևմտյան Հայաստանի ռուսական գրավման շրջանում ակնդեռ սպասում էր թուրքական բանակի վերադարձին, կրկին թշնամական դիրք գրավելով հայության հանդեպ, կամավոր միացավ դեպի Կովկաս արշավող թուրքական բանակին: Բթթիհաղականների հետ միավորված քրդությունը մեկ անգամ ևս դառնալով թուրքական դավադրական խաբեության գոհը՝ դյուրահավատությանը ենթադրում էր, որ լծվելով թուրքական քաղաքականության սայլին, լուծում է իր անկախության ու պետականության խնդիրները: Այդ պատրանքներն էլ ավելի բորբոքելու նպատակով, թուրքական քաղաքական շրջան-

ները և ճակատի զինվորական հրամանատարությունը ծավալեցին լայն հակահայկական քարոզարշավ, հայերի գլխին քափելով ստահող մեղադրանքներ, մահմեդական բնակչության և հատկապես քրդերի նկատմամբ «զազանություններ» թույլ տալու վերաբերյալ: Այլ կերպ ասած, հետևողականորեն հող էր նախապատրաստվում վերջնականապես պառակտելու հայ և քուրդ ժողովուրդներին և քացառելու Արևմտյան Հայաստանի տարածքում նրանց հնարավոր քաղաքական համագործակցությունը: Այդ անշնորհալու գործին եռանդուն մասնակցություն էր բերում դեռևս 1916թ. իթթիհադական մուֆ Թիմուրի կողմից կազմակերպված «Ժսլյամի միություն» անունով ռազմաշունչ կազմակերպությունը, որը քուրդերին և քրդերին մղում էր արյունոտ բախումների հայերի հետ, իսկ ապա այդ միջադեպերի կազմակերպման ողջ պատասխանատվությունը բարդում հայերի վրա:³ Դեպի Կովկաս արշավող քուրդական երրորդ բանակի հրամանատար Սեհմեդ Վեհիբ փաշայի նախաձեռնությամբ կազմակերպվել էին անկախ գրդական ջոկատներ, որոնք նախատեսված էին քիկունքում ասպատակ սփռելու և հայ բնակչության նկատմամբ ահաբեկչական գործողություններ իրականացնելու համար:⁴ Քրդական այդ ջոկատները մի շարք վայրերում (Էրզինջան, Բայբուրդ, Դերսիմ, Կարս, Արդահան) արյունոտ հաշվեհարդարներ իրականացրին հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ, հանդուգն հարձակումներ էին գործում հեռացող ռուսական զորքերի վրա և այլն:⁵ Արդեն 1918թ. մարտի վերջին և ապրիլի սկզբին քուրդական զորքերը հասան 1914թ. ռուս-քուրդական սահմանին, իսկ մեկ ամիս անց՝ 1877թ. սահմանին: Այնուհետև խորանարդ Անդրկովկասի և մասնավորապես Արևելյան Հայաստանի տարածքով, սկսեցին շարժվել դեպի իրենց նվիրական նպատակը՝ Բաքու: Հայկական զորքերը ստիպված էին գերմարդկային ճիգերով պաշտպանել մի ընդարձակ ճակատ: Իսկ քիկունքը վտանգված էր քրդական և քաթար-ազերիական սպառնալիքով: Այդ պարագաներում տրամաբանությունը հուշում էր մի ընդհանուր հասկացողություն գտնել քրդերի հետ, նրանց քացատրելով, որ քուրդական արշավանքին մասնակցությունն անհարիր է իրենց ազգային շահերին: Վկայելով այդ մասին, դեպքերին ժամանակակից ու մասնակից Կարո Մասունին գրում է. «Հակառակ հայության արդար վրեժխնդրության, դարձյալ կային հայ ազգային մարմիններ, որոնք կը ձգտեին

մնացորդ քրտության հետ համերաշխության լեզու մը գտնել և դիմագրավել թրքական վտանգը: Համերաշխության և համագործակցության կարգ մը փորձեր կատարվեցան, բայց անհաջող, որովհետև քյուրտերը վերապահ էին և չէին զիտակցեր տակավին, թե գրավված վայրերն զուրա գտնված քյուրտերուն ինչ բախտ վիճակված է»:

1918 թ. հունվարին քրդերի հետ համերաշխություն ու բարեկամություն հաստատելու մի փորձ է կատարվում նաև Խնուսում: Կ. Սասունիի նախաձեռնությամբ այստեղ են հրավիրվում Բինգյուլի, Շուշարի, Թեքմանի և Վարդույի թուրք երևելիները և ներկայացուցիչները «թուրք-հայկական մի համագումարի»: Քրդերին պարզաբանվում է երկու ժողովուրդների անցյալի հարաբերությունների ողջ պատմությունը, խոսվում է հայերի և քրդերի նկատմամբ թուրքական ջարդերի մասին և շեշտվում հայ-քրդական բարեկամության ու գործակցության անհրաժեշտությունը: Այդ բոլորը որոշ քուրդ պատգամավորների մոտ առաջ է բերում դրական արձագանք, սակայն մեծամասնությունը, հակառակ արտաքուստ հավանություն տալուն, չի թաքցնում իր մեջ սնուցվող թշնամական ոգին հայերի նկատմամբ: Ավելին, երբ թուրքական բանակը 1918թ. փետրվարի վերջերին ուժեղացրեց ճնշումը հայկական գործառնների վրա, հակառակ ժողովում իրենց տված հավատարմության ու բարեկամության երդումներին, քրդերի մեծ մասը դարձյալ օժանդակեց թուրքերին: Քրդերի աջակցությունն իթի-հաղականներին մեծապես օգնեց վերջիններես Ատրպատականը և Իրանական Քրդստանը ևս գրավելու գործում: Երբ 1918թ. փետրվարին թուրքական բանակի չորրորդ բանակային կորպուսը սկսեց շարժվել դեպի իրանական սահմանը և ապրիլին Միջագետքում տեղակայված վեցերորդ բանակի գործառնների հետ մուտք գործեց Ատրպատական և Իրանական Քրդստան, որտեղից ռուսական զորքերն արդեն հեռացել էին, թուրքերին անմիջապես միացան ոչ շատ վաղուց նրանց դեմ կռվող քրդական ցեղապետեր շեքքաթ ցեղի Ավրո ճյուղի առաջնորդներ Բամայիլ աղա Մըմկոն և սեյիդ Թան (Թահա), որոնք սկսեցին ուժգին հարվածներ հասցնել հայերի և ասորիների մարտական ջոկատներին:⁸ Նրանց օրինակին հետևեցին նաև Սոուջբուլաղի (Մեհաբադ) և այլ վայրերի քրդերը: Քրդերի այդ վարքագիծը Իրանում անգլիացիների համար ստեղծում էր տագնապալի վիճակ, նաև այն

պատճառով, որ Ատրպատականում և Իրանական Քրդստանում նրանք զորքեր չունեին և այդ երկրամասում իրենց ռազմական քաղաքականությունն իրականացնելիս հենվում էին հայկական ու ասորական զորամիավորումների վրա: Ուստի քրիտանական հատուկ ծառայությունները սկսեցին եռանդուն աշխատանք տանել Եվրոպայում և Մերձավոր Արևելքում քրդական ազգայնական վտարանդության ներկայացուցիչներ Բադրխան-բեկի, Սուրեյա Բադրխանի, Աբդուրբեգակ-բեկի, Յուսուֆ Քյամիլ-բեկի և այլոց հետ, աշխատելով համոզել նրանց, որ հանուն դաշնակիցների շահերի անհրաժեշտ է համագործակցել հայերի հետ, խոստանալով, որ պատերազմից հետո քրդերը կազատագրվեն թուրքական լծից:⁹ Անշուշտ անգլիացիները համոզելու այդ գործելակերպը ամրակայում էին թուրք երևելիներին խոշոր կաշառքներ հատկացնելու կամ նրանց անձնական պատվախնդրությանը հազուրդ տալու շնայլ խոստումներով: Արձագանքելով քրիտանական առաջարկներին, մի շարք ցեղեր շփումների մեջ մտան անգլիացիների հետ, առաջ քաշելով որոշ նախապայմաններ: Այսպես, Սուլեյմանի շրջանում բնակվող մուքրի քրդերը բանակցություններ սկսեցին քերական հանում (ներկայումս Բախթարան) նստող անգլիական հյուպատոսի հետ, նրան հավաստիացնելով, որ պատրաստ են ընդունելու անգլիացիների առաջարկները: Միաժամանակ հյուպատոսի հետ բանակցողները խորհրդապահորեն նրան հայտնեցին, որ քրդերը կարող են աջակցել «դժվարին հայկական հարցի լուծմանը», պայմանով, որ անգլիացիներն էլ իրենց համաձայնությունը տան քրիտանական հովանու ներքո «անկախ Քրդստան» ստեղծելուն:¹⁰ Անտարակույս քրդերի կողմից սա միանգամայն նոր հարցադրում էր, որը դատելով հետագա իրադարձություններից, հետաքրքրեց անգլիացիներին: Հարցի ավելի ընդլայնված ֆորմատով 1918թ. հունիսին Ժնևում բանակցություններ սկսվեցին քրիտանական հայտնի քաղաքական գործիչ Պերսի Քոքսի և թուրք ազգայնական, թուրքական բանակի գեներալ Շերիֆ-փաշայի միջև: Բանակցությունների թեման այսպես կոչված Իրաքյան Քրդստանի (Մոսուլ կենտրոնով) ինքնավարության հարցն էր, որը գեներալի կարծիքով նույնպես պետք է գտնվեր քրիտանական հովանու ներքո: Ընդդրում Շերիֆ-փաշան խորհուրդ էր տալիս այդ ինքնավարությունը հռչակել մինչև Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի բացումը և դրանով իսկ պետություն-

ներին դնել կատարված փաստի առջև: Հանդիպման ընթացքում քննարկման առարկա դարձավ նաև հայ-քրդական հարաբերությունների հարցը: Երկու ժողովուրդների միջև առկա և ընթացքում ծագող հակասությունների համար Շերիֆ-փաշան առաջարկեց Լոնդոնում ստեղծել մի մշտական գործող կոմիտե: Սակայն նրա առաջարկությունների այդ ամբողջ փաթեթը մնաց անիրագործելի և ընթացք չտրվեց անգլիացիների կողմից առաջին հերթին այն պատճառով, որ նրանք բնավ մտադրություն չունեին քրդերին հատկացնել ինքնավարություն, առավել ևս անկախություն: Ընդհակառակը, 1916թ. Սայքս-Պիկոյի գաղտնի պայմանագրով Սիջազետը Մոսուլի նավթաբեր շրջանով հանդերձ մտնում էր բրիտանական շահերի գոտու մեջ: Բացի այդ, անգլիացիները որպես քաղաքական գործիչ մեծ համարում չունեին Շերիֆ-փաշայի մասին, նրան համարելով քրդական վերնախավի շրջանում աննշան ազդեցություն ունեցող մարդու և ամենակարևորը տեղական քրդական արմատներից կտրված անձնավորություն:¹¹ Ուստի և նրա հետ վարվող բանակցությունները անգլիացիների համար կրում էին նախնական զոնդաժի բնույթ:¹²

Վերոհիշյալ իրադարձությունների ընթացքում օսմանյան ռազմարշավը Հայաստանում ու Անդրկովկասում շարունակվում էր: Թուրքական հսկա ուժերի առջև հայությունը տեղի տվեց: 1918թ. հուլիսի սկզբին Հայաստանի վզին փաթաթվեց Բաթումի տխրահռչակ պայմանագիրը, որը փաստորեն Հայաստանը վեր էր ածում օկուպացված երկրի: Ողջ Արևմտյան Հայաստանը վերանվաճվեց թուրքական զորքերի կողմից, իսկ Արևելյան Հայաստանը սեղմվեց .11 հազար քառ. կիլոմետր ունեցող սահմանների մեջ:

1918թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի անկախության հռչակումը նոր մտահոգություններ պատճառեց քրդերին: Թեև հայկական փոքրիկ հանրապետությունը «կը կծկվեր իր նեղ մորթին մեջ... քյուրտերը, սակայն, սկսան մտածել, որ անկախ Հայաստան մը գոյություն ունի, փոքր կամ մեծ, այդ մասունկը վաղը կընա մեծնալ»:¹³ Բացի այդ, քրդերը արդեն կատարելապես տեղյակ էին, որ Մեծ Բրիտանիան թուրք քաղաքական գործիչների հետ անջատ բանակցություններում հարց էր բարձրացել Հայաստանում, Սիրիայում, Սիջազետքում, Պաղեստինում ու Արաբիայում «ինքնա-

վար կառավարությունների» ստեղծման մասին, միանգամայն զանց առնելով քրդական հարցը:¹⁴

Անդրադառնալով 1918–1919թթ. հայ–քրդական հարաբերությունների զարգացումների հարցին, Կ. Սասունին, որը համարվում էր քրդական հարցի գիտակ, գրում է. «Հայաստանի Հանրապետությունը միջոց չունեցավ մտածելու քրտո–հայ հարաբերությունների մասին: Հայկական հարցը ընդհանուր ընդունելություն գտած էր: Լայն Հայաստանի խնդիրը լուծված կը նկատվեր: Աշխարհի հզորներու խոստումները շատ էին ու հայկական դուրսհանումները անկարևոր խնդիր մը նկատած էր մեր և փոքր դրացիներու փոխհարաբերությունը: Քյոտրտերը (Հայաստանին սահմանակից և մաս մըն ալ Հայաստանի սահմաններեն ներս) հաշտության և համագործակցության մտածումը երբեք չունեցան»:¹⁵ Իր այդ գնահատականի մեջ Կարո Սասունին իսպառ զանց է առնում այն իրողությունը, որ հայերի և քրդերի շահերը տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում կատարելապես ներհակ էին: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը իր արտաքին քաղաքականության գերխնդիրն էր համարում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայկական պետականության վերականգնումը կամ ծայրահեղ դեպքում այդ տարածքների միացումը Արարատյան Հանրապետությանը, մի հանգամանք, որը կտրականապես մերժվում էր քրդերի կողմից և առաջ բերում նրանց վճռական հակազդեցությունը, այդ թվում նաև զինված ճանապարհով: Դա միանգամայն հասկանալի էր, որովհետև քրդերը երազում էին այդ նույն տարածքների վրա ստեղծել «անկախ Քրդստան»: Այս իրողությունը կատարելապես անիմաստ էր դարձնում «փոքր դրացիների» հետ վտխարաբերությունների զարգացումը: Բացի այդ, հենց ինքը՝ Կարո Սասունին, հակասելով ինքն իրեն, իրավացիորեն նշում է, որ քրդերը «ժաշտության և համագործակցության մտածումը երբեք չունեցան», թեև հայ գործիչների կողմից 19–րդ դարի կեսերից սկսած ընդհուպ մինջև առաջին աշխարհամարտի բռնկվելը, այդպիսի առաջարկություններ բազմիցս կատարվել էին:¹⁶ «Հայերը, 1919թ. աշունն սկսած, մտահոգված էին Տաճկահայաստանի վերագրավման խնդրով,— շարունակում է Կ. Սասունին: Եվ պետք է ըսել, թե ամենն մեծ խոչընդոտը քրտական թշնամի զանգվածը կը ներկայանար: Հայաստանի Հանրապետությունը կը գիտակցեր թրքական ուժի մեծության: Կը

տեսներ, որ տն հետզհետե կը վերակազմվի և եթե հայկական հարցը չլուծվի խորհրդաժողովներուն մեջ, մեր սահմաններուն վրա այդ հարցի կարգադրությունը սվինի ներկայության պետք պիտի ունենա»:¹⁷

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրված Մուղոսի զինադադարը նշանակում էր Օսմանյան կայսրության փաստական կապիտուլյացիա Համաձայնության պետությունների առջև: Տասներկու օր անց հանձնվեց նաև Գերմանիան: Առաջին համաշխարհային պատերազմն ավարտվեց: Մուղոսի զինադադարը, սակայն, աղետալի եղավ հայ ժողովրդի համար: Այն ըստ էության հանդիսացավ «հայկական ըզձանքներուն տրված առաջին հարվածը»:¹⁸ Այդ զինադադարի կետերի մեջ բացակայում էր թուրքական ուժերի զինաքափման և դաշնակիցների զորքերի կողմից հայկական նահանգների գրավման վերաբերյալ որևէ հոդված: Ամենավտանգավորը սակայն թերևս այն էր, որ Մուղոսում մեծ վեզիր Իզզեթ-փաշան առաջ քաշեց Թուրքիայի և կովկասյան ժողովուրդների դաշնություն ստեղծելու հարցը՝ թեև դաշնակիցների հովանու ներքո, սակայն իրականում այդ դաշնությունում Թուրքիային էր պատկանելու «մեծ եղբոր» կարգավիճակը: Հայերին վերաբերող 24-րդ հոդվածում տրվում էր հետևյալ ձևակերպումը. «Հայկական վիլայեթներից (որևէ) մեկում անկարգություններ ծագելու դեպքում դաշնակիցները իրենց վերապահում են նրա մի մասը գրավելու իրավունք»:¹⁹ Այնուհաստի, որ արևմտահայությունը չէր կարող որևէ ակնկալիք ունենալ այդ առերջ, ոչ մի կոնկրետ հարցի լուծման չմիտված հոդվածից: Մուղոսի զինադադարը կտրուկ մեծացնում էր բրիտանական ազդեցությունը Արևելյան Անատոլիայում, որովհետև անգլիացիները լցնում էին այն վակուումը, որն առաջացել էր ռուսական զորքերի հեռանալու պատճառով: Չինադադարի 7-րդ հոդվածը դաշնակիցներին (ոնա՝ անգլիացիներին) իրավունք էր վերապահում գրավման ենթարկել Թուրքիայի ցամաքացած ռազմավարական կետ, «եթե հանգամանքները դառնային սպառնալից դաշնակիցների անվտանգության համար»: Չնայած այն հանգամանքին, որ Մուղոսի զինադադարը միանգամայն անպտուղ ու անօգուտ երևոյթ էր հայկական հարցի համար, սակայն քրդական վերնախավը այն գնահատեց որպես հայերի օգտին ձեռնարկված հերթական մի քայլ: Դա մեծացրեց քրդերի կասկածները անգլիացիների նկատմամբ, որոնց թվաց, թե հայերի

և քրդերի հետ հարաբերությունների հարցում անգլիացիները իրականացնում են կողմնապահ քաղաքականություն՝ անտեսելով քրդերի շահերը: Հետևաբար հայկական հարցը դառնում էր մի փորձաքար քրդական գործիչների հետ Անգլիայի իրականացրած հարաբերություններում: Մուղղոսի զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո թուրքական կառավարության թույլտվությամբ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն խթանեց քրդական գործնությունը Արևմտյան Հայաստանում՝ քրդական մեծամասնություն հաստատելու և Կովկասից ու Իրանից հայ գաղթականների վերադարձը արգելելու համար: Այդ նպատակով երիտթուրքական սպաները քրդերից տեմոդորեն կազմակերպում էին նաև «չեթե» հրոսակախմբեր:

1918թ. հոկտեմբերին քրիստոնեական գործերը զենեղալ Ու. Մարշալի հրամանատարությամբ ձեռնամուխ եղան Մոսուլի գրավմանը, որն այդ ժամանակ դեռ գտնվում էր թուրքերի ձեռքում: Նոյեմբերի 10-ին ողջ Մոսուլի վիլայեթը արդեն գրավված էր անգլիական զորքերի կողմից:²⁰

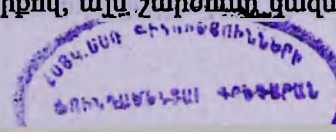
Թուրքական արձագանքը Մոսուլի նավթաբեր շրջանի կորստի վերաբերյալ վերին աստիճանի սուր էր: Այդ վիլայեթի քրդական հոծ բնակչությանը անգլիացիների դեմ հրահրելու նպատակով, թուրքերը լծվեցին բուռն հակաանգլիական քարոզչության, լայնորեն օգտագործելով նաև «հայկական սպառնալիքի» վերաբերյալ վարկածը: Միաժամանակ թուրքական գործակալությունը սկսեց լուրեր տարածել, որ այդ վայրերում ոչ շատ վաղուց տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների հետևանքով «թուրք քշված» ասորիները, անգլիական զենքերով զինված, վերադառնում են Մոսուլի վիլայեթ՝ քրդերի դեմ վրիժառության պատերազմ մղելու համար:²¹ Կրքերն ավելի բորբոքելու համար, որպես հարյուր տոկոսանոց ճշմարտություն, թուրքերը նաև թռուցիկներ էին տարածում այն մասին, որ անգլիացիների աջակցությամբ շուտով ստեղծվելու է անկախ հայկական պետություն, որի սահմանների մեջ են մտնելու նաև բուն քրդական հողերը:²² Հակահայկական կրքերի բորբոքումը ձեռնառու էր նաև քրդական ցեղային և հոգևոր վերնախավին: Ուստի նաև մեծ եռանդով լծվեց էթնիկական մախապաշարունների և մահմեդական շովինիզմի վրա խարսխված քարոզչության ծավալմանը: Եռյակ Համաձայնության երկրների և ԱՄՆ-ի կողմից հայկական հարցի արծարծում-

ները քրդական վերնախավի կողմից մեկնաբանվում էր որպես անվիճելի ապացույց այն իրողության, որ քրիստոնյա պետություններն ու նրանց «հայկական գործակալությունը» դավադրություն է նյութում քուրդ-մահմեդականների դեմ: Կառչելով այս մտացածին վարկածից, իթթիհադականներն ու թուրք ազգայնականները սկսեցին ճարակորեն ահաբեկել մահմեդական զանգվածներին ու հատկապես քրդերին, «հայ-քրիստոնեական» սպառնալիքի ուրվականով:²³ միաժամանակ աշխատելով իրենց կողմը ներգրավել տարածաշրջանի իրական ռազմա-քաղաքական ուժը՝ քրդական առաջորդներին և նրանց զինված ջոկատները, որոնք թուրքերի կարծիքով ունակ էին հակակշռելու քրիստոնեական քաղաքականությանը: Հատկանշական է, որ հակաանգլիական այդ քարոզչությունը գաղտնի աջակցություն էր գտնում նաև Ստամբուլի իթթիյաֆիստական կառավարության կողմից, որը համարվում էր քրիստոնեական: Հատկապես Միջագետքի հյուսիսում, Մոսուլի նահանգում, թուրք-քրդական քարոզչական պատերազմը այնպիսի վտանգավոր չափեր ընդունեց, որ քրիստոնեական վարչությունը 1919թ. մայիսի 12-ին պաշտոնապես հայտարարեց, որ այն տարածքները, որոնց վրա գերազանցապես բնակվում են քրդեր, ազատ են լինելու «հայկական հավակնություններից»:²⁴ Սակայն այդ հայտարարությունը չբավարարեց քրդերին, որոնք անգլիացիներին պահանջում էին ռեալ երաշխիքներ: Այսպես, 1919թ. մայիսին Բաղդադում անգլիացիների հետ բանակցությունների ժամանակ սեյիդ Թահան հայտարարեց, որ ինքը պատրաստ է համագործակցել նրանց հետ պայմանով, որ ընդունեն իր մի քանի պահանջները, այդ թվում նաև հետևյալը. քրիստոնյա ժողովուրդների (խոսքը հայերի և ասորի-նեստորականների մասին է—Վ.Բ.) վերադարձը քրդաբնակ շրջաններ չպետք է հանգեցնի նրանց տիրապետության հաստատմանը քրդերի նկատմամբ: Անգլիական վարչությունը մասամբ ընդունեց այդ պահանջը, շահագրգռված լինելով Սուլեյմանիեի քրդերի ապստամբությանը սեյիդ Թահայի աջակցության մեջ: Իր հերթին Իրաքում քրիստոնեական վարչության ղեկավար Արմուդ Վիլսոնը Թահային հղեց մի մամակ, որտեղ ի թիվս մի շարք այլ խնդիրների, խոստանում էր նաև իր բարի ծառայությունները հայերի հետ քրդերի հաշտեցման գործում, ինչպես նաև քրդական շահերի պաշտպանությունը առաջիկայում գումարվելիք Փարիզի խաղա-

դության վեհաժողովում:²⁵ Միանգամայն ակնհայտ էր, որ հայերի և քրդերի հետ հարաբերությունների հարցում բրիտանական դիվանագիտությունը որոշել էր կիրառել բարդ խուսանավումների քաղաքականություն, մասնակի ունենալով նրանց երկուսին էլ պահել իր քաղաքական ազդեցության շրջանակների մեջ: Ըստ այնմ սկսեցին երևան գալ հայկական և քրդական առանձին պետությունների ստեղծման անգլիական մախազներ, որոնց իրականացման ցանկությունը, սակայն, հավասար էր գերոյի և ամենակարևորը այդ խոստումները ոչնչով պարտավորեցնող չեին անգլիացիների համար: Այսպես, դեռևս 1918թ. դեկտեմբերին, բրիտանական ռազմական մինիստրության ներկայացուցիչ Ֆ. Մաունտեյլը առաջ քաշեց մի այդպիսի մախազի, ըստ որի հայկական պետությունը զբաղեցնելու էր Վանա լճից մինջև Սև ծով ընկած տարածքը, իսկ քրդական պետությունը՝ Վանա լճից հարավ ընկած շրջանները:²⁶ Իսկ 1919թ. հունիսի 13-ին Բաղդադում բրիտանական քաղաքական ծառայությունը Արմուդ Վիլսոնի գլխավորությամբ կազմեց մի փաստաթուղթ, որտեղ առաջ էր քաշվում իրաքյան և քրդական հարցերի միաժամանակյա լուծման մի նորացված մախազի: Նրանում տեղ էին գտել նաև հայկական ու քրդական առանձին պետությունների ստեղծման ծրագրեր: Այսպես, Տրապիզոնի և Էրզրումի վիլայեթները պետք է կազմեին հայկական պետություն ամերիկյան հովանու ներքո, իսկ Դիարբեքի, Խարբեք, Վան և Բիթլիս վիլայեթները՝ քրդական պետություն անգլիական հովանու ներքո: Մոսուլ, Բաղդադ, Բասրա վիլայեթներից կազմվելու էր արաբական պետություն՝ նույնպես բրիտանական հսկողության ներքո: Որպես այս ծրագրի եզակի այլընտրանք առաջարկվում էր թուրքական տիրապետության վերականգնումը հայկական վեց վիլայեթներում՝ եվրոպական հսկողության ներքո:²⁷ Դժվար չէ նկատել, որ սա ըստ էության մախապատերազմյան շրջանում մշակված «Հայաստանում իրագործվելիք բարեփոխումներին» վերադարձի մի ծրագիր էր, հստակ քրդամետ հակվածությամբ: Չարմանալին, սակայն, անգլիացիների նորահայտ քրդամետությունը չէր, այլ այն, որ հենց այդ նույն ժամանակաշրջանում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ շփումների ժամանակ անգլիական իշխանությունները գծում էին Հայաստանի միանգամայն այլ, անհամեմատ ընդարձակ սահմաններ:

1919թ. սկզբին, Ստամբուլում, «Քրդստանի վերածնության ընկերության» ներկայացուցիչները, որոնց հաճախ անվանում էին նաև երիտքրդեր, սլահանջեցին հայտարարել Քրդստանի անկախության մասին և «քրդական մահանգներից» վտարել բոլոր օտարերկրյա, այդ թվում նաև թուրքական ուժերին: Ընկերության նախագահ սեյիդ Աբդուլղադերը կտրուկ հանդես եկավ երիտքրդերի այդ առաջարկի դեմ, վկայակոչելով այն հանգամանքը, որ թուրքերը համաձայնվել են ստեղծելու սուլթանից կախում ունեցող ինքնավար Քրդստան (Աբդուլղադերը նկատի ուներ ընկերության ստորագրած համաձայնագիրը «Հուրիեթ վե իթթիլյաֆ» կառավարող կուսակցության հետ): Այնուհետև սեյիդ Աբդուլղադերը խորհուրդ էր տալիս ընկերության երիտասարդ անդամներին մեկնել քրդաբնակ շրջաններ և այնտեղ քարոզչություն մղել ընկերության ծրագրի շրջանակներում, ինչպես նաև բոլոր ուժերով հակազդել ու դիմակայել ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի սկզբունքներին համապատասխան անկախ ազգային հայկական պետության ստեղծմանը: Աբդուլղադերը վճռակամորեն հանդես էր գալիս հայերի և քրդերի միավորման դեմ հայկական և քրդական հարցերը լուծելու համար: Նա կտրականապես դեմ էր նաև սուլթանաթից ու խալիֆաթից անկախ քրդական պետության ստեղծմանը:²⁹

1919թ. հունվարի 18-ին Փարիզում բացված խաղաղության վեհաժողովում հայկական զույգ պատվիրակությունները՝ Ավետիս Ահարոնյանի և Պողոս Նուբարի գլխավորությամբ, վերստին բարձրացրին հայկական հարցը: Բնականաբար այդ իրադարձությունը խորը տագնապի զգացումներ էր առաջ բերելու քրդական ազգայնական շրջանակներում, մանավանդ, որ Փարիզում հայ պատվիրակության կազմից բարձրացվում էր արևմտահայ գաղթականների վերադարձի հարցը: 1919թ. մայիսի 7-ին Փարիզի հայկական տեղեկատվական բյուրոն հաղորդում էր, որ ըստ լավատեղյակ աղբյուրների, քրդերը ծավալել են տենդազին գործունեություն հայկական տարածքներում մեծամասնություն կազմելու նպատակով, որպեսզի Կովկասում և Պարսկաստանում ապաստանած հայ փախստականներին թույլ չտան վերադառնալ Արևմտյան Հայաստան: Տեղեկատվության մեջ ասվում էր նաև, որ քրդերը, անհրաժեշտության դեպքում, կոտորում են հայերին: Տեղեկատվությունը կազմողների կարծիքով, այս շարժումը կազմա-

կերպով և ղեկավարվում է Կոստանդնուպոլսից:³⁰ Փարիզում դաշնակիցների առջև քրդերի շահերի պաշտպանության դերում հանդես եկավ Շերիֆ-փաշան: Այս անձնավորությունը սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի կառավարման տարիներին աշխատել էր Բեռլինի և Ստոկհոլմի թուրքական դեսպանություններում: «Միասնություն և առաջադիմություն» կոմիտեի իշխանության գլուխ գալուց հետո նա Փարիզում հրատարակում էր երիտթուրքերի դեմ ընդդիմադիր «Մաշրուֆիեթ» թերթը:³¹ Կերասի կոնգրեսում, թուրքական պատվիրակության անդամ էր Շերիֆ-փաշան, որը սակայն կոնֆերանսի ժամանակ, իր վրայից ցած դրեց թուրքական պատգամավորի պարտականությունները և «Զրդստանի վերածնության ընկերության» առաջարկով, իրեն հայտարարեց «թրդական պատվիրակության նախագահ»: Փարիզի վեհաժողովի դիվանագիտական շրջաններում նրան չճանաչեցին որպես «թրդական պատվիրակության ղեկավար», առավել նա, որ նման ոչ մի պատվիրակություն գոյություն չուներ: Այսպիսով, Շերիֆ-փաշան քուրդ մտավորականության կամ ազդեցիկ ցեղերի կողմից չէ որ ընտրված էր որպես Փարզի վեհաժողովի պատգամավոր, թեև նա ուներ նաև մի շարք քուրդ ղեկավարների համաձայնությունը, վարելու քրդական դատը Փարիզում: «Շերիֆ-փաշան հստակ գաղափար չուներ Քյուրդիստանի անկախության և անոր հավանական սահմաններու մասին: Մյուս կողմեն ան տակավին թուրքիտ հին պաշտոնյաի հոգեբանությունն ու նկարագիրն ուներ և կարելի չէր ըսել, թե թրքական դիվանագիտական դարձվածքները նկատի չէր առնել, երբ քրդական հարցը կը հետապնդեր», — գրում էր Կ. Սասունցի:³²

1919թ. մարտի 22-ին Շերիֆ-փաշան խաղաղության վեհաժողովին ներկայացրեց (նույն օրվա կանխ փետրվարի 6-ի օրակարգի)³³ մի հուշագիր քրդերի պահանջների մասին և տարբեր փաստաթղթեր քրդական բազմաճյուղների վերաբերյալ: Այդ հուշագրում շարադրված էին «քուրդ ազգի օրինական պահանջները», որոնք հակադրվում էին «Հայաստանի իմպերիալիստական հավակնություններին»: Շերիֆ-փաշան իր պահանջները ճգնում էր հիմնավորել նրանով, որ քրդերը ոչ միայն ճնշող մեծամասնություն են կազմում հայերի բնակեցրած երկրամասերում, այլև ունեն նաև այն առավելությունը, որ «ճակատակ հայերի» միատարր են: Շերիֆ-փաշայի հուշագիրը պահանջում էր անկախ քրդական պետու-

յան ստեղծում ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի հռչակած «14 կետերի» սկզբունքներին համապատասխան, ինչպես դա արվում էր Հայաստանի և Արարիայի կապակցությամբ: Ընդորոմ, նա Վիլսոնի հռչակած ազգերի ինքնորոշման իրավունքը հասկանում ու մեկնաբանում էր յուրովի: Նա առաջարկում էր ստեղծել միջազգային մի հանձնաժողով, որի խնդիրն էր լինելու զծել ապագա Քրդստանի սահմանները «ազգության» սկզբունքով՝ ներառելով նրա մեջ բոլոր այն տարածքները, որտեղ քրդերը կազմում էին մեծամասնություն: Ընդորոմ նա փորձում էր շահարկել այն հանգամանքը, որ 1915թ. ցեղասպանությունից հետո հայկական վեց վիլայեթներում հայ ազգաբնակչության թիվը կտրուկ նվազել էր և այդ ֆոնի վրա քրդերը ստացել էին առավելություն: Հենց դա էլ նրան համարձակություն էր տալիս առաջարկելու, որ անցկացվի պլեբիսցիտ: Ապագա միջազգային հանձնաժողովին «կողմնորոշելու» համար Շերիֆ-փաշան, իբրև ապագա Քրդստանի տարածք, առաջարկում էր Դիարբեքիրի, Խարբերդի, Բիթլիսի, Մոսուլի վիլայեթները և Ուրֆայի սանջակը: Մակայն սա միմիումն պահանջ էր, որը զենեքայր անվանում էր «անկատար Քրդստան» կամ «Արևմուտքի համակրանքը վայելող հայերի համար նպաստավոր պայմաններով ստեղծված Քրդստան»: Նա գտնում էր, որ եթե աշխարհի ուժեղները «ցանկանային արդարացիորեն կիրառել ազգության սկզբունքը», ապա երկիրը, որտեղ քրդերը մեծամասնություն են կազմում, կտարածվեր շատ հեռուները՝ դեպի հարավ-արևելք, հյուսիս-արևմուտք, կամ իր մեջ կներառներ Էրզրոմի վիլայեթի մի պատկանելի մասը և պարսկական Քրդստանը:

Համաձայն Շերիֆ-փաշայի «մաքսիմում ծրագրի», Քրդստանի սահմանները հյուսիսում անցնելու էին կովկասյան սահմանով, արևմուտքում՝ Էրզրոմ-Էրզինջան-Արարկիր-Դիվրիկ գծով, հարավում՝ Մինջարի, Թեյ-Աֆարի-Էրբիլի-Քիրքուքի-Մուլեյմանիեի լեռներով և Սեննեյով (Սենեհեջ), արևելքում՝ Ռեվանդուզ-Բաշկալի գծով և ապա իրանական սահմանով մինչև Արարատ լեռը: Այսպիսով, Հայաստանի նշանակալից մասը թուրքական բանակի բուրդ զենեքայր մտցնում էր Քրդստանի մեջ: Որպես դրա «հիմնավորում» նա բերում էր հետևյալ մտացածին փաստարկները. նրա կարծիքով Քրդստանի հարցը լուծելիս պետք է նկատի ունենալ, որ քրդերի ազգային հարստությունը կազմում է բացառապես ռյխարարությունը, որը պահանջում է,

կլիմայի պատճառով, ամառային և ձմեռային արտափայտերի առկայություն: «Եթե այդ արտափայտերից գեթ մեկը դուրս մնա Քրդստանին հատկացված ապագա սահմանից, ապա տնտեսական կյանքը ուժգնորեն կխաթարվի և ժողովուրդը կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքում կմատնվի թշվառության».— դատում էր գեներալը: Այդ դեպքում, նրա կարծիքով, քրդերը ստիպված կլինեն զբաղվել ավազակությամբ և հարևանների հողերի ասպատակությամբ՝ ստեղծելով մշտական անհանգիստ վիճակ: Շարունակելով ահաբեկել տերություններին, նա գտնում էր, որ եթե նոր ստեղծվելիք Հայաստանի մեջ ընդգրկվեն այնպիսի տարածքներ, որտեղ քրդերը մեծամասնություն են կազմում, ապա անկասկած, ռազմատենչ ու իրենց ազգային անկախության նախանձախնդիր այդ ցեղերը չեն կարողանա հանդուրժել այդ բանը, որի հետևանքով ապագա Հայաստանում անկարգությունը կթագավորի անընդմեջ, եթե իհարկե դաշնակիցները այնտեղ մշտապես ուժեղ բանակ չպահեն, որն իր հերթին կենթարկվի պարտիզանական պատերազմի բոլոր հարձակումներին: Վերջապես հուշագրում ասվում էր, որ Քրդստանի բոլոր բնական հարստությունները պետք է պատկանան միայն քրդերին:³⁴ ԵրիՖ-փաշան ճգնում էր արդարացնել քրդերի կողմից հայ փախստականների հողերի զավթումը և նրանց վերադարձը իրենց հայրենիքը բացառելու միտումով, դիմում էր քաղաքական շանտաժի, քաջ տեղյակ լինելով փարիզի վեհաժողովի մասնակիցների ճաշակին ու նրանց ծրագրերին: «Ասիայի բոլոր ժողովուրդներից միակը քուրդ ժողովուրդն է,— գրում էր նա,— որն իվիճակի է ձևավորել առաջնակարգ բուֆերային պետություն բուլղարիկյան հեղեղի առջև ճանապարհ փակելու համար, նկատի ունենալով, որ հայերը ուժգնորեն վարակված են այդ վտանգավոր գաղափարներով և նրանց քաղաքական կուսակցությունների միջև գոյություն ունեցող անտագոնիզմի ու դրանց հեղափոխական կոմիտեների մրցակցության պատճառով երբեք չեն կարող նույն երաշխիքները տալ իրենց հարևաններին: Բուլղարիկյան գաղափարները կայծակնային արագությամբ ներթափանցում են հայերի մեջ և չկա այդ տակալի վարակը կանգնեցնելու կարող սահման: Միայն մահմեդական երկրներն են դիմացկունակ և չեն վախենում այս ահեղ վարակից»:

«ԵրիՖ-փաշայի հուշագրի քաղաքական արդյունավետությունը,— գրում է ռուս քրդագետ Մ. Լազարևը,— հավասար էր

գերոյ: Այդ փաստաթղթին, ինչպես նաև նրա հեղինակին Փարիզի կոնֆերանսի առաջին դեմքերը ոչ մի նշանակություն չտվեցին, քանի որ նրանց հետևում ոչ ոք կանգնած չէր, որոնց հետ կարելի էր հաշվի նստել»:³⁵ Միանգամայն ժամանակավրեպ ու քաղաքականապես սնանկ էր նաև Շերիֆ-փաշայի հուշագրի հայատյաց ոգին, որովհետև Թուրքիայի վերաբերյալ դիվանագիտական որոշումների մեջ հայկական հարցը այդ ժամանակ գրավում էր ոչ վերջին տեղերից մեկը և Հայաստանի ու հայ ժողովրդի խնդիրները դիվանագիտական աշխարհի հրատապ քննարկման հարցերից մեկն էր հանդիսանում: Մինչև իր հուշագիրը Փարիզի վեհաժողովին ներկայացնելը, 1919թ հունվարին Շերիֆ-փաշան դիմել էր Անգլիային, խնդրելով նրա աջակցությունը քրդական պետության ստեղծման գործում,³⁶ որը պետք է լիներ Անգլիայից կախյալ, կամ ինչպես ինքն էր անվանում՝ «անգլիական պրոտեկտորատ»: Նրա քաղաքական կարգավիճակը Շերիֆ-փաշան համարում էր էմիրությունը, իսկ իրեն առաջարկում էր որպես էմիրի թեկնածու:³⁷ Հարցը նրանում էր, որ այդ նույն պաշտոնին հավակնում էին նաև քրդական այլ դեկավարներ. Աբդուլ Ղադերը, Սուրեյա Բադրիսանը, Սուլեյման Նազիֆը և ուրիշներ: Նրանք թուրք «ինքնավար» կամ «անկախ Քրդստանը» պատկերացնում էին քրիտանական հովանու տակ գտնվող մի երկիր: Սակայն Անգլիան չէր շտապում արձագանքել քրդական ազգայնականների վերոհիշյալ առաջարկներին: Դրա կարևորագույն պատճառներից մեկն այն էր, որ թուրք ազգայնականները, իրենց քաղաքական տկարության և սահմանափակ ազդեցության պատճառով, ի վիճակի չէին ռեալ կերպով ազդել Արևմտյան Հայաստանի քրդական բնակչություն ունեցող շրջաններում տիրող իրադրության վրա և նույն պատճառով, անգլիացիները Շերիֆ-փաշային նույնպես լուրջ չէին ընդունում: Նրան որպես առաջնորդ չէին ընդունում նաև քրդական շրջանները, որոնք նրան կնքել էին «քոչ հորուֆ» (փուչ տղա) մականունը: Չնայած հայկական հարցի նկատմամբ Շերիֆ-փաշայի բացասական դիրքորոշմանը և «Անկախ Քրդստանի» վերաբերյալ նրա՝ մաքսիմալիստական պահանջներին, Փարիզում գտնվող հայկական պատվիրակությունը անընդհատ քայլեր էր կատարում նրա հետ շփումների մեջ մտնելու և դիվանագիտության բնագավառում հայ-քրդական միացյալ ճակատ ստեղծելու համար: Ի վերջո այդ ջանքերն ավարտվեցին մասնակի հաջո-

դուքյամը և 1919թ. նոյեմբերի 20-ին խմբագրվեց մի համատեղ դիմում, հուշագրի ձևով, ուղղված խաղաղության համաժողովին, որի տակ ստորագրել էին հայկական Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը, Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության փոխնախագահ Համո Օհանջանյանը և «քրդական ազգային պատվիրակության նախագահ» Շերիֆ-փաշան:³⁸ Քամի որ այդ հուշագրի ամբողջական բնագիրը եկրոպական պատմական գրականության մեջ չի տրվում, այլ աղբյուր ձեռքի տակ չունենալու պատճառով, հարկ ենք համարում այն ներկայացնել քաղված՝ Կ.Սասունիի գրքից. «Հաշտության վեհաժողովին. Տեր Նախագահ, մենք, ներկա ստորագրյալներս, հայ և քյուրտ ազգերու ներկայացուցիչներ, պատիվն ունինք հայտնելու Հաշտության Վեհաժողովին, որ մեր երկու ժողովուրդները, երկուքն ալ արիական ցեղեն, ունին նույն շահերը և կը հետապնդեն նույն նպատակը, այսինքն իրենց ազատագրումը և անկախությունը: Մասնավորապես հայերը կճգտին ազատագրվիլ անգութ թրքական կառավարությունեն և ընդհանրապես, թե՛ հայերը և թե՛ քյուրտերը կը պահանջեն իրենց փրկությունը «Միություն և Առաջադիմություն» կոմիտեի լուծեն, որուն պաշտոնական և զաղտնի կառավարությունները այնքան աղետաբեր եղան թե՛ մեկին և թե՛ մյուսին:

Բոլորովին համաձայն ենք ուրեմն Հաշտության Վեհաժողովեն միասնաբար խնդրելու ստեղծումը, ըստ ազգայնությանց սկզբունքին, Սիսցյալ Անկախ Հայաստանի մը և Անկախ Քյուրդիստանի մը, մեծ պետության մը օգնությամբ, որ պիտի որոշվի մեր ժողովուրդներու կամքը լսելն հետո և որ մեր երկիրներուն պիտի տա իր տեքնիկական և տնտեսական օգնությունը՝ վերաշինության շրջանին համար:

Գալով վեճի նյութ եղող հողամասերուն, որոնք ցույց են տրված մեր երկու պատվիրակություններուն կողմն Հաշտության Վեհաժողովին հաջորդաբար ներկայացված հիշատակագիրներով, որոշապես կը հայտարարենք, որ այդ կարգադրությունը կը թողունք Հաշտության ժողովի որոշման, կամխավ վտտահ ըլլալով, որ անոր վճիռը արդարության և իրավունքի հիման վրա պիտի դրվի:

Կը հաստատենք նաև մեր կատարյալ համաձայնությունը հարգելու համար փոքրամասնությանց օրինական իրավունքները մեր երկու պետությանց մեջ»:³⁹

Այս համաձայնագիրը շնորհիվ ներգործություն ունեցավ եվրոպական դիվանագետների վրա, որովհետև մինչ այդ հայ-քրդական հարաբերություններում նրանց համար բնական ու սովորական երևույթ էր երկու ժողովուրդներին միմյանցից բաժանող թշնամանքը:⁴⁰

Լորդ Քերզոնի շարադրմամբ, ըստ այդ եամաձայնագրի, հայերն ու քրդերը ունեն «նույնատիպ շահեր ու ձգտումներ, պահանջում են Թուրքիայից ազատություն և միացյալ անկախ Հայաստանի և անկախ Թուրքիստանի ստեղծում՝ սանդախտային իշխանության ներքո»: Թուրքիայում Անգլիայի գերագույն կոմիսար ծովակալ դե Ռոբերթը հայ-քրդական համաձայնագիրն անվանեց «երջանիկ նախանշան»: 1919թ. դեկտեմբերի 20-ի իր հեռագրով, Քերզոնը հրահանգում էր Թուրքիայում գերագույն կոմիսարի գերատեսչությանը ամեն կերպ աջակցել այդ «շարժմանը»: Թերահավատություն դրսևորեց լոկ Արևելյան Միջերկրածովյան ավազանում բրիտանական ռազմա-ծովային ուժերի հրամանատար ծովակալ Վեբը, որը 1920թ. հունվարի 8-ին գրում էր, որ չնայած այդ համաձայնագրի ցանկալիությանը, այն առայժմ ոչինչ չտվեց (գլխավորապես այն պատճառով, որ Շերիֆ-փաշան անտեղյակ է երկրում գոյություն ունեցող իրական վիճակից և չի պատկերացնում «բուրդ ժողովրդի իրական ձգտումներն ու զգացումները»):⁴¹

Վերոհիշյալ համաձայնագիրը միանշանակ ձևով չընդունվեց նաև հայկական շրջանակներում: Վաշինգտոնում Հայաստանի Հանրապետության դեսպան Արմեն Գարոն (Գարեգին Փաստրնաջյան) մի բողոք-հայտարարություն հրատարակեց Պոդոս Խոբարի և Համո Օհանջանյանի դեմ, որոնք համաձայնվել էին ստորագրել վերոհիշյալ համաձայնագրի տակ: Ըստ Արմեն Գարոյի, այդ համաձայնությամբ հայ ժողովուրդը «հողային որոշ իրավունքներ զիջած կըլլար քյուրդ ազգին և անոր միջամտությունը կը բերեր հայկական անվիճելի հողամասերուն մեջ»:⁴² Մեկնաբանելով Արմեն Գարոյի այդ քայլը Կ. Սասունի գրում էր. «Իհարկե այս բողոքին տոն կու տար այն տիրական մտայնությունը, որ այդ ժամանակ հայ քաղաքական մտքի ղեկավարները ունեին և կը կարծեին թե ծով-ծով մեր հողային իրավունքները անվիճելի

էին»⁴³ ԽՆՊԻՐը վեճի նյութ դարձավ հայկական մամուլում: Անբողջական Հայաստանի պատվիրակությունը, այսինքն Հայաստանի Հանրապետության և Ազգային պատվիրակությունը, միացյալ ձևով անհրաժեշտ համարեցին տալ հրապարակային մի քան ցատրություն և դրանով իսկ վերջ տալ վեճին: Ըստ այնմ, Ավետիս Անարունյանի և Պողոս Նուրարի ստորագրությամբ Փարիզից 1920թ. հունվարի 29-ի թվակիր մի հեռագիր ուղարկվեց Ամերիկա մամուլում հրապարակելու համար: Այնտեղ ասվում էր. «Վերջին ծայր ցավալի կը գտնենք, որ մամուլի մեջ վեճ հարուցած ըլլան հայ-քրտական համաձայնության մասին: Այդ համաձայնությունը, որ ստորագրված է Ազգային պատվիրակությունն, ոչ մեկ կերպով չի վտանգեր հայկական շահերն ու պահանջները»⁴⁴:

Պետք է նշել նաև, որ Շերիֆ-փաշան երկար չմնաց «քրդական պատվիրակության ղեկավարի» իր դերում: Նա հեռացավ իր այդ կարգավիճակից և տարբեր շրջանակներում իր կատարած հայտարարություններում ուրացավ հայերի հետ համաձայնության գոյությունը:

1919թ. մայիսի 19-ին հույները զորքեր հանեցին Իզմիր, ռազմական գործողություններ սկսելով Թուրքիայի դեմ: Սկսվեց հույն-թուրքական պատերազմ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին թուրքական բանակի զենքայլ Մուստաֆա Զեմալ փաշան, անմիջապես հեռացավ Ստամբուլից, հակահունական պայքարի ղեկը վերցնելով իր ձեռքը: Նրան հաջողվեց Անատոլիայում արագորեն ստեղծել իշխանության այլընտրանքային կենտրոն՝ Անգորա (Անկարա) մայրաքաղաքով: Սուլթանական բանակի մնացուկներից և գյուղացիական աշխարհագրային օռնտներից նա ստեղծեց բանակի կորիզ և իր շուրջը սկսեց համախմբել համակիրների՝ «ժայռենիքը վտանգի մեջ է» կարգախոսի ներքո: Թուրք ազգայնականների նախապես փոքրիկ խմբակը հետզհետե ուժ հավաքելով հանձնու ԹԱՄԺ-ի կառավարություն դառնալով, դառնում էր Անատոլիայի իրական տերը:

1919թ. աշնանից սկսած, ՀՀ քաղաքականության կարևորագույն խնդիրն էր Արևմտյան Հայաստանի վերագրվման հարցը: Այդ գործում ամենամեծ խոչընդոտը հանդիսանում էր քրդական թշնամի զանգվածը, որի մոտ կրկին արմատավորվել էր այն համոզումը, որ հայկական իշխանության պայմաններում իրենք կվերածվեն երկրորդական ուժի: Այս պարագաներում քրդերի համար

ծագում էր հետևյալ հարցը. ենթարկվել հայերին⁴⁵, թե՞ սիրով ընդառաջել թուրքերի վերադարձին: Քրդերի մեծամասնությունը թշնամական դիրք բռնեց հայերի նկատմամբ և գերադասեց գործակցել թուրքերի հետ: Այդ օրերին թե՛ թուրքական և թե՛ քրդական հասարակական կարծիքով հաստատուն կերպով արմատավորվեց այն տեսակետը, որ Արևմտյան Հայաստանում անխուսափելիորեն տեղի կունենա «Ժզմիլի քաղաքակառուցյան» կրկնություն, այսինքն արևելքից Թուրքիայի վրա կգրոհի Հայաստանի Հանրապետությունը, որի արդյունքում կստեղծվի հայկական պետություն:⁴⁶ Այդ տեսակետը թուրք ազգայնականների քեմալականների մոտ, վերածվեց սևեռուն գաղափարի, մանավանդ որ նրանք հանձինս հույների տեսնում էին Համաձայնության երկրների նույնպիսի գործակալության, ինչպես և ի դեմս հույների: Ի դեպ, քեմալականները «ժայկական հանրապետության» ուրվականը հաջողությամբ սկսեցին օգտագործել Ստամբուլի «Հյուրիեթ վե իթթիլյաֆ» («Ազատություն և համաձայնություն») կուսակցությունից կազմված կառավարության դեմ թշնամական քարոզչություն մղելու համար:⁴⁶ Հայկական պետության ստեղծման հետևանքաբար ոչ պակաս չավտվ քան քեմալականներին, անհանգստացնում էր նաև քուրդ ազգայնականներին և առհասարակ քրդական զանգվածին: Անկասկած այդ վախը կարող էր քրդերին մերձեցնել այնպիսի հակոտոյաի հետ, ինչպիսին Ստամբուլի թուրքական կառավարությունն էր, կամ միլի-ազգայնականները, որոնք երկուսն էլ ոչ միայն չէին ընդունում հայերի անկախության ու սեփական պետականությունն ունենալու ձգտումները, այլև պատրաստ էին իրենց տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցներով պայքարել դրա դեմ: Հետևաբար բոլոր հիմքերը կային շահերի ընդհանրությամբ հողի վրա քրդերի մոտ թուրքամետ տրամադրությունների ուժեղացման համար: Միաժամանակ ակնհայտ կերպով զգացվում էր քրդերի հակահայկական տրամադրությունների շեշտակի վերելք, որովհետև նրանք ցանկանում էին պետություն ստեղծել հիմնականում այն նույն տարածքների վրա, որոնք հանդիսանում էին հայ ժողովրդի պատմական բնօրրանը: 1919թ. հուլիսի 29-ին քրիտանական ժողովրդի Քալթոբիլ լորդ Քերզեզին գրում էր, որ «Մեծ Հայաստանի մասին խոսակցությունները բորբոքում են ազգային շարժման (իմա քեմալական շարժման.— Վ.Բ.) բոցը, օգտագործվում են ծայրահեղականների

կողմից և քրդերին նետելով թուրքերի գիրկը ամրապնդում են պահիստանի ռազմական ուժերը»⁴⁷ Իր մեկ այլ հատորագրության մեջ անգլիական ծովակալը տեղեկացնում էր քրիտանական արտաքին գործոց նախարարին, որ Թուրքիայի տարածքի «հունական օկուպացումը և իտալական ներխուժումը, զուգակցված ապագա Պոնտական հանրապետության և անկախ Հայաստանի մասին լուրերին, տագնապի և անհանգստության զգացումներ են արթնացրել Անատոլիայի մուսուլմանների մեջ, իդեալական հող ստեղծելով ազգայնական ազիտատորների գործունեության համար, որոնց հետ թույլ և սնանկ կենտրոնական կառավարությունն ի վիճակի չէ հաշվի նստել»⁴⁸։

Քրիտանական կառավարությունը հայ-քրդական հարցի շուրջը սկսել էր մի ճարպիկ խաղ, որի նպատակը բնավ այդ երկու ժողովուրդների ազգային իդեոլոգիան ընդառաջ գնալը չէր, այլ պարզապես միտված էր շիկացնել հարցը ի շահ սեփական երկրաքաղաքական նպատակների իրականացման։ Այսպես, գնդապետ Վիլսոնը 1919թ. հունիսի 13-ի իր հետագրում առաջարկում էր Տրապիզոնի և Էրզրումի վիլայեթներից կազմել մի միասնական հայկական պետություն՝ ամերիկյան հովանավորության ներքո, իսկ մնացյալ չորս վիլայեթներից՝ քրդական պետություն՝ ենթադրաբար քրիտանական հովանավորության ներքո։ Այս առաջարկը այն աստիճանի արտառոց էր, որ կտրուկ առարկության հանդիպեց նույնիսկ քրիտանական քաղաքական շրջանների կողմից։ Այսպես, անգլիական ծովակալ Ուեբբը իր 1919թ. օգոստոսի 19-ի թվակիր նամակում գրում էր լորդ Քերզոնին, որ ինքը շատ լուրջ առարկություններ ունի գնդապետ Վիլսոնի առաջարկության կապակցությամբ։ Ծովակալը գրում էր, որ գործնականում Տրապիզոնը հայկական բնակչություն չունի, մինչդեռ Վանը և Մուշը, որոնք միշտ էլ եղել են «միակ գերազանցապես հայաբնակ շրջանները Թուրքահայաստանում», պետք է թողնվեն քրդական պետությանը։ «Հեռ կոնտրոլներ, — նշում է ծովակալը, — իբրև դավաճանություն հայկական շահերին և ուղղակի կհակասեր այն հավաստիացումներին, որոնք տրվել են հայերին դաշնակից տերությունների կողմից»։ Վերջում ծովակալը ավելացնում էր, որ «բոլորովին անժամանակ և խիստ վտանգավոր կլինի փորձել ներկայումս սահմանագծել Հայաստանի և Քուրդիստանի սահմանները»⁴⁹։

Գաղտնիք չէ, որ առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո քրդական շարժման ծանրության կենտրոնը գտնվում էր ոչ թե Իրաքյան կամ Իրանական Քրդստանում, այլ հենց Արևմտյան Հայաստանում, և բնավ պատահական չէ, որ հենց այդ երկրամասն էլ դարձավ արթնացող քրդական ազգայնականության օրրանը: Այստեղ էր, որ քուրդ ազգայնականների կողմից ստեղծվեցին տարբեր «քրդական ակումբներ», որոնք իթիհադականները ձգտում էին վերածել, համաձայն անգլիացի հետախույզ Գերտրուդա Բելլի դիպուկ արտահայտության, մի կուտ պատվարի «քրիտանական ինտերվենցիայի և հայերի դեմ»:⁵⁰

Թե որքան լուրջ էր ընկալվում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում քուրդական զանգվածի կողմից քրդական պետության ստեղծման հետևանքը, երևում է հետևյալ փաստից. 1919թ. սեպտեմբերին քրիտանական կառավարությունը Արևմտյան Հայաստան գործուղեց հայտնի հետախույզ, քրդական հարցի ճանաչված գիտակ մայոր Նոյելին, պարզելու համար այդ երկրամասում քաղաքական ուժերի դասավորությունը, վարելու գործակալական-քաղաքական աշխատանքներ և առհասարակ հավաքելու համակողմանի տեղեկություններ: Մայոր Նոյելին ուղեկցում էին իրենց անգլիամետ հայացքներով հայտնի քուրդ ազգայնականներ Քամուրան և Ջելադեթ Բադրխանները, որոնք հայտնի էին որպես քրդական պետության ստեղծման ջատագովներ: Ուղքի տակ տալով համարյա ողջ Արևմտյան Հայաստանը, անգլիացի հետախույզը իր համար պարզեց մի կարևոր հանգամանք, որն առաջին պահ զարմանք պատճառեց նաև իրեն: Պարզվեց, որ տեղական թուրք բնակչությունը, որը մեծ երկյուղներ ուներ այդ երկրամասում քրդական իշխանության հաստատման լուրերի կապակցությամբ, գերադասում էր ավելի շուտ այնտեղ տեսնել հայկական, քան քրդական իշխանություն:⁵¹

Բրիտանական քաղաքական շրջաններում մի շարք գործիչներ հայտնում էին այն տեսակետը, որ հայկական և քրդական հարցերը սերտորեն փոխկապակցված են: Հնդկաստանի գործերի նախարարության փորձագետ Արթուր Խիլդեյլ իր հուշագրում հենց այդպես էլ գրում էր. «հայկական հարցը դա քրդական հարց է»: Նա գտնում էր, որ քրդական պետության ստեղծման համար առկա է ռեալ հեռանկար: Նրա կարծիքով, այդ պետության մեջ, որն ինքնստիճյան պետք է գտնվի անգլիական, ֆրանսիական

կամ ամերիկյան մանդատի ներքո, հայերը ևս կստանան իրավունքներ, ընդ որում շնորհիվ իրենց հարաբերականորեն բարձր կուլտուրական մակարդակի ավելի մեծ իրավունքներ, քան իրենք կարող էին սպասել Հայաստանում իրենց թվաքանակի փոքրության պատճառով: Որպես պարզաբանում Խիրցեյը նշում էր, որ այդ ենթադրյալ քրդական պետության մեջ հայերը կստանան մոտավորապես այն նույն իրավունքները, ինչ ենթադրվում էր տալ հնդիկ մահմեդականներին 1909թ. ընդունված Մոդլի-Մինտո հայտնի օրենքով:³² Անշուշտ Խիրցեյի դատողությունները վկայում էին այն մասին, որ հայկական հարցով զբաղվող բրիտանական վերոհիշյալ հիմնարկությունը առանձնապես աչքի չէր ընկնում իր հայաստանյայտ: Ընդ որում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում Խիրցեյի և նրան ձայնակցող քրդական գործիչների կարծիքով, հայկական պետության ստեղծումը հակասելու է «ինքնորոշման սկզբունքին», քանի որ պատերազմի ժամանակ «հայերի հետ տեղի ունեցած հայտնի իրադարձություններից» հետո (իմա՝ ցեղասպանության — Վ.Բ.) Հայաստանում, ի բացառյալ Կիլիկիայի, շատ քիչ հայեր են մնացել և քրդերը չեն ցանկանա նրանց ենթարկվել: Այդ նույն տեսակետը բրիտանական գլխավոր շտաբի կապիտան Վուլֆի հետ գրույցում զարգացնում էր նաև քրդական Միլլի ցեղի առաջնորդ Մահմուդ-բեյը: Ընդ որում նա փորձում էր հավաստիացնել անգլիացուն, որ դրսևորելով հանդուրժողականություն ու լայնախոհություն, Քրդստանի կառավարությունը բանակ կզորակոչի նաև հայերին, որպես ավելի կրթված մարդկանց, դրան ավելացնելով, որ քրդական դպրոցներ բացվելուց հետո քրդերը կրթական մակարդակով առաջ կանցնեն հայերից:³³

Արևմտյան Հայաստանի ապագա կարգավիճակի վերաբերյալ միանգամայն այլ տեսակետ ուներ Բաղդադում անգլիական գլխավոր կոմիսար Արնոլդ Վիլսոնը: Նրա կարծիքով հայկական վեց վիլայեթներում պետք է պահպանվի թուրքական ինքնիշխանությունը: Հայկական կամ քրդական պետության ստեղծումը կախված է ԱՄՆ-ի կողմից Ասիական Թուրքիայի մի մասի նկատմամբ մանդատը վերցնելուց: Նա պնդում էր, որ բրիտանական կառավարությունը չպետք է այդ վիլայեթներում վերցնի լրացուցիչ պատասխանատվություն:³⁴

Հայտնի պատճառներով 1919թ. գարնանից սկսված քեմալական շարժման նկատմամբ անգլիացիները որդեգրեցին քեմա-

մական դիրքորոշում: Ծիշտ է, առանձին վարձեր կատարվեցին նաև հետևյալ սխեմայով՝ հենվելով Բ. Դռան վրա որպես թուրքիայում իրենց քաղաքականության գլխավոր լծակի, իրենց բոտը հավաքել նաև քենականներին: Այս ծրագրի իրագործումը թվում էր միանգամայն ռեալ, մանավանդ որ Ստամբուլի իթթիյաֆիստական կառավարության գլուխ էր կանգնած իրենց մարդը՝ մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիդ փաշան, որն օգտվում էր սուլթան Մեհմեդ VI Վսեհիեդդինի կատարյալ վստահությունից: 1919թ. հուլիտեմբերին մեծ վեզիրի պաշտոնում Ֆերիդ փաշային փոխարինած Ալի Ռիզա փաշան ևս համարվում էր անգլիացիների հետ կապված մարդ: Լոնդոնի տրամադրության տակ կար նաև պահեստային կամ այլընտրանքային տարբերակ՝ վարձել քենականներին հաշտեցնել Ստամբուլի հետ և այդպիսով կրկին դառնալ դրության տերը: Մակայն կյանքը ցույց տվեց, որ անգլիացիների մշակած այդ երկու տարբերակներն էլ կենսունակ չեն և չունեն գործնականում իրագործվելու ռեալ հնարավորություններ:

Քենականները ուշի-ուշով հետևում էին Արևմտյան Հայաստանում ծավալվող իրադարձություններին և հավաստի տեղեկություններ ունեին այն մասին, որ քրդերը ծրագրեր են փայփայում անկախ պետություն ստեղծելու ուղղությամբ: Ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցության երկրորդ համագումարում իր ելույթի ժամանակ Մուստաֆա Քեմալը առաջին անգամ հայտարարեց, որ «Քրդստանի վերածնության կազմակերպությունը», որն իր բաժանմունքներն ունի Դիարբեքիում, Բիթլիսում և Խարբերդում, և որի ղեկավար կենտրոնը գտնվում է Կ.Պոլիսում, ձգտում է «ստեղծել քրդական պետություն՝ օտարերկրյա հովանու ներքո»:⁵⁵ Դիարբեքիի վալիին հասցեագրած իր նամակում Քեմալը խորհուրդ էր տալիս շիստացնել հետապնդումները վերոհիշյալ քրդական կազմակերպության անդամների նկատմամբ, այլ ընդհակառակը, աշխատել ամեն կերպ նրանց ներգրավել իրենց կողմը և համախմբվելով նրանց հետ՝ հանդես գալ Եռյակ Համաձայնության դեմ՝ Անատոլիայում կյանքի կոչված «Թուրք ժողովրդի իրավունքների պաշտպանության» և «ընդդեմ անցնեքսիայի» կազմակերպությունների շրջանակներում:⁵⁶ Իսկ 1919թ. հունիսի 21-ին «Կ. Պոլսի որոշ անձանց», այսինքն իր համախոհներին, Մուստաֆա Քեմալը գրում էր. «Անգլիական քարոզչությանը ծնունդ առած շարժումները, օրինակ, այժմ ծավալվող շարժումը հանուն քրդա-

կան անկախության, երբ բարձրացել է կայսրության մասնատման հարցը, փառք աստծո, շրջվեցին մեր օգտին: Շնորհիվ այդ շարժման մասնակիցների հետ գրագրության, վերջիններս ընդգրկվեցին ընդհանուր գործի մեջ և մեզ հետ միասին համախմբվեցին խալիֆաթի և թագի շուրջը: Մեր միջև հաստատվեց կատարյալ համաձայնություն և նրանք հրավիրվեցին կոնգրեսի» (խոսքը վերաբերում է «Արևելյան վիլայեթների իրավունքների պաշտպանության կոնգրեսին», որը տեղի ունեցավ Էրզրումում 1919թ. հուլիսի 23-ից օգոստոսի 6-ը): Դժվար չէ կտանել, թե իր գրագրությանը Քեմալը ինչ էր խոստացել քրդերին: Դա երևում է նաև նրանից, որ «Արևելյան վիլայեթների ազգային իրավունքների պաշտպանության ընկերությունը», «որի կազմի մեջ գտնվում էին նաև քրդեր, Էրզրումի կոնգրեսի օրակարգի քննարկամանը ներկայացրին նաև հետևյալ հարցերը. 1) արևելյան վիլայեթներում քարոզչության նպատակը, 2) քյուրքիզմի և քուրդիզմի խնդիրները, 3) տարբերություններ կրոնի մեջ և այլն»:⁵⁷

Մակայն կոնգրեսի որոշումներից և նրա ընդունած մանիֆեստից երևում է, որ քեմալականները կտրակամապես մերժեցին ազգային փոքրամասնությունների տարածքային և ցանկացած այլ ինքնավարության սկզբունքը: Ավելին, նրանք կարողացան ընդունել մի այնպիսի որոշում, որը պարտավորեցնում էր բոլոր մահմեդականներին, այդ թվում նաև քրդերին, պայքարել Արևմտյան Հայաստանի և այսպես կոչված Հյուսիսային Քրդստանի անջատման դեմ թուրքական պետականությունից: Մանիֆեստում շեշտվում էր, որ Փոքր Ասիայի արևելյան վիլայեթները, մասնավորապես Տրապիզոնի վիլայեթը և Ջանիկի սանջակը, ինչպես նաև Էրզրումի, Մվասի, Դիարբեքիրի, Խարբերդի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթները կազմում են մեկ ընդհանուր ամբողջություն և ոչ մի կերպ չեն կարող անջատվել կամ բաժանվել Օսմանյան կայսրությունից: Նշված տարածքների բոլոր ժողովուրդները կատարելապես համերաշխ են միմյանց հետ, լինի դա դժբախտության թե քարեկեցության օրերին և ձգտում են իրենց ապագային վերաբերող հարցերում հասնել միևնույն նպատակին: Նշված նահանգներում բնակվող մահմեդական տարրերը համակված են փոխադարձ հարգանքի և ինքնագոհաբերության միևնույն զգացումներով և իրենց համարում են միևնույն ծնողներից ծնված եղբայրներ:⁵⁸ Մա ոչ այլ ինչ էր, քան պանթուրքիզմով շաղախված պա-

նիստի միջոցով, որն անհրաժեշտ էր թուրք ազգայնականներին, որպեսզի խաղաղով կրոնական զգացումների վրա, իրենց շուրջը համախմբեն ոչ թուրք մահմեդական փոքրամասնություններին՝ քրդերին, լազերին, չերքեզներին և այլն և նրանց ուղղեն արտաքին թշնամու՝ հույների և հայերի ու առհասարակ քրիստոնյա բնակչության դեմ: Հատկանշական է, որ քրդական ցեղային վերնախավին ուղղված դիմումներում քեմալականները իրենց ներկայացնում էին որպես խալիֆաթի և ասլանաթի զեղր կողմնակիցներ: Անշուշտ այս քաղաքական վարվելակերպը կատարելապես րացահայտում է քեմալիզմի ամբողջավարական-պոպուլիստական եությունը:

Քրդերին իրենց կողմը գրավելու համար քեմալականները, մյուս բոլոր թուրքական ազգայնականների նման, առաջ քաշեցին ևս մեկ փորձված միջոց՝ հայկական հարցը: Նրանք այն հաջողությամբ օգտագործեցին քրդական ազգայնական շարժումը իրենց ցանկացած հունով տանելու համար: Քրդերի շրջանում քարոզչություն էր մղվում այն առումով, որ անհրաժեշտ է միավորվել թուրք բնակչության հետ ընդդեմ Հայաստանի տարածքային ոտնձգությունների: Չարգացվում էր նաև այն տեսակետը, որ թուրք-քրդական դաշինքի հիմք պետք է հանդիսանա այն, որ «թույլ չորսի տարածքների բաժանումը թուրքական և քրդական մեծամասնության և տարբեր փոքրամասնությունների միջև, որոնք բնակվում են այդ նույն տարածքում»:⁵⁹ Քեմալը կտրուկ առարկում էր «արևելյան վիլայեթներից» հայերին թեկուզ մեկ թիզ հող տալու դեմ: «Նույնիսկ մինչև պատերազմը, — գրում էր նա, — այդ շրջանների բնակչությունը բաղկացած էր մեծ մասամբ թուրքերից, չնչին քանակությամբ այսպես կոչված զազա քրդերից և աննշան թվով հայերից»:⁶⁰

Այսպիսով, դժվար չէ նկատել, որ քեմալականներն աշխատում էին Արևմտյան Հայաստանի քրդական առաջնորդներին համախմբել հակահայկական պլատֆորմի վրա:

Երգրումի կոնգրեսում Մուստաֆա Քեմալի կողմից դեկավարվող ներկայացուցչական կոմիտեի մեջ (9 մարտ) մտան երեք քրդեր. շեյխ Ֆեվզի-էֆենդին, Մադուլա-էֆենդին և Հաջի Մուսա բեյը: Քեմալականների հետ ակտիվ համագործակցության մեջ էր գտնվում նաև ազդեցիկ քրդական առաջնորդ Ջեմիլ Չատո-բեյը: Մական Մուստաֆա Քեմալը չէր վստահում ներկայացուցչական

կոմիտեի քուրդ անդամներին, նրանց համարելով ոչ մի «քաղաքական և ռազմական փորձ չունեցող պատահական մարդիկ», ուստի այդ կոմիտեն ոչ մի անգամ չհավաքվեց: Իր հերթին կոմիտեի քուրդ անդամները ևս, հատկապես Օմեր Ֆեվզի-բեյը, հավատ չէին ընծայում Քեմալի նկատմամբ:⁶¹ Մակայն չմայած այդ քուրդին, Էրզրումի կոնգրեսից հետո Մուստաֆա Քեմալը, պայքարելով հույների դեմ ե խուսամալելով սուլթանի ու խալիֆայի նկատմամբ, շարունակում էր հենվել քրդական առաջնորդների վրա: Այսպես, նրանցից մեկի՝ Շիրմաքցի Աբդուրահման-աղայի անունով գրված ուղերձում նա նշում էր. «Ամբողջ աշխարհին է հայտնի Չեր նվիրվածությունը խալիֆային ու սուլթանային: Ոչ պակաս ակններև է նաև, որ դուք երբեք չեք համաձայնվի այն բանին հետ, որ Չեր հայրենիքի սուրբ հողը ունահարվի հայերի կողմից: Չեզ եմ ուղարկում Էրզրումի կոնգրեսի կողմից ընդունված մանիֆեստի ու որոշումների որոշ բանակությամբ օրինակներ: Խնդրում եմ անհասպող ձեռնամուխ լինել ազգային ուժերի կազմակերպմանը և եռանդուն կերպով վերջ տալ մեր հակառակորդների դավաճանական գործողություններին: Հավատարմով Չեր հայրենասիրությամբ և նվիրվածությամբ, մնում եմ սպասող Չեր կողմից ձեռնարկված միջոցառումների արդյունքներին»:⁶²

1919թ. օգոստոսի 10-ին մութքի ցեղի առաջնորդ Հաջի Մուսա-բեյին ուղղված ուղերձում Մուստաֆա Քեմալը մասնավորապես նշում էր. «զուվեհատվ ու երախտագիտությամբ մենք մշտապես հիշում ենք այն արժեքավոր օգնության մասին, որ Դուք բազմիցս ցուցաբերել էք բանակին մեր կողմից Բիթլիսը վերստին հետ վերցնելիս, ինչպես նաև Չեր եռանդը Մութքի (Մութկանի — Վ.Բ.) շրջանը թշնամուց պաշտպանելիս... Մեր թշնամիները այժմ ձգտում են մասնատել մեր երկիրը և ստրկացնել մեր ազգին, որը դարեր շարունակ այնքան արյուն է թափել հանուն իսլամի, գրկել նրան ինքնիշխան իրավունքներից ու անկախությունից: Նրանք ձգտում են այն բանին, որպեսզի մեր նախնիներից ժառանգած մեր մայր-հայրենիքի տարածքում ստեղծեն Հայաստան...»:⁶³ Նմանատիպ հեռագրեր ուղարկվեցին նաև շեյխ Աբդուրբակի-է-Ֆեմդի Քյուֆրեվլի-Ջադեին (Բիթլիսից), Օմեր-աղային (Դերչեվից), Ռեսուլ-աղային (Մուշասից), Աադուլա-է-Ֆեմդիին, շեյխ Մահմուդ-է-Ֆեմդիին, շեյխ Ջիա-էդ-դին-է-Ֆեմդիին (Նուրչիմից), Ջեմիլ Չատո-բեյին (Գարզանցի քրդերի ցեղապետ): Քրդական

ղեկավարներից շատերը արձագանքեցին Մուստաֆա Քեմալի կոչին: Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից Անկարա ուղարկվեցին հեռագրեր ու նամակներ, որոնցում ասվում էր, որ իրենք հավատարիմ են խալիֆաթին ու սուլթանաթին, ինչպես նաև թուրք և քուրդ ժողովուրդների բարեկամությամբ:⁶⁴

Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության ընկերության Սվասի կոնգրեսը տեղի ունեցավ 1919թ. սեպտեմբերի 4-12-ին: Այս կոնգրեսում տեղի ունեցավ թուրքական ազգային իշխանության հետագա համախմբում: Ընտրվեց նոր ներկայացուցչական կոմիտե Մուստաֆա Քեմալի գլխավորությամբ, որը փաստորեն իրենից ներկայացնում էր ժամանակավոր կառավարություն:

Քեմալականների կողմից Սվասի կոնգրեսում 1919թ. սեպտեմբերի 11-ին ընդունված մանիֆեստում ասվում էր. «Օսմանյան կայսրության տարածքը, որը բնակեցված է գերակշիռ մեծամասնությամբ մահմեդականներով և որը 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին, այսինքն՝ զինադադարի ակտի ստորագրման օրվանից, որը կնքվեց Օսմանյան կայսրության և Եռյակ Համաձայնության պետությունների միջև և մնաց մեր սահմանների շրջանակներում, կազմում է մի միասնական ամբողջություն, որի ոչ մի մասը չի կարող ոչ մի պատրվակով անջատվել Օսմանյան պետությունից» (Հոդված 1):⁶⁵

Էրզրումի կոնգրեսի 2-րդ հոդվածում շեշտվում էր, որ Թուրքիայի տարածքի ամեն մի օկուպացումը, ինչպես նաև նրա ներքին գործերին ամեն մի միջամտությունը քեմալականները դիտում են որպես մի միտում, որն ուղղված է հունական և հայկական համայնքերի ստեղծմանը և դրա դեմ առաջ են քաշում ինքնապաշտպանության և փոխադարձ աջակցության սկզբունքը:⁶⁶ Նմանատիպ հարցադրումներ առատորեն պարունակում էին նաև Սվասի կոնգրեսի մանիֆեստի մեջ: Ի դեպ, Սվասի կոնգրեսի գումարման օրերին Անկարայում քեմալականները լուրեր ստացան այն մասին, որ Մալաթիայի շրջանում քրդերը պատրաստվում են բարձրացնել ապստամբություն՝ «ամկախ Քրդստան» ստեղծելու նպատակով: Այդ շարժումը երկաթյա ձեռքերով հենց սաղմում ոչնչացնելու նպատակով, որը Քեմալը համարում էր անգլիացիների սադրանքի արդյունքը, քեմալականները ձեռնարկեցին կտրուկ միջոցառումներ: 1919թ. սեպտեմբերի 10-ին Մուստաֆա Քեմալը

15-րդ գնդի հրամանատար Իլյաս-բեյին դիրեկտիվ իջեցրեց «ամենաարմատական ձևով» և «բոլոր անհրաժեշտ միջոցներով» ճնշել քրդական այդ շարժումը և «փառիշահի ու բանակի» դեմ բոլոր ապստամբներին, որոնք սպառնում են Թուրքիայի ազգային գոյությանը, ամխնա կոտորել:»⁶⁷

Այնուամենայնիվ ցանկանալով պարզել ապստամբության դրդապատճառները, Մուստաֆա Քեմալը կարգադրում է Սվասի նահանգապետ Ռեշիդ-փաշային, որ նա իր մտ բերել տա ապստամբությունը կազմակերպած քրդական առաջնորդներ Քյամուրան Ալի և Ջելյադեթ-բեյ Բադրիխաներին, Ջեմիլ-փաշազադե Էքրեմ-բեյին և մյուսներին: Սակայն նրանցից միայն քոչվորի ցեղի առաջնորդ Ալիշան-բեյին հաջողվեց տանել Քեմալի մտ: Ալիշան-բեյը հայտարարում է Մուստաֆա Քեմալին, որ ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնի սկզբունքների համաձայն, արևելյան նահանգները տրամադրվում են Հայաստանին և դրանով իսկ քրդերի շահերը հաշվի չեն առնվում: Ուստի և քրդերն ունեն մեկ նպատակ՝ քրդական մեծամասնություն կազմող վիլայեթներում (իմա՝ Արևմտյան Հայաստանում-Վ.Բ.) ստեղծել ինքնավար Քրդստան օսմանյան սուլթանաթի հովանավորության ներքո: Որպես պատասխան, Մուստաֆա Քեմալը հայտարարում է, որ Վիլսոնի սկզբունքները ոչ մի ուժ չունեն և քրդական առաջնորդներին առաջարկում է հանագործակցել իր հետ, ավելացնելով, որ իբր Էրզրումի կոնգրեսում քրդական բոլոր ներկայացուցիչները իրեն հավաստիացրել են, որ կաջակցեն քեմալականներին:⁶⁸

Պետք է նշել նաև, որ առանձին, աննշան դեպքերից բացի Արևմտյան Հայաստանում տեղի չունեցան քրդերի հակաքեմալական շարժումներ կամ լուրջ զինված ընդհարումներ:

Էրզրումի և Սվասի կոնգրեսների որոշումները դրվեցին 1920թ. նոյեմբերի 28-ին ընդունված «Ազգային ուխտի» (Misaki millî) հիմքում, որը բացառում էր Արևելյան Անատոլիայի, այսինքն Արևմտյան Հայաստանի, փաստական կամ իրավաբանական բաժանումն ու մասնատումը:⁶⁹ Էրզրումի և Սվասի կոնգրեսների որոշումները, ինչպես նաև «Ազգային ուխտի» ընդունումը նշանակում էին, որ քեմալականները բացառում են ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայկական պետության, այլև քրդական պետության կամ ինքնավարության ստեղծումը: Սակայն միանգամայն ակնհայտ էր նաև, որ թուրքական ու քրդա-

կան ազգային շարժումների դրոպապատճառները շատ հարցերում, մասնավորապես հայկական հարցի կապակցությամբ, կատարելապես համընկնում էին: Այդ դաշինքը կրեց ոչ թե ժամանակավոր, այլ մշտական բնույթ: Հենց դրա պատճառով Արևմտյան Հայաստանում բեմադրվածների դեմ չստեղծվեց ներքին քրդական ճակատ: Ընդհակառակը, Արևմտյան Հայաստանի բուրդ քանկչության զգալի մասը ներգրավվեց Հայաստանի և Հունաստանի դեմ գինված պայքարի մեջ: Քրդերը ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեցին նաև Կիլիկիայում ֆրանսիացիների և հայերի դեմ սղվող պայքարում: Այստեղ արձագանքելով բեմադրվածների հատուկ կոչին, քրդերը այդ ընկան Ուրֆայի և Մարաշի շրջաններում, կազմակերպելով հայ բնակչության զանգվածային ջարդեր:

1919թ. դեկտեմբերի վերջին Մուստաֆա Քեմալը Էրզրումում կազմակերպեց մի շարք քրդական ու արաբական ցեղերի առաջնորդների հավաք: Օրակարգի հարցը Հայաստանի դեմ պայքարում ձեռնարկվելիք միջոցառումներն էին: Հատկանշական է, որ այդ հավաքին ներկա էին նաև մուսավաթական Աղքրեջանի ներկայացուցիչները: Մուստաֆա Քեմալը առաջարկեց ստեղծել «իսլամական ուժեր» («տուվա-ի իսլամիյե»), որոնք կազմված էին լի-նելու քրդական և արաբական ցեղերից՝ իրենց ցեղային առաջնորդների հրամանատարության ներքո:⁷⁰

1920թ. սկզբներին Կողբի, Կաղզվանի, Արարատի և Օլթիի քրդերը իրենցից ներկայացնում էին վտանգավոր ուժ Հայաստանի Հանրապետության համար: Նրանք կարող էին հայկական ուժերը ջլատել կամ քիկունքից վտանգել, եթե նա վերժեղ մտնել Ալաշկերտ և Բասեն «զենքի ուժով տեղ հանդիսանալու համար հայրենի հողին»:⁷¹

Այս մտահոգություններից դրդված, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, 1920թ. հունվարից սկսած, մեծ ուշադրություն դարձրեց Հայաստանի սահմանների մեջ ամփոփված քրդության վրա, նրանց եթե ոչ Հայաստանի քարեկան դարձնելու, այլ գեթ լույսությունը ապահովելու համար: Հայաստանի կառավարության որոշմամբ և ներքին գործոց նախարարության հրահանգով Կ.Սասունին, 1920թ. մարտից մինչև ապրիլի վերջը, շրջագայել է վերոհիշյալ շրջանները և Կարսի նահանգապետ Ղորղանյանի հետ միասին տեսակցություններ է ունեցել քուրդ և աղքրեջանցի ներկայացուցիչների հետ՝ միջցեղային համերաշ-

խոթանքի քարոզներով: Այդ նույն ժամանակ Կ.Սասունիին առանձին տեսակցություններ է ունեցել քրդական ղեկավարների հետ, աշխատելով հասկացնել նրանց քուրդ-հայկական համագործակցության անհրաժեշտությունը: Մական բացի եզիզներից, մոտ 60 հազար քրդեր գրավել են վերապահ դիրք: Թեև խոսքով նրանք միշտ իրենց ցուցադրում էին որպես Հայաստանի քաղաքացի, բայց գործով «հակված էին թուրքին կողմը»:⁷² «Բյուրոները սպառնազեն մնացին մեր սահմաններում վրա,— շարունակում է Կ.Սասունիին,— և հայ բանակը ստիպվեցավ մեկ այլը պահել թրքական կանոնավոր զորքերում ու քաթար ազգաբնակչության վրա, իսկ մյուս այլով հսկել սահմաններն և սահմանակից զինված քրտության վրա»:⁷³

1920թ. սեպտեմբերին, հայ-թուրքական պատերազմը սկսվելուց հետո, Արևմտյան Հայաստանի քրդերի մի մասը միանալով Բյազիտ Կարաբեքիր փաշայի բանակին, կովեց Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Հատկապես իրենց հակահայկական գործելակերպի ակտիվությամբ այլի ընկան Օլթիի և Կողբի քրդերը, ինչպես նաև Մալազկետ-Արճեշի հայտարարացի աշիրեքը Բյուրո Հյուսիսի փաշայի զլխավորությամբ: Մրանք մասնակցեցին նաև Կարսի և Ալեքսանդրոպոլի կռիվներին:

1920թ. օգոստոսի 10-ի ստորագրված Մեերի դաշնագիրը կոչված էր լուծում տալու անկախ Հայաստանի և Բրդստանի խնդիրներին:⁷⁴ Նրանում նախատեսվում էր ստեղծել ծավալուն սահմաններով Հայաստան: Ընդ որում, նրա արևմտյան և հարավային սահմանները գծելու համար իրավաբար նշանակվեց ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնը: 1920թ. աշնանը նա տվեց Հայաստանի վերջնական սահմանագիծը: Սերի պայմանագրով Բրդստանի հարցը ևս ստանում էր մասնակի լուծում: Դաշնագրի 62, 63 և 64-րդ հոդվածները վերաբերում էին այն քրդերին, որոնք բնակվում էին զլխավորապես Արևմտյան Հայաստանի տարածքում: Թվում էր, թե հայ-քրդական դարավոր կնճիռը վերջապես հասնում էր իր ավարտին, և հայերն ու քրդերը թևակոխում են համերաշխության ու համագործակցության լայն մայրուղին: Մական Սերի պայմանագիրը գործնական իրականացում չստացավ և մնաց թղթի վրա: Այն ստորագրող պետությունները (բացառությամբ Իտալիայի) դաշնագիրը ռատիֆիկացման չենթարկեցին: Ընդորում հետագայում Անգլիան վերանայման ենթարկեց իր իսկ

առաջ քաշած պլանները անկախ Քրդական պետություն ստեղծելու վերաբերյալ: Այդ պայմանագրի ճախողումը հետևանք էր միջազգային դրության կտրուկ վնասվածության, որն իր արձագանքներն ունեցավ նաև Մերձավոր Արևելքում: Սկզբնական հաջողություններից հետո, հույները բախվեցին քեմալականների աճող դիմադրությանը և սկսեցին կրել պարտություններ: Ամրապնդվեցին նաև քեմալականների արտաքին քաղաքական դիրքերը, գլխավորապես շնորհիվ Սովետական Ռուսաստանի հետ բարեկամական հարաբերությունների հաստատման: Չարգանում էին շփումները նաև Ամուսնուի անդամներ Ֆրանսիայի և Իտալիայի հետ, որոնք չէին թաքցնում իրենց դժգոհությունը Սերից: Քեմալական բանակի մարտական հատկանիշները և ազգայնական ներշնչումներով տոգորված բարոյական ոգին վերելք էին ապրում:

Այսպիսով, Սերի դաշնագիրը, որն ինքնին դիվանագիտական հաջողություն էր Հայաստանի համար, աստիճանաբար կորցրեց իր արժեքը: Թե՛ Անկարան և թե՛ Մոսկվան կտրականապես հրաժարվեցին ճանաչել այն, համարելով «փնպերիալիստական»: Անկասկած Սերի դաշնագիրը ստորագրելուց հետո թուրքական վտանգը Հայաստանի համար ավելի մեծացավ, որովհետև Թուրքիան ցանկանում էր զենքի ուժով պատռել այդ դաշնագրի պայմանները: Քեմալականները ակնառու կերպով տեսնում էին, որ Եվրոպան հոգնել է և ձգտում է կարգավորել իր հարաբերությունները Թուրքիայի նոր իշխանությունների հետ, որի դեկլարացիաները, պետք է խոստովանել, որ ցուցադրեցին մեծ եռանդ և ընդունակություն:

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին թուրք-հայկական պատերազմում պարտություն կրած Հայաստանը ստիպված էր ստորագրել Ալեքսանդրոպոլի պայմանագիրը: Հայաստանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, փակելով առաջին հանրապետության պատմական տարեգրության վերջին էջը: 1918-1920թթ. հայ-քրդական հարաբերությունների պատմությունը անշուշտ սպասում է իր մանրակրկիտ ուսումնասիրողին, սակայն կասկածից վեր է, որ այն կարող է երկու ժողովուրդների համար էլ հանդիսանալ խիստ կարևոր և ուսանելի մի դաս:

VAHAN BAYBURDYAN

ARMENIAN-KURDISH RELATIONS IN THE TIMES OF
THE FIRST ARMENIAN REPUBLIC

A great mass of the Kurdish nation took part in the Armenian genocide organized by the government of Young Turks during the First World War. This fact aroused hostility between Armenians and Kurds. Kurdish nationalists intended to form "Independent Kurdistan" on the territory of Western Armenia and therefore they made efforts to prevent the creation of an independent Armenian State, raised by some great states.

In spite of the consecutive steps taken by the first Armenian Republic to cooperate with Kurdish leaders and to solve the discord between two nations with admissible conditions, Kurdish nationalists, who served to the Turkish State System frustrated those attempts both during the rule of Sultan and Kemalists.

Once more, in 1919, during the Conference of Paris another attempt was made to form a united Armenian-Kurdish diplomatic front, which failed too.

The article analyses in detail the policy of Great Britain concerning the Armenian Question. It shows how the vicious policy of great states made the treatment of Sevr unable to solve the Armenian Question.

On the grounds of numerous documents is shown the way, how Kemalists and Turkish nationalists tried to raft the Kurdish leaders of Western Armenia on the anti-Armenian platform.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Վ.Սասունի, Քյուրտ ազգային շարժումները և հայ-քրդական հարաբերությունները (ԺԵ Դարի միևնույն ժամանակահատվածում), Պեյրոս, 1969, էջ 228:
2. История дипломатии, т. III, М., 1965, с 44.
3. А.М.Шамсутдинов, Участие султанской Турции в интервенции против Советской России в 1918г. "Ученые записки института востоковедения", т. XIV. История и экономика стран Ближнего и Среднего Востока, М., 1956, с. 168.
4. Е.Ф.Лудшувейт. Турция в годы первой мировой войны 1914-1918гг. Военно-политический очерк. М., 1966, с. 161-162.
5. W.E.D. Allen, Paul Muratoff. Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border. 1828-1921, Cambridge, 1953, p. 459-460.
6. Վ.Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 224-225:
7. Նույն տեղում, էջ 225:
8. Архив Внешней политики России (այստեղիակ ԱՎՊՐ), ֆ. НАИ, серия А, д.153, л 38.
9. АВПР, ф. НАИ, серия А, Д. 36, л. 106-107; д. 37, л. 55.
10. Precis of Affairs in Southern Kurdistan during the Great War. Baghdad, 1919, p. 7-8.
11. Նույն տեղում, էջ 8:

12. D.A.Schmidt. Journey among Brave Men. Boston-Toronto, 1964,p.192-193.
- E.Yung. La Revolte arabe, Vol. I, Paris, 1924-1925, s. 109-110.
13. Կ.Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 229:
14. John Darwin. Britain, Egypt and the Middle East. Imperial policy in the Aftermath of War 1918-1922. N.Y., 1981, p. 162.
15. Կ.Սասունի, նույն տեղում, էջ 229:
16. Տիւ՝ Վ.Լ.Բալթոլոյան, Հայ-թրքական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում (XIX դարում և XX դարի սկզբին), Երևան, 1989:
17. Կ.Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 229:
18. Ազալի Նախիպեան, Բրիտանիա և հայկական հարցը 1915-1923, Պեյրոս, 1994, էջ 127:
19. Ю.В.Ключников и А.Б.Сабанин. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч II, М., 1926, с.188-189.
20. Ph.W. Ireland.Iraq. A Study in Political development, London, 1937, p. 155.
21. Sh'u R.S.Stafford. The Tragedy of the Assyrians, London, 1935; J.Joseph. The Nestorians and their Muslim Neighbours, Princeton, 1961.
22. Precis of Affairs..., p. 10-11.
23. М.С.Лазарев. Империализм и курдский вопрос (1917-1923), М., 1989, с. 68.
24. G.Bell.Review of the Civil Administration of Mesopotamia, London, 1920, p. 66.
25. Նույն տեղում, էջ 69:
26. A.Nassibian. Britain and the Armenian Question, 1915-1923, London, 1984, p. 139-142.
27. АВПР, ф. НАИ, серия А, д.153, л. 20.
28. М.А.Гасратян. Курды в Турции в новейшее время. Ер., 1990, с. 9.
29. M.N.Dersimi.Kürdistan Tarihinde Dersim.Halep, 1952, s. 120-121.
30. ՀՀ Պետական Կենտրոնական Պատմական Արխիվ, ֆ. 2000, ց. 1, գ. 150, ք. 53-55:
31. Z.Silopi.Doza Kurdistan, 1969, s. 166.
32. Կ.Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 234:
33. ՀՀ ՊԿՊԱ, ց. 1, գ. 150, ք. 216-219:
34. Sh'u General She'rif Pasha.Memorandum on the Claims of the Kurd People.Paris, 1919.
35. М.С.Лазарев. նշվ. աշխ., էջ 137:
36. G.Bell.Review..., p. 65-66.
37. АВПР, ф. НАИ, серия А, д.153, л. 2.
38. L.Rambout. Les Kurdes et le droit.Paris, 1947, s. 24. Sh'u նաև. A History of the Pease Conferance of Paris. Vol.VI. London, 1924.
39. Կ.Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 235:
40. A.Safrastian.Kurds and Kurdistan. London, 1948, p. 77.
41. Documents on British Foreign Policy.1919-1939. Ist Series, Vol. IV, N° 621, p. 928 (Հետազայում DBFP).
42. Կ.Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 235:
43. Նույն տեղում, էջ 236:
44. Նույն տեղում, էջ 236:

45. Նոյն տեղում, էջ 228-229:
46. АВПР, ф. НАИ, серия А, д. 153, л. 57
47. DBFP 1919-1939. First Series, Vol. IV, p. 704
48. Նոյն տեղում, էջ 540-541, 704-705:
49. Նոյն տեղում, էջ 735-736:
50. G.Bell.Review..., p. 66-67, 69-70.
51. Նոյն տեղում, էջ 71: АВПР, ф. НАИ, серия А, д. 154, л. 34-35.
52. АВПР, ф. НАИ, серия А, д. 154, л. 66.
53. М.С.Лазарев. Գլխ. աշխ., էջ 107, 292:
54. АВПР, ф. НАИ, серия А, д. 154, л. 63.
55. Мустафа Кемаль. Путь новой Турции, т I, М., 1929, с. 9.
56. Նոյն տեղում, էջ 203-204, 208-209:
57. V.E.Askun.Sivas Kongresi.Istanbul, 1963, s. 73.
58. Мустафа Кемаль, Գլխ. աշխ., էջ 381:
59. Նոյն տեղում, էջ 99-100:
60. Նոյն տեղում, էջ 101:
61. K.Atatürk.Nutuk,Cilt I, Istanbul, 1962, s. 68-69.
62. K.Atatürk.Nutuk, Cilt III, s. 940.
63. Мустафа Кемаль, Գլխ. աշխ., էջ 231-238:
64. M.Gologlu.Uçüncü Mesruiyet. 1920. Ankara, 1970, s. 81.
65. V.E.Askun.Sivas Kongresi, s. 127.
66. Мустафа Кемаль, Գլխ. աշխ., էջ 301:
67. Նոյն տեղում, էջ 255-256:
68. M.N.Dersimi.Kürdistan Tarihinde Dersim.Halep, 1952, s. 122-129.
69. E.Z.Kazal. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1960), Istanbul, 1963, s. 52.
70. АВПР, ф. НАИ, серия А, д. 190, л. 50.
71. Կ. Սասունի, Գլխ. աշխ., էջ 230:
72. Նոյն տեղում:
73. Նոյն տեղում:
74. Sbu "Северский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне", М., 1927.

СУРЕН БАГДАСАРЯН

**ПАРТИЙНАЯ СИСТЕМА В ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКЕ В
1930—1945гг.**

Как известно, одним из главных элементов современной политики являются политические партии. Проблема формирования партийной системы постоянно привлекала и привлекает внимание исследователей исторических и политических процессов. Наибольший интерес, по нашему мнению, вызывает роль партий и партийной системы в деле инициирования, управления и консолидации динамичных политических изменений, примером чего может послужить опыт Турции.

В результате политических событий и процессов, имевших место в период становления Турецкой Республики в 1920-е годы, сформировалась однопартийная политическая система, в которой одна мощная сила — Народно-Республиканская партия, сосредоточила в своих руках функции как политического руководства, так и административного управления в стране. 1930-е годы стали новым этапом в политическом развитии Турции. Проблема установления основных институтов политической системы страны была, по сути, решена. Наряду с армией, НРП в тот период являлась наиболее организованной институциональной силой в турецком государстве. Она выдвинула основные опоры новой политической системы: суверенитет нации, националистическая идеология, харизматический лидер. Партия была организацией посредством которой руководство Республики обеспечивали необходимую консолидацию власти и общества. Проведенный в 1930г. эксперимент с введением двухпартийной системы, который решил осуществить президент Турции Мустафа Кемаль посредством образования "управляемой оппозиции" в лице Либерально-Республиканской партии, окончился неудачно. Неудовольные

режимом НРП слои населения начали группироваться вокруг новообразованной партии, сделав ее символом протестных настроений. Так, осенью 1930г. в Измире во время приезда председателя ЛРП Али Фетхи-бея произошли беспорядки: была разгромлена редакция правительственной газеты. А после того, как на муниципальных выборах ЛРП столкнулась с сильным давлением и контролем со стороны НРП, Фетхи охарактеризовал правящий режим как "олигархический" и "тоталитарный"¹. Для НРП продолжение сосуществования с ЛРП означало бы содействие собственному поражению в условиях явного ослабления своих позиций. Попытки формирования двухпартийной системы имели негативный результат по той простой причине, что она угрожала монополии правящего режима. Премьер-министр Исмет Иненю однажды заявил американскому представителю в Турции Бристоллю, что "оппозиция в этой стране означает мятеж"². Кроме того, Мустафа Кемаль и его окружение не были настроены в пользу кардинальных перемен в политической системе страны, предпочтя вариант консервации политического развития до более лучших времен.

Таким образом, связанные с ЛРП события продемонстрировали то обстоятельство, что НРП не пользовалась абсолютной поддержкой населения страны. "Духовная связь между Народно-Республиканской партией и народом — писал в своих мемуарах один из основателей ЛРП и известный идеолог тюркизма Ахмед Агаоглу, — полностью исчезла. То, что народ продолжал терпеть власть НРП, было обусловлено двумя факторами. Первый и главный — это страх, а второй — это питаемые к Гази (Мустафа Кемаль — С.Б.) чувства уважения и благодарности"³.

После роспуска ЛРП монополия Народно-Республиканской партии на власть в течение 15 лет оставалась непоколебимой при отсутствии какой-либо альтернативы. Но, следует отметить, что Либерально-Республиканская партия явилась в какой-то мере предтечей образовавшейся спустя пятнадцать лет новой оппозиционной силы — Демократической партии.

События 1930г. символизировали собой окончание "революционного" периода в истории кемалистской Республики. Свидетельством этого может послужить состоявшийся летом 1931г. III съезд НРП, на котором было объявлено о начале нового этапа государственной и политической жизни Турции. Партия заявила, что берет на себя право и обязанность руководить от имени нации. В этот период становится все более явственной авторитарная, даже тоталитарная тенденция кемалистского режима. Турецкий историк-социолог Чаглар Кейдер отмечает, что в эти годы на Ататюрка большое влияние оказали модели европейского фашизма и советского коммунизма, где любая инициатива реализовывалась под покровительством партии⁴. В качестве наилучшей формулы политики НРП в эти годы можно привести лозунг "одна партия, одна нация, один вождь". Однопартийный режим в Турции в 1931–1945 гг. стал самой характерной особенностью политической системы страны.

В вышеуказанный период НРП, будучи единственной действующей и законной партией в стране, стала фактически организацией диктаторского типа, которая требовала безусловной поддержки и подчинения со стороны населения, стремясь выразить интересы различных групп и слоев. НРП выдвинула претензии на то, чтобы выступить как партия всего народа. В уставе НРП декларировалось, что партия является опирающейся на нацию и солидарной с нацией организацией, которая включает в себя всю страну и правительство⁵. Идея, что Народно-Республиканская партия является представителем турецкого народа, подчеркивалась и со стороны президента Ататюрка, когда в феврале 1931г., он, выступая в Конии, заявил, что хотел бы, чтобы все граждане Республики были включены в ряды НРП⁶. В классическом смысле Народно-Республиканская партия была даже не политической партией, а "партией-государством". Она фактически монополично контролировала парламент, правительство, общественные организации, суды и полицию. О какой-либо общественно-политической деятельности вне рамок НРП речь идти не могла. Так, в апреле 1931г. были ликвидированы "Турецкие очаги"⁷, вместо которых при НРП были созданы центры пропаганды

кемализма — "Народные дома". Под покровительство партии перешли все значительные общественные организации страны — Союз женщин, Ассоциация прессы, Союз офицеров-резервистов и т.д. Кроме того, под контролем НРП находились все средства информации и пропаганды. Партия стала по существу хребтом всей политической и идеологической деятельности кемалистской политической системы.

Политическая монополия НРП закономерно привела к сращиванию государственного и партийного аппаратов. По решению IV съезда НРП в 1935г. посты президента Республики и генерального председателя НРП, премьер-министра и заместителя генпредседателя, министра внутренних дел и генерального секретаря НРП, губернаторов провинций и руководителей вилайетских организаций НРП были совмещены. Этот факт был четко зафиксирован в пункте 40 Устава НРП: "Руководители всех политических, правительственных, общественных, экономических, культурных и прочих организаций должны утверждаться со стороны руководящих органов и инспекторов партии"⁸. Единство партии и государства дошло до той степени, что без согласия партийного комитета не мог быть назначен даже сельский жандарм.

В принятой в 1935 г. новой редакции Устава НРП отмечалось, что "партия рассматривает созданные ее усилиями правительственные органы и свои собственные органы как единое целое, где одно дополняет другое"⁹. Сращивание партии и государства в 1930-х годах стало логическим продолжением, укреплением и консолидацией формирования однопартийной системы. Здесь имеется непосредственная связь: сохранение политической монополии НРП невозможно было бы в течение столь долгого периода, если бы государство не стало "владением" партии. Это был взаимозависимый процесс: государство стало партийным, а партия — государственной. Единство партийного и государственного аппаратов было настолько сильным, что невозможно было провести границу между ними и определить, где заканчивается сфера партии и начинается компетенция государства. Можно согласиться с оценкой известного французского политолога Мориса Дюверже, который утверждает, что "кемалистская система, опираю-

щаяся на однопартийный режим, не являлась демократической системой... Монополия власти НРП воспринималась как необходимый для национального политического воспитания переход"¹⁰. Условия для многопартийной либеральной политической системы в Турции в тот период объективно еще не созрели. По сути, главной проблемой кемалистского руководства в тот период было не установление демократии и политической свободы, а создание власти, способной управлять страной. Как отмечает немецкий исследователь Финске, "Ататюрк сознавал, что для многопартийности необходимо более благоприятное и долгое время"¹¹.

НРП по своему характеру была также "персональной" партией, где один лидер пользовался большой моральной и легитимной властью. То есть, эта была партия с харизматическим типом руководства. "Персональные" партии создаются вокруг сильных личностей, а не программ и идей, что естественно в условиях становления государственности, когда сильный харизматический лидер служит символом национального единства. Как отмечает турецкий политолог Аяз Паяслыоглу, "партия служила в качестве опоры Ататюрка и его политики с целью привлечения и консолидации верных ему людей, реализации политического образования народа и реформ, а также сохранения формальной стороны парламентского режима и подготовки почвы в будущем для демократического развития"¹².

После смерти Кемалья Ататюрка в ноябре 1938г. авторитарный политический режим был сохранен, продолжая полностью контролироваться высшим руководством страны. Исмет Иненю был избран как президентом Республики, так и генеральным председателем НРП. Однако общественные и экономические потребности страны уже в конце 1930-х годов начали диктовать необходимость политических перемен. В 1939г. Иненю реформировал структуру НРП. На V съезде партии было принято решение о разделении некоторых партийных и государственных постов: генсек партии больше не выполнял функции министра внутренних дел, а руководители вилайетских парторганизаций — функции губернаторов¹³. На том же съезде было решено создать в рамках НРП группу

"независимых депутатов" меджлиса. Она сформировалась после выборов Великого Национального Собрания Турции в марте 1939г. и состояла из 21 депутата, которые имели право участвовать на заседаниях партийной фракции при обсуждении различных вопросов, но без права голоса. Независимость "независимых", однако, была весьма относительным понятием: руководителем группы был тот же президент Иненю, который назначал исполнительного руководителя группы — вице-председателя, и все они были обязаны единогласно голосовать за представленные со стороны правительства и НРП предложения и законопроекты.

Начало Второй мировой войны вынудило турецких лидеров вернуться к "жесткой линии", которая выражалась в запрете на любую оппозиционную деятельность и строгой цензуре прессы. Закономерно, что в условиях, когда правящая партия лишена какого-либо механизма контроля или оппозиции, руководящий и средний слои НРП использовали государственную и политическую власть в собственных целях¹⁴. В середине же 1940-х гг. стало ясно, что однопартийная система, то есть неконтролируемая и не подвергающаяся критике власть одной партии, оказалась не в состоянии преодолеть вставшие перед страной общественные и экономические трудности.

НРП так и не смогла привлечь в свои ряды представителей нарождающегося "среднего класса"¹⁵. Если в первой половине 1930-х партийное руководство сконцентрировалось на максимальном укреплении своих позиций и установлении абсолютной монополии на власть, то в первой половине 1940-х оно потеряло свою гибкость и приспособляемость к меняющейся ситуации, итогом чего стало углубление политических и экономических противоречий внутри правящей элиты. Кроме того, большое влияние на изменение политического развития Турции оказали внешние факторы (членство Турции в ООН в 1945г., формирование союзнических отношений с США и т.п.), под давлением которых в 1946 г. в Турции стали возможными создание Демократической партии, ее абсолютная поддержка со стороны широких слоев населения и ее триумфальный приход к власти через четыре года. Таким образом, в течение 1930-х и первой половины 1940-х годов Народно-

Республиканская партия приобрела статус "государства в государстве": партия считалась представителем всей нации, государственный и партийный механизмы стали тождественны, программные постулаты партии — знаменитые "шесть стрел" (республиканизм, национализм, лаицизм, революционизм, этатизм, народничество) были закреплены в Конституции Республики поправкой 1936г. Эти факты свидетельствуют также, что Кемаль Ататюрк и его окружение в этот период не только не намеревались положить конец однопартийному режиму, но укрепили его, осуществив модель "партийного государства" и сделав партию своей мощной организационной опорой. Можно заключить, что партийная система в Турции в 1930—1945 гг. приобрела характерные черты авторитарно-тоталитарных систем: 1. установление однопартийного режима, 2. сращивание правящей партии с государственным аппаратом, 3. унификация всей общественной жизни, 4. авторитарный образ мышления и культ национального вождя.

Политическая ситуация в Турции в середине 1940-х гг. стала требовать прихода новых лидеров и способствовала появлению оппозиции внутри самой правящей партии (причем, следует признать, что в последующем все политические партии Турции тем или иным образом явились эманацией НРП) и реформы политической системы.

SUREN BAGHDASARYAN

THE PARTY SYSTEM OF THE TURKISH REPUBLIC IN 1930-1945

The problem of the forming of the party system and its role in the initiation, managing and consolidation of the dynamic political changes is one of the main questions in the investigation of the historical and political processes.

In the Turkish Republic at 1920s was formed the one-party system in which dominated one powerful force and the most organized institution — Republican People Party.

Realized in 1930 by the president of Turkey Mustafa Kemal the experiment with the establishment of two-party system through the creating "managing opposition" as Liberal-Republican Party, failed, because the existence of this system would danger the monopoly of R.P.P. Simultaneously L.R.P.'s episode showed that the people did not absolutely maintain the ruling party.

In the period of 1930-1940s the authoritarian, even the totalitarian trends of Kemalist regime became more evident. As the best formula of the R.P.P. policy in

these years can be quoted the slogan "one party, one nation, one leader". R.P.P. was not a political party, but "party-state". It wholly hold under its control the parliament, the government, the non-governmental organizations, the courts and the police, becoming actually the backbone of the whole political and ideological activity of the Kemalist political system.

The political monopoly of R.P.P. regularly brought to the unification of state and party machinery, which aimed the goals of the affirmation and the solidarization of one-party system.

R.P.P. has been also the "personal party" where one leader enjoy the great moral and legitime power. Actually it was party with the charismatic type of leadership. After the death of Kemal Ataturk in 1938 the authoritarian political regime was kept under the controle of the new president Ismet Inonu. He initiated a reform in the structure of the R.P.P. making the decisions about the separation of some party and state positions, the creation of the group of "independents". But the World War II forced the Turkish leaders to come back to the "hard line" that expressed in the prohibition of any opposition activity.

In the midst of 1940s it become visible that one-party system was not be able to overcome the social and economic difficulties of the country. The party leadership had lost its flexibility and adaptation to the changing situation. In the result the political and economic contradictions in the ruling elite became deeper and more evident. That and also the influence of some foreign factors made possible the political changes in Turkey during the second half of 1940s, and the coming of the opposition to the rule.

One can conclude that the party system in Turkey in 1930-1945 had the characteristics of authoritarian-totalitarian systems as — 1. the establishment of one-party regime — 2. the unification of a ruling party with state machinery. — 3. the unification of the whole society's life, and — 4. the authoritarian mentality and the cult of national leader.

The political situation in the midst of 1940s needed the coming of new forces and leaders thus promoting the creation of opposition and the reform of the political system.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Новейшая история Турции. М., 1968, с. 119.
2. Lord Kinross. Ataturk. London, 1962, p. 402.
3. A. Agaoğlu. Serbest Firka Hatıraları. İstanbul, 1968, s. 45-46.
4. Ç. Keyder. State and Class in Turkey. New-York, 1987, p. 100.
5. T. Z. Tunaya. Türkiye'de Siyasi Partiler. İstanbul, 1952, s. 569.
6. Ç. Keyder. State and Class in Turkey. p. 109. В эти годы численность членов партии достигла 1.300.000 человек, что составляло 1/12 часть населения Турции.
7. Они были созданы еще в период власти младотурок, являясь центрами пропаганды идеологии тюркизма.

8. T.Z.Tunaya. Türkiye'de Siyasi Partiler. s. 569.
9. А.Ф.Миллер. Очерки новейшей истории Турции. М.—Л., 1948, с. 210.
10. M.Duverger. Kemalizm — "Atatürk'e Saygı" Ankara, 1969. s. 250–251.
11. H.Fenske Politisches Denken in 20. Jahrhundert in H.J.Lieber (Hrsg.). Politische Theorien von der Antike bis zur Gegenwart. Bonn, Bundeszentrale für Politische Bildung, 1993. — S. 828.
12. A.T.Payaslıoğlu. Political Leadership and Political Parties. in R.Ward and D.A.Rustow. The Political Modernization in Japan and Turkey. Princeton, 1964, p. 418.
13. T.Z.Tunaya. Türkiye'de Siyasi Partiler. s.574.
14. При переходе к многопартийной системе в 1946–1950 гг. оппозиционная Демократическая партия широко использовала обвинения в коррупции и злоупотреблениях в адрес НРП, что стало одной из причин дискредитации правящей партии.
15. Ç.Keyder. State and Class in Turkey. p.274.

ՈՒՌԲԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՍԻՐԻԱ ԵՎ ԻՍՐԱՅԵԼ

**ՉՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ԱՊԱԳԱ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՀԱՄԱՐ (1991-2001)**

2000թ. հունիսի 10-ին վախճանվեց Սիրիայի ճախագահ Հաֆեզ Ասադը: Ավարտվեց Սիրիայի նորագույն պատմության մի ամբողջ կարևորագույն ժամանակաշրջան: Իր կառավարման 30 տարիների ընթացքում, չնայած երկրում հաստատված մենիշխանական և խիստ կենտրոնացված համակարգին, Հ.Ասադին հաջողվեց վերացնել «բազմադեմ երկրի» մերսում գոյություն ունեցող քաղաքական և կրոնական տարածայնություններն ու հակասությունները, ստեղծել 400 հազարանոց մարտունակ ջանակ, վերահսկողություն հաստատել հարևան Լիբանանի վրա՝ տնտեսական և քաղաքական շահույթ ապահովելով իր երկրին:¹

Հ.Ասադի վարած հետևողական և հավասարակշռված արտաքին քաղաքականության շնորհիվ Սիրիան վերածվեց տարածաշրջանային կարևոր ռազմավարական նշանակություն ունեցող երկրի: Եվ այսօր անհնարին է վերջնական ու շարունակական խաղաղություն հաստատել Սերժավոր Արևելքում առանց Սիրիայի և Լիբանանի: Բոլորի համար ակնհայտ է նաև այն, որ տարածաշրջանում խաղաղություն չի կարող հաստատվել այնքան ժամանակ մինչև որ Սիրիան և Իսրայելը համաձայնության չգան: Իսկ թե որքանով է այն հնարավոր և ինչ հեռանկարներ կան դրա համար, հատկապես Սիրիայում կատարված իշխանավորությունից հետո, փորձենք ստորև հիմնավորել:

Երկար տարիներ Իսրայելին հակամարտ և հակազդող արաբական պետություններից ամենակարևորը համարվում էր Եգիպտոսը՝ իր զինված ուժերով, տարածքով, ակտիվ դեկավաբուր-

յամբ և աշխարհագրական դիրքով: Մական 1979թ. Իսրայելի հետ Քեմա-Ղևիդի համաձայնագիրը ստորագրելով, Եգիպտոսը կորցրեց իր այդ դերը, իսկ նրա տեղը գրավեց Իսրայելի մյուս հզոր հարևանը՝ Միրիամ: Հետևաբար կարող ենք արձանագրել, որ 1979թ. ի վեր Դամասկոսը իր հսկողության տակ առավ արաբա-իսրայելյան հակամարտության արաբական ղեկավարությունը, ստանալով պատերազմելու և խաղաղություն հաստատելու ուղղման մենաշնորհը: Ռազմական տեսանկյունից արաբա-իսրայելյան հակամարտությունը վերածվեց «սիրիա-իսրայելյան հակամարտության»:² Եվ եթե Պաղեստինյան հարցը կարելի է դիտել որպես արաբա-իսրայելյան հակամարտության քաղաքական սիրտը, ապա Միրիայի և Իսրայելի միջև հարաբերությունները կարելի է համարել հակամարտության ռազմավարական և աշխարհաքաղաքական անկյունաքարը:

Մ. Գորբաչովի «վերակառուցումը» և սոցիալիզմի համակարգի փլուզումը Արևելյան Եվրոպայում ուղղակիորեն ազդեցին Միրիայի վրա: Կենտրոնական Եվրոպայի երկրները ոչ միայն մերժեցին շարունակել նախկին օժանդակությունը Միրիային, այլև Իսրայելի նախկին արտաքին գործերի նախարար Մոշե Արենսի խոսքերով, «եերթ էին կանգնել» Իսրայելի հետ իրենց հարաբերությունները վերականգնելու համար: ԽՍՀՄ-ի ներսում կատարվող փոփոխություններն ու դժվարությունները չէին կարող չանհանգստացնել Դամասկոսին: Այսպես, 1989թ. ընթացքում Խորհրդային Միության կողմից Միրիա առաքվող զենքի քանակը նվազեց 50 տոկոսով: Չնայած, որ ԽՍՀՄ-ը դեռևս շարունակում էր տնտեսական ծրագրերի իրականացումը Միրիայում /Տարտուս քաղաքի նավահանգստի կառուցումը և այլն, ինչպես նաև մոտ 2.500 ռազմական խորհրդատուների ներկայությունը/, Ասադը, գիտակցելով իրավիճակի փոփոխման վտանգը, սկսեց վտխճիջումային քայլեր ձեռնարկել՝ Արևմուտքի դիրքորոշումը Միրիայի հանդեպ մեղմացնելու ուղղությամբ: Մառը պատերազմի ավարտի հետևանքով Միրիայի արտաքին քաղաքականությունը նպատակ էր հետապնդում ոչ միայն բարելավել երկրի տարածաշրջանային դիրքերը, այլև ընդհանուր ճակատ ստեղծել Եգիպտոսի հետ (ինչպես նաև Մաուդյան Արաբիայի և Հորդանանի) հակազդելու Իսրայելի մերժողական կեցվածքի և պաղեստինցիների ու Հորդանանի հետ առանձին գործարք կնքելու նրա ձգտման դեմ: Այդ իսկ

պատճառով Դամասկոսը շարունակաբար հայտնում էր արաբա-խրախելյան հակամարտությունը խաղաղ ճանապարհով լուծելու իր պատրաստակամության մասին:

Գլոբալ և տարածաշրջանային փոփոխությունները շատ ավելի ծանր հետևանքներ ունեցան Դամասկոսի, քան Թեյ-Ալիվի համար: Եթե Սիրիային ցուցաբերվող խորհրդային ռազմական, քաղաքական և դիվանագիտական աջակցությունը նվազեց, ապա Իսրայելի նկատմամբ միջազգային հովանավորությունը ոչ միայն շարունակվեց, այլև աճեց: 1990-ականների սկզբին ռազմավարական տեսակետից Իսրայելի դիրքերն ավելի ամուր էին, քան Սիրիայինը: Պատահմամբ և անսպասելիորեն ստեղծված կացությունից դուրս գալ և «առաջխաղացում» արձանագրել սիրիա-ամերիկյան հարաբերություններում Ասադին անուղղակի կերպով օգնեց մի անձ, որը տարիներ շարունակ նրա հակառակորդն էր հանդիսանում՝ Մադդամ Հուսեյնը:

1991 թ. Պարսից ծոցի ճգնաժամը չափազանց օգտակար եղավ Սիրիայի համար ոչ միայն տնտեսական, այլև միջազգային դիրքերը բարելավելու առումով: Տնտեսական առումով միայն նավթի գների կտրուկ աճը Դամասկոսին մոտ 200 մլն. եկամուտ ապահովեց: Դրան զուգարած տարբեր չափի ֆինանսական ներդրումներ եկան Եվրոպական Միությունից՝ 200 մլն., Ճապոնիայից՝ 500 մլն. վարկի ձևով, Մաուրյան Արաբիայից, Քուվեյթից և Արաբական Էմիրություններից ստացվեց մոտ 2 մլրդ. դոլար: Ծգնաժամը բարելավեց նաև Սիրիայի միջազգային կարգավիճակը: Պարսից Ծոցի ճգնաժամը հնարավորություն ընձեռեց Ասադին նաև իրականացնելու 15 տարիների ընթացքում հետապնդած իր նպատակը՝ կառավարել Լիբանանը: 1920թ. Լիբանանի ստեղծումից ի վեր սիրիացիներից շատ քչերն էին ընդունել նրա անկախ լինելու փաստը: Միայն 1975թ. Լիբանանում բռնկված քաղաքացիական պատերազմը հարմար առիթ դարձավ Դամասկոսի ուղղակի ներխուժման համար: Քաղաքացիական պատերազմի առաջին իսկ օրվանից Սիրիան հետևողականորեն ձգտում էր քայլ առ քայլ տարածել իր ազդեցությունը Լիբանանում: Արդեն իսկ 1980թ. սիրիական 40-հազարանոց բանակը հսկողության տակ էր առել Լիբանանի տարածքի համարյա երկու երրորդը: Երբ Ծոցի ճգնաժամը շեղեց միջազգային հանրության ուշադրությունը և Մադամ Հուսեյնը դադարեցրեց իր օգնությունը լիբանանյան

«protege»-ին, եկավ Ասադի գործելու ժամանակը: 1990թ. հոկտեմբերի 13-ին երեք ժամվա ընթացքում Ասադն իրեն ենթարկեց ամբողջ Բեյրութը՝ և երկրի հիմնական մասը, բացառությամբ հարավում գտնվող Խսրայեի հետ սահմանամերձ «անվտանգության գոտուց»:

Եզիպտոսի և Սաուդյան Արաբիայի հետ Վաշինգտոնի կողմից ղեկավարվող հակասադրամական կռաւիցիային Միդիայի մասնակցությունը վերջ դրեց նաև վերջինիս մեկուսացմանը արաբական աշխարհում և միջազգային ասպարեզում: Պարսից Ծոցի պատերազմը միևնույն ժամանակ հստակեցրեց Ասադի համար այն հանգամանքը, որ արաբա-իսրայելյան հակամարտությունը անհանարին է լուծել ուժի միջոցով: Խորհրդային Միության համագործակցությունը ԱՄՆ-ի հետ ճգնաժամի օրերին, մեկ ամսամ ևս ասպարեցեց, որ սառը պատերազմի խաղի կանոնները փոխվել են, արձանագրելով ԱՄՆ-ի առաջատար դիվանագիտական դերը:

ԽՍՀՄ փլուզումը և սառը պատերազմի ավարտը բացարձակապես նոր իրավիճակ և ուժերի դասավորում ստեղծեցին Մերձավոր Արևելքում, ծանր կացության մեջ դնելով որոշ արաբական երկրներին, այդ թվում նաև Միդիային: Մտեղծված պայմաններում Ասադը քաջ գիտակցում էր, որ իր քաղաքական կենսունակությունը և երկրի անվտանգության ապահովումը մեծապես կախված կլինի ԱՄՆ-ի հետ իր հետագա հարաբերություններից:

Արևմուտքի, մասնավորապես Վաշինգտոնի հետ իր կապերը սերտացնելու նպատակով Միդիան ընդունեց Մերձավոր Արևելյան բարձրաստիճան խաղաղության համաժողովին մասնակցելու ամերիկյան առաջարկը: Համաժողովը կայացավ 1991թ. հոկտեմբերի 30-ին Մադրիդում և խաղաղության նոր ճանապարհ հարթեց, հիմք դնելով տարածաշրջանում հետագա պատմական իրադարձությունների համար: Այն կարևոր քաղաքական նշանակություն ունեցավ, քանի որ առաջին անգամ հակամարտող կողմերը նստեցին բանակցությունների սեղանի շուրջ: Առաջին անգամ միջազգային համաժողովի մասնակցեցին նաև պաղեստինցիները և հանդես եկան իրենց սեփական անունից: Իհարկե, անսպասելի չէր այն հանգամանքը, որ որևէ լուրջ առաջընթաց չարձանագրվեց: Մակայն ամենաէականը եղավ այն, որ կողմերը համաձայնվեցին շարունակել բանակցային գործընթացը, որի արդ-

յունքում Իսրայելը խաղաղության համաձայնագրեր ստորագրեց Պաղեստինցիների (1993թ. սեպտեմբերին) և Հորդանանի (1994թ. հոկտեմբերին) հետ՝ առաջին անգամ խաղաղություն հաստատելով իր սահմանների մեծ մասում, բացառությամբ Սիրիայի և Լիբանանի:

ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքական գերատեսչությունը իր հերթին փորձեց ամեն կերպ արագացնել մաև սիրիա-իսրայելյան համաձայնագրի ստորագրումը մինչև 1996թ. ընտրությունները Իսրայելում և ԱՄՆ-ում: Մակայն սիրիա-իսրայելյան բանակցությունները շարունակվեցին ընդհուպ մինչև 1996 թ. հունիս ամիսը, չտալով որևէ գործնական արդյունք: Այդ տարիների բանակցային գործընթացը, աստիճանաբար հարթելով երկու երկրների միջև եղած հիմնական տարածայնությունները, միայն մոտեցրեց Իսրայելը և Սիրիան՝ համաձայնագրի ստորագրմանը: Եվ պետք է ընդգծել, որ երկու կողմերը երբեք այդքան մոտ չէին եղել խաղաղության հաստատմանը: Մակայն դժբախտաբար այն չիրականացավ և անգամ բանակցությունների ընթացքում ձեռքբերված բոլոր համաձայնությունները ի չիք դարձան Իսրայելում Բենյամին Նեթանյահուի վարչապետ ընտրվելուց հետո, որը մերժեցով հակամարտության կարգավորման մախկին «ժող» խաղաղության դիմաց» սկզբունքը, առաջ քաշեց նոր «անվտանգ խաղաղության» սկզբունքը, բացարձակապես անհնարին համարելով Գոլանների վերադարձը Սիրիայի: Դեռ ավելին, Վաշինգտոն կատարած իր առաջին այցելության ընթացքում Նեթանյահուն փորձեց համոզել Քլինտոնին՝ խաղաղության գործընթացից ընդհանրապես մեկուսացնել Սիրիային: Եթե Ռաբինը փորձում էր ամենաբարձր փոխհատուցումը ստանալ Վաշինգտոնից Սիրիայի հետ խաղաղություն հաստատելու դիմաց, ապա Նեթանյահուն մերժեց մաև այդ հնարավորությունը: Նեթանյահուի համար «մախկինում» Ռաբինի և Պերեսի օրոք բանակցությունների ընթացքում սիրիացիների հետ ձեռք բերված բանավոր պայմանավորվածությունները չեն հանդիսանում որպես պաշտոնական պարտավորություն»:

Ենուզ Բարաքի Իսրայելի վարչապետի պաշտոնում ընտրությունը նոր հույսեր ներշնչեց, որ վերջապես հնարավոր կլինի խաղաղության համաձայնագիր ստորագրել Իսրայելի և Սիրիայի միջև: Հատկապես երբ 1999թ. հունիսի 6-ին Քենեսթում երդման արարողության ժամանակ Ե. Բարաքն իր ելույթում նշեց, որ

ձգտում է արարական բոլոր երկրների, մասնավորապես Սիրիայի, Լիբանանի հետ իրական հաշտություն հասնել և իրագործել պաղեստինցիների հետ ձեռք բերված բոլոր համաձայնությունները:

1999թ. դեկտեմբերի 14-15-ին ԱՄՆ-ի միջնորդական բուռն ջանքերի շնորհիվ, ի վերջո, Սիրիան և Իսրայելը 1996 թվականից ընդհատված խաղաղության բանակցությունները վերսկսեցին՝ Վաշինգտոնում, «ժող` խաղաղության դիմաց» սկզբունքի հիման վրա: Եռակողմ այս համդիպման արդյունքում պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց 2000թ. հունվարին նույն կազմով ԱՄՆ-ում բանակցությունների առաջին փուլի անցկացման վերաբերյալ: 2001թ. հունվարի 3-ին Վիրջինիա նահանգի Ենփրսթոն բնակավայրում սկսվեցին բանակցությունները Սիրիայի ԱԳ նախարար Ֆարուկ Կասասյի և Իսրայելի վարչապետ Եհուդ Բարաքի միջև: Մակայն սկսվելուց անմիջապես հետո օրակարգի վերաբերյալ տարածայնությունների պատճառով բանակցությունները ընդհատման սպառնալիքի տակ հայտնվեցին և միայն ԱՄՆ-ի նախագահի և պետքարտուղարի զործադրած ջանքերի շնորհիվ հաջողվեց կասեցնել տասպալումը: Հուշագրավ է այն հանգամանքը, որ ԱՄՆ-ի նախագահ Բ.Բիլնթոնը 7 օրվա ընթացքում 5 անգամ այցելեց Ենփրսթոն և առանձին-առանձին բանակցություններ վարեց Կասասյի և Բարաքի հետ: Առանց որևէ լուրջ արդյունքի ավարտված այդ բանակցություններից հետո ամերիկյան միջնորդները կողմնորին ներկայացրեցին համաձայնագրի նախագիծ, որը կոչվում էր «Իսրայելի և Սիրիայի միջև խաղաղության շրջանակներ»: Համաձայնագրի մասին տեղեկատվության արտահոսքը և անգամ նրա ամբողջական տեքստի հրապարակումը իսրայելյան «Հաարեց» օրաթերթում,⁴ փաստորեն խափանեցին փաստաթղթի ստորագրումը և «ամհնար դարձրեցին Սիրիայի վերադարձը բանակցային սեղանին»:⁵

Այսպիսով չնայած ամերիկյան միջնորդների զործադրած բոլոր ջանքերին Սիրիայի և Իսրայելի միջև բանակցությունները արդեն երկրորդ անգամ չափազանց մոտ լինելով հաջող ավարտին, ստեղծվեցին, իսկ համաձայնագրի ստորագրման հնարավորությունը մոտ ապագայում շարունակեց մնալ չնչին և անհավանական, հատկապես Հաֆեզ Ասադի մահվանից և Իսրայելում ծայրահեղական Արիել Շարոնի իշխանության գալուց հետո:

Հ.Ասադին փոխարինեց նրա որդին՝ Բաշար Ասադը: Ներքին քաղաքական և տնտեսական բնագավառում նրա առջև ծանացած առաջնային քարոզ խնդիրներից է՝ ազգային տնտեսության ազատականացման ու ամրապնդմանն ուղղված քաղաքականությունը և պետության կողմից տնտեսության խիստ վերահսկողության համատեղման հարցը: Որոշ սիրիացիներ անգամ սկսեցին խոսել «չինական մոդելի» սիրիական տարբերակի մասին:⁶ Դեռևս 2000թ. հունիսին Բաշար Ասադը հայտարարեց, որ թույլատրելու է երկրում օտար բանկերի գործունեությունը ազատ առևտրական գոտիներում: Առաջինն այդ իրավունքը ստացան լիբանանյան 4 բանկեր: 2000թ. դեկտեմբերին Բասա կուսակցության որոշմամբ թույլ տրվեց նաև մասնավոր բանկերի գործունեությունը, առաջարկվեց ստեղծել բաժնետոմսերի շուկա, քննարկել բանկային գաղտնիքի մասին օրենքը, ինչպես նաև հեշտացնել տարադրամի արտաքին գործարքների և փոխանցումների հետ կապված ընթացակարգը: 2001թ. համար պետական բյուջեի ժամանակին ներկայացումը հույս է ներշնչում, որ Սիրիայի կառավարությունը վճռական է տրամադրված տնտեսական բարեփոխումների շարունակման գործում:

Բ. Ասադը որոշակի քայլերի դիմեց նաև քաղաքական ազատությունները երկրի ներսում ընդլայնելու ուղղությամբ: 2000թ. նոյեմբերին շուրջ 600 քաղաքացիական ակտիվիստներ ազատ արձակվեցին սիրիական բանտերից: Բ. Ասադը մատնանշեց որ ինքը կոմունիզմ է բազմաթեկնածուական ընտրությունների անցկացմանը իր ժամկետի ավարտից հետո՝ 2007թ.վականին: Իշխանությունները ավելի հանդուրժողական կեցվածք են որդեգրել մարդու իրավունքների և ազատությունների ընդլայնման օգտին հանդես եկող նորաստեղծ Սիրիայում Մարդու իրավունքների համար կոմիտեի գործունեության նկատմամբ: Բ. Ասադը առաջին անգամ վերջին 50 տարվա ընթացքում արտոնեց նաև ոչ պետական քերթի հրատարակումը: Վարչակազմի և ժողովրդի միջև գոյություն ունեցող անջրպետը հաղթահարելու և ամձի պաշտամունքի հիմքի վրա դեկավարման արատավոր պրակտիկային վերջ դնելու նպատակով, իշխանության առաջին իսկ օրերին Բաշարը հրամայեց փողոցներից և հրապարակային վայրերից հեռացնել իր նկարներն ու պաստառները: Նրա կարևոր նորամուծություններից էին նաև երկրում ինտերնետային կապի և շարժական հեռախոսների

զանգվածային օգտագործման արտոնությունը: Մի խոսքով Բ.Ա. սառը երկրի ներսում ձեռնարկել է իրական «պերեստրոյկա»: Եվ եթե սիրիացիների մոտ վերջապես հույս արթնացավ, որ բարեփոխումները գնալով էլ ավելի կխորանան ու կգարգանան, ժողովրդավարության սերմեր գցելով հասարակության մեջ, ապա նույնը չի կարելի ասել Սիրիայի արտաքին քաղաքականության և հատկապես Բարայելի հետ նրա հարաբերությունների մասին:

Եթե Բ.Ա. սառը երկրի ներքին քաղաքական կյանքում որոշակիորեն հաջողվել է ղեկավարման լծակները կենտրոնացնել սեփական ձեռքերում, ապա հին վերնախավի ներկայացուցիչներ փոխնախագահ Աբդուլ Հալիմ Խադդամն ու պաշտպանության նախարար Մուսթաֆա Տլաբը շարունակում են պահպանել իրենց ազդեցությունը, հատկապես արտաքին քաղաքականության մեջ:

Այստեղ պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ երեք տասնամյակ ի վեր Սիրիայի ալավիական ղեկավարությունը ստիպված է եղել վարել այնպիսի արտաքին քաղաքականություն, հատկապես արաբա-իսրայելյան հակամարտությանը վերաբերող հարցերում, որն առավել համապատասխանել է բնակչության տրամադրություններին: Եվ եթե երկրի ներսում հաստատելով ավտորիտար իշխանություն, վարչակազմը կասեցրել է այլախոհության և այլակարծության որևէ դրսևորում, ապա արտաքին քաղաքական հարցերում նա միշտ պահպանել է «ժողովրդավարական» մոտեցում: Այս իմաստով, Սիրիան ներքին և արտաքին «քաղաքականության փոխկապակցվածություն» (linkage politics) ուսումնասիրման համար մեծ հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել:

Միանգամայն տրամաբանական է, որ Բարայելի հետ խաղաղության հաստատման և Պաղեստինի հիմնախնդրի կարգավորման հարցերում, Բաշարը շարունակում է իր հոր նախկին քաղաքականությունը: Սակայն եթե Հ.Ա. սառը 1996թ. և 2000թ. չափազանց մոտ էր կանգնած այդ խնդիրների լուծմանը, ապա ներկայումս Սիրիայի արտաքին քաղաքականության համար հիմնական երկու խնդիրները՝ խաղաղության հաստատումը Բարայելի հետ և Լիբանանից սիրիական զորքերի դուրս բերումը, չի կարող իրականանալ այնքան ժամանակ, մինչև Բաշարը ամբողջովին չվերահսկի երկրում ամենագործող անվտանգության ապարատը, չամրապնդի և չկայունացնի իր սեփական իշխանությունը: Բ.Ա. սառը կողմից իրականացվող բարեփոխումների հաջողությունից,

նրա կողմից ցուցաբերած քաղաքական կամքից ու վճռակամությամբ մեծապես կախված է լինելու ոչ միայն Դամասկոսի արտաքին քաղաքական հետագա ղեկավարը, այլև երկրի ապագան:

Վերոհիշյալ արտաքին քաղաքական կարևորագույն խնդիրների վրա Դամասկոսի ուշադրությունը կենտրոնացնելու նպատակով, Բ. Ասադը արդեն իսկ ձեռնամուխ եղավ հարևանների հետ հարաբերությունների բարելավմանը: Առաջին քայլը նա կատարեց Իրաքի ուղղությամբ: Բասսական իր երկարամյա մրցակցի հետ, Դամասկոսն ավելացրեց ուղղակի առևտրի ծավալները, փախանակեց բազմաթիվ բարձրատիման պատվիրակություններ, անգամ վերացրեց երկու երկրների քաղաքացիների համար մուտքի արտոնագրերի պահանջը: Անցյալ տարի վերագործարկվեց երկար ժամանակ փակ մնացած Իրաք-Սիրիա նավթամուղը: Չնայած որ, ի հակակշիռ թուրք-խորախյան հաստատված սերտ համագործակցությանը, սիրիա-իրաքյան հարաբերությունները սկսեցին բարելավման միտումներ ցուցաբերել դեռևս 1990-ականների կեսերից, սակայն միայն Բաշար Ասադի օրոք այդ հարաբերություններում շոշոփելի առաջընթաց արձանագրվեց: Ջերմացման նախաձեռնումներ առկա են նաև Սիրիայի հարաբերություններում Հորդանանի և ՊԱԿ-ի հետ:

Իսկ Իսրայելի նկատմամբ իր քաղաքականությունը Բ. Ասադը կառուցել է հետևյալ հիմնական երեք քաղաքականություններից՝

1. *Ոչ մի նահանջ Իսրայելի հետ խաղաղության հաստատման հիմնական նախապայմանից՝ իսրայելյան զորքերի դուրս բերում մինչև 1967թ. հունիսի 4-ի սահմանները:* «Գոլանների վերադարձի հարցը զլխավորում է մեր ազգային առաջնայնությունները».— հայտարարեց Բ. Ասադը:՝ Որպես սկսնակ նախագահ, որը փորձում է տպավորություն թողնել քառասական հին վերնախավի անդամների վրա, այս հարցը թերևս ամենավերջինն է, ուր Բ. Ասադը կարող է նահանջել: Ավելի շատ, քան իր հայրը վերջին տարիներին, նա չափազանց հաճախ է անդրադառնում նաև պաղեստինցիների իրավունքների ապահովման անհրաժեշտությանը, հատկապես Պաղեստինի պետության ստեղծման, վերջինիս մայրաքաղաքը Երուսաղեմում հաստատման և պաղեստինցի փախստականների վերադարձի ապահովման հարցերին: Իրաքի նկատմամբ Բաշարի ավելի մեղմ դիրքորոշման հետ հանդերձ նման կեցվածքը թերևս ուղղված է երկրի բնակչության լայն

զանգվածների համակրանքը շահելուն, հատկապես Պաղեստինում ծավալված «ինքիֆադայի» պայմաններում: Միաժամանակ դեռևս որևէ փոփոխություն չի արձանագրվել Դամասկոսում տեղակայված ծայրահեղական պաղեստինյան խմբավորումների կարգավիճակի հարցում:

2. Աջակցություն «Հիզբալլահ»-ին և Լիբանանի հարավում գտնվող Շեբաա ագարակների (Shebaa Farms) վրա գերիշխանության հաստատման Բեյրութի կողմից: Միևնույն ժամանակ միայն մասնաճյուղերը Արաբական Լիգայի կողմից Լիբանանի պահանջը պաշտպանող բանաձևի ընդունումը, այլև ՄԱԿ-ում Միբիհայի դեսպան Վահիբին իր նամակում գրեց, որ «Իսրայելը չի ավարտել իր զորքերի դուրս բերումը հարավային Լիբանանից մինչև միջազգայնորեն ճանաչված սահմաններ, նետարյալ Շեբաայի ագարակները»:⁸ Նման դիրքորոշումը, իհարկե, կարող է արդարացնել «Հիզբալլահ»ի կողմից շարունակվող հարձակումները Իսրայելի վրա, ինչպես նաև վերջինիս վրա ճնշում գործադրելու հարմար միջոց հանդիսանալով Դամասկոսի համար, հատկապես հարավային Լիբանանի «կորուստի» պայմաններում:

3. Հոնոտրական ակտիվություն, ներառյալ աջակցություն «ինքիֆադայ»-ին, Իսրայելի նկատմամբ համաարարական բռնկուտի հայտարարում և Իսրայելի հետ կապերի խզում բոլոր արաբական երկրների կողմից: Իր ելույթներից մեկում Բ. Ասադը կոչ անելով արաբական երկրներին հզորացնել իրենց ռազմական կարողությունները, հայտարարեց, որ նրանք պետք է ձգտեն ոչ թե թուլի, այլ «ուժեղի խաղաղության»:⁹

Լիբանանը թերևս Բաշարի ամենացավոտ խնդիրն է: Հաֆեզ Ասադի մահը և հարավային Լիբանանից իսրայելյան զորքերի դուրս բերումը առաջին հերթին քաղաքական օրակարգի վրա դրեցին Լիբանանում սիրիական ներկայության շարունակման նպատակահարմարության հարցը, որը նախաձեռնվեց և ղեկավարվեց Լիբանանի մարտնչի համայնքի կողմից: Չնայած Միբիհան հրապարակայնորեն միայն հերքեց լիբանանցիների կողմից նման դիրքորոշման առկայությունը, այնուամենայնիվ, որոշ աղբյուրների համաձայն, Դամասկոսը նվազեցրեց իր զորքերի քանակը Բեյրութում և ամենուրեք Բեկաայի հարթավայրից դուրս: Լիբանանցիներին սիրաշահելու նպատակով Դամասկոսը ազատ արձակեց նաև 59 լիբանանյան քաղաքապետականներին:

Այսուհանդերձ, Միրիան շարունակում է ամուր ձեռքով վերահսկել Լիբանանը և աջակցել «Հիգրալլան»-ի գործունեությանը այնտեղ Իրանի դրոշմամբ: Իրանը շարունակում է մնալ Դամասկոսի կաթնոստ գործընկերներից մեկը տարածաշրջանում:

Իհարկե, վերոհիշյալ առանցքը, ինչպես նաև Բ.Ասադի ձգտումը բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել Իրաքի և իր բոլոր հարևանների հետ, կարող է հավելյալ դժվարություններ առաջացնել տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի քաղաքականության իրականացման համար: Սակայն ընդհանուր առմամբ Իսրայելի և Միրիայի միջև խաղաղության հաստատումը բխում է «մերձավորարևելյան խաղում» ընդգրկված բոլոր կողմերի շահերից: Վաշինգտոնի համար այն կկայունացնի իրավիճակը տարածաշրջանում, կապահովի մերձավորարևելյան մավթի անխառն արտահանումն ու կայուն գները, ինչպես նաև էլ ավելի կմեկուսացնի Իրաքը և Իրանը: Միրիայի համար այն հնարավորություն կընձեռնի կենտրոնանալ լայնածավալ տնտեսական բարեվարձումների և սոցիալական հրատապ մի շարք խնդրների լուծման վրա: Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ Իսրայելի հետ խաղաղության հաստատումը լուրջ բարդություններ կարող է առաջացնել Բ.Ասադի իշխանության համար: Առաջին հերթին, այն կարող է օտարել Բաաս կուսակցության մեծ թվով անդամներին և կառավարական ժառանգներին, որոնց հիմնական մասը, սիրնիզմի վտանգի պատճառաբանումով, ներգրավված է հսկա ռազմական և ներքին անվտանգության համակարգերում: Երկրորդ՝ սիրիացի գործարարներն ու լիբերալները Իսրայելի հետ խաղաղության համաձայնագրի ստորագրումը դիտում են որպես սկիզբ Արևմուտքի հանդեպ երկիրը բացելու համար: Բ. Ասադը հավանաբար չի կարող մտահոգված չլինել այն հանգամանքից, որ «պերեստրոյկան» կարող է փլուզել իր կառավարությունը, ինչպես դա կատարվեց Արևելյան Եվրոպայի երկրներում: Խաղաղության մեջ շահագրգռված է նաև Իսրայելը: Հատկապես այսօր՝ պաղեստինյան «ինթիֆադայի» ծավալման պայմաններում, չի բացառվում անգամ Իսրայելի կողմից Միրիայի հետ բանակցային գործընթացը վերսկսելու որոշակի հետաքրքրություն: Ինչը սակայն Միրիայում ընթացող ներքին քաղաքական զարգացումները հաշվի առնելով, կարծում ենք անընդունելի կլինի Դամասկոսի համար: Իհարկե, Միրիայի հետ խաղաղության հաստատումը

ամնախաղեայ անվտանգության մթնոլորտ կստեղծի Իսրայելի համար և հնարավորություն կտա վերջինիս տարածաշրջանում ծավալել «հարձակողական» տնտեսական քաղաքականություն, երկարատև հեռանկարում հաստատելով ոչ միայն ռազմական, այլև տնտեսական գերիշխանություն Մերձավոր Արևելքում: Սակայն պետք է համաձայնվել, որ ներկայումս Իսրայելում Ա.Շարոնի ծայրահեղական վարչակազմի կառավարման, Սիրիայում իրականացվող քարեփոխումների ճակատագրի անորոշության, ինչպես նաև Պաղեստինում իրավիճակի սրման պայմաններում, խոսել Սիրիայի և Իսրայելի միջև խաղաղության հաստատման լուրջ հնարավորության մասին դեռ վաղաժամկետ է: Դրա փոխարեն միջազգային հանրությունը պետք է իր բոլոր ջանքերը գործադրի Պաղեստինում խաղաղություն հաստատելու, ինչպես նաև Սիրիայում Բ.Ասադի կողմից իրականացվող տնտեսական քարեփոխումները քաջալերելու և գործում աջակցություն ցուցաբերելու ուղղությամբ: Միայն Պաղեստինի հիմնախնդիրը կարգավորելու և Սիրիայում Բ.Ասադի համապատասխան քաղաքական հենարանն ու դիրքերն ամրապնդելու դեպքում, հնարավոր կլինի մտածել Սիրիայի և Իսրայելի միջև իրական խաղաղության հաստատման մասին: Իսկ քանի դեռ դա չի իրականացել, աշխարհը կշարունակի ապրել Իսրայելի և արաբների միջև ավելի քան 50 տարի ընթացող դաժան ու կործանարար պատերազմի պայմաններում:

ROUBEN KARAPETYAN

SYRIA AND ISRAEL: THE PAST POSSIBILITIES AND FUTURE PROSPECTS FOR PEACE (1991–2001)

For decades Egypt due to its strategic and geographic centrality and resources has played a central role in the Arab–Israeli conflict. But, in 1979 after signing the Camp–David accord with Israel, that role has ended and Israel’s other influential neighbour Syria took control over the Arab dimension of that conflict. Since that time the Arab–Israeli conflict became in many respects Syrian–Israeli conflict.

This article analyzes the Syria’s role in the Arab–Israeli conflict as well as the regional and global background to the Syrian–Israeli dialogue since the 1991 Madrid Conference. It describes the long way that Syria and Israel had already gone towards a peace agreement. The death of Hafiz al–Assad has brought a number of serious questions. What does the future hold in store for Syria? Can Bashar consolidate power? How will be the future of peace with Israel?

The general conclusion is that with A.Sharon, an "old hawk" in power in Israel, with "intifada" raging in the palestinian territories and with vital problem for Bashar al-Assad to stabilize his rule in Syria, the prospects for Syrian-Israeli peace agreement are bleaker than ever.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Լիբանանի վերահսկումը թույլ տվեց Սիրիային առաջին հերթին Իսրայելի դեմ նոր ռազմական ճակատ բացելու, ինչը չափազանց կարևոր խաղաքարտ է տարածաշրջանում իրավիճակը դեկավարելու արդյունավետ միջոց դարձավ նրա համար:
2. Ռ. Կարապետյան. *Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները (1967-1996)*, Երևան, 2000, էջ. 6:
3. Գազաները վերադարձնելու դեպքում Իսրայելի անվտանգությունը ապահովելու նպատակով, Ռաբինը 25 մլրդ. ամ. դոլարի փոխառուցում պահանջեց ԱՄՆ-ից, ներկայացնելով հետախուզական օդանավերի, հաղորդակցման կայանների, արբանյակներից տեղեկատվություն ստացող կայանների և այլ տեխնոլոգիաների մանրամասն ցուցակ:
4. «Ալ-Հայթ», 09.01.2000թ., «Հասարեց», 13. 01. 2000թ.:
5. «Ալ-Սաուդա», 19. 01, 2000թ.:
6. Alan Makovsky, *Syria under Bashar Al-Assad: The Domestic Scene and the "Chinese Model" of Reform*. "Policy Watch", N. 512., 17 January, 2001, The Washington Institute for Near East Policy.
7. Alan Makovsky, *Syria's Foreign Policy Challenges US Interests*, "Policy Watch", N. 513., 19 January, 2001, The Washington Institute for Near East Policy, p. 3.
8. Alan Makovsky, *Syria's Foreign Policy Challenges US Interests*, "Policy Watch" No513., 19 January, 2001, The Washington Institute for Near East Policy, p. 4.
9. Նույն տեղում, էջ. 3:

ГЕРМАН ГОЛЬЦ (ФРГ), РИПСИМЭ КОРХМАЗЯН

**НЕМЕЦКАЯ ОБЩЕСТВЕННОСТЬ И АРМЯНСКИЕ
ПОГРОМЫ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (1896–1897 гг.)**

Продолжающаяся и сегодня борьба за официальное признание геноцида армян в Османской империи, факта, не вызывающего с исторической точки зрения никаких сомнений, но последовательно и агрессивно отрицаемого как Турцией, так и некоторыми другими государствами, делает настоятельно необходимыми дальнейшие исследования всех обстоятельств, в той или иной степени связанных с трагическими событиями истории армянского народа, в том числе и имевших место далеко за пределами этой империи.

Позиция кайзеровской Германии, несущей известную ответственность за геноцид армян в Османской империи, не требует комментариев. Отметим лишь, что не только во время первой мировой войны, но задолго до нее, уже с 80-х годов XIX в., взяв курс на тесное сближение с Османской Турцией, ставшей в годы этой войны союзницей германской и австро-венгерской монархий, Германия не желала в ущерб своим экономическим и военным позициям на Ближнем Востоке даже в минимальной степени оказывать противодействие Османской империи в ее политике систематического уничтожения целого народа. Более того, правительство Германии последовательно замалчивало судьбу армян в Османской империи и столь же последовательно препятствовало тем своим дипломатам, политикам, общественным и церковным деятелям, кто пытался выступить в защиту армян. Поэтому в крупных газетах, журналах и политических анналах тогдашней Германии содержится очень мало материалов как о резне армян, так и о протестах в стране против чудовищных событий в Турции, в том числе и об активной деятельности выдающегося

гуманиста и общественного деятеля доктора Иоганнеса Лепсиуса. Там нашли место в основном перепечатанные турецкие статьи, написанные с целью искажения истины. Между тем позиция немецкой общественности была далеко не столь однозначной, пока имелась какая-то возможность противостоять давлению правительства. Государственному аппарату кайзеровской Германии удалось с течением времени полицейскими мерами подавить в стране открытое проявление всякого сочувствия и содействия армянскому народу. Так что в годы первой мировой войны у преступной германской военно-политической машины остался фактически единственный значительный враг — д-р Иоганнес Лепсиус, но и ему под угрозой ареста в связи с публикацией и рассылкой своего «Сообщения о положении армянского народа в Турции»¹ пришлось в 1916 году эмигрировать в нейтральную Голландию. Видимо, то обстоятельство, что судьба проармянского движения была здесь иной, нежели в странах Западной Европы и в Америке, привело к тому, что этот аспект позиции немецкой общественности продолжает оставаться значительно менее исследованным.

Изучение материала архива И.Лепсиуса позволило д-ру Г.Гольцу, основателю Галльского архива Лепсиуса и руководителю арменоведческого центра тамошнего университета, разыскать в государственных архивах Германии исключительно интересные документы², раскрывающие ряд важных моментов изучаемой проблемы. Эти документы представлены совершенно различными по типу и сути, духу и тону группами. Часть из них — это официальная переписка различных ведомств Германии — внутренних дел, иностранных дел, президентов и аппарата правительств различных земель, прежде всего Пруссии, вплоть до рейхсканцлера Гогенлоэ-Шиллингсфюрста по вопросу противодействия проармянскому движению, быстро набравшему силу и принявшему значительный размах осенью 1896 года. Чудовищный бюрократически-канцелярский стиль этой переписки как нельзя лучше олицетворяет собой бездушные и неумолимую последовательность аппарата государственной власти кайзеровской Германии.

Другую часть составляют протоколы наблюдений за собраниями в пользу армян, стенографически воспроизводящие речи выступавших на них ораторов — армянских священнослужителей — очевидцев кровавого террора Абдул Хамида II — К.Тумаяна и А.Шахвелета и немецких пасторов — Лепсиуса, Фабера, Келлера, Зудера и др., призывавших общественность Германии выступить в защиту и оказать помощь страдающему народу, убедительно разоблачавших клевету и надуманные обвинения против армян, выдвигаемые в различных, действовавших по указанию правительства органах печати, таких, как «Кёльнише Цайтунг», «Кёльнишес Morgenblatt», «Норддойче Альгемайне Цайтунг» и др. Интересна и запись публичного собрания немецкого «Свободного анархо-социалистического союза», позволяющая ознакомиться с умонастроениями и оценками событий членами этой организации.

Наконец, третью группу документов представляют материалы прессы. Это статьи из различных, часто местных, газет, сообщавших своим читателям о состоявшихся публичных собраниях протеста против резни армян, объявлявших о предстоявших собраниях. Целый ряд репортерских отчетов о проармянских собраниях — это подробное изложение речей выступавших, что по сути практически являлось массовым тиражированием обнародованных на собраниях фактов преследования и уничтожения христианских меньшинств, в частности армян, в Османской империи. Даже германская полицейская машина, в то время только разворачивавшаяся и настраивавшаяся на подавление проармянского движения и еще не пославшая за развитием событий, сама черпала сведения об имевших место или предстоявших проармянских собраниях из материалов прессы.

Большинство документов второй и третьей группы дошло до нас лишь потому, что служило аргументацией для соответствующих решений властей и было включено в досье министерства внутренних дел Пруссии. Описанные документы вкуче с материалами архива И.Лепсиуса воссоздают в деталях и практически с абсолютной достоверностью ситуацию в Германии после кровавых событий в Османской империи: и позицию общественности, и деятельность германских правящих

кругов, включая механизм подавления всякого инакомыслия и формирования общественного мнения, соответствующего проводимому политическому курсу.

Говоря о становлении в Германии движения в защиту армян, следует отметить среди тех, кто стоял у его истоков, публициста—теолога М.Раде, пастора Э.Ломана, а также видного франкфуртского еврейского публициста Л.Зоннемана. Несколько месяцев позднее в рядах протестующих против зверств над христианскими меньшинствами в Османской империи появился молодой пастор Иоганнес Лепсиус. Длительная поездка в Малую Азию (с апреля по июнь 1896 г.), предпринятая им совместно с Джеймсом Гринфильдом, армянином по происхождению, имела своей целью лично увидеть и расспросить очевидцев резни предыдущих лет и получить возможность аргументированно опровергать обвинения официальной прессы и властей в том, что немецкое проармянское движение “поет с лживого английского голоса”. То, что узнал д-р Лепсиус, сделало его убежденным и страстным борцом в защиту гибнувшего народа в течение следующих тридцати лет, вплоть до самой смерти. Участие И.Лепсиуса в проармянском движении придало ему широкий размах, подняло на новую ступень. Собственно, лишь с середины 1896 года можно говорить о становлении в Германии развитого движения в защиту армян.

Серия статей И.Лепсиуса в ежедневной консервативной христианской газете “Дер Райхсботе” под общим заглавием “Правда об Армении”³ сразу же снизили ему уважение и доверие гуманистически настроенной части немецкой общественности. Эти статьи составили костяк классического труда И.Лепсиуса “Армения и Европа. Обвинение против великих держав и призыв к христианской Германии”, который был распространен в Германии и германоязычной Швейцарии, а вскоре переведенный, стал документальным обоснованием борьбы за преследуемых армян во франкоязычной Швейцарии и в Англии⁴.

Книга эта появилась в первые дни сентября 1896 года, а публикация статей в “Райхсботе”, начавшаяся 12 августа, закончилась 3 сентября, когда была опубликована последняя, 18 статья. Между тем, большая часть немецкой прессы, по

свидетельству той же газеты, вместо тщательно подготовленных и объективных публикаций Лепсиуса печатала "терпеливо и без всякой критики турецкие заметки"⁵. Уже в начале сентября 1896 года в официальной "Норддойче Альгемейне Цайтунг" появляется резкая статья "хорошо информированной турецкой стороны", направленная против Лепсиуса. В ней пастора Лепсиуса упрекали в том, что он своими организациями помощи армянам создает революционные комитеты⁶. В политическом подстрекательстве Лепсиуса обвиняла крупная "Кёльнише Цайтунг"⁷. Но число собраний протестов против ужасов в Армении и политики христианских великих держав быстро росло. Только в течение сентября их было не менее 13. Учтены только те, о которых сообщали сохранившиеся газеты или полицейские наблюдатели в дошедших до нас протоколах. Они проходили в городах разных земель. Мы знаем о собраниях в Берлине, Дюссельдорфе, Магдебурге, Эссене, Мюнхене, Мёрсе, где принимали участие и руководящие проармянские круги Франкфурта-на-Майне, и т.п.

10 сентября в Берлине в "Тонхалле" на самой центральной улице Фридрихштрассе состоялось большое собрание⁸, на которое пришло около 2000 человек "всех профессий", а в качестве распорядителей работали члены христианского союза молодежи. В верхнем ярусе многие вынуждены были довольствоваться стоячими местами. На собрании были и многие армяне. На нем выступил священник, профессор американского колледжа в Марзване Карапет Тумаян с рассказом о резне, жертвой которой был сам — был приговорен к смерти — и спасся лишь благодаря заступничеству влиятельных швейцарских родственников и английских друзей. В своем выступлении председательствовавший пастор Фабер говорил: "Если сегодня существует спасение для армянского народа, то это следующее: необходимо говорить правду! Пресса, великая держава XIX столетия, должна выполнить свою обязанность и свой долг. Необходимо положить конец этой резне... Мы не имеем права терпеть, чтобы пролилось еще больше христианской крови. Это не христианское религиозное требование, это всеобщее человеческое требование!..."

Общественное мнение должно подняться! Речь идет не о деньгах. Речь идет о голосе человеческой Европы! Этот голос должен звучать громко! Пусть европейские журналисты поедут туда сами и убедятся в том, что сказано".

Доктор Лепсиус рассказал о страшных наблюдениях и выводах, которые он вынес из недавней поездки в Турцию: "У меня здесь список убитых. В последние 10 месяцев их число составляет 88243 человека. В действительности еще больше (...). Минимум 100000 убиты и прежде всего самые богатые, образованные, сильные мужчины! Это означает: остаются 400000 вдов и сирот. Оставшиеся в живых — это народ бедных. 88243 убитых армянина (по официальным данным) стоили туркам лишь 1293 убитых. Турецкие власти самым рафинированным обманом и хитростью разоружили армянский народ перед резней. (...) Резня армянского народа дело именно турецкого правительства. Я могу доказать вам это. Мне говорили и турки, что их в мечетях учили убивать христиан. Султан дал свое благословение на это". Далее Лепсиус резко критиковал деятельность западных держав и позицию Германии.

С середины сентября за собраниями было установлено полицейское наблюдение. Сведения направлялись в самые высокие инстанции — рейхсканцлеру⁹. Были срочно выяснены адреса выступающих на собраниях армян — К.Тумаяна и А.Шахвелета, пастора из Амасии. Обоим под протокол под угрозой высылки из Германии было запрещено выступать на собраниях протеста. Запрещение выступать было сделано Тумаяну в канун назначенного на 23 сентября большого собрания в Берлине¹⁰. Предупрежден был и Лепсиус, что в случае выступления или листовок от Тумаяна и ему, Лепсиусу, будет запрещена какая-либо общественная деятельность в пользу армян. Тумаян, сидевший в президиуме на собрании, где присутствовало более 1000 человек, не выступил, но во время речи Лепсиуса листовки с текстом его речи "В турецких тюрьмах" были розданы. Наблюдатель переслал экземпляр в соответствующие инстанции¹¹. Органы безопасности были возмущены этой уленшигелевской хитростью¹² и актом сознательного неподчинения распоряжению властей на глазах общественности. Лепсиус был вызван в министерство иностранных

дел, где его по поручению рейхсканцлера пытались отговорить от деятельности в пользу армян. Лепсиус, однако, сумел убедить власти в ее "неполитическом" характере¹³.

С этого времени Лепсиус и его соратники с еще большей настойчивостью подчеркивали в своих выступлениях, что не занимаются политикой. Однако при сложившихся обстоятельствах факт обнародования страшных акций османского правительства уже сам по себе не мог не носить политического характера, тем более, что и сам Лепсиус, и другие ораторы постоянно выступали с обвинением правительства не только западных великих держав, но и Германии в попустительстве варварским акциям турецких властей, в аморальности, полном забвении человечности в ее политике. Доктор Лепсиус открыто заявлял: "Что наше движение не представляется удобным политике — понятно..."¹⁴. Наряду с подробными рассказами о резне и погромах на собраниях последовательно и жестко разоблачались антиармянские выступления официозной прессы, ее попытки представить дело так, будто бы армяне своей агитацией вызвали движение в Германии, что прибывшие в страну армяне — революционеры, бунтари, анархисты. Чтобы опровергнуть обвинения в подрыве государственных устоев, Лепсиус предпринял тактический шаг, обратившись в МИД и затем сообщив публике, что даже в МИД не думают, что Ту-маян — революционер¹⁵.

Резко осуждал антиармянские выступления прессы на одном из собраний, где присутствовало более 1500 человек, к примеру, пастор Келлер: "Какой бы вид имела газета 'Кельнишес Моргенблатт', если бы вырезали 10 богатейших дюссельдорфцев или кельнцев, или что написали бы другие газеты, если бы 100000 евреев были вырезаны вместо армян?(...). Будь европейцы убиты или ограблены варварами, тогда немедленно были бы посланы канонерские лодки, которые спалили бы деревни и вынуждены были бы по-настоящему повесить некоторое число варваров". Что касается писанины "Кельнише Цайтунг", то оратор сожалел, "что еще существуют христиане, которые не могут отказаться от этой газе-ты"¹⁶.

Выступления участников других собраний в защиту армян очень близки описанным выше. Они содержат много ценных подробностей и убедительную аргументацию. «Пожалуй, невозможно говорить более страстно о положении в Армении», — так комментировал одну из речей президент правительства прусской Рейнской провинции¹⁷.

Красной нитью проходит через собрания утверждение: проармянское движение в Германии возникло по немецкой инициативе¹⁸.

В конце сентября 1896 года был создан Комитет помощи Армении — западногерманское учреждение, параллельное берлинскому, восточногерманскому Лепсиуса. В его состав вошли представители христианских кругов западной и юго-западной Германии. Председателем был избран фабрикант из Эльберфельда Шнивинд, казначеем — фабрикант Розенкранц из Бармена. К середине января 1897 года Комитет собрал 500000 марок. Эти средства предназначались тогда главным образом району Харпут, а затем многим другим западноармянским районам¹⁹. Вопреки нараставшему противодействию властей Лепсиус с помощью независимых христианских кругов продолжает работу по оказанию помощи армянам и сирийцам в Турции, Персии и Болгарии. К осени 1898 года в Турции действовало 7 домов сирот, клиника, аптека, производство; 2 сиротских дома в Персии; дом для сирот и школа в Болгарии²⁰.

Неустанной деятельностью и своими публикациями И.Лепсиусу удалось затронуть широкие общественные круги, несмотря на последовательную политику властей, направленную на замалчивание его работы, на организацию параллельно проводимым массовым собраниям в защиту армян докладов, целью которых было отвлечь интеллигенцию и пасторство от участия в них. Очень показательна в этом отношении открытка И.Лепсиуса, в которой он, описывая своей жене Маргарите каверзы, организованные сверху в связи с его докладом в Мюнхене 10 декабря 1896г., сообщал: «В Мюнхене все шло хорошо, хотя пресса, правительство и общественность настроены сильно против...Мюнхенская «Альгемайне Цайтунг» уже заранее подняла против меня шумиху. Полиция

была вежлива... К сожалению, в последний момент назначили доклад фон Хёлшера (д-р теологии Вильгельм Хёлшер—старший, церковный советник и священник в Лейпциге — авт.) на тот же вечер... так что евангелическое духовенство Мюнхена отсутствовало...²¹. Официозная пресса, продолжая резкую кампанию по дискредитации Лепсиуса, пыталась представить его сообщения ложью, инспирированной английской прессой. Влиятельные круги германского общества открыто поносили его как сентиментального и брюзгливого пастора. Туркофил журналист д-р Ганс Барт в противовес лепсиусовскому "Армяне и Европа" в 1896 году создал произведение под названием "Türke, wehre dich!" под девизом Бисмарка: "Турки — единственные джентльмены Востока". А то обстоятельство, что Лепсиус был теологом, послужило Барту поводом порочить его убедительные доводы как "Лепсиаду, или бульварный роман пастора Лепсиуса"²². Даже собственно нейтральное швейцарское правительство пыталось полуофициально скомпрометировать усилия тесно сотрудничавших немецкой и швейцарской организаций помощи армянам, когда во влиятельном журнале "Бунд", официальном органе швейцарского бундесрата, в октябре 1896 года появилось сообщение, что делегаты швейцарского и немецкого объединений помощи на совместной конференции во Франкфурте-на-Майне приняли решение о поддержке революции в Армении следующей зимой²³.

Раскол в немецком обществе в вопросе о резне армян в Османской империи произошел и среди евангелического христианства Германии. Хороший знаток армянской проблемы А.Н.Мандельштан был совершенно прав, когда говорил, что "два немецких пастора... предлагают немецкой нации две различные интерпретации армянской резни 1895/96 годов"²⁴, имея в виду Наумана и Лепсиуса.

Основываясь на свидетельстве документов, можно констатировать значительный размах движения в защиту армян в Германии в 1896—1897 годах, охватившего представителей всех слоев немецкого общества. Очевидна готовность значительной части немецкой общественности не только оказать материальную помощь пострадавшим и осудить кровавые события в Османской империи, но и бороться за изменение

внешнеполитического курса в этом вопросе, побудить правительства Германии и великих западных держав оказать, наконец, реальную помощь армянам, положить конец бесчинству турецких властей. Из документов совершенно очевидно также, что никто из высоких чинов аппарата управления, боровшихся против проармянского движения, замалчивавших и фальсифицировавших факты о ситуации в Османской империи, не сомневался в достоверности информации о погромах и резне армян в Турции.

HERMAN GOLTZ (Germany), HRIPSIME KORKHMAZYAN

THE GERMAN PUBLIC AND THE ARMENIAN MASSACRES
IN TURKEY (1896-1897)

The article examines some aspects of the stance taken by the German public in regard to the massacres of the Armenians in the Ottoman Empire in 1894-1895. On the basis of the unpublished German archival material, the study discusses the formation and development of the pro-Armenian movement in Germany. The policies by the government in Germany to deny any public sympathy or support toward the Armenian people are elucidated as well.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei von Dr. Johannes Lepsius, Vorsitzender der Deutschen Orient-Mission und der Deutsch-Armenischen Gesellschaft. Tempelverlag in Potsdam, 1916.
2. ZSA Merseburg. Preussische Regierungsdokumente: Rep. 77, Tit. 343a, № 177, "Agitationen zu Gunsten der armenischen Bewegung". В настоящее время документы находятся в Берлине: Geheimes Staatsarchiv, Preussischer Kulturbesitz.
3. "Der Reichsbote", №№ 188-207, 12. 8. 1896 — 3. 9. 1896.
4. J. Lepsius. Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und Aufruf an das christliche Deutschland. 2. Auflage Berlin-Westend, 1896.
5. "Der Reichsbote", Jahrgang 24, № 196, 21. 8. 1896, s. 2, "К кризису на Востоке".
6. См. "Der Reichsbote", Jahrgang 24, № 215, 12. 9. 1896, s. 1, а также прекрасный иронический ответ Лепсиуса в № 216, "Der Reichsbote", 13. 9. 96 s. 1-2.
7. См. "Der Reichsbote", 13. 9. 96.
8. "Der Reichsbote", № 214, 11. 9. 1896.

9. ZSA Merseburg, Rep. 77, Tit. 343a, № 177. Dok. C 4234, Berlin, 23. 9. 1896, Blatt 23; C 4246, 25. 9. 1896, Bl. 26, C 4256, 28. 9. 1896, Bl. 29, C 4272, 2. 10. 1896, Bl. 30; C 4329, 10. 10. 1896, Bl. 65; C 4358, 17. 10. 1896, Bl. 70.
10. C 4227, Bl. 4–4a; C 4230, Bl. 9–10; с 4231, Bl. 11–12; C 4234, Bl. 22–23a.
11. C 4246, Bl. 34–46.
12. C 4246, Bl. 32–33a.
13. H.Goltz. Zwischen Deutschland und Armenien: Theologische Literaturzeitung 100 (Leipzig, 1983), Sp. 865–886, особенно Sp. 870 и ссылку 15; Г.Гольц, Р.С.Корхмазян. Доктор Иоганнес Лепсиус. Страницы жизни, "Страны и народы Ближнего Востока и Среднего Востока", т. XII, Турция, АН АрмССР, Ереван, 1985, с.119 и ссылки 16 и 17, с. 132–133.
14. C 4246, Anlage 1, Bl. 39.
15. C 4246, Bl. 39.
16. C 4244, Bl. 62–63.
17. C 4380, Bl. 86–86a. Имелась в виду речь пастора Зудеро из Хюкесагена на собрании в Радеформвальде 13 января 1897 г.
18. C 4246, Bl. 39.
19. C 4358, Bl. 74–74a; Bl. 75–76; C 62, Bl. 89–96.
20. "Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes" (Hrsg. J.Lepsius), August 1898.
21. Архив д-ра Лепсиуса в Галле (LАН). Открытка И.Лепсиуса, Бебра, 11.12.1896 — Маргарите Лепсиус в Форндорф на Випре. IVA, 624; см.также письмо Вильгельма фон Пехмана-Герхарду фон Цицшвиц, Мюнхен, 7.12.1896, ЛАН II d (616/17).
22. Критическое обсуждение пасквиля Г.Барта см.: "Die Christliche Welt", Jahrgang 44, 3. 11. 1898, s. 1048–1051.
23. См. "Chronik der Christliche Welt", 1896, № 43, 22. 10. 1896, s. 420.
24. A. Mandelstam. Le sort de l'empire ottoman, Lausanne-Paris, 1917, s. 313.

ԱՆՈՒՇ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

**ԽՍՀՄ-ի ՓԼՈՒՋՈՒՄԸ, «ԹՈՒՐԶ ՄԻԱՄՆՈՒԹՅԱՆ»
ԳԱՂԱՓԱՐԸ ԵՎ ՂԱՐԱԲԱՐՅԱՆ ՀԱՐՑԸ
(1990-95-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՄԲ)**

Խորհրդային Միության փլուզումը, անկախ պետությունների ձևավորումը, մախկին հանրապետություններում ազգային գաղափարախոսության և ազգային շարժումների վերելքը արմատապես փոխեցին տարածքում ուժերի տեղաբաշխումը: Ստեղծված իրավիճակում ԽՍՀՄ-ին սերտ հարևանությամբ գտնվող Թուրքիան չէր կարող չվերանայել իր արտաքին քաղաքականությունը, չարձագանքել, մասնավորապես, թուրքալեզու հանրապետություններում արթնացող ազգայնական գաղափարներին և չփորձել օգտագործելով էթնիկական, լեզվական և կրոնական ընդհանրությունը՝ լցնել ստեղծված քաղաքական վակուումը: Այս մթնոլորտում քաղաքական խաղաթղթերի կապուկից մորից դուրս է հանվել Թուրքիայում երբեք չսպառված այսպես կոչված «թուրքական միասնության» գաղափարը, որը վերջերս, 90-ականներից սկսած, առավել ակտիվ քննարկման առարկա է դարձել թուրքական զանգվածային լրատվության միջոցներում, գիտական և հասարակական քաղաքական ժողովներում՝:

Ստորև կանդրադառնանք մի քանի ուշագրավ հոդվածների, որոնք լույս են տեսել «Turkistanin sesi» և «Yeni Forum» գիտաքաղաքական պարբերականների էջերում 1990-1995թթ.: «Turkistanin sesi» ամսագրում «Dis turkeri» — «Արտաքին թուրքեր» խորագրի տակ «Ataturk ve butun turkluk» — «Աթաթուրքը և թուրք հանրությունը» վերնագրված դոկտոր Մերթին Քարաօրսի հոդվածը նվիրված է Թուրքական Հանրապետության հիմնադրի՝ Աթաթուրքի

հայացքների վերլուծությանը «թուրքական միասնության» վերաբերյալ¹:

¹Ուկտոր Քարաօրսը հիշեցնում է, որ թուրքական հանրապետության ստեղծման 10-ամյա հորեյանի տոնակատարության ժամանակ արտասանած իր ճառում Աթաթուրքն ասել է. «Ամեն մի ազգ անպայմանորեն իր ազգային իդեալներն է ունենում: Այդ իդեալները չպետք է բացահայտվեն պետության կողմից: Մոռվին պահպանելով այդ իդեալները, հետևելով նրանց մենք մեր վարվել-լավանումը և քաղաքական քայլերով պետք է մոտեցնենք նրանց իրականացումը»: Աթաթուրքի նշած իդեալները, գրում է Քարաօրսը, վերաբերում են «Butun Turkler», այսինքն «թուրքական միասնության» գաղափարին: Այն ժամանակ դրա մասին խոսելն անգամ անհնարին էր, շարունակում է հեղինակը, սակայն Աթաթուրքը ընդգծում էր նաև իրավիճակների փոփոխականությունը: «Այսօր,— ասում էր նա,— Մովետական Ռուսաստանը մեր քարեկամն է, մեր դաշնակիցը: Մենք կարիք ունենք այդ քարեկամության: Սակայն ոչ ոք չգիտէ, թե վաղն ինչ կլինի: Գուցե նա փլուզվի Օսմանյան կայսրության պես: Եվ այն ժողովուրդները, որոնց այսօր նա պինդ պահում է իր ձեռքում, վաղը կարող են դուրս փայտել այդ ճանկերից: Աշխարհը նոր տեսք կստանա: Թուրքիան պետք է իմանա իր անելիքը այդ պահին և պատրաստ լինի իր ձեռքի տակ առնել իր արյունակից թուրք եղբայրներին: Պատրաստ լինելը չի նշանակում լռել և սպասել, անհրաժեշտ է պատրաստվել: Իսկ պատրաստվելը նշանակում է սկզբից հոգևոր կամուրջները պահել եղբայր ժողովուրդների միջև... Այդպիսի կամուրջներ են լեզուն, հավատը, պատմությունը: Մտեղծելով այսօր նոր Թուրքիան, մենք դրանով իսկ դնում ենք ապագայի Մեծ Թուրքիայի հիմքը»,— ավարտում է Քեմալ Աթաթուրքը: Հատկանշական է, որ խոսելով փաստորեն Թուրքան պետության ստեղծման մասին, Թուրքական Հանրապետության հիմնադիրը խոսափում է այն անվանել հենց այդպես, այլ զգուշորեն օգտագործում է Մեծ Թուրքիա անվանումը: Այսպիսով, միանգամայն պարզ է, որ չնայած բազմաթիվ քաղաքական հայտարարությունների, Թուրքիան երբեք չի հրաժարվել պանթուրքիզմի նպատակներից:

Կարծես շարունակելով նախկին հոդվածագրի մտքերը, մի այլ հեղինակ՝ Ջիյաեթթին Քաբաքուրբանը, նույն ամսագրի հաջորդ համարում անդրադառնում է Թուրքիայի կոնկրետ անելիք-

ներին ազգային իղձերը իրականացնելու համար՝: «Թուրքական մամուլը և արտաքին թուրքերի պրոբլեմը» իր հոդվածում նա գրում է, որ երկար տարիներ շարունակ, վախենալով մեղադրվել պանթուրքիզմի մեջ, Թուրքիան ակտիվորեն չի զբաղվել արտաքին թուրքերի խնդրով: Այսօր, նշում է նա, անհրաժեշտություն է դարձել ստեղծել պետական մակարդակով Արտաքին թուրքերով զբաղվող մի մարմին և նաև նույն մակարդակին ծառայող հատուկ լրատվական կենտրոն⁴: Պետք է նշել, որ արտաքին թուրքերի պրոբլեմը սոսկ մամուլում արծարծվող թեմա չէ: Այն բերում է կոնկրետ և պրակտիկ քայլերի և իշխող կուսակցությունը հատուկ կետ է ընդունել այդ հարցի վերաբերյալ: 1994 թվականից սկսած (հազան) Թուրքիայի աջակցությամբ անցկացվում են թուրքալեզու ժողովուրդների համահավաքներ: Առաջին համահավաքում որոշում կայացվեց լատիներեն այբուբենին անցնելու, դպրոցներում և բուհերում թուրքերենի իմացությունը զարգացնելու մասին⁵: 1995թ. փետրվար ամսին Անկարայում տեղի ունեցած Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Միջին Ասիական հանրապետությունների ղեկավարների հանդիպման ժամանակ փաստաթղթեր ստորագրվեցին քաղաքական, տնտեսական և մշակութային համագործակցության վերաբերյալ, ինչպես նաև որոշվեց ստեղծել այսպես կոչված համաթուրքական գիտական և մշակութային Ակադեմիա: Մուլեյման Դեմիրելի Աշխարհը կատարած այցը նույնպես մի որոշակի քայլ էր այդ ուղղությամբ:

90-ականների թուրք մամուլի էջերում նաև ակտիվորեն քննարկվում էր այսպես կոչված «Թուրք — իսլամ — սենտեզի» դոկտրինան: «Յենի ֆորում» ամսագրի էջերում տեղ գտած «Ուշադրություն դեպի թուրքական աշխարհը» վերնագրված ծավալուն հոդվածում վերլուծվում են այն լծակները, որոնք Թուրքիան կարող է օգտագործել ներթափանցելու համար անկախացած թուրքալեզու հանրապետությունները, մասնավորապես այն հարցը, թե ինչպիսին կարող է լինել կրոնի դերը այդ պրոցեսում⁶: «Թուրքիայի ամենամեծ պրոբլեմներից մեկն այն է, — գրում է հոդվածագիրը, — որ իր արտաքին քաղաքականության մեջ նա երկարատև միայնության մեջ է եղել: Մենք չենք պատկանում ոչ արաբական աշխարհին, ոչ Եվրոպային (այսինքն Լատինական), ոչ Մյավոնական, ոչ էլ Անգլո-Մակտոնյան աշխարհին: Լինելով մուսուլման, մենք չենք կարող վստահել քրիստոնյաներին, լինելով

աշխարհիկ պետություն, դուրս ենք մնում նաև իսլամական աշխարհից: Մեր միակ հույսը մեր թուրքալեզու եղբայրներն են», — եզրակացնում է հողվածագիրը: «Թուրքական միասնության» գաղափարի քննարկմանը ներգրավվում են նաև արտասահմանյան գիտնականները: Մասնավորապես, հայտնի արևելագետ Բերնարդ Լյուիսն իր «Ինչ արեց Մադրասը» հոդվածում գրում է, որ օրինաչափ է այսօր հին պանթուրքագիտական-պանթուրանական գաղափարների վերածնունդը Թուրքիայում: Թուրքիան իր ապագա քաղաքականությունը պետք է փնտրի ավելի շատ Արևելքում, քան Արևմուտքում, նշում է նա: Միասնական և Մեծ Թուրան պետության ստեղծումը նա համարում է քաղաքական պատրանք, քանի որ, այնուամենայնիվ, ամեն մի պետություն ունի արդեն իր առնաձմահատուկ դիրքը, քաղաքական շահերը և սեփական պատմությունը, անցել է իր սեփական պատմական ուղին: Նա չի բացառում, սակայն, համաթուրքական դաշինքի ստեղծումը, դիտելով այն որպես ժամանակավոր և ամորֆ: Պանթուրքիզմը, ինչպես և պանարաբիզմը, նշում է նա, դատապարտված են մահվան⁶:

«Յենի ֆորում»-ի էջերում զետեղված «Ադրբեջանի ապագան», «Ուշադրություն Մոսկվա-Թեհրան համագործակցությանը» և «Փոխվում են արդյոք մեր հայացքները պատմության վերաբերյալ» իր հոդվածաշարում հեղինակը՝ պրոֆեսոր Ահմեդ Յալչինը, նույնպես անդրադառնում է «թուրքական միասնության» գաղափարին⁷: Թուրքիայի ապագան Արևելքում է, պնդում է նա: Պետք է կարողանալ հեռանալ Արևմուտքից, որին Թուրքիան ձգտել է, որը սակայն անհրաժեշտ է միայն պրագմատիկ տեսակետից: Չիսկելով կապերը Արևմուտքի հետ, մենք պետք է մտածենք մեր ազգային իդեալի մասին, գործնական քայլեր ձեռնարկենք այն իրականացնելու համար: Այս երկարատև ճանապարհին մենք ունենք ավանդական հակառակորդներ: Ռուսաստանը, որը բռնելով ազգային զարգացման ուղին, զարգացնելով տնտեսություն, շատ արագ կարող է դառնալ բավականին հզոր պետություն: Նա պետք է փորձի ետ բերել կորցրած քաղաքական և տնտեսական դիրքերը նաև թուրքալեզու հանրապետություններում: Եվ տրամաբանորեն կսկսվի ավանդական ռուս-թուրքական հակադիմակայումը: Մենք այժմ պետք է մտածենք, թե ովքեր են մեր դաշնակիցներն ու հակառակորդները: Այդ պատճառով առա-

վել կարևոր է մեզ համար Ադրբեջանը: Այն Թուրքիային Միջին Ասիայի, Կովկասի և Կասպից ծովի շրջակայքի հետ կապող միակ և ամենաօգտակար ու վստահելի կամուրջն է, գրում է հեղինակը: Յաշինը համաձայնվում է Ադրբեջանի նախագահ Ալիևի՝ Թուրքիա 1995-ին կատարած այցի ժամանակ արտահայտած այն մտքի հետ, որ Ադրբեջանը Թուրքիայի համար պետություն-քուսնալի է, իսկ Արցախը միջնաբերդ այդ ճանապարհին: Եվ որ ներկայումս հայկական հարցը (այսինքն Արցախը) միայն Ադրբեջանի խնդիրը չէ: Դա նաև Թուրքիայի ապագայի հարցն է:

Նեո-թուրանիզմի մեկ այլ կոնցեպցիա ներկայացված է ադրբեջանցի Նեսիբ Նեսիբզադեի «Ադրբեջանի առաքելությունը Նոր Թուրանի ստեղծման տեսանկյունից»¹⁰: Իր ծրագրի ներածության մեջ նա արձանագրում է, որ անկախացումը թուրքալեզու հանրապետություններին դարձրեց միջազգային հանրության լիիրավ անդամ: Մեկ այլ փաստ, որը արձանագրում է Նեսիբզադեն, դա, իբր, աշխարհում բարձրագույն հակաթուրքական թշնամանքն է: Ուրեմն, հեղինակի կարծիքով, թուրքալեզու հանրապետությունների և Թուրքիայի առաջնահերթ խնդիրն է՝ միավորել ուժերը և ջանքերը՝ դիմակայելու համար «քրիստոնեական աշխարհի թշնամանքին»: Անդրադառնալով պանթուրքիզմի պատմությանը, նա նշում է, որ ներկայումս էլ Թուրան ստեղծվելիք միասնության աշխարհագրական սահմանները նույնն են, ինչ որ Իսմայիլ բեյ Գասպարալու արտահայտած կարգախոսին հանապատասխան «Միասնություն լեզվում, գաղափարներում և գործելակերպում» («Dilde, Fikirde, Iste Birlik»): Նա ավստոսում է, որ 70-ամյա խորհրդային շրջանում շատ քան արվեց, մոռացության հանձնելու իրենց թուրքական ծագումը, բայց հիմա «բոլոր թուրքերը» հնարավորություն ունեն միանալու և միասնական դաշինք ստեղծելու: Նեսիբզադեն նման դաշինքի ստեղծումը վտանգավոր չի համարում, այլ դիտում է որպես դրական երևույթ, համեմատելով այն եվրոպական համագործակցության, կամ Արաբական երկրների միասնության հետ: Համաձայն Նեսիբզադեի, Նոր Թուրանում ամենակարևոր դիրքը պատկանում է Ադրբեջանին՝ քանի որ այն գտնվում է «Թուրանի սրտում»: Հետևաբար, Ադրբեջանին սպառնացող վտանգը դա վտանգ է ապագա Թուրան պետության համար: Ուստի, եզրակացնում է նա, պետք է կանխել Արցախի

անջատումը Ադրբեջանից և խանգարել Հայաստանի ուժեղացմանը տարածաշրջանում:

Նեո-թուրանիզմի լուսի ներքո Արցախի հարցը, որը, ըստ էության, արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարն է ինքնորոշման համար իր իսկ սեփական հողում, ստանում է շատ կարևոր միջազգային բնույթ:

Այն է՝

1. Թուրքիան դիտում է Ադրբեջանը որպես երկիր-կամուրջ՝ տարածելու իր ազդեցությունը դեպի Արևելք, դեպի թուրքալեզու հանրապետություններ:
2. Թուրքական ազդեցության անընդմեջ տարածման ճանապարհին Արցախը (և Հայաստանը) հանդիսանում է մի միջնաբերդ, որը «խանգարում է» այդ նպատակն իրագործելուն:
3. Արևմուտքը, որը հետաքրքրված է այսպես կոչված «թուրքական մոդելի» տարածմանը այս ռեգիոնում, չի ցանկանա, այնուամենայնիվ, Թուրքիայի քաղաքական (և ոչ միայն տնտեսական, մշակութային և այլն) ազդեցության ուժեղացումը:
4. Ռուսաստանը չի ցանկանա կորցնել իր ազդեցության ոլորտի մեջ գտնվող հանրապետությունները և Թուրքիայի հզորացումը¹¹:

Ուրեմն տեսնում ենք, որ Արցախի հարցը պետք է դիտել ոչ թե լույս որպես մի լույս բնույթի կոնֆլիկտ (Հայաստան-Ադրբեջան), այլ մի խնդիր, որի արդարացի լուծումից կախված է տարածաշրջանում ուժերի տեղաբաշխումը և ռեգիոնի կայունությունը:

Ամփոփելով վերը շարադրածը, կարելի է տեսնել, որ այսպես կոչված «թուրքական միասնության» գաղափարը ոչ այլ ինչ է, քան պանթուրքիզմը նոր դիմակավորումով, որն աննախադեպ աշխուժությամբ (որերոտը անգամ) տարածում է ստանում Թուրքիայում: Իսկ երբ գաղափարներով համակվում են մարդկային զանգվածները, նրանք կարող են դառնալ գործելակերպ և նորից կանգնում է մեր ազգի պետականության գոյատևման խնդիրը:

Ահա այսպիսին է գաղափարական այն խճանկարը, որը ներկայումս կա Թուրքիայում, և որում առկա է նաև նեո-թուրանիզմի գաղափարը, իսկ ինչպես՝ մենք կկարողանանք պահպանել հաշվեկշիռը տարածաշրջանում, դա մեր քաղաքագետների և մեր ժողովրդի խոհեմության խնդիրն է:

ANUSH HOVHANNISYAN

THE DISSOLUTION OF THE SOVIET UNION, THE IDEA OF "TURKISH
UNITY" AND THE QUESTION OF NAGORNO-KARABAGH.
(According to the Turkish publications of 1990-95's)

The collapse of Soviet Empire, metamorphosed into a messy and often tragically bloody disorder with a number of ethnic conflicts, the rise of ethnonationalism in the ex-Soviet successor states have radically changed the power balance in the huge region. It is natural, that neighbouring countries, especially Turkey, had to reconsider its foreign policy, trying to use the phenomenon of mass political disintegration that occurred in the former USSR, to respond to the nationalistic movements in the Turkish-speaking republics of ex-USSR, and using ethnic, linguistic or religion identities, tried to fill in political vacuum. In such an atmosphere the idea of so called "Turkish Unity" is again pulled out from the pack Turkish policy and became the subject of animated discussion in Turkish media's, on the pages of academic magazines and on political and public forums.

In this article we try to analyse some of the conceptual articles on the problem of Turkish Unity, emphasising especially the place and the role of Nagorno-Karabagh in this conceptual framework. The main sources for this article were the series of articles in the Turkish political magazines "Yeni Forum", "Dogu Turkistan sesi" and "Turkish Review" (1990-95). Coming to some conclusions, we can state that neo-Turanism idea, or the idea of Turkish unity today is not a complete political doctrine. It is very amorphous, it has not a concrete and real political programme. Of course both in Turkey and Turkish speaking republics there are political parties and forces, that use neo-Turanist slogans for reaching their concrete tasks. For Turkey it is a means to penetrate to a new economic and political market, to increase its role and influence in a large region, for Turkish-speaking republics it is a means to solve their economic problems, receiving support from Turkey in the fields of culture, economics and so on. For Azerbaidjan it is first of all the warrant in its struggle against national-liberation movement of Nagorno-Karabagh. But, nevertheless, we should seriously take in account the reality of such conceptions. Because if there is an idea, once it may become a real political program for real political movement and action.

ՇԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Neue Orientierungen in der Turkischen Aussenpolitik, "Turkei information", N 46, 1992; Tansu Çiller, Turkey's Commitment to Globalization, "Turkish Review", N 33, 1993, pp. 5-7; Meltem Müftüçler, Turkey and the European Community: an uneasy relationship, "Turkish Review", N 33, 1993, pp. 31-41; Aydın Yalçın, Yeni Bir Düzen Yaratma Soruları, "Yeni Forum", N 272, 1992, ss. 40-42; Altınur Kılıç, Kafkasya'da ve Orta Asya'da umutlar, tehlikeler, "Yeni

- Forum", N 275, 1992, ss. 34-36; Aydın Yalçın, Çıkar Yol Milli Koalisyonudur, "Yeni Forum", N 275, 1992, ss. 39-40; Hacı Hacıyev, Kurtuluş Yolu — Turan Birliđi, "Yeni Forum", N 281, 1992, s. 50; İsmet Giritli, Orta Dođu, Batı Kamuoyu ve Türkiye modeli, "Yeni Forum", N 276, 1992, ss. 27-30; Olcas Süleymanođlu, Türk Dünyası Federasyonu kurulmalıdır, "Dođu Türkistan'ın Sesi", N 30, 1991, ss. 22-23; Abdulhamit Avşar, Türk Dünyasındaki Gelişmeler ve Dođu Türkistan, "Dođu Türkistan'ın Sesi", N 30, 1991, s. 24.
2. Metin Karaörs, Atatürk ve Bütün Türklük, "Dođu Türkistan'ın Sesi", N 29, 1991, ss. 13-15.
 3. Ziyaettin Babakurban, Türk basını ve Dış Türklük Meselesi, "Dođu Türkistan'ın Sesi", N 29, 1991, ss. 16-17.
 4. Այդպիսի կենտրոն ստեղծվել է Գերմանիայում և 1991թ.-ին արդեն լույս է տեսել «Բոլոր թուրքալեզու երկրներից լուրեր» պարբերականի՝ առաջին համարը, տես՝ "Dođu Türkistan'ın Sesi", N 29, 1991, s. 33:
 5. Լեզվական ընդհանրության կարևորությունը «բոլոր միասնության» ստեղծման համար ընդգծել է միշտ Աթաբուրքը, տես՝ Salim Coşec, Mustafa Kemal Atatürk'ün Milliyetçilik Anlayışı, "Yeni Forum", N 289, 1993, ss. 48-53.
 6. Türk Dünyasına ilgi, "Yeni Forum", N 265, 1991, ss. 11-12.
 7. Նույն տեղում:
 8. Bernard Lewis, Saddam'm yaptıđı, "Yeni Forum", N 268, 1991, ss. 47-48.
 9. Aydın Yalçın, Azerbaycan'ın geleceđi, "Yeni Forum", N 275, 1992, ss. 37-38; Aydın Yalçın, Tarih hakkında bakışlarımız deđiştiriyor mu?, "Yeni Forum", N290, 1994, ss. 11-15; Moskova — Tehran işbirliđine Dikkat, "Yeni Forum", N265, 1991, s. 15.
 10. Nesip Nesipzade, Yeni Turanın kurulması bakımından Azerbaycan'ın Misyonu, "Yeni Forum", N 280, 1992, ss. 62-64.
 11. Coşkun Kırca, Ermenistan Karşısında Gaflete son!, "Yeni Forum", N 275, 1992, ss. 48-50; Tunçay Özgünen, Azerbaycan üzerine Düşünceler, "Yeni Forum", N276, 1992, ss. 50-51.

ՆԻԿՈՒՄՅ ՀՈՎՎԱՆՆԻՄՅԱՆ

ՍԵՐՉԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ-ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ՉԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

1990-ական թվականները շրջադարձային եղան համաշխարհային պատմության մեջ: Այդ ժամանակահատվածում տեղի ունեցան կարևոր նշանակություն ունեցող մի շարք իրադարձություններ, որոնք վճռական ներգործություն ունեցան համայն մարդկության ճակատագրի վրա և կանխորոշեցին ժամանակակից աշխարհի քաղաքական, տնտեսական, գաղափարական, սոցիալական և մշակութային զարգացման հիմնական ուղղությունները 19-րդ դարում:

Այդ իրադարձությունների մեջ, որոնք արմատապես փոխեցին աշխարհի քաղաքական բնապատկերը, հարկ է նշել սատր պատերազմի ավարտը, ավարտը մի դարաշրջանի, որը մոտ 40 տարի մարդկությանը ահ ու սարսափի մեջ էր պահում Երրորդ համաշխարհային պատերազմի և միջուկային զենքի օգտագործման հավանականությամբ, Խորհրդային Միության լուծարումը, սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի և նրա քաղաքական, տնտեսական և ռազմական կառույցների, այդ թվում և Վարշավայի պայմանագրի կազմակերպության, վերացումը, երկկենտրոն աշխարհի վերածումը միակենտրոնի՝ ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ, և այլն:

Այս փոփոխությունները հանգեցրին բոլորովին նոր քաղաքական իրադրության ստեղծմանն աշխարհում, որն իր հերթին նոր խնդիրներ դրեց մարդկության, աշխարհի քաղաքական ուժերի և պետական գործիչների առջև:

Այդուհանդերձ, տեղի ունեցած փոփոխությունները ժամանակակից աշխարհը չթողեցին առանց հիմնախնդիրների, և ոչ էլ

պակասեցին նրա հոգսերը: Հներին փոխարինելու եկան նոր խնդիրներ, որոնք քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և հոգեբանական կյանքը դարձրեցին ոչ պակաս լարված:

Մեր հարավփոփոխ աշխարհի բնորոշ գծերից մեկը քաղաքական հարթաբեմում բազմաթիվ նորանկախ պետությունների հանդես գալն է, մասնավորապես կապված Խորհրդային Միության, Հարավսլավիայի և Չեխոսլովակիայի կազմալուծման հետ:

Մյուս կարևոր երևույթը մի շարք նոր աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանների ձևավորումն է, ի մասնավորի, նախկին ԽՍՀՄ-ի տարածքում:

Մենք ի նկատի ունենք առնվազն չորս նոր աշխարհաքաղաքական գոտիները՝ Բալթյան (Լատվիա, Լիտվա, Էստոնիա), Արևմտյան (Բելառուս, Մոլդովա, Ուկրաինա), Կենտրոնական Ասիական (Թուրքմենստան, Ղազախստան, Ղրղզստան, Տաջիկստան, Ուզբեկստան) և Անդրկովկասյան (Ադրբեջան, Հայաստան, Վրաստան):

Այս նոր երևույթը պահանջում է հանգամանալի ուսումնասիրություն, որը, հավատացած ենք, կնպաստի ավելի հիմնովին հասկանալու ժամանակակից աշխարհի հիմնախնդիրները և գտնել նրանց լուծումների առավել լավագույն տարբերակները:

Մյուս կողմից հարկ ենք համարում ընդգծել, որ գլոբալ և տարածաշրջանային (ռեգիոնալ) խնդիրները սերտորեն փոխկապակցված են և ներազդում են միմյանց վրա: Տարածաշրջանային խնդիրների ուսումնասիրությունը որոշակի դեր է խաղում գլոբալ խնդիրները և միջազգային իրադրությունը ճիշտ հասկանալու համար:

Անդրկովկասյան աշխարհաքաղաքական գոտին մեկուսացված չէ միջազգային կյանքից և համաշխարհային հիմնախնդիրներից: Նա ձգտում է սերտ քաղաքական և անտեսական հարաբերություններ հաստատել տարբեր երկրների և շրջանների հետ: Սակայն նրա համար կենսական նշանակություն ունեն տարաբնույթ հարաբերություններն իր անմիջական հարևան տարածաշրջանի՝ Մերձավոր Արևելքի և նրա այնպիսի ազդեցիկ երկրների հետ, ինչպես Թուրքիան, Իրանը, արաբական երկրները և այլն: Նույնպիսի ձգտումներ ունեն նաև վերոնշյալ երկրները: Ուստի և պատահական չէ, որ մեր աչքի առջև ձևավորվում է Մերձա-

վորորենյան-անդրկովկասյան աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանը:¹

Ելնելով դրանից, գտնում ենք, որ կարևոր է լուսաբանել Մերձավորարևելյան-անդրկովկասյան աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանի (ՄԱԱՏ) ձևավորման մի քանի սկզբունքային հարցերը: Այս խնդիրը բարդ է և, բնականաբար, հմարավոր չէ մի հոդվածի շրջանակներում ընգրկել բոլոր հարցերը: Ուստի մեր նպատակն է լուսաբանել այնպիսի սկզբունքային հարցեր, ինչպես, ՄԱԱՏ-ի կազմավորման նախադրյալները, աշխարհաքաղաքական նշանակությունը, հիմնական դերակատարները, նրանց քաղաքական նկրտումները և այլ հարակից հարցեր:

* * *

ՄԱԱՏ-ի ձևավորման համար գոյություն ունեն համապատասխան պատմական, տնտեսական, աշխարհագրական և քաղաքական նախադրյալներ:

Մերձավոր Արևելքը և Անդրկովկասն, ըստ էության, պատկանում են միևնույն աշխարհագրական տարածքին: Անդրկովկասը կամ Հարավային Կովկասը պատմականորեն մշտապես կապված է եղել և կապված է Մերձավոր Արևելքի հետ: Իրականում նա կազմել է մերձավորարևելյան քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և կրոնական իրողությունների օրգանական մասը: Հայաստանը, Վրաստանը և Ադվանքը դարեր շարունակ եղել են մերձավորարևելյան քաղաքական կյանքի կարևոր գործոններից: Իսկ աշխարհագրական մոտիկությունը հնարավոր է դարձրել սերտ և մշտական շփումները, հոգևոր և մշակութային արժեքների փոխանակությունը նրանց միջև: Նրանք ներազդել են միմյանց վրա: Հայաստանը, Վրաստանը և Ադվանքն երբեմն եղել են Մերձավոր Արևելքի տարբեր պետությունների և կայսրությունների դաշնակիցներ, իսկ երբեմն հայտնվել հակադիր ճամբարներում:

Տարածաշրջանի երկրները Ասորեստանը, Բաբելոնը, Պարսկաստանը, Բյուզանդական կայսրությունը, Արաբական խալիֆայությունը, Օսմանյան կայսրությունը և այլն, վճռորոշ դեր են խաղացել անդրկովկասյան երկրների և ժողովուրդների ճակատագրում: Հիշյալ երկրները հաճախ են գրավել Անդրկովկասը և նրա ժողովուրդներին զրկել պետականությունից: Բայց նրանք, հատկապես հայերը և վրացիները, բազմիցս կարողացել են վերա-

կանգնել իրենց պետականությունը, և որպես գործոն ազդել տարածաշրջանի քաղաքական մթնոլորտի ձևավորման վրա: Դեռ ավելին. եղել են պատմական պահեր, երբ նրանք դարձել են գործել և կարողացել պահպանել ոչ միայն իրենց անկախությունը, այլև ընդարձակել իրենց տարածքներն ի հաշիվ մերձավորարևելյան իրենց հարևանների:

Հանրահայտ է այն կարևոր դերը, որ խաղացել է Հայաստանը Անդրկովկասում և Մերձավոր Արևելքում Արտաշիսյանների ժամանակ (մ.թ.ա. 189–181 մ.թ.), մասնավորապես Տիգրան Մեծի թագավորության ժամանակահատվածում (մ.թ.ա. 95–55): Նա ստեղծեց մի հզոր պետություն, իր կայսրությանը կցելով Կասպադական, Միջագետքը, Սիրիան, Փյունիկիան, Հրեաստանը և այլն: Նրա տիրույթները Կասպից ծովից Մերձավոր Արևելքով հասնում էին մինչև Միջերկրական ծով և Եգիպտոս: Պարտության մատնելով Պարսկաստանին, Տիգրան Մեծը իրեն հռչակեց Արքայից արքա և մարտահրավեր նետեց Հռոմեական կայսրությանը: Տիգրան II-ի թագավորության տարիներին, մի կարճատև միջոցի, Հաստանը դարձավ Մերձավոր Արևելքի ամենաուժեղ պետությունը:

Հետագա դարերում նույնպես, Արշակունիների (I–V դդ.), ինչպես նաև Բագրատունիների (IX–XI դդ.) հարստությունների օրոք, Հայաստանի դերը նշանակալի էր տարածաշրջանի քաղաքական կյանքում:

12–14-րդ դարերում Անդրկովկասում և Մերձավոր Արևելքում աչքի ընկնող դերակատարում ուներ Վրաստանը:

17-րդ դարում շահական Պարսկաստանը և Օսմանյան կայսրությունը գրավեցին, ապա քաժանեցին Անդրկովկասը: Մակայն 19-րդ դարի սկզբներին, ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո, համարյա ամբողջ Անդրկովկասը գրավվեց և միացվեց Ռուսական կայսրությանը: Այսպիսով, մոտ երեք դար՝ ընդհուպ մինչև 1990 թվականների սկիզբը, Անդրկովկասը դադարել էր անկախ քաղաքական միավոր լինելուց և, բնականաբար, որևէ ինքնուրույն դեր չէր խաղում տարածաշրջանի քաղաքական կյանքում:

Չնայած այդ հանգամանքին, դարերի ընթացքում Մերձավոր Արևելքի և Անդրկովկասի միջև գոյություն ունեցած հարուստ և բազմաբնույթ հարաբերությունները մտացության չէին տրվել: Նրանք խոր հետք էին թողել անդրկովկասյան ժողովուրդների հի-

շողության մեջ: Ահա թե ինչու, երբ 1990 թվականների սկզբներին Անդրկովկասը կրկին հայտնվեց քաղաքական բեմադրվածությունում որպես անկախ քաղաքական միավոր, շատ դուրին կերպով և բնականորեն Մերձավոր Արևելքը և Անդրկովկասը կրկին կամրջվեցին: Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդները՝ հայերը, վրացիները, ադրբեջանցիները և մյուս էթնիկական խմբերը, աշխարհագրական առումով, քաղաքականապես և հոգեբանորեն պատրաստ էին հաստատելու սերտ քաղաքական, ստրատեգիական և տնտեսական համագործակցություն իրենց հինավուրց հարևանի՝ Մերձավոր Արևելքի հետ: Այդ էին պահանջում նաև նրանց ազգային անվտանգության, քաղաքական կայունության և տնտեսական զարգացման շահերը: Սակայն այստեղ անհրաժեշտ է կատարել մի կարևոր ճշգրտում.

1990-ական թվականների Անդրկովկասը և Մերձավոր Արևելքը քաղաքական առումով այլևս նախկինը չէին: Մինչ այդ, մոտ 70 տարի, Անդրկովկասը հարաբերակցում էր Մերձավոր Արևելքին որպես ԽՍՀՄ-ի մի մաս, որպես մի մեծ և հզոր տերություն հարավային սահման: Իրականում այդ ժամանակաշրջանում գոյություն ունեին ոչ թե անդրկովկասյան-մերձավորարևելյան, այլ խորհրդա-մերձավորարևելյան հարաբերություններ, որի պարագայում Անդրկովկասն ավելի շուտ աշխարհագրական-տարածքային և ոչ թե քաղաքական գործոն էր:

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, Անդրկովկասը քաղաքական ասպարեզ չիջավ որպես մեկ քաղաքական կամ պետական ամբողջություն՝ դաշնություն, համադաշնություն, միություն կամ որևէ այլ կերպ, այլ որպես երեք անկախ պետությունների՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի, աշխարհաքաղաքական տարածք: Նրանցից յուրաքանչյուրը հանդես է գալիս որպես անկախ, ինքնուրույն միավոր, գործում ամառին հերթին ելնելով իր սեփական շահերից, հետամուտ լինելով իր անկախության, տարածաշրջանում իր քաղաքական դիրքերի ամրապնդմանը և տնտեսական զարգացման համար անավել քարենպաստ պայմանների ստեղծմանը:

Կատարվեց մի կարևոր փոփոխություն ևս, կապված Անդրկովկասի քաղաքական կառուցվածքի հետ: Մինչև 1990-ական թվականների կեսերը Անդրկովկասի տարածքում գործում էին երեք միջազգայնորեն ճանաչված անկախ պետություններ՝ Սղրբե-

ջանը, Հայաստանը և Վրաստանը: Մակայն 90-ական թվականների կեսերից պատկերը փոխվեց: Երկարատև և արյունալի պայքարից հետո, Լեռնային Ղարաբաղը և Արխագիան իրենց հայտարարեցին անկախ հանրապետություն, հրաժարվելով ճանաչել համապատասխանաբար Ադրբեջանի և Վրաստանի իրավասությունը և սուվերենիտետը: Այժմ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունն ունի անկախ պետության բոլոր անկապտելի հատկանիշները՝ ժողովրդի կողմից ընդունված Մահմանադրություն, պառլամենտ, նախագահ, կառավարություն և այլ մարմիններ: Նրա իրավասության ներքո են բոլոր ներքին հարցերը՝ տնտեսական, սոցիալական, կրթական, մշակութային, առողջապահական, ներքին անվտանգության և այլն: ԼՂՀ-ն գործում է որպես կայացած պետություն:

Համանման վիճակում է նաև Աբխազական Հանրապետությունը, որի տարածքում գործում են բացառապես արխազական օրենքները և Վրաստանը որևէ իրավասություն չունի նրա վրա:

Մակայն Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը և Աբխազական Հանրապետությունը միջազգայնորեն դեռևս ճանաչված չեն որպես անկախ պետություններ: Նրանք երկուսն էլ դեֆակտո անկախ պետություններ են: Նման կարգավիճակի է ձգտում նաև Հարավային Օսեթիան:

ԼՂՀ-ի և Աբխազիայի գոյությունը որպես դեֆակտո անկախ պետություններ քաղաքական իրողություն է, որը հնարավոր չէ անտեսել: Նրանք ազդում են ողջ Անդրկովկասի, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքի քաղաքական իրադրության և քաղաքական մթնոլորտի ձևավորման վրա: Եվ շատ պետություններ, ինչպես նաև միջազգային կազմակերպություններ, ստիպված են հաշվի առնել այս յուրահատուկ իրավիճակը և այս կամ այն կերպ շփման մեջ մտնել ԼՂՀ-ի և Աբխազիայի հետ: Սենք առաջին հերթին ի նկատի ունենք ԱՄՆ-ը, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան, որոնք որպես Միևսկի խմբի եռանախագահներ կանոնավոր կերպով այցելում են ԼՂՀ, հանդիպում և բանակցություններ վարում դարաբաղյան ղեկավարության հետ, Եվրոպական խորհուրդը, ԱՄՆ-ի կոնգրեսի, ինչպես նաև այլ երկրների պառլամենտների ներկայացուցիչները, Համաշխարհային Բանկը և այլն:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ Անդրկովկասն այժմ կազմված է երեք դե-յուրե անկախ պետություններից՝ Ադրբեջան, Հա-

յաստան և Վրաստան, և երկու դե-ֆակտո անկախ պետություններից՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն և Աբխազիայի Հանրապետություն:²

Քաղաքական զարգացումների և պետական կազմավորումների առումով որոշակի փոփոխություններ կատարվեցին նաև Մերձավոր Արևելքում, մասնավորապես նրա արաբական հատվածում: Եթե միջին դարերում արաբները միավորված էին մեկ միասնական պետության՝ Արաբական խալիֆայության մեջ, որը մի անձայրածիր կայսրություն էր, ապա Օսմանյան կայսրության կողմից նվաճվելուց հետո, նրանք, կորցնելով պետականությունը, մոտ չորս հարյուր տարի, ընդհուպ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը՝ 1918թ., դարձան այդ կայսրության սուկ վիլայեթները՝ նահանգները: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո արաբական երկրները վերածվեցին անգլիական և ֆրանսիական ենթամանդատային տարածքների: Միայն երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդած 25–30 տարիների ընթացքում արաբները նվաճեցին իրենց անկախությունը: Մակայն միջազգային ասպարեզում նրանք հայտնվեցին ոչ թե որպես մեկ միասնական պետություն, որ արաբական ազգային առաջնորդների քաղաքական երազանքն էր, այլ առանձին անկախ պետություններ, որոնց թիվն այսօր հասնում է 17-ի: Մովերեն պետություններ դարձան Եգիպտոսը, Իրաքը, Սիրիան, Լիբանանը, Հորդանանը, Եմենը, Քուվեյթը, Արաբական Միացյալ Էմիրությունները և այլն:

1948թ. ստեղծվեց Իսրայել պետությունը, որը մեծապես ազդեց համայն Մերձավոր Արևելքի քաղաքական իրադրության վրա, հաստատելով ուժերի նոր հավասարակշռություն: Իսկ շահական վարչակարգի տապալումը Իրանում 1979թ. և Իրանի Իսլամական Հանրապետության հռչակումը ցնցեց ամբողջ Մերձավոր Արևելքը, և ոչ միայն Մերձավոր Արևելքը:

Ահա այսպիսին է մերօրյա Մերձավոր Արևելքի՝ Անդրկովկասի աշխարհաքաղաքական պարտնյորի, պետական կազմը և քաղաքական դիմապատկերը:

Անդրկովկասը, Խորհրդային Միության վերացումից հետո, անմիջապես հայտնվեց մերձավորարևելյան երկրների, առաջին հերթին Թուրքիայի և Իրանի, ինչպես նաև Եգիպտոսի, Սիրիայի, Իրաքի, Լիբանանի և Իսրայելի հետաքրքրությունների կենտրոն-

նում: Նրանց առջև բացվեց քաղաքական, տնտեսական և ստրատեգիական գործունեության նոր դաշտ: Եվ նրանք անում են ամեն բան անդրկովկասյան երկրները ներառելու մերձավորարևելյան աշխարհաքաղաքական, տնտեսական և մշակութային կառույցների մեջ:

Ադրբեջանը, Հայաստանը և Վրաստանն իրենց հերթին նույնպես ձգտում են հաստատել լայնածավալ համագործակցություն մերձավորարևելյան երկրների հետ, հասկանալով նրանց կենսական կարևորությունն իրենց ազգային անվտանգության, քաղաքական կայունության և տնտեսական զարգացման տեսանկյունից:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Մերձավոր Արևելքը և Անդրկովկասը շարժվում են միմյանց ընդառաջ: Շնորհիվ այս երևույթի, բոլորովին նոր իրադրություն է հասնում, որն արժանապես տարբերվում է այն իրադրությունից, որը գոյություն ուներ մինչև Խորհրդային Միության վերացումը: Նոր իրադրության բնորոշ գծերն են.

Առաջին, ձևավորվեց նոր աշխարհաքաղաքական տարածք, որը կարելի է և պետք է կոչել Մերձավորարևելյան-անդրկովկասյան:

Երկրորդ, մերձավորարևելյան բեմահարթակում որպես ինքնուրույն քաղաքական գործոններ կրկին հայտնվեցին Հայաստանը, Վրաստանը և պատմության մեջ առաջին անգամ 1918թ. որպես պետություն կազմավորված Ադրբեջանը: Դրանով աճեց տարածաշրջանային խնդիրների մեջ ներգրավված երկրների թիվը, որոնք իրենց հետ բերեցին նոր, իրենց սեփական հարցերը:

Երրորդ, Խորհրդային Միության փլուզման հետևանքով Մերձավոր Արևելքից անհայտացավ գերտերություններից մեկը, որը անեղ մրցակից էր, հարևան և դաշնակից, որը երկար ժամանակ կարևոր, երբեմն վճռական դեր է խաղացել մերձավորարևելյան գործերում:

Չորրորդ, ամենախաղեղ կերպով աճեց ԱՄՆ-ի դերակատարումը և նշանակությունն Անդրկովկասի և Մերձավոր Արևելքի գործերում: Նա ջանում է օգտվել նպաստավոր իրավիճակից և տարածաշրջանում դեպքերի զարգացմանը տալ իր ստրատեգիական շահերին առավել համապատասխանող ուղղվածություն:

Հինգերորդ, նոր իրադրության և արմատական փոփոխությունների հետևանքով, հաստատվեց ուժերի նոր հարաբերակցություն, որը նպաստավոր է, մի կողմից, մերձավորարևելյան երկու ամենամոժեղ պետությունների՝ Թուրքիայի և Իրանի, իսկ մյուս կողմից, տարածաշրջանից հազարավոր մղոն հեռավորության վրա գտնվող ԱՄՆ-ի համար:

Վեցերորդ, Մերձավորարևելյան-անդրկովկասյան տարածաշրջանի կազմավորումը պարտադրում է նոր մտեցումներ ցուցաբերել գոյություն ունեցող հիմնախնդիրների նկատմամբ, ելնելով նաև այն հանգամանքից, որ անհամեմատ մեծացել է հիմնախնդիրների մեջ ներգրավված երկրների թիվը: Նրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր շահերը, որին նա հետամնտ է:

Եվ ի լրումն ասվածին, ավելացնենք, որ նոր տարածաշրջանի կազմավորումով, Մերձավոր Արևելքի հին կոնֆլիկտներին, մասնավորապես արաբա-իսրայելական կոնֆլիկտին, ավելացան անդրկովկասյան՝ դարաբաղյան, աբխազական և հարավօսեթական կոնֆլիկտները: Իս, անշուշտ, մեծացնում է ընդհանուր լարվածությունը և ավելի պայթյունավտանգ դարձնում տարածաշրջանը:

* * *

Մերձավորարևելյան-անդրկովկասյան տարածաշրջանի երկրները և այն պետությունները, որոնք աշխարհագրական առումով թեև չեն պատկանում ՄԱԱՏ-ին, սակայն ունեն կենսական շահեր, հետապնդում են տարբեր աշխարհաքաղաքական և տնտեսական նպատակներ: Մենք նրանց կանվանեինք ՄԱԱՏ-ի հիմնական դերակատարներ: Նման բնութագրման համար հիմք է հանդիսանում այն պարագան, որ նրանք ունեն վիթխարի հնարավորություններ և ազդեցություն տարածաշրջանում քաղաքական իրադրության և ուժերի հաշվեկշռի ձևավորման գործում, ի վիճակի են սահմանելու տարածաշրջանի քաղաքական և տնտեսական զարգացման հիմնական ուղղությունները և ապագան, ինչպես նաև շատ հաճախ նրանց ձեռքում է գտնվում տարածաշրջանային կոնֆլիկտների լուծման բանալին: Ի նկատի ունենալով այս գործոնները, գլխավոր դերակատարներին մենք կբաժանեինք երեք խմբի:

Առաջին խմբի մեջ, բնականաբար, մտնում են Անդրկովկասի երեք երկրները՝ Ադրբեջանը, Վրաստանը և Հայաստանը: Տրամաբանական է այս խմբի մեջ մտցնել նաև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը և Աբխազիան, որոնք որոշակի դեր են խաղում տարածաշրջանի քաղաքական կյանքում:

Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների արտաքին քաղաքականության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նրանց քաղաքականության վեկտորները տարբեր ուղղվածություն ունեն:

Ադրբեջանը բացահայտորեն կողմնորոշվում է դեպի Թուրքիան, որին նա համարում է իր «ավագ եղբայրը»: Նրանք շատ սերտորեն համագործակցում են բոլոր բնագավառներում՝ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, ամզամ ուղղության և համադրում իրենց ջանքերը: Նրանց հարաբերությունները կարելի է բնութագրել դաշնակցային և ստրատեգիական: Թուրքիան ակտիվորեն պաշտպանում է Ադրբեջանին միջազգային ասպարեզում, այդ թվում և տարածաշրջանային խնդիրներում:

Բոլորովին այլ են Ադրբեջանի հարաբերությունները տարածաշրջանի մյուս գործը պետության՝ Իրանի հետ: Դա կարելի է բնութագրել որպես անկայուն, ոչ բարիդրացիական, որը երբեմն կրում է անսքող թշնամական բնույթ: Ադրբեջանը Աբուլֆազ Էլչիբեյի նախագահության տարիներին գրավել էր բացահայտ թշնամական դիրք Իրանի հանդեպ: Նա անթաքույց կերպով պաշտպանում և ձգտում էր իրականացնել երկու «Ադրբեջանների» Իրանական և Ադրբեջանական Հանրապետության միավորման և «Մեծ» Ադրբեջանի ստեղծման գաղափարը, որը դարձավ նրա տարածաշրջանային քաղաքականության կարևոր անկյունաքարերից մեկը:³ Իրանը, բնականաբար, հաշտ չէր կարող նայել իր տարածքային անբողջականությանը սպառնացող ադրբեջանական ոտնձգությունների վրա, որի հետևում նա իրավացիորեն տեսնում էր Անկարայի պանթուրքիստական քաղաքականության իրականացման, տարածաշրջանում Թուրքիայի ազդեցության և դիրքերի ամրապնդման նկրտումները: Էլչիբեյի անկումից և Հեյդար Ալիևի իշխանության գլուխ գալուց հետո, թեև ադրբեջանա-իրանական հարաբերություններում նկատվեց լարվածության որոշ մեղմացում, սակայն տարածայնությունները տարածաշրջանային քաղաքական, տնտեսական և ստրատեգիական մի շարք հանգուցային հարցերում, այդ թվում և Կասպից ծովի կարգավիճակի, բնական

հարատւոթյունների օգտագործման և այլն, չվերացան: Մանավանդ, որ Ադրբեջանը շարունակում է մնալ Թուրքիայի ամենահուսալի դաշնակիցը: Ադրբեջանի և Իրանի միջև պարբերաբար ծագում են զանազան խնդիրներ և տարաձայնություններ, որի ժամանակ Ադրբեջանը մշտապես իր հայացքն ուղղում է դեպի Թուրքիա: Ուստի ադրբեջանա-իրանական հարաբերությունները ներկա փուլում կարելի է բնութագրել զուսպ և սառը:

Բավականին ջերմ հարաբերություններ են հաստատվել Ադրբեջանի և Վրաստանի միջև: Նրանք համագործակցում են տարբեր բնագավառներում, իրենց հարաբերությունները դիտարկելով որպես ստրատեգիական: Երկու կողմից էլ առանձնահատուկ նշանակություն է տրվում ադրբեջանա-վրացական համագործակցությանը Կասպիական նավթը Ադրբեջանից Վրաստանի տարածքով Թուրքիա արտահանելու հարցում: Դա շատ ազդեցիկ լծակ է Ադրբեջանի ձեռքում Վրաստանի վրա ճնշում գործադրելու և նրան, Թուրքիայի հետ միասին թուրքական քաղաքական դաշտում ամրագրելու համար: Իսկ Վրաստանը վերին աստիճանի շահագրգռված է, որ Կասպիական նավթն արտահանվի վրացական տարածքով, քանի որ նա դրա հետ է կապում իր տնտեսական զարգացման շատ ու շատ խնդիրներ:

Տարածաշրջանային միակ երկիրը, որի հետ Ադրբեջանը չի հաստատել նորմալ հարաբերություններ, Հայաստանն է: Հայ-ադրբեջանական հարաբերություններ որպես այդպիսին իրականում գոյություն չունեն: Առանձին հանդիպումներ տարբեր մակարդակներով, քննարկումներ կամ հայտարարություններ չեն կարող դիտվել կամ ընդունվել հարաբերությունների փոխարեն: Ադրբեջանը Հայաստանին մեղադրում է Լեռնային Ղարաբաղին օգնելու, աջակցելու և պաշտպանելու մեջ և համարում ազդեցորդ: Նա Թուրքիայի հետ միասին շրջափակման է ենթարկել Հայաստանը և ԼՂՀ-ն: Չնայած 1994թ. ստորագրված զինադադարին, հարաբերությունները երկու երկրների միջև մնում են լարված, իսկ իրադրությունը՝ պայթյունավտանգ:

Առաջին խմբի մյուս՝ երկրորդ անդամը՝ Վրաստանը, շատ սերտ հարաբերություններ է հաստատել թե Ադրբեջանի, և թե Թուրքիայի հետ: Սովորաբար նրանց ղեկավարներն այդ հարաբերությունները բնութագրում են բարեկամական, անգամ ստրատեգիական: Ուստի նույնիսկ խոսվում է Անկարա-Թրիփսի-Բա-

քու առանցքի ձևավորման մասին: Մակայն ակնհայտ է Վրաստանի օրեցօր աճող կախվածությունը քուրքական երկու պետություններից, Թուրքիայից և Ադրբեջանից: Նման առանցքի ձևավորումը, որտեղ տիրապետող և թելադրող ուժը Թուրքիան է լինելու, կփոխեր ուժերի հարաբերակցությունը տարածաշրջանում հոգուտ այդ երեք երկրների, որը հակասում է Հայաստանի, Իրանի և Ռուսաստանի շահերին:

Վրաստանը, դրա հետ մեկտեղ, ձգտում է լավ հարաբերություններ պահպանել նաև Հայաստանի հետ, որը, ընդհանուր առմամբ, հաջողվում է, թեև նրանց միջև երբեմն ծագում են զանազան հարցեր, կապված ջախջախախտության իրավական-վարչական և սոցիալ-տնտեսական վիճակի, կոմունիկացիաների և նման այլ հարցերի հետ: Համենայն դեպս, Վրաստանի և Հայաստանի ղեկավարները պարբերաբար հավաստում են երկու հարևան երկրների միջև եղբայրական հարաբերությունների գոյությունը:

Վրաց-իրանական հարաբերությունները նույնպես կարելի է բնութագրել որպես նորմալ: Բայց, այդուհանդերձ, քաղաքական և տնտեսական կապերը նրանց միջև սահմանափակ են և ոչ այնքան զարգացած կամ խորացված: Դրա պատճառը, մեր կարծիքով, Սերժավոր Արևելքի խնդիրների նկատմամբ Վրաստանի մտնեցման մեջ է: Վրաստանն ավելի շատ կողմնորոշվում է դեպի քուրքա-ադրբեջանական արեալը, համարելով այն ավելի նախապատվելի իր ազգային շահերի տեսանկյունից:

Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել մի կարևոր հանգամանքի վրա ևս: Թե՛ Վրաստանը, և թե՛ Ադրբեջանը ձգտում են օր առաջ դառնալ Արևմտյան քաղաքական, տնտեսական և ռազմական կառույցների, այդ թվում և ՆԱՏՕ-ի անդամ: Նրանց այս դիրքորոշումը որոշակի լարվածություն է ստեղծել Ռուսաստանի հետ փոխհարաբերություններում: Իրանը և որոշ արաբական երկրներ նույնպես անհագստացած են Վրաստանի և Ադրբեջանի նոր կողմնորոշման պատճառով: Դա մտահոգում է նաև Հայաստանին:

Այս խմբի երրորդ անդամը՝ Հայաստանը, անկախություն մվաճելուց հետո հայտարարեց, որ իր արտաքին քաղաքականության հիմնական խնդիրներից մեկը քարեկամական հարաբերությունների հաստատումը և զարգացումն է իր անմիջական չորս

հարևան երկրների՝ Թուրքիայի, Իրանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ: Մակայն դա նրան չհաջողվեց և ոչ նրա մեղքով:⁴

Հայաստանը բարեկամական հարաբերություններ ունի միայն իր երկու հարևանների՝ Իրանի և Վրաստանի հետ: Բարեկամական հարաբերությունների պահպանումը և հետագա խորացումը նրանց հետ կարևոր է Հայաստանին նրա ազգային անվտանգության, տնտեսական զարգացման և կոմունիկացիաների տեսանկյունից:

Հայաստանին չհաջողվեց կարգավորել իր հարաբերությունները Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ: Թուրքիան Հայաստանից պահանջում է շատ բարձր գին վճարել դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման դիմաց: Հայաստանից պահանջվում է բավարարել թուրքական երեք նախապայմանները. առաջին, հրաժարվել Թուրքիային 1915թ. ցեղասպանության կազմակերպման և իրականացման մեջ մեղադրելուց, երկրորդ, հանդես գալ պաշտոնական հայտարարությամբ այն մասին, որ Հայաստանը Թուրքիայի նկատմամբ որևէ տարածքային (իմա Արևմտյան Հայաստան) պահանջ չունի, և, երրորդ, Հայաստանը պետք է դադարեցնի իր օգնությունը ԼՂՀ-ին նրա անկախության համար մղվող պայքարում և ստիպի Լեռնային Ղարաբաղին ընդունելու կոնֆլիկտի լուծման ադրբեջանական տարրերակը, հիմնված Ադրբեջանի տիրապետությունը Ղարաբաղի վրա վերահաստատելու սկզբունքի վրա:⁵

Հայաստանը, բնականաբար, մերժում է թուրքական նախապայմանները, գտնելով, որ հարաբերությունների կարգավորումը հնարավոր է միայն հավասարության սկզբունքի վրա, առանց որևէ նախապայմանի, ինչպես, որ դա պահանջում է միջազգային իրավունքը և ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը: Բացի այդ, Հայաստանը ելնում է այն իրողությունից, որ հարաբերությունների կարգավորումը պետք է ոչ միայն Հայաստանին, այլ նաև Թուրքիային:

Անհրաժեշտ է կրկին հիշեցնել, որ Թուրքիան փակել է սահմանները Հայաստանի հետ, դրանով իսկ շրջափակման ենթարկելով իր արևելյան հարևանին:

Ինչ վերաբերվում է հայ-ադրբեջանական հարաբերություններին, ապա այդ մասին մենք արդեն խոսել ենք և անհրաժեշտություն չկա նորից անդրադառնալու դրան:

Անդրկովկասյան երեք պետություններից միայն Հայաստանն է, որ ունի բարեկամական սերտ հարաբերություններ Ռուսաստանի հետ: 1997թ. նրանք կնքեցին Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության պայմանագիր, որը ծառայում է Հայաստանի ազգային անվտանգության ամրապնդմանը:

Միաժամանակ Հայաստանը բարեկամական հարաբերություններ է պահպանում ԱՄՆ-ի և Եվրոպական Միության (ԵՄ) անդամ երկրների հետ, նրանց հետ հաջողությամբ զարգացնելով քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հարաբերություններ, առանց, սակայն ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու հավակնության:

Դժվար չէ նկատել, որ Անդրկովկասը հեռու է համարվելու մեկ միասնական տարածք իր աշխարհաքաղաքական նպատակների նույնության առումով: Իրականում, Հայաստանը, Ադրբեյջանը և Վրաստանը տարբեր քաղաքականություն են հետապնդում և դա գլխավոր պատճառներից մեկն է, որ տարածաշրջանը չի կարելի համարել կայուն գոտի:

Հայաստանը, հաշվի առնելով ստեղծված պայմանները և ցանկանալով փոխել իրադրությունը, առաջ քաշեց Անդրկովկասի կայունության և անվտանգության ծրագիր, հիմնված 3+3+2 բանաձևի վրա: Համաձայն այդ ծրագրի, Կայունության և անվտանգության պայմանագրին պետք է մասնակցեն Հայաստանը, Ադրբեյջանը և Վրաստանը (3) + Թուրքիան, Իրանը և Ռուսաստանը (3) + ԱՄՆ-ը և ԵՄ-ն (2):

Հայաստանի առաջարկությունը, մեր կարծիքով, իրատեսական և հավասարակշռված է: Նա ներառում է բոլոր շարագրված երկրները, ոչ միայն Անդրկովկասի երեք հանրապետությունները, այլև Մերձավոր Արևելքի երկու ամենաազդեցիկ պետությունները՝ Թուրքիան և Իրանը, և ժամանակակից աշխարհի ամենահզոր երկրները՝ ԱՄՆ-ը, Ռուսաստանը և ԵՄ-ի գլխավոր երկրները՝ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, Իտալիան և այլն:

Կայունության և անվտանգության պայմանագրի կնքումը կարող է նպաստել բազմաթիվ հիմնախնդիրների լուծմանը և մեծ հեռանկարներ բացել տնտեսական համագործակցության, կայունության, խաղաղության և անվտանգության առջև Մերձավո-

րարևելյան-անդրկովկասյան աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանում:

Պետությունների երկրորդ խումբը կազմված է մերձավոր արևելյան երկրներից՝ Թուրքիայից, Իրանից, արաբական երկրներից և Իսրայելից:

Թուրքիան, օգտվելով ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Ռուսաստանի ժամանակավոր թուլացումից, ձգտում է դառնալ ՄԱԱՏ-ի գերտերությունը, ուժեղացնել իր դիրքերը, դուրս մղել Ռուսաստանին տարածաշրջանից, չեզոքացնել Իրանի և այլ պոտենցիալ հավակնորդների ազդեցությունը, և այդպիսով ՄԱԱՏ-ը դնել, եթե ոչ իր տիրապետության տակ, ապա առնվազն իր քաղաքական ազդեցության ներքո:

Մակայն դա Թուրքիայի վերջնական նպատակը չէ: Թուրքիան Անդրկովկասը դիտում է բնական կամուրջ և ձգտում է նրա միջոցով հասնել Կենտրոնական Ասիա, և այդ կերպ իրականացնել իր սյանթուրքական երազանքները:

Իրանը նույնպես ձգտում է ուժեղացնել իր դերակատարումն Անդրկովկասում, ամրապնդել իր ազդեցությունն այս ստրատեգիական կարևոր տարածաշրջանում և նվազեցնել կամ չեզոքացնել թուրքական ազդեցությունը: Թուրքական տիրապետության հաստատումը և պանթուրքական ծրագրերի իրականացումը մեծ վտանգ են ներկայացնում Իրանի համար և հակասության մեջ են գտնվում նրա ազգային շահերի հետ:

Ամհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև Իրանի լարված հարաբերություններն ԱՄՆ-ի հետ, որոնք գոյություն ունեն դեռևս 1979թ., երբ տապալվեց շահի վարչակարգը և հռչակվեց Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը: Թուրքիան ԱՄՆ-ի դաշնակիցն է ՆԱՏՕ-ի գծով: Իրանը Թուրքիայի դիրքերի ամրապնդումը ՄԱԱՏ-ում ընկալում է որպես ԱՄՆ-ի ազդեցության հետագա ուժեղացում տարածաշրջանում: Նա, բնականաբար, կձեռնարկի անհրաժեշտ քայլեր կանխելու իր համար անբարենպաստ աշխարհաքաղաքական զարգացումները: Եվ Իրանի կողմից ձեռնարկվող սկզբունքային քայլերից մեկն է ամեն գնով ապահովել իր քաղաքական, տնտեսական և մշակութային ներկայությունը տարածաշրջանում և հարաբերությունների զարգացումը նրա երկրների հետ: Ղեկավարվելով այս սկզբունքներով, Իրանը զգույշ է Անդրկովկասի երկրների և Ռուսաստանի հանդեպ իր քա-

դաբանականության մեջ: Նա չի ընթանում նրանց հետ հակամարտության ուղիով, այլ փորձում յուրաքանչյուր դեպքում հաշվի առնել նրանց ազգային շահերը:

Որոշակի հետաքրքրություններ ունեն մեր տարածաշրջանի նկատմամբ նաև Եգիպտոսը, Սիրիան, Իրաքը, Լիբանանը, Արաբական Միացյալ Էմիրությունները և այլն: Անդրկովկասն ուշադրության արժանի է նրանց համար, առաջին հերթին, որպես Նվրտայայի հետ կապող կամուրջ, առևտրական գործընկեր և տնտեսական ու քանկաֆինանսական գործունեության դաշտ:

Արաբական երկրներին մտահոգում են նաև տարածաշրջանում գերտերություն դառնալու Թուրքիայի հավակնությունները կամ նրա դիրքերի հետագա ուժեղացումը: Հազիվ թե արաբական երկրներին դուր գա իրենց սահմանների անմիջական հարևանության մի նոր գերտերության, քեկուզ և տարածաշրջանային մասշտաբի, հանդես գալը, որն աշխարհաքաղաքական մեծ ախորժակներ ունի:

Եվ, վերջապես, պանթուրքական ծրագրերի իրագործման հարցը: Հարկ է հիշել, որ արաբները չորս հարյուր տարի գտնվել են օսմանյան լծի ներքո և արաբ ժողովուրդը չի մոռացել սուլթանների կառավարման հետ կապված իր պատմության ամենամայլ և արյունոտ էջերը: Ուստի կարելի է ասել, որ պանթուրքիզմի ոգեկոչումը մեծ վտանգ է ներկայացնում ոչ միայն Ռուսաստանի, Իրանի և Հայաստանի, այլև արաբական երկրների համար:

Վերջին տարիներին, հատկապես 1990-ական թվականներին, անդրկովկասյան թատերաբեմում սկսել է նկատելի դեր կատարել մերձավորարևելյան մեկ այլ պետություն՝ Իսրայելը: Նա լավ հարաբերություններ է հաստատել Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ: Մինչև ժամանակ Իսրայելը հայտարարություններ է անում, որ ցանկանում է մանատիպ հարաբերություններ զարգացնել նաև Հայաստանի հետ: Սակայն դրանք հայտարարություններին այն կողմ չեն անցնում, մինչդեռ Իսրայելի հարաբերությունները Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ վաղուց գործնական բնույթ են կրում և Իսրայելը դարձել է անդրկովկասյան այդ երկու երկրների տնտեսական կյանքի մասնակիցը:

Հայաստանն իր կողմից պատրաստակամ է զարգացնել տարաբնույթ քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հարաբերություններ Իսրայելի հետ: Սակայն դրա անարժագանք մնա-

ը, մեր կարծիքով, բացի այլ գործոններից, պայմանավորված է թուրք-խորհրդային սերտ հարաբերություններով: Դրանք կրում են ստրատեգիական բնույթ և, ըստ էության, ստեղծվել է թուրք-խորհրդային ռազմական դաշինք:⁸ Ծանր դրության մեջ գտնվող Խորհրդային համար կարևոր է Թուրքիայի աջակցությունը, որը, սակայն, առանց պայմանների չէ: Թուրքիային սիրաշահելու համար, Խորհրդային ժամանակահատվածում գարգացնելու իր հարաբերությունները Հայաստանի հետ, հաշվի առնելով Թուրքիայի կոշտ և անբարյացակամ դիրքորոշումը Հայաստանի հանդեպ: Թուրքական գործոնն իր դերն է ունի նաև այն բանում, որ Խորհրդային ժխտական դիրք է գրավել հայկական ցեղասպանությունը ճանաչելու գործում:

Թուրք-խորհրդային քաղաքական սերտ համագործակցությունը և ռազմական դաշնակցությունը, ՄԱԱՏ-ի երկրների և ժողովուրդների մեծամասնության կողմից ընդունվում է որպես վտանգ, անգամ սպառնալիք իրենց ազգային անվտանգությանը: Ուստի նրանք գրավել են բացասական դիրք այդ դաշինքի դեմ:

Այժմ ՄԱԱՏ-ի գլխավոր դերակատար պետությունների երրորդ խմբի մասին, որը կազմված է Ռուսաստանից, ԱՄՆ-ից և ԵՄ-ից:

Ռուսաստանը, ԽՍՀՄ-ի փլուզումանը և իր անկայությունը հռչակմանը հաջորդած առաջին տարիներին, զբաղված լինելով ներքաղաքական բարդ և կարևոր հարցերով, անհրաժեշտ ուշադրություն չէր դարձնում մերձավորարևելյան-անդրկովկասյան տարածաշրջանին: Մակայն շուտով նրա ղեկավարությունը հասկացավ թույլ տրված սխալը, մանավանդ այն բանից հետո, երբ ակնհայտ դարձավ, որ Ռուսաստանի տեղը փորձում է գրավել Թուրքիան, որի հետևում կանգնած է ԱՄՆ-ը:

Անդրկովկասը և Մերձավոր Արևելքը կարևոր ստրատեգիական ճշանակություն ունեն Ռուսաստանի համար: Անդրկովկասը Ռուսաստանի մասը կազմող Հյուսիսային Կովկասի թիկունքն է: Հայտնի է, որ այս տարածաշրջանը արյունալի կոնֆլիկտների և միջէթնիկական բախումների (Չեչնիա, Ինգուշեթիա, Հյուսիսային Օսեթիա, Դաղստան և այլն) վտանգավոր գոտի է: Այդ պատճառով էլ անդրկովկասյան երկրների դիրքորոշումը Հյուսիսային Կովկասի իրադարձությունների հանդեպ էական է Ռուսաստանի

համար: Նրա համար բոլորովին էլ երկրորդական հարց չէ նաև, թե ով կլինի տիրապետող ուժ Անդրկովկասում:

Սյուս կողմից, Անդրկովկասը կարևոր է Ռուսաստանի համար իր շփումները Սերժավոր Արևելքի հետ պահպանելու և զարգացնելու տեսանկյունից, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասի երկրների անկախացումից հետո Ռուսաստանը զրկվեց Սերժավոր Արևելքի երկրներին անմիջականորեն սահմանակցելուց: Ցամաքային ճանապարհով Ռուսաստանը կարող է դուրս գալ Սերժավոր Արևելք միայն Անդրկովկասի միջոցով:

Ասվածից հետևում է, որ Անդրկովկասի կորուստը Ռուսաստանի համար կարող է շատ ծանր հետևանքներ ունենալ Ռուսաստանի համար, հարված նրա ազգային-պետական շահերին և, կասկածից դուրս է, կհանգեցնի նրա միջազգային դիրքերի թուլացմանը: Այս ակնհայտ ճշմարտության ըմբռնումը Ռուսաստանին կանգնեցրեց Անդրկովկասի նկատմամբ նոր, ավելի ակտիվ և արդյունավետ քաղաքականության որդեգրմանը: Իսկ դա նշանակում էր նաև նոր քաղաքականություն Սերժավոր Արևելքում: Ռուսաստանի կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց, որ Անդրկովկասը կենսական ստրատեգիական նշանակություն ունի Ռուսաստանի համար և նա չի հանդուրժի նրան այդ տարածաշրջանից դուրս մղելու և որևէ պետության տիրապետությունը հաստատելու ամեն մի փորձ: Ռուսական այս նախազգուշացումը, որը կրկնվել է բազմիցս, հասցեագրված էր Թուրքիային և ԱՄՆ-ին: Մակայն այս նոր քաղաքականության կենսագործումն այնքան էլ դյուրին չէ, նախ և առաջ, Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ Ռուսաստանի բարդ հարաբերությունների պատճառով: Երկու այս պետությունների դիրքորոշումը Ռուսաստանի հանդեպ հազիվ թե հնարավոր է որակել բարեկամական, համենայն դեպս՝ ոչ ռուսամետ: Ընդհակառակն, դա ավելի շուտ հակառուսական դիրքորոշում է, չնայած Վրաստանի տարածքում տեղակայված ռուսական ռազմական բազաներին և կամ Ադրբեջանի և Վրաստանի ղեկավարների կողմից Ռուսաստանի հասցեին երբեմն-երբեմն հնչող հաճոյախոսություններին: Եվ ինչպես արդեն նշել ենք, Ադրբեջանը և Վրաստանը իրենց ավանդական ռուսամետ կողմնորոշումը փոխարինել են արևմտամետ, նույնիսկ կարելի է ասել, թուրքամետ կողմնորոշումով:

Անդրկովկասի իրավիճակը և նրա դերը Ռուսաստանի և Արևելքի միջև հարաբերություններում

Մյուս կողմից, պետք է ընդունել, որ Թուրքիան և ԱՄՆ-ն արձանագրել են որոշ հաջողություններ ներթափանցելու Վրաստանի և Ադրբեջանի քաղաքական-տնտեսական, իսկ վերջին շրջանում նաև ռազմական կառույցները:

Այսպիսով, միակ պետությունն Անդրկովկասում, որի հետ Ռուսաստանն ունի բարեկամական հարաբերություններ, Հայաստանն է: Երկու երկրների ղեկավարությունը հայ-ռուսական հարաբերությունները համարում են ստրատեգիական: Արդեն ճշվել է Հայ-ռուսական Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության պայմանագրի մասին: Ավելացնենք, որ Հայաստանի տարածքում տեղակայված է ռուսական ռազմական բազա, որը ծառայում է Հայաստանի ազգային անվտանգության ապահովման և Անկախ պետությունների համագործակցության (ԱՊՀ) երկրների հարավային սահմանների պաշտպանությանը:

Այժմ Ռուսաստանը հաղթահարում է անցյալ շրջանի հետ կապված քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամը, աստճանաբար վերականգնում իր ռազմական ներուժը և համաշխարհային տերության նշանակությունը: Նման պայմաններում անհետանկար, անգամ վտանգավոր է ռուսական շահերի անտեսումը ՄԱՍՏ-ում և կամ Ռուսաստանին այս տարածաշրջանից դուրս մղելու ամեն մի վարձ:

Անդրկովկասյան տարածաշրջանում համեմատաբար մոր դերակատար է ԱՄՆ-ը: Չնայած այդ հանգամանքին, նա հասցրել է վճռականորեն ցուցադրել իր աշխարհաքաղաքական և տնտեսական հավակնությունները Անդրկովկասի նկատմամբ: ԱՄՆ-ի կառավարությունը մեկ անգամ չէ, որ հայտարարել է, թե Անդրկովկասը ներկայացնում է կենսական կարևորություն ԱՄՆ-ի ազգային շահերի տեսանկյունից:

Իր անդրկովկասյան քաղաքականության մեջ ԱՄՆ-ը ակտիվորեն համագործակցում է Թուրքիայի հետ: Իսկ 1990թ. սկզբներին ԱՄՆ-ն Անդրկովկասում հիմնականում գործում էր Թուրքիայի միջոցով: Ամերիկյան ղեկավարությունը Թուրքիան համարում էր մոզել նորանկախ մայրսկին խորհրդային հանրապետությունների համար: Բայց հետագայում ԱՄՆ-ը փոխեց իր տակտիկան և սկսեց գործել անմիջականորեն, առանց որևէ միջնորդի, թեև չի հրաժարվել թուրքական ծառայությունից: Նա այդ տարիների ընթացքում կուտակեց որոշակի փորձ անդրկովկաս-

յան հարցերում, որը բավարար է ինքնուրույն գործելու համար անհնար թուրքական խորհուրդների: Մյուս կողմից, ակնհայտ դարձավ, անգամ ԱՄՆ-ի դեկլարության համար, որ Թուրքիայի հնարավորությունները, ներուժը և մշակութայինը գերազանցատված են: Թուրքիան ունի լուրջ պոտենցիալներ տարածաշրջանում, այդ թվում և թուրքախոս և մուսուլմանական երկրների հետ, որի պատճառով նա ի վիճակի չէ իրագործել այն առաքելությունը, որ նրա վրա դրվում էր 1990-ական թվականների սկզբնական շրջանում:

Տարածաշրջանում նոր դերակատար է ոչ միայն ԱՄՆ-ը, այլև Եվրոպական Միությունը, նրա անդամ երկրները՝ Մեծ Բրիտանիան, Գերմանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան և այլն: Նրանց համար Անդրկովկասն առաջին հերթին բնական կամուրջ է, որը Արևմտյան Եվրոպան ամենակարճ և ամենահարմարավետ ուղիով միացնում է Մերձավոր Արևելքի, Կենտրոնական Ասիայի և, այնուհետև, Հնդկաստանի, Չինաստանի, Վնաստանի, Կորեայի և հեռավորարևելյան այլ երկրների հետ: Այս իմաստով տարածաշրջանը Եվրոպայի համար ունի ստրատեգիական մշակութային:

Վերոնշյալ երկրները գործում են ինչպես ԵՄ-ի շրջանակներում, այսինքն կոլեկտիվ կերպով, այնպես էլ անհատապես: Նրանք շահագրգռված են Անդրկովկասում կոնֆլիկտների լուծումով, խաղաղության և կայունության հաստատումով, որը կարող է հանդուրժողականության մթնոլորտ ստեղծել և նպաստել առևտրատնտեսական և ֆինանսական գործունեության ծավալմանը:

ԵՄ-ն կարևոր դեր է կատարում Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը եվրոպական քաղաքական, պառլամենտական, տնտեսական և մշակութային կառույցների մեջ ներգրավելու, այդ երկրներում դեմոկրատիայի և դեմոկրատական ինստիտուտների զարգացման և քաղաքացիական հասարակության կառուցման բնագավառում: Եվ, թեև ԵՄ-ի քաղաքական կշիռը անդրկովկասյան գործերում դեռևս այժման մեծ չէ, որքան Ռուսաստանինը կամ ԱՄՆ-ինը, այդուհանդերձ, նա մեծ ներուժ ունեցող կարևոր գործուն է:

* * *

Խորհրդային Միության լուծարումից և նոր անկախ պետությունների առաջացումից հետո, աշխարհաքաղաքական իրադրությունն արմատականորեն փոխվեց ու միայն Հարավային Կովկասում, այլև Կենտրոնական Ասիայում և հարևան տարածաշրջաններում: Դա հիմք ծառայեց նոր դաշնությունների, միությունների, միավորումների և աշխարհաքաղաքական զանազան կոնֆինացիաների վերաբերյալ նոր գաղափարների և ծրագրերի հրապարակ գալու համար:

Իր ինքնատիպությամբ և կարևորությամբ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նոր Աշխարհաքաղաքական Մակրոռեզիոնի՝ Մեծ Մերձավոր Արևելքի կազմավորման վերաբերյալ ծրագիրը: Այդ գաղափարը խմորվել է մի շարք ինստիտուտներում և գիտական կենտրոններում: Մակայն ծրագիրն ավելի հանգամանորեն և մանրամասնությամբ մշակվել է Երուսաղեմի Հրեական համալսարանի Հարրի Տրումենի անվան Խաղաղության ինստիտուտում, տարբեր երկրների մի խումբ հետազոտողների (Ջ.Լամբու, Դալի Օդեհ, Ռ.Ենոբ, Վ.Մեսամեդ, տողերիս հեղինակը և այլն), կողմից:

Նախկին Խորհրդային Միության հարավային ընդարձակ տարածքներում (Անդրկովկասում և Կենտրոնական Ասիայում) և Մերձավոր Արևելքում նոր աշխարհաքաղաքական իրադրության, ուժերի հավասարակշռության և քաղաքական, էթնիկական և տնտեսական զարգացումների միտումների, ինչպես նաև գլոբալ զարգացումների վերլուծությունը հեղինակներին բերեց այն եզրակացության, որ մենք գտնվում ենք խոշոր և կարևոր փոփոխությունների մախաշեմին: Անդրկովկասը և Կենտրոնական Ասիան դարձել են գլոբալ քաղաքական և տնտեսական գործընթացների մասնակիցներ և նոր աշխարհաքաղաքական կառույցների ձևավորման էական գործոններ: Նրանք ընդգրկվել են ինտեգրացման գործընթացների մեջ: Ըստ այդմ, ձևավորվում է մի նոր մակրոռեզիոն իր սոցիալ-պատմական արմատներով, որը հետազոտողներն անվանում են Մեծ Մերձավոր Արևելք:

Մեծ Մերձավոր Արևելքը կազմված է չորս ենթատարածքներից:

Առաջին, Կենտրոնական Ասիա, որի մեջ մտնում են Թուրքմենստանը, Դազախստանը, Դղղգստանը, Տաջիկստանը և Ուզ-

բեկստանը: Երկրորդ ենթատարածքը Անդրկովկասն է՝ Հայաստան, Վրաստան և Ադրբեջան: Երրորդը Արևմտյան Ասիան է, որի մեջ մտնում են Թուրքիան և Իրանը: Եվ, վերջապես, չորրորդ ենթատարածքը Մերձավոր Արևելքն է, որը բաղկացած է արաբական երկրներից, Իսրայելից և Պաղեստինյան ինքնավարությունից: Առաջապահվում է Մեծ Մերձավոր Արևելքը տարածքային և կառուցվածքային առումով:

Սույն ծրագրի իրականացումը հնարավոր է Անդրկովկասյան և Կենտրոնական Ասիական ենթատարածքները Արևմտյան Ասիական և Մերձավորարևելյան ենթատարածքների հետ միավորելով: Սակայն, երբ խոսում ենք նոր աշխարհաքաղաքական մակրոտեգիտնի՝ Մեծ Մերձավոր Արևելքի կազմավորման մասին, դա չի նշանակում չորս ենթատարածքները միավորել և ստեղծել մեկ միասնական պետություն: Դա գործնականում հնարավոր չէ կիրառել: Դեռ ավելին, դա կլիներ վտանգավոր արկածային դրություն:

Նոր աշխարհաքաղաքական մակրոտեգիտնի ինտեգրացման և ձևավորման գործընթացը գտնվում է իր զարգացման ստակ մայրամասում փուլում և ընթանում շատ դանդաղորեն: Բայց անժխտելի իրողություն է, որ չորս ենթատարածքների մերձեցման գործընթացն անկասելիորեն առաջ է ընթանում: Կան մի շարք կարևոր ծրագրեր, ինչպես Մեծ մետաքսյա ուղին, ՏՐԱՄԵԿԱ-ն, գազամուղների, նավթամուղների, երկաթուղիների կառուցման ծրագրեր և այլն, որոնց իրագործումը մեծապես նպաստելու է նրանց ինտեգրացմանը և Մեծ Մերձավոր Արևելքի կազմավորմանը:

Միևնույն ժամանակ, չպետք է մոռանալ, որ այս տարածաշրջանը թերևս աշխարհի հակասություններով լի ամենաբարդ տարածքն է: Կան որոշակի հիմնային դիրքեր և գործոններ, որոնք աշխատում են հակառակ ուղղությամբ: Կան տարածայնություններ, անզամ լուրջ հակասություններ ինչպես յուրաքանչյուր ենթատարածքի ներսում, այնպես էլ ենթատարածքների միջև: Այնպես, որ դեռ վաղ է խոսել շահերի ներդաշնակության մասին այս նոր մակրոտեգիտնում: Այդ բոլորը, ինչպես նաև մյուս պետությունների, առաջին հերթին մեծ պետությունների, դրիքորոշումը լուրջ խոչընդոտ է Մեծ Մերձավոր Արևելքի ձևավորման ճանապարհին:

Այդուհանդերձ, ինչպես նշվեց, գործընթացն սկսվել է և Մեծ Մերձավոր Արևելք ծրագիրը պետք է դիտել ժամանակակից աշխարհի գլոբալացման համատեքստում որպես նրա օրգանական մաս:

Բայց անկախ այն բանից, թե Մեծ Մերձավոր Արևելքի ծրագիրը կիրագործվի, թե ոչ, Մերձավորարևելյան-անդրկովկասյան աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանն իրականություն է, որը նշանակալի դեր է խաղում ժամանակակից միջազգային հարաբերություններում:

NIKOLAY HOVHANNISYAN

ON FORMATION OF THE MIDDLE EASTERN-TRANSCAUCASIAN
GEOPOLITICAL REGION

One of the characteristic features of our permanently changing world is the appearance of new independent states and formation of new geopolitical regions. After the collapse of the Soviet Union and gaining of independence by Armenia, Azerbaijan and Georgia, had started a process of formation of Middle Eastern — Transcaucasian geopolitical region (METGR) by incorporation of three Transcaucasian states into the geopolitical, economic and cultural structures of the Middle East.

The Transcaucasia historically, geographically, politically and economically is connected with the Middle East. In fact it is an organic part of the Middle Eastern geopolitical space. The paper deals with the elucidation of some principle aspects of formation of METGR, in particular the historical, geographical, political background of formation of the mentioned region, its main actors and their political ambitions, its geopolitical significance, etc.

After the collapse of the USSR, the Transcaucasia had appeared in the focus of the Middle Eastern countries, first of all Turkey, Iran, as well as Egypt, Iraq, Syria, Lebanon, UAE, Israel, etc. It was opened for them a new field for political, economic and strategic activity.

Armenia, Azerbaijan and Georgia espire to cooperate with the Middle Eastern countries, understanding their vital importance for their national security, political stability and economic development.

So we can confirm that the Middle East and the Transcaucasia are moving towards each other. Due to this phenomenon a new situation aroused, fully different of that, existing before.

The countries of the METGR and the states which though geographically do not belong to the region but have vital interests, are the main actors. Each of them pursues its own policy, which impacts on the formation of the political situation and balance of power in the region. We divide them into three groups.

In the first group we include Armenia, Azerbaijan and Georgia. In this group we include also the Nagorno-Karabakh Republic and the Abkhazian Republic. Despite the fact that they are not still recognized de-jure by the international community, they exist as de-facto independent states and are playing certain role in the political life of the METRG. So we can say that the contemporary Transcaucasia and consequently the first group consists of five states — three de-jure independent states (Armenia, Azerbaijan, Georgia) and two de-facto independent states (Nagorno-Karabakh Republic, Abkhazian Republic).

The second group of states consists of the Middle Eastern countries — Turkey, Iran, the Arab countries and Israel.

The main actors of the third group are Russia, the USA and the countries of the European Union, first of all the Great Britain, France, Germany, Italy, etc.

Thus METRG now represents itself a crossroad of different strategic interests, a large field of political and economic activity of many countries with their own, sometimes selfish political and strategic purposes and projects.

Among new projects it is deserved to speak about the formation of new Geopolitical Macregion, called by specialists the Greater Middle East.

The Greater Middle East consists of four subregions: a/ Central Asia (Kazakhstan, Kirgystan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan); b/ Transcaucasia (Armenia, Azerbaijan, Georgia); c/ Western Asia (Turkey, Iran) and d/ the Middle East (the Arab countries, Israel, Palestinian entity).

ՄԱՆՈՒԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. N.Hovhannisyán, Formation of the Transcaucasian — Middle Eastern Geopolitical Region, Paper Represented at the XXXVI International Congress of Asian and North African Studies. Montreal-Canada. August 27-September 2, 2000. Yerevan, 2000.
2. Ibid., p. 9.
3. G.Fuller, Turkey Faces East. New Orientations Toward the Middle East and the Old Soviet Union, RAND, Santa Monica, 1992, p. 55-56.
4. N.Hovhannisyán, The Foreign Policy of Armenia, Yerevan, 1998, p. 11.
5. C.Migdalowitz, Armenia-Azerbaijan Conflict. US Congressional Research Service, Washington, 1995, p. 11; J. Nichol, Transcaucasus Newly Independent States: Political Developments and Implications for US Interest. US Congressional Research Service, Washington, 1995, p.5.
6. The Diplomatic Bulletin of the Foreign Ministry of the Republic of Armenia. July-August-September. 1997, Yerevan, 1997, p. 19-22.
7. C.Migdalowitz, Armenia-Azerbaijan Conflict, p. 11.
8. Ph.Robins, Turkish-Israeli Relations: From Periphery to the Center, Abu Dabi, 2001.
9. Ibid., p. 6.

РЕМ КАЗАНДЖЯН

**К ВОПРОСУ ОБ ОЦЕНКЕ МОСКОВСКОГО РУССКО—
ТУРЕЦКОГО ДОГОВОРА 1921 г.**

Имеющий судьбоносное значение не только для России, но и в еще большей степени для Армении московский Русско—турецкий договор 1921 г. и предшествующие его подписанию переговоры были в последнее десятилетие предметом противоречивых оценок и всевозможных политических инсинуаций, чему причиной отчасти была засекреченность многих документов и, в частности, внутренней переписки В.И.Ленина, И.В.Сталина, Л.Д.Троцкого, Г.В.Чичерина и др. по данному вопросу.

Абсолютно не претендуя на исчерпывающее освещение проблемы, настоящая статья имеет целью дать оценку Договору исходя из выявленных в последние годы новых документов из некогда закрытых, строго секретных архивных фондов бывшего СССР.

УСТАНОВЛЕНИЕ в Армении Советской власти (29 ноября — 2 декабря 1920 г.) коренным образом изменило отношение к ней РСФСР и в связи с этим — русско—турецкие отношения того времени: в первом случае Армения перестала быть союзницей Антанты и становилась составной частью возглавляемого Россией единого советского пространства, во втором — Турция к тому времени все больше отходила от РСФСР к Антанте, о чем было известно советскому руководству. "Можно ли считать, что кемалисты пока еще не отошли от нас к Антанте... ..разоблачайте двуличие кемалистов", — говорилось в шифровке Ленина и Сталина по поручению Политбюро ЦК РКП(б) Г.К.Орджоникидзе для представителя РСФСР в Турции Буду Мдивани от 30 ноября 1920 г. после обмена мнением по данному вопросу между Л.Б.Каме-

невым, В.И. Лениным, И.В. Сталиным и Л.Д. Троцким¹. "Советизация Армении совершенно меняет положение. Понимают ли это турки", — телеграфировал Чичерин Орджоникидзе 4 декабря того же года². То же содержалось и в директивах НКВД Буду Мдивани от 5 декабря: "Советизация Армении заставляет в значительной мере изменить позицию. Укажите туркам, что... желательно в их же интересах оказать поддержку советской власти в Армении соблюдением умеренной и дружественной линии по отношению к ней. (...) В случае выполнения турками вышеуказанных условий, наше командование на Кавказе будет продолжать выдавать оружие, также им будет постепенно выдаваться золото"³. (Здесь и ниже подчеркивания в тексте документов произведены нами — Р.К.). О позиции российского руководства в данном вопросе свидетельствует также телеграмма Чичерина Орджоникидзе за февраль 1921 г., в которой запрашивалось, "говорил ли... (Мдивани — Р.К.) с Ангорским правительством о необходимости радикально изменить тактику турок относительно Советской Армении", отметив при этом, что правительство РСФСР "относится к этому в высшей степени серьезно"⁴.

Исходя из данной концепции, основными аспектами советско-кемалистских отношений в рассматриваемый период, требующими неотложного решения, были "удержать их (турок — Р.К.) от завоевания оставшейся еще незанятой части Армении", обязать их "отодвинуть войска" и "признать независимость Армении", что подтверждается целым рядом документов того времени⁵.

Кстати, еще в начале октября 1920 г. — в период турецкого наступления на буржуазную Армению — и не имея еще достаточных сведений о задачах последнего (как известно, турки шли под лозунгами установления в Армении Советской власти и сближения с РСФСР), российское руководство не исключало возможность своего вмешательства на стороне Армении. "Пока турки не продвигаются в глубь Армении, пока турки остаются на линии Сарыкамыш—Шахтахты, нет особенного (повода) для вмешательства, но если они пойдут дальше, придется что-нибудь сделать", — говорилось в директивах НКВД полномочному представителю РСФСР в Армении

Б.В.Леграну, и далее — «Армения за последнее время все больше превращается в орудие наступательной политики Антанты, но мы не можем позволить (туркам — Р.К.) ее раздавить»⁷.

Однако в дальнейшем, когда правительство Первой республики не разрешило ввести на границу с Турцией советские войска, против которых турки не посмели бы воевать, и после того, как вследствие этого последние оккупировали большую часть Русской Армении, заключив, к тому же, 2 декабря 1920 г. с буржуазной Арменией Александропольский договор, узаконивающий захват земель бывшей Российской империи, — в этих условиях, после 7 лет мировой и гражданской войн, в обстановке экономической разрухи, когда мир с Польшей еще не был подписан и грозил рухнуть, РСФСР не могла силою оружия отвоевывать у турок захваченные теми территории, что для нее было чревато непосильными военными осложнениями, и была вынуждена уповать на решение территориальных вопросов на конференции в Москве. Кроме того, была опасность, что, как отмечал Чичерин в письме к Ленину от 23 декабря 1920 г., «если мы (т.е. РСФСР—Р.К.) оттолкнем турок, они бросятся в объятия Антанты и в политику... компенсаций на Кавказе по образцу турецкой политики 1918 года»⁸. Поэтому в этот период, наряду с указанными выше задачами, правительство РСФСР было вынуждено ограничиваться требованиями, «чтобы турки не только не продвигались далее по территории Армении, но даже отодвинули войска до Арпачая», соглашаясь при этом на «пребывание турок в Карсской области временно, впредь до разрешения территориальных вопросов с Арменией»⁹. В советской ноте Турции от 19 декабря того же года вновь подтверждалось, что «оккупация» ею во время войны с буржуазной Арменией «всех других пунктов, расположенных к северу и востоку от округа Карса... не должно предрешать окончательную турецко-армянскую границу», и выдвигалось требование о «незамедлительном очищении (от турецких войск — Р.К.) Александропольского округа»¹⁰. «Мы могли бы сделать больше только в том случае, если бы было... возможным послать в Армению больше войск» (каковой возможности не было), — пояснял Г.В.Чиче-

рин ситуацию в письме В.И.Ленину от 14 декабря 1920 г.¹¹ Тем не менее, как подтверждает телеграмма Чичерина Сталину от 11 ноября и письмо в Политбюро ЦК РКП(б) от 30 ноября 1920 г., российское руководство было склонно в этот период вновь поставить перед турецкой стороной вопрос о передаче армянам "необходимой части турецкой Армении"¹². Более того, как явствует из переписки штаба Красной Армии с Чичериным, даже в марте 1921 г., в период русско-турецких переговоров в Москве, в советских высших руководящих кругах не исключали перспективу "наступления как на Карс, так и в направлении Ольты и Эрзерума" российских войск, "если Карс и плато перейдут к туркам"¹³.

Таким образом, установление в Армении Советской власти не могло не повлечь за собой изменение отношения России к ней в сторону более действенной защиты ее интересов¹⁴. Руководствуясь этим, а также соображениями, что "мирное соглашение с турками... одно только избавляет нас (т.е. РСФСР и закавказские республики — Р.К.) от вечных войн на Кавказе" со стороны Турции¹⁵, российское руководство уже в первые дни декабря 1920 г. направило кемалистам приглашение на вторую советско-турецкую конференцию для "разрешения территориальных и других вопросов"¹⁶. Аналогичные предложения оно по собственной инициативе направило также Армении и Азербайджану, о чем уведомило турецкую сторону как о свершившемся факте, не подлежащем пересмотру¹⁷ (Грузия к тому времени еще не входила в число советских республик, поэтому не была приглашена на конференцию). Одновременно РСФСР сообщила турецкому правительству, что "мир между Арменией и Турцией должен быть миром, основанным на самоопределении народов"¹⁸. После долгих препирательств, турецкая делегация прибыла в Москву на конференцию только 18 февраля 1921 г.—в самое неподходящее для России время, ввиду чего поначалу, по свидетельству Н.И.Бухарина, "нигде не могла добиться приема"¹⁹, что само по себе, думается, так же свидетельствует об уровне тогдашних советско-турецких отношений — далеко не столь "дружественных", как до сих пор ошибочно утверждается в

литературе²⁰. Тем же поездом в Москву для участия в конференции прибыли делегации Армении и Азербайджана.

Еще в начале декабря 1920 г., по получении приглашения на конференцию, Турция объявила, что вопрос об Александропольском договоре может быть "предметом возможных толков в Москве" только "при минимальном участии армян"²¹. Но уже в том же месяце официально заявила, что возвращение Армении каких-либо частей "турецких восточных провинций", под которыми имела в виду отошедшие к Турции по Александропольскому договору оккупированные ею территории, "ни в коем случае не могут быть ни рассматриваемыми, ни принятыми ангорским национальным правительством", и что "всякие требования и притязания сверх определенных и установленных границ, указанных в этом договоре, могут послужить только возобновлению (!—Р.К.) прежних распрей"²². По прибытии на конференцию турецкая делегация, по свидетельству Чичерина, "начала с неприкосновенности Национального пакта и Александропольского договора", что было расценено российским руководством как "непомерные притязания" и требование "передать Турции Батум и всю Армению, частью явно, частью прикрито", что, согласно тому же источнику, было "для нас совершенно неприемлемо"²³. Более того, правительство РСФСР, согласно документам того времени, даже "сначала не знало, приехала ли делегация (турок — Р.К.) заключать... союз или устраивать разрыв и готовить материалы против" России²⁴. Положение еще более осложнилось в связи с заявлением главы захватившего власть в столице Армении антисоветского "Комитета спасения Родины" о лишении(!) делегации АрмССР полномочий на ведение в Москве переговоров с турками, чем последние не преминули воспользоваться, категорически отказавшись сесть за стол переговоров с армянами²⁵. (По этой причине Азербайджан, по предложению РСФСР, тоже не участвовал в конференции, которая, таким образом, из четырехсторонней, как было задумано Москвой, превратилась в двухстороннюю—русско—турецкую). Турецкая делегация пыталась также не допустить рассмотрения на конференции территориальных вопросов, заявив, что "их (т.е. Турции—Р.К.) отношения к Грузии и Армении не

касаются" России²⁶. И вообще, как отмечал Б.В.Легран в письме Г.В.Чичерину от 22 декабря 1920 г., "туркам хотелось бы отстранить нас от непосредственной деятельности на Востоке"²⁷.

Все это, естественно, противоречило коренным интересам и планам РСФСР и не предвещало "легкую" жизнь "в духе братства и взаимопонимания" на предстоящей II Московской русско-турецкой конференции, открывшейся 26 февраля 1921 г. Тем более, что Чичерин в ноте турецкому правительству от 8 февраля того же года еще раз указал на точку зрения советского руководства о том, что "под территорией Великого Национального Собрания Турции подразумевается то пространство, на которое должна распространяться его власть на основании принципа о самоопределении народов"²⁸, и накануне открытия конференции в качестве программных установок российской делегации зачеркнул на своем экземпляре парафированных в августе 1920 г. статей будущего договора²⁹, подлежащих рассмотрению на предстоящих переговорах, слова "Под понятием Турция... понимаются те территории, которые входят в... Национальное Турецкое соглашение" (Национальный пакт) и напротив на полях написал: "Отвергаем"³⁰, несмотря на то, что, по признанию того же Чичерина, это могло иметь "крайне вредные последствия" для РСФСР, т.к. грозило "разрывом русско-турецкой конференции и немедленным отъездом турок...из-за (непринятия Россией-Р.К.) Национального пакта и Александропольского договора"³¹.

Таким образом, уже в самом начале московских переговоров выявились две диаметрально противоположные и взаимоисключающие позиции сторон по таким жизненно важным вопросам, как оккупированные Турцией в 1920 г. территории Ардагана, Карса и др. По свидетельству Чичерина, к 1 марта 1921 г. "отношения (советской стороны-Р.К.) к Турции достигли **крайне серьезного критического момента**", "дошли до **серьезного кризиса**"³². Но на этом борьба сторон за территории не прекратилась. "Все еще имеется расхождение с турками из-за линии границы,— констатировал Чичерин в телеграмме Буду Мдивани от 5 марта,— (...) Турки обнару-

живают крайнее упорство, мы же никак уступить не можем³³.

Положение еще более усугублялось вследствие параллельного ведения кемалистами переговоров не только с Москвой, но и со странами Антанты в Лондоне³⁴, что создавало определенную угрозу для закавказских советских республик (и, конечно же, в первую очередь, для Армении) и требовало оперативного решения российским руководством спорных вопросов с Турцией. «Ввиду ведущихся в Лондоне переговоров,— сообщил Г.В.Чичерин в письме в ЦК РКП(б) от 9 марта,— ...нам следует скорее с турками кончить...приняв их последнее предложение³⁵. 10 марта, в день начала работы Политической комиссии конференции, Чичерин в письме к Ленину вновь напоминает, что «при выработываемом теперь договоре с Турцией нам во что бы то ни стало необходимо кончить немедленно»³⁶.

Все это не могло не сказаться крайне отрицательно на всем ходе русско-турецких переговоров в Москве, вследствие чего работа конференции после ее официального открытия 26 февраля фактически оказалась прерванной, и «лишь тогда,— отмечает Г.В.Чичерин в письме к Б.В.Леграну,— когда в результате ожесточенных споров... самого интенсивного характера мы условились об основном, то есть главным образом о границе, мы могли открыть политическую комиссию»³⁷. Вследствие этого только 10 марта удалось возобновить нормальную работу конференции. Было ясно, пишет Чичерин, что «каков бы ни был исход нынешней конференции, нам несомненно предстоит пройти через крайне трудный период наших отношений с Турцией»³⁸.

Из сказанного, таким образом, следует, что «уступка» (выражение Чичерина) Турции Ардагана, Сурмали и Карса, который, кстати, рассматривался российскими политиками как «ключ к Баку»³⁹, равно как южной части Батумской области, не входила в планы РСФСР и не исходила от нее, а была навязана ей силой обстоятельств Турцией и для России диктовалась необходимостью подписать с Турцией договор и тем самым оградить закавказские республики от турецкой агрессии. «Дело всякой Советской Республики есть наше (I—P.K.)

дело,— говорилось в директивах Чичерина члену Реввоенсовета Кавказского фронта Г.К.Орджоникидзе от 18 января 1921 г. для передачи специальному представителю РСФСР в Турции Буду Мдивани,— и мы были бы неверны себе, если бы равнодушно смотрели на гибель братской Советской Республики⁴⁰. С другой стороны, в российских правящих кругах полагали, и не без оснований, что в вопросе Турции «территориальное разграничение необходимо для предотвращения войны» с ее стороны против закавказских республик и вообще Советской власти⁴¹.

Однако, в отличие от августа 1920 г., когда кемалистская Турция была изолирована и РСФСР, без страха за негативные для себя последствия, отказалась подписать с ней договор о дружбе по причине отказа последней передать буржуазной Армении часть занимаемой ею Турецкой Армении,— в новых условиях — ведения турками параллельных переговоров в Москве и Лондоне и слабости самой России после 7 лет участия в мировой и гражданской войнах и экономической разрухи⁴², РСФСР не могла, будучи ответственной за советизацию Армении, самоустраниться и не попытаться, пусть даже «за спиной армян», устранить угрозу их жизни, ценой даже больших территориальных потерь. «Если турки для переговоров с нами (едут) в Москву, пусть едут скорее, но надо и Армении поскорее дать мирное состояние», — телеграфировал Чичерин Орджоникидзе 8 декабря 1920 г.⁴³, когда тень лондонских переговоров кемалистов еще не нависла над закавказскими республиками и в первую очередь над Арменией. И именно этим следует объяснить факт рассмотрения на II Московской русско-турецкой конференции, по настоянию российской стороны, территориальных вопросов, когда армянская делегация по требованию турок не была допущена к переговорам: печальный опыт Брестского мира, когда оттяжка подписания договора обернулась для России потерей новых территорий, еще не был забыт.

Впрочем, если исходить из первого сообщения главы армянской делегации наркома иностранных дел АрмССР А.А.Бекзадяна от 18 марта 1921 г., после недопущения их к участию в переговорах «о ходе работы этой конференции...

мы извещались частным образом через Наркоминдел, военного эксперта РСФСР тов. Бобрищева, которого мы снабжали систематически материалами границ и всевозможных вариантов провидения этих границ между Арменией и Турцией⁴⁴. Однако позиция Турции и указанные выше обстоятельства не позволяли решать вопрос в ином плане, отличном от ее требований. "Теперь идет торг,— сообщил Чичерин Мдивани 4 марта 1921 г. — Мы отдаем Карс и Ардаган, но ни в коем случае не можем отдать Батум (речь таким образом идет об отказе от удерживаемых Турцией территорий, тогда как Батум еще не был занят ею, в силу чего его легче было отстаивать—Р.К.) и требуем 20-верстной полосы к западу от Александропольской желдороги и к югу от Аракса... Уступка Карса и Ардагана есть максимум возможного⁴⁵. Днем позже Чичерин вновь телеграфирует Мдивани: "Они согласились только на 10-верстную полосу, окружающую Батум и идущую вдоль желдороги на север, что отдает в их руки шоссе, идущее от Батума на Ахалцых. Мы на это не согласились... Они, далее, требуют, чтобы граница шла по Арпачаю и по Араксу, чтобы пограничные блокгаузы были в 5-верстном расстоянии. Мы настаиваем на 20-верстной полосе для безопасности желдороги вдоль Арпачая и вдоль Аракса⁴⁶. К 9 марта, наконец, удалось частично "уломать" турецкую делегацию. В тот же день в письме в ЦК РКП(б) Г.В.Чичерин сообщает, что турки теперь согласны, в частности, на следующие условия: "На запад от Александрополя граница (как было в Александропольском договоре) оставляет за советскими республиками весь угол с озером Арпачель (находится на территории современной Армении—Р.К.)... Дальше граница идет по Арпачаю и Араксу, но в тех участках, где Арпачай близко подходит к железной дороге, турки обязуются не держать войска в 8-верстном расстоянии от границы⁴⁷. Россия, в свою очередь, обязывалась "признать принципы Национального пакта Турции", но "с оговоркой о границе⁴⁸, что в то время имело весьма существенное значение для Армении и Грузии, так как в соответствии с Национальным пактом Турция претендовала на большую террито-

рию, чем получала по Московскому советско-турецкому договору.

Наличие "Лондонского фактора" постоянно вынуждало правительство РСФСР идти не только на "уступки" Турции, но также на быстрое завершение переговоров и подписание с ней на любых условиях договора, который по настоянию турок был назван не только договором о "дружбе", но и "братстве"⁴⁹. На поспешность, с которой приходилось выработать текст советско-турецкого договора, указывает также записка Чичерина наркому юстиции РСФСР Д.И.Курскому от 10 марта 1920 г.: "Договор с Турцией по обстоятельствам момента приходится выработать и заключать с лихорадочной быстротой. Нет времени долго обсуждать...Надо во что бы то ни стало кончить немедленно и предстать перед политическим миром с готовым текстом"⁵⁰. В тот же день в письме Ленину Чичерин вновь напоминает, что "при выработке теперь договоре с Турцией нам во что бы то ни стало необходимо кончить немедленно", и далее — "При таких случаях, как заключение договора с турками, с которыми приходится много торговаться, каждое слово, каждая запятая являются результатом долгой борьбы. Никаких изменений в этих случаях нельзя вносить, не начиная всю историю сначала"⁵¹.

Но, как и в 1918 г. в Брест-Литовске, в марте 1921 г. в Москве турки продолжали выдвигать все новые и новые требования, одно из которых, в частности, касалось оккупированного ими Нахичеванского округа. Еще в первых числах марта, в целях отвоевания его у турок, правительство РСФСР предложило план ректификации границы, при котором "... Нахичевань будет непосредственно зависеть от России"⁵², т.е. находится в прямом подчинении Москвы. Однако турецкая делегация в качестве контрпроекта предложила статус "автономной области под протекторатом Азербайджана", дополнив это требование "условием, чтобы Азербайджан не передавал этот протекторат другому лицу"⁵³, под которым подразумевалась Армения. Поскольку указанное требование турок, согласно докладной Чичерина в ЦК РКП(б) от 10 марта, было "непременным условием соглашения с Турцией" (!), а дого-

вор надо было во что бы то ни стало подписывать во избежание худшего, советская сторона, по свидетельству Чичерина, была вынуждена "поэтому" его "принять"⁵⁴.

Однако борьба за Нахичевань на этом не кончилась: как явствует из протокола второго заседания (12 марта) Политкомиссии конференции, "российская делегация указывает, что (предложенная турками — Р.К.) граница между Нахичеванью и Арменией могла бы считаться временной (!—Р.К.). Если впоследствии при непосредственных переговорах между этими двумя государствами (Азербайджаном и Арменией—Р.К.) были бы установлены какие-либо изменения (!—Р.К.), то эти изменения не должны быть рассмотрены как нарушение принятых на себя Азербайджаном обязательств — не уступать своего протектората", на что турецкая сторона ответила, что "вопрос является весьма важным для безопасности восточной границы Турции (?! — Р.К.)", ввиду чего "он должен получить окончательное разрешение, с исключением возможности каких бы то ни было переговоров по этому поводу между Арменией и Азербайджаном"⁵⁵. В связи с этим российская делегация на заседании заявила, что "в таком случае надлежит придерживаться границы, которую прежде требовал сам Азербайджан", так как установленная турецкими экспертами граница между Нахичеванским округом и Арменией "превышает (!—Р.К.) максимум требований Азербайджана", на что турки ответили категорическим отказом⁵⁶. Турки также потребовали, чтобы "округ Шаруро-Даралагыз (был) отнесен к территории Нахичевани", а граница "в спорной (?! — Р.К.) части Эриванского округа" была бы "предметом ратификации со стороны смешанной комиссии в составе армянского, азербайджанского и турецкого представителей"⁵⁷ (заметим, без России!). Одновременно турки потребовали в качестве непременных условий к подписанию ими договора предоставление им письменных гарантий о помощи оружием и деньгами. "Договор с Турцией почти закончен,— сообщал Г.В.Чичерин представителю РСФСР в Турции Буду Мдивани 14 марта 1921 г.,— (...). Остается камень преткновения: они требуют письменного обязательства относительно помощи деньгами и оружием. Мы даем только устное обещание"⁵⁸. По этой причи-

не подписание Московского русско-турецкого договора 1921 г., как явствует из письма Г.В.Чичерина В.И.Ленину от 17 марта того же года, состоялось не 16 марта, как указывается в тексте самого договора, а 18 марта, задним числом⁵⁹: «договор подпишем завтра вечером», писал Чичерин 17 марта, но он «будет датирован 16, когда мы еще не знаем о подписании Красиным договора с Англией»⁶⁰. В тот же день, 18 марта вечером, Чичерин специальной запиской известил главу армянской делегации Бекзадяна, что «договор подписан»⁶¹.

То обстоятельство, что в 1921 году Турция всячески оттягивала подписание русско-турецкого договора, определившего нынешнюю армяно-турецкую границу, пока не получила заверения России о помощи ей оружием и деньгами,— данный факт еще раз подтверждает, насколько сложно протекали переговоры в Москве и что никто не «дарил» и не «отдавал» туркам армянские территории: в силу сложившихся факторов они к ним «отошли» (слово, употребляемое применительно к Московскому русско-турецкому договору 1921 г. в большинстве официальных справочников⁶²). По существу, для России эти переговоры явились вторым Брестом, когда противная сторона диктовала ей свои условия⁶³. Немалую роль в этом сыграло также то обстоятельство, что к тому времени положение РСФСР, по признанию главы ее правительства, «ухудшилось и во внутреннем и в международном отношении», что вынуждало российское руководство в переговорах с другими странами, к числу которых следует отнести и Турцию, «пойти на некоторые уступки не потому, что считали это справедливым, а потому, что считали важным делом сорвать интриги... империалистов Антанты, больше всего стремящихся не допустить мира»⁶⁴. «Во всех последних наших договорах,— разъяснял Г.В.Чичерин позицию российского правительства в письме Б.В.Леграну от 8 июля 1921 г.,— мы по отношению к отдельным местностям нарушали этот принцип (право наций на самоопределение—Р.К.). Мы отдали Эстонии чисто русский кусочек, мы отдали Финляндии Печенгу, где население этого упорно не хотело, мы не спрашивали Латгалию при передаче ее Латвии, мы отдали чисто белорусские местности Польше. Все это связано с тем, что при нынешнем общем положении,

при борьбе Советской Республики с капиталистическим окружением верховным принципом является самосохранение Советской Республики... Ради этого верховного принципа приходится идти на переговоры с буржуазными государствами, в которых наши принципы не осуществляются⁶⁵.

Более того, даже после подписания русско-турецкого договора шла упорная борьба за освобождение оккупированных турками армянских земель, признанных по Московскому договору за Арменией. **«Надо категорически потребовать немедленного удаления турецких войск из территорий, лежащих вне нашего договора, а то придется выбивать их силой (I—P.K.), будет фактическая война»⁶⁶**, — телеграфировал Чичерин 19 марта, на второй день после подписания указанного договора, советскому представителю в Турции. 4 марта директива была повторена: **«Надо потребовать от турок немедленного очищения Александрополя и всей армянской территории до границ Московского договора»⁶⁷**. Спустя два дня турецкой стороне было официально заявлено, что **«война между Турцией и Советской Арменией будет означать войну между Турцией и Советской Россией»⁶⁸**, а еще через несколько дней Г.К.Орджоникидзе предписывалось: **«Первое. Александрополь должен быть очищен (от турецких войск — P.K.) не мытьем, так катаньем»⁶⁹**, т.е. любой ценой. 7 апреля в директивах Мдивани Чичерин вновь повторил угрозу в адрес турок: **«Карабекир отказывается очистить Александрополь. (...) Укажите туркам на роковые последствия столкновений (с советскими войсками — P.K.) и на то, что война с одной из Советских Республик (имеется в виду Армения — P.K.) означала бы войну с нами. Надо во что бы то ни стало избежать этого результата, а для этого необходим немедленный уход турок из Александрополя»⁷⁰**. Одновременно были предприняты шаги к предотвращению попыток Турции заключить договора с Азербайджаном и Грузией в ущерб интересам Армении⁷¹.

Безусловно, в деятельности тогдашних советских руководителей было немало ошибок и досадных промахов, связанных, в том числе, и с пресловутыми планами мировой революции и другими прожектами (к сожалению, рамки одной

статьи не позволяют остановиться на них), и дальнейшее изучение архивов, думается, еще откроет немало неизвестного и интересного. Однако одно бесспорно — не было в их деятельности (и не могло быть!) «армянофобства», планов «уничтожения» Армении, «предательства» и «игнорирования» интересов армянского народа, «совместных русско-турецких действий» против него, отказа от армянских территорий ради «спасения» Турции или «мировой революции» и т.д. и т.п.; и уж, конечно, ве'рхом глупости следует считать утверждение, будто «большевистское правительство России отдало Турции Карс, Ардаган, Эрзрум за чистую работу по истреблению армян» (?) или что Сталин отстранил Чичерина от переговоров с Турцией. Несостоятельность этих концепций полностью опровергается трудами многих ученых⁷² и не требует дополнительной аргументации.

И в заключении хотелось бы остановиться на вопросе о роли Сталина в рассматриваемых событиях (не затрагивая его деятельность в целом). Обычно в подобных случаях ссылаются на его записку на имя Ленина от 12 февраля 1921 г. с выражением возмущения по поводу того, что «Чичерин... послал когда-то туркам дурацкое и (провокационное) требование об очищении Вана, Муша и Битлиса... в пользу Армении», назвав его «армяно-империалистическим требованием»⁷³ (по всей вероятности, по аналогии с требованием стран, подписавшихся под Севрским договором). Однако еще до Сталина подобную точку зрения высказывали Буду Мдивани в телеграмме от 20 января 1921 г. и Орджоникидзе в депеше от 9 февраля того же года. В первом случае адресант утверждал: «Считаю, видя турецкие настроения, нерасчетливым шагом требование Вана и Муша. Турки нарочно не будут уходить из Александрополя, чтобы иметь предмет торговли на конференции (имеются в виду предстоящие переговоры в Москве — Р.К.) в ответ на Ван и Муш, и кто разумно хочет ухода турок из Алек[сандро]поля, тот не должен заикаться о Ване и Муше»⁷⁴. Во втором случае автор сообщал российскому руководству, что «требование Чичерина Муша — Вана — Битлиса сразу же усилило (в Турции—Р.К.) сторонников Антанты, и Мустафа Кемаль стал искать пути сближения с Константинополем—Антан-

той», в связи с чем предупреждал, что «все подобного характера требования должны быть сняты и должен быть заключен договор, ...чтобы наши противники сразу были лишены возможности провоцировать»⁷⁵. Из сказанного, таким образом, следует, что высказанная Сталиным и другими точка зрения имеет иное основание и смысл — противоположные тому, которые приводятся в современной литературе и периодической печати. Тем более, что в этот период в донесениях советских представителей из Турции и Великобритании отмечалось, что существует реальная «опасность соглашения Антанты с Турцией», и не исключалось, что «кемалисты осторожно строят мостик возможного перехода в лагерь Антанты или, по крайней мере, разрыв с СовРоссией»⁷⁶, что было чревато далеко идущими негативными последствиями как для закавказских советских республик, так и для РСФСР.

REM GHAZANDJYAN

ON THE ESTIMATION OF THE MOSCOW RUSSIAN-TURKISH AGREEMENT, 1921

The history of concealed fight between Russia and Turkey for signing Russian — Turkish agreement in 1921 (each of the Parts seeking for benefit) is discovered on the base of numerous newly revealed documents from x-rated archives of the previous Soviet Union in particular internal secret correspondence between the Soviet leaders.

Besides, a number of documents with the reference to the time is represented confirming the fact of signing the above mentioned agreement not exactly on March 16 but a few days later and antedated in order not to have a conflict in Russia — English relations.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ, бывш. ЦПА ИМЛ при ЦК КПСС), ф. 558, оп. 2, д. 82, л. 1.
2. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 49, л. 3.
3. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 278.
4. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 111, л. 1.
5. Российский государственный военный архив (РГВА, бывш. ЦГАСА), ф. 1284, оп. 1, д. 203, л. 84; РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2055, л. 33; оп. 2, д. 314, л. 68; ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 278; ф. 85, оп. 14, д. 26, л. 6; д. 49, лл. 10–11; д. 111, л. 1; оп. 15, д. 21, лл. 1–2; ф. 558, оп. 1, д. 3316, л. 1;

- Документы внешней политики СССР, Т. III, М., 1959, с. 364–365, 371–372, 374 и др.
6. Летом 1920 г., в связи с подписанием РСФСР с Арменией Соглашения от 10 августа, первая оказалась, по определению Чичерина, "герметически отделенной" от Турции, что "делало невозможным" всякий контакт с ней советской республики, т.к. правительство Армении отказало РСФСР в транзите через ее территорию. Поскольку данное обстоятельство ставило под угрозу кемалистское движение и политику России на Востоке, последняя согласилась с предложением Турции о временном занятии турецкими войсками полосы Сарыкамыш–Шахтахты — "приблизительно пограничной" и "не угрожающей независимости Армении", как полагали в Москве (РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, лл. 158, 173–174).
 7. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 284; ф. 85, оп. 14, д. 17, л. 1.
 8. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2055, л. 35.
 9. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 278. См. также Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ) МИД РФ (бывш. АВП СССР), ф. 0148, оп. 4, п. 4, д. 23, л. 78; ф. 0209, оп. 1, п. 1, д. 10, л. 104.
 10. Документы внешней политики СССР. Т. III, с. 392–393, 395; РГАСПИ, ф. 85, оп. 15, д. 25, лл. 2–6. См. также: АВП РФ, ф. 0207, оп. 1, п. 1, д. 3, л. 5.
 11. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2055, л. 33. Фрагмент документа впервые был опубликован в 1967 г. Г.А.Галояном (см. "Լիբիլիսի սիփի" Ереван, 1967, № 7, с. 76, на арм. яз. На языке оригинала см. его же. "Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье". Ереван, 1969, с. 385).
 12. АВП РФ, ф. 0148, оп. 4, п. 4, д. 23, л. 78; РГАСПИ, ф. 5, оп. 2, д. 314, л. 68. См. также: Документы внешней политики СССР, т. III, с. 397–398; РГАСПИ, ф. 85, оп. 15, д. 25, лл. 2–6.
 13. АВП РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 52987, л. 21. Данный документ был предоставлен нам А.Г.Авакяном, которому выражаем нашу искреннюю благодарность.
 14. См. Центральный государственный архив новейшей истории Республики Армения (ЦГАНИ РА), ф. 114, оп. 1, д. 31, лл. 68, 69–72.
 15. В.И.Ленин. Полн. собр. соч., т. 43, с. 151. См. также т. 42, с. 133; т. 43, с. 68.
 16. Документы внешней политики СССР. Т. III, с. 364–365, 371.
 17. Там же, с. 372, 391.
 18. Там же, с. 392.
 19. РГАСПИ, ф. 2, оп. 1, д. 24503, л. 1 об.
 20. Как отмечал Г.В.Чичерин в своей речи на XIX съезде ВКП(б) (1925 г.), впервые опубликованной лишь в 1991 г., "если бы мы (т.е. РСФСР–Р.К.) не поддерживали национального движения в Турции, Англия была бы у ворот Кавказа" и далее—"...даже если оставить в стороне конечные перспективы нашей политики, наше правительство в интересах безопасности России — Р.К.) не могло не поддержать национального движения в Турции" ("Кентавр". М., 1991, октябрь–декабрь, с. 122–

- 123). В феврале 1926 г. в интервью английской газете "Манчестер Гардиан" Чичерин вновь повторил, что наше тогдашнее сближение с национальной Турцией было и для последней и для нас актом самосохранения" (Документы внешней политики СССР. Т. IX, М., 1964, с. 116). Сказанное, однако, еще не означает, что эти отношения были "дружественными", а тем более "братскими". Подробно об антикемалистской политике правительства РСФСР см.: Рем Казанджян. Большевики и младотурки. 1920—1922. М., 1996; то же, 2-е значит. доп. издание на арм. яз. — Ереван, 1998, а также нашу статью в альманахе Университета им. Ачаряна "Հայկական հարց", вып. 1, Ереван, 2000, с. 146—153.
21. АВП РФ, ф. 0148, оп. 4, п. 4, д. 31, лл. 6—8; РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 50, л. 6; оп. 15, д. 25, лл. 2—6; Документы внешней политики СССР. Т. III, с. 397—398.
22. Цит. по: Г.А.Аветисян и др. История Армении. Ереван, 1999, с. 217; то же — г. "Новое время", Ереван, 2001, 21 марта.
23. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 1, а также оп. 2, д. 315, л. 20.
24. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 1.
25. ЦГАНИ РА, ф. 114, оп. 2, д. 68, лл. 25—26.
26. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 1.
27. Цит. по: Г.А.Аветисян. А был ли повод рисковать? — г. "Новое время", 2001, 17 января.
28. АВП РФ, ф. 132, оп. 4, п. 1, д. 1, лл. 26—27; опубл.: Документы внешней политики СССР. Т. III, с. 513. Ср.: Мустафа Кемаль. Путь новой Турции. Т. 3, М., 1933, с. 251—255.
29. В литературе последних лет ошибочно утверждается, будто 24 августа 1920 г. в Москве был парафирован текст русско-турецкого договора. Как явствует из примечаний к тому III "Документов внешней политики СССР" (М., 1959, с. 667, прим. № 26), был парафирован не сам договор, который в тот период еще не был готов, а лишь проект его согласованных статей, не имеющий никакой юридической силы и ни к чему не обязывающий стороны. О процедуре подготовки первого русско-турецкого договора см. нашу публикацию в г. "Голос Армении", Ереван, 2001, 26 апреля — письмо Г.В.Чичерина В.И.Ленину от 10 марта 1921 г.
30. РГАСПИ, ф. 159, оп. 1, д. 23, лл. 3—4.
31. РГАСПИ, ф. 5, оп. 2, д. 315, лл. 20—21.
32. Там же.
33. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 3.
34. По вопросу Лондонской конференции см.: Армянский вопрос. Энциклопедия. Ереван, 1991, с. 217; Է.Ա.Չոբանյան, Սոցիալիստիկ Ուղիների և հայ-թուրքական հարաբերությունները. Երևան, 1979; Р.Г.Саакян. Франко-турецкие отношения и Киликия в 1918—1923 гг. Ереван, 1986; г. "Երկիր", Ереван, 1994, 4 марта.
35. АВП РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, л. 28.

36. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2056, лл. 6–7; АВП РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, лл. 29–30.
37. Цит. по документу, опубликованному в г. "Голос Армении", 2001, 15 марта. Документ аналогичного содержания был направлен также С.М.Тер-Габриеляну, см.: Չ.Ա.Չաքրյան, Հայաստանի և Անդամաշխարհի միջին, Երևան, 1999, с. 456–458.
38. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 315, л. 20.
39. АВП РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, л. 6. См. также Г.А.Галоян. Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье. Ереван, 1969, с. 381–382.
40. Документы внешней политики СССР. Т. III, с. 479.
41. Документы внешней политики СССР, Т. IV, М., 1960, с. 11.
42. На "кризис, переживаемый Советской Россией в данный момент, дающий себя чувствовать во всех областях, но имеющий своим основным источником хозяйственную разруху, которую изо всех сил стараются использовать контрреволюционные силы", указывается также в резолюции Московской организации враждебной большевикам партии анархо-универсалистов (интериндивидуалистов) от 6 марта 1921 г. (Центральный государственный архив документов общественных и политических организаций Республики Армения (ЦГАДОПО РА), ф. 4033, оп. 5, д. 567, л. 1). По данному вопросу см. также: ЦГАНИ РА, ф. 114, оп. 2, д. 68, лл. 25–26; В.И.Ленин. Полн. собр. соч., т. 43, с. 68.
43. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 49, лл. 10–11.
44. ЦГАНИ РА, ф. 114, оп. 2, д. 68, лл. 25–26.
45. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 1–2.
46. Там же, л. 3.
47. АВП РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, л. 28.
48. РГАСПИ, ф. 5, оп. 2, д. 315, л. 30.
49. Там же.
50. АВП РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, л. 33.
51. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2056, лл. 6–7; АВП РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, лл. 29–30.
52. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 1.
53. АВП РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, л. 36; РГАСПИ, ф. 5, оп. 2, д. 315, л. 24; ЦГАНИ РА, ф. 113, оп. 3, д. 17, лл. 18, 19.
54. АВП РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, л. 36; РГАСПИ, ф. 5, оп. 2, д. 315, л. 24.
55. АВП РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 12, лл. 48–56; ЦГАНИ РА, ф. 113, оп. 3, д. 21, лл. 54–55.
56. Там же.
57. Там же.
58. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 6.
59. АВП РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, л. 44. Полный текст письма Г.В.Чичерина В.И.Ленину от 17 марта 1921 г. см. в нашей публикации "К вопросу о датировке Московского советско-турецкого договора 1921 года". — "Вестник общественных наук" НАН РА, Ереван, 1999, № 1, с.

- 183–187. Перепечатано с данного издания в переводе на армянский язык: г. Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1999, 18 նոյեմբեր.
60. Речь идет о торговом соглашении с Англией от 16 марта 1921 г., которому правительство РСФСР должно было воздерживаться от всякой попытки к поощрению военным, дипломатическим или каким-либо иным способом воздействия или пропаганды, какого-либо из народов Азии к враждебным британским интересам или Британской Империи действиям в какой бы то ни было форме" (Документы внешней политики СССР, т. III, с. 608).
61. АВП РФ, ф. 148, оп. 3, п. 2, д. 7, л. 4. То обстоятельство, что Бекзадян в своей докладной от 18 марта 1921 г. (ЦГАНИ РА, ф. 114, оп. 2, д. 68, лл. 25–26) ничего не говорит о подписании Московского договора, обусловлено тем, что последний был заключен вечером 18 марта, а докладная написана днем того же дня, и что дата подписания договора, по указанным выше причинам, держалась в строгом секрете.
62. СИЭ, т. 13, М., 1971, стлб. 168; Дипломатический словарь. Изд. 4–е, перераб. и доп., т. III, М., 1986, с. 313.
63. По мнению акад. Г.А.Галояна, "в действительности договор от 16 марта был крупной победой не большевистской России, а кемалистской Турции" (Գ.Ա.Գալոյան, Հայաստանը և Մեծ տերությունները, Երևան, 1999, с. 453), с чем нельзя не согласиться.
64. В.И.Ленин, Полн. собр. соч., т. 42, с. 348, 355.
65. АВП РФ, ф. 04, оп. 51, п. 321–а, д. 54877, л. 21.
66. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 8.
67. Там же, л. 13.
68. Документы внешней политики СССР. Т. IV, с. 50. См. также РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 14.
69. РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 2076, л. 1.
70. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 14.
71. АВП РФ, ф. 0148, оп. 4, п. 4, д. 31, лл. 104–108.
72. О ходе рассмотрения на II Московской русско-турецкой конференции территориальных вопросов см. также: Г.А.Аветисян и др. История Армении, Ереван, 1999, с. 217–221; Գ.Ա.Գալոյան, Հայաստանը և Մեծ տերությունները, Երևան, 1999, с. 440–467; Э.А.Зюграбян. Территориально-разграничительные вопросы на второй Московской русско-турецкой конференции. — "Вестник общественных наук" АН АрмССР, Ереван, 1989, № 2, с. 3–16; А.Н.Хейфец. Советская дипломатия и страны Востока, М., 1968, с. 105–118.
73. РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 5214, л. 1 об.
74. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 106, лл. 1–2.
75. РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 5214, лл. 1 с об.
76. Цит. по: А.Н.Хейфец. Указ. соч., с. 87, 89.

РУБЕН САФРАСЯН

АРМЯНСКИЕ ЛИБЕРАЛЫ И КОНСТИТУЦИОННОЕ ДВИЖЕНИЕ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ: 1867—1876 гг.

Конституционное движение 60—70-ых годов 19-го века относится к числу сравнительно хорошо изученных страниц новой истории Османской империи¹. Однако реакция со стороны различных общественно-политических сил нетурецких народов на это движение изучена недостаточно. В рамках этой проблемы в настоящей статье рассматриваются взаимоотношения представителей армянских либеральных кругов Османской империи с турецкими конституционалистами.

Либеральное течение в общественно-политической жизни армян Османской империи возникло в 40-х годах 19-го века. К 1867 году, когда начало формироваться конституционное движение в турецкой среде, это было уже вполне оформившееся течение, имевшее свою солидную базу в лице крепнувшей армянской национальной буржуазии, контролировавшее значительное число периодических изданий и общественных организаций в Константинополе и Смирне. За плечами армянских либералов была многолетняя активная просветительская деятельность, а также опыт успешной внутримиллетской идейной и политической борьбы с консерваторами за демократизацию системы управления армянского миллета, увенчавшаяся принятием так называемой конституции 1860 года². Многие деятели либерального толка были выбраны в Национальное собрание, созданное согласно конституции, занимали в ней ведущие позиции и пользовались большим авторитетом в среде рядовых членов миллета. Об их влиянии во внутримиллетских делах свидетельствует хотя бы тот факт, что по предложению лидера либералов Григора Отыана в 1869 году

был выбран константинопольский патриарх³, а он сам в 1871 году был избран председателем Национального собрания⁴.

Некоторые из видных деятелей армянского либерализма одновременно были крупными государственными чиновниками Османской империи или же видными специалистами в различных областях теоретических и прикладных наук и пользовались покровительством османских властей. Армянские источники сообщают факты сотрудничества и личной дружбы ряда либералов с ведущими турецкими сановниками эпохи Танзимата⁵. О значении и месте армянских либералов в османской политической системе тех лет дает представление факт назначения в 1867 году видного представителя либеральных кругов константинопольских армян Григора Агатона первым в истории Османской империи министром-христианином⁶.

Не вдаваясь в подробное рассмотрение особенностей идейно-политических взглядов западноармянских либералов, отметим только, что они рассчитывали добиться улучшения положения армян Османской империи путем проведения реформ по западному образцу. Поэтому они всячески поддерживали законодательные акты танзимата, видя в их неукоснительном проведении в жизнь уникальную возможность создания условий для возрождения Западной Армении. Во внешней политике они ориентировались на страны Запада⁷. Вот несколько характерных образцов их рассуждений на эти темы. Издававшийся в Смирне популярный журнал «Аршалуйс Араптян» писал: «...Армяне из всех национальностей [имеется в виду *немусульманских* — Р.С.] Турции наиболее преданны, наиболее деятельны и цивилизованны, и по этой причине мусульмане очень любят и уважают их»⁸. Газета «Масис», наиболее влиятельное либеральное периодическое издание на протяжении нескольких десятилетий 19-го века, важнейшей задачей, стоящей перед армянами Османской империи, считала «усиление наших нерасторжимых связей с османским правительством»⁹ и убеждала своих читателей, в том, что «...османская нация имеет абсолютное доверие к армянской нации»¹⁰. Один из известных либеральных деятелей тех лет Х.Воскан даже составил целую программу реформ в Османской империи, которые должны были, по его мысли, «воскресить Турец-

кую империю" и улучшить тем самым также положение армянского народа¹¹.

В начале 1867 года в европейской прессе было опубликовано открытое письмо султану Абдул-Азизу крупного османского сановника, брата египетского хедива Исмаил-паши Мустафы Фазыл-паши¹². Оно содержало программу значительно более радикальных реформ по западному образцу, чем это предусматривалось танзиматскими рескриптами, что дало возможность известному специалисту по новой истории османской Турции Родерику Дэвисону охарактеризовать его как "один из великих документов турецкого либерализма"¹³. Письмо Фазыл-паши вызвало большой отклик в турецкой прессе и дало мощный импульс к зарождению конституционного движения в турецкой среде. Значительное внимание письму Мустафы Фазыл-паши уделила также либеральная армянская пресса, главным образом столичная "Масис". Она не только подробно излагала содержание этого письма, но и публиковала отклики на нее ряда европейских и турецких изданий¹⁴. Особое внимание она обратила на то обстоятельство, что Фазыл-паша, в отличие от других турецких реформаторов, в этом письме ни словом не обмолвился о необходимости сохранения ведущей роли ислама и мусульман в Османской империи. "Масис" солидаризовалась с мнением "Газетт дю Леван" о том, что, как свидетельствует письмо Мустафы Фазыл-паши, "новые османы" наконец поняли, что времена, когда мусульмане не допускали христиан к управлению страной, уже прошли, и христиане должны иметь равное представительство в османском правительстве¹⁵.

Интересно отметить, что в отличие от консервативных армянских газет "Масис" значительно больше внимание уделяла также освещению публицистической деятельности молодых журналистов Намыка Кемалья и Али Суави, составивших после эмиграции в Европу костяк организации "новых османов" — первых турецких конституционалистов. Она регулярно информировала своих читателей о наиболее интересных, на ее взгляд, публикациях редактируемых ими газет "Тасфир-и эфкяр" (редактор — Намык Кемаль) и "Мухбир" (редактор — Али Суави), отводила иногда место для подробного пересказа

содержания статей из этих изданий, особенно в тех случаях, когда они предоставляли возможность солидаризоваться с ними. Так, она пересказала тезис "Тасфир-и эфкяр" о том, что так как в настоящее время невозможно полностью отклонить вмешательство Европы в дела страны, то Порты должна по возможности стараться согласовать его со своими законами¹⁶. Некоторые материалы газеты "Масис" содержали также своеобразную переключку с идеями "новых османов". Так, в сообщении о тяжелом положении населения города Себастии она подчеркивала, что "бедность и нужда как мусульманского, так и христианского населения этого города уже укоренились"¹⁷, солидаризуясь тем самым с известным тезисом "новых османов" об "одинаковом угнетении мусульман и христиан" в Османской империи¹⁸. "Масис" не оставляла без внимания хоть какой-нибудь благожелательный отзыв "новых османов" о христианах в целом и об армянах в частности и всегда находила возможность отреагировать на него. Так, она выразила свою "радость" по поводу одной из статей "Тасфир-и эфкяр", где говорилось о том, что как может османский народ, проявлявший любовь к христианам еще в давние времена, в этот просвещенный век подвергать их угнетению¹⁹. В том же номере она подчеркивала, что и "Тасфир-и эфкяр", и "Мухбир" с похвалой отзывались о "верности" армянской нации османскому государству²⁰. Иногда наблюдается стремление "Масис" избегать прямой полемики с "новыми османами". Так, она пересказала тезис Намыка Кемалья о возможности использования христиан на государственной службе, оставив, однако, без комментариев его требование о необходимости владения ими "официального" языка империи²¹. В других случаях армянские либералы со страниц своего основного рупора довольно определенно высказывали свое несогласие с идеями "новых османов". Вот пример. Как известно, "новые османы" с самого начала своей деятельности выступали за сохранение шариата в качестве основы законодательной системы Османской империи и считали, что возможно обеспечить на его основе правовое равенство между мусульманами и христианами. "Масис" же писала, что, принцип равенства мусульман и христиан, конечно же, противоречит шариату, одна-

ко тут же приводила пример Европы, где проводились реформы, противоречащие "Евангелию и церкви"²². Или другой пример. "Новые османы" в целом были сторонниками концепции "слияния" народов Османской империи и создания новой "османской нации", которая в их интерпретации приобретала ассимиляторские тенденции по отношению к нетурецким народам²³. "Масис" же писала: "Каждая нация имеет свою национальность, язык, привычки, вековые традиции, тысячи своих собственных качеств и свою религию"²⁴.

Можно привести также другой пример, свидетельствующий о значительных расхождениях между армянскими либералами и "новыми османами" в оценке некоторых конкретных фактов действительности. Так, Намык Кемаль в своем неотправленном открытом письме в редакцию константинопольской газеты "Газетт дю Леван", представляющем из себя, фактически, квинтэссенцию общественно-политических взглядов "новых османов" на начальном этапе их деятельности²⁵, подчеркивал, что после формального уравнивания в правах с мусульманами христиане должны перестать мечтать о высоких должностях, так как мусульмане будут сохранять свое господствующее положение в стране²⁶. "Масис" же с горечью отмечала, что дискриминация христиан по религиозному принципу и их недопущение к серьезным государственным должностям приводят к тому, что мусульмане и христиане отдаляются друг от друга и становятся врагами²⁷. "Масис" не оставляла без внимания также факты преследований Намыка Кемалья и Али Суави со стороны правительства, информировала о них своих читателей. Так, она сообщала, что издание "Мухбир" из-за "сильной критики правительства" приостановлено²⁸. В следующем номере она писала, что редактор "Мухбир" Али Суави сослан в Кастамону²⁹. Сообщила она также о том, что Намык Кемаль, бывший редактор "Тасфир-и эфжяр", назначен муавинем (помощником) вали (губернатора) Эрзерумского вилайета³⁰.

Приведенные факты позволяют сделать вывод о том, что уже на начальном этапе движение "новых османов" обратило на себя внимание армянских либералов. Их публикации внимательно изучались, пересказывались и комментировались,

в некоторых случаях им давался отпор. Можно констатировать стремление армянских либералов установить определенный *диалог* с этим зарождающимся новым течением в турецкой среде. Однако стремления установить с ним контакт или пойти на сотрудничество либералы в те годы не проявили. Причин было, по нашему мнению, две. Во-первых, они считали, что это движение слабое и не представляет из себя реальной политической силы. Об этом свидетельствует одна из публикаций газеты "Масис", в которой она, полемизируя с "Газетт дю Левант", писала, что та ошибается и что "Молодая Турция" не имеет, столько влияния, как это представляется вышеназванной газете³¹. Во-вторых, либералы считали, что благоприятный для армян потенциал проводимой Высокой Портой политики реформ еще не исчерпан; конечно, важную роль играли при этом также их личные дружественные отношения с высшими руководителями страны — Аали-пашой и Фуад-пашой, против которых публично выступали "новые османы". Не случайно, что "Масис" в тот период еще раз подчеркнула: "Все наши надежды и ожидания добра для нашей родной страны связаны только лишь с имперским правительством"³².

После эмиграции "новых османов" в Европу интерес армянских либералов к их деятельности и к их деятельности и к пропагандируемым ими идеям ослаб. Не усилился он и после смерти реформаторов Фуад-паши (1869 год) и Аали-паши (1871 год). К тому времени в качестве политической фигуры общеимперского масштаба и продолжителя проводимой ими политики реформ выдвинулся Мидхат-паша, с которым либеральные круги армян Османской империи стали связывать надежды на улучшение положения в стране.

Армянская пресса, в том числе и либеральная, сразу обратила внимание на деятельного и прогрессивно настроенного турецкого чиновника, как только он получил пост общеимперского значения — в 1864 году был назначен вали новосозданного Дунайского вилайета, призванного в концентрированном виде продемонстрировать прогрессивный потенциал и реализуемость реформ Танзимата в одном из наиболее стратегически важных и одновременно весьма беспокойном из по

преимуществу населенных христианами регионов страны. Она сообщала о его нововведениях по европейскому образцу, давала информацию о его наградах³³. Его деятельность на посту вали армянские либералы оценивали довольно осторожно, но в основном позитивно: "Масис", например, писала, что ему за 2 года удалось добиться "определенных результатов"³⁴.

И в случае с Мидхатом сыграли свою роль личные контакты армянских либералов. Еще в молодые годы, находясь в Константинополе, он подружился с лидерами армянских либералов Г. Агатоном и Г. Отяном³⁵. Последний был одним из доверенных лиц и сотрудников Мидхат-паши в Дунайском вилайете, занимая в 1864–1868 годах пост "директора иностранных дел" вилайета³⁶. Сотрудничество Г. Отыана с Мидхат-пашой продолжалось и в последующие годы и сыграло значительную роль в установлении близких контактов армянских либералов и турецких конституционалистов в период борьбы за провозглашение конституции 1876 года. Армянские источники сообщают также о другом известном общественном деятеле либерального толка и ученом-агрономе — Г. Стимараджяне, сотрудничавшем с Мидхат-пашой в тот период и занимавшем пост "директора коммерческих и аграрных дел Дунайского вилайета"³⁷. Неудивительно поэтому, что назначение последнего великим везирем в 1872 году было встречено либералами с восторгом. Так, издававшийся в Смирне "Аревян Мамул" писал, что с назначением Мидхата-паши начинается новая эра в перестройке Турции, что даже в 1839 и 1856 годах христиане не чувствовали такой радости, как теперь³⁸. Патриарх Мкртич Хримян связывал с ним надежды на улучшение положения армянского населения вилайетов Западной Армении³⁹. Эти ожидания либералов не были беспочвенны.

За долгие годы управления различными османскими административными единицами, населенными нетурецкими народами, у Мидхата выработались по сравнению с другими турецкими деятелями, в том числе и с "новыми османами", сравнительно более благоприятные для христиан империи взгляды. Так, он в частности, считал, что необходима определенная децентрализация системы управления, предусматривающая бо-

лее дифференцированный подход к нуждам различных регионов и учет интересов местного населения. Он отличался большей веротерпимостью, считая, что различия в вере не имеют решающей роли, и старался вовлекать представителей местного христианского населения в вилаетскую административную систему⁴⁰. Эти подходы Мидхата получили свое определенное отражение в его практической политике в периоды, когда он занимал высший исполнительный пост в стране. Так, согласно сообщению одного из его секретарей — В. Ключяна (армянина по национальности), он имел контакты с представителями различных народов, племен и конфессий империи: греками, албанцами, помаками, болгарами, турками, сирийцами, друзьями, маронитами, арабами, туркменами, армянами, черкесами⁴¹. Армянские источники сообщают о его посещениях дома Г.Отяна, где он встречался с видным представителем столичных армянских либералов доктором Сервиченом, другими армянскими деятелями⁴². Можно предположить, что они принадлежали к той группе «интеллектуалов», которые своими дискуссиями с Мидхат-пашой способствовали его работе над планом переустройства управления некоторых европейских областей империи на федеративных началах, как об этом, к сожалению не называя источников, пишет Ниязи Беркес в своей известной работе об истории развития секуляризма в Османской империи и в республиканской Турции⁴³. Об этом проекте известно очень мало. Он никогда всерьез не обсуждался высшим руководством страны и, конечно, не был реализован. Однако он важен с точки зрения как более полной характеристики взглядов Мидхат-паши на возможности осуществления более кардинальных реформ в Османской империи, так и влияния на формирование этих взглядов со стороны некоторых кругов нетурецких народов.

В последующие годы Мидхат-паша все больше склонялся к мысли о необходимости для сохранения территориальной целостности империи проведения в первую очередь конституционных преобразований в стране и ограничения власти султана путем созыва парламента. Во всяком случае, когда в конце 1875 года он впервые встретился с послом Великобритании в Константинополе Г.Эллиотом, у него уже бы-

ла готовая программа проведения широких реформ, предусматривающая создание народной ассамблеи на "истинно национальной" основе, то есть состоящей как из мусульман, так и представителей других конфессий, а также децентрализацию управления и создания механизмов контроля за деятельностью губернаторов в провинциях⁴⁵. О решимости Мидхат-паши воплотить в жизнь свои планы уже в этот период свидетельствует его выступление на заседании совета министров в декабре 1875 года, когда он призвал к конституционным преобразованиям и к полному равенству мусульман и христиан. Однако в тот период он не нашел поддержки ни у одной группировки высших бюрократических кругов империи и поэтому был вынужден подать в отставку и развернуть подпольную работу по подготовке государственного переворота с целью провозглашения конституции⁴⁶.

Поворот к идее конституционных преобразований такого крупного и авторитетного государственного деятеля, каким был Мидхат-паша, с одной стороны, свидетельствовал о зарождении наряду с "новыми османами" нового течения в турецком конституционном движении, имевшем в силу своих особенностей большой потенциал для достижения политического союза с влиятельными группировками немусульманских элит, с другой стороны, делал возможность этих преобразований значительно более реальной. Естественно, что армянские либералы попытались этот потенциал реализовать.

После встречи Мидхата с Эллиотом развернулась активная деятельность по низложению султана Абдул-Азиза, возведению на трон ставленника либеральных кругов и члена масонской организации принца Мурада и провозглашению конституции, подстегиваемая стремительно нарастающим Восточным кризисом. В нее в той или иной степени были вовлечены сотни людей различных национальностей и конфессий, представители различных социальных слоев, политических группировок и организаций. Армянские либералы не только не остались в стороне от этой борьбы, но и, как свидетельствуют некоторые факты, играли в ней довольно значительную роль. Можно выделить несколько направлений их участия.

Это была, во-первых, работа под непосредственным руководством Мидхат-паши над различными документами конституционного движения, в том числе над проектами конституции, зачастую закулисная и остающаяся анонимной. Здесь, конечно, же в первую очередь необходимо отметить Григора Отяна. Так, согласно некоторым свидетельствам, он участвовал в составлении «Манифеста мусульман-патриотов», одного из значительных документов эпохи борьбы за конституцию⁴⁷. Или же, как пишут армянские источники, был автором статей, которые были опубликованы за подписью Мидхата в газетах Парижа и Лондона⁴⁸. Есть свидетельства о том, что он сыграл решающую роль в работе над текстом конституции⁴⁹. По всей видимости, имеется в виду не окончательный текст конституции, который был утвержден специально созданной конституционной комиссией, так как Отян хотя и входил в ее состав, однако не был членом ее подкомиссии, работавшей собственно над текстом конституции⁵⁰. О «больших заслугах» Григора Отяна в работе над проектом текста конституции, подготовленном Мидхат-пашой, пишет Энвер Зия Карал, к сожалению, не ссылаясь при этом на свой источник⁵¹.

В специальной литературе указывается на наличие двух вариантов проекта Мидхат-паши: в обоих проводился принцип «децентрализации», предусматривалось предоставление каждой конфессии прав на пропорциональное представительство в будущем парламенте, предусматривалось полное уравнение в правах мусульман и христиан, допуск их к высшим государственным должностям, включая пост великого везира⁵². Нетрудно заметить, что все эти положения соответствовали устремлениям армянских либералов⁵³.

В период конституционной борьбы Григор Отян выполнял также важные задания дипломатического характера. Так он был послан Мидхат-пашой в Париж с тайной миссией⁵⁴. К числу фактов закулисной активности армян в период конституционной борьбы относится ее финансирование либерально настроенными саррафами (банкирами). Согласно приводимым турецким специалистом М.Дж.Кунтаем сведениям, Мкртич Мурадоглу был банкиром принца Мурада, позже восшедшего на

престол под именем султана Мурада V, и Намыка Кемалю, причем он ссужал деньги по очень благоприятным условиям и зачастую не брал долг обратно⁵⁵. О либеральных взглядах Мкртича свидетельствуют его беседы с ними "о конституции", а в пользу того, что он принадлежал, по всей видимости, к группировке либералов, говорит тот факт, что он был выпускником школы "Мурад Рафаелян" в Париже, которую окончило большинство армянских либералов 50–70-х годов 19-го века, и которая сыграла решающую роль в формировании их мировоззрения⁵⁶. Вероятно, на эти деньги финансировались демонстрации софт (студентов мусульманских религиозных учебных заведений) против султана Абдул-Азиза и за возведение на престол Мурада⁵⁷.

Другим направлением проконституционной деятельности армянских либералов было активное участие их лидера Отяна в публичной политической борьбе за провозглашение конституции. То он участвовал в демонстрации сторонников Мидхата с требованием низложения султана Абдул-Азиза⁵⁸, то заседал и дискутировал в конституционной комиссии, входя наряду с Намыком Кемалем, Зия-пашой и другими в группу ее либеральных членов⁵⁹.

Поддержка, оказанная армянскими либералами турецким конституционалистам, отразилась также на страницах армянских газет конца 1875–1876 годов. Они начали более открыто писать о необходимости коренных преобразований в Османской империи. Столичная "Норагир", издание либерального толка, подчеркивала: "Абсолютная цель армянина — видеть в Турции победу равенства и достоинства"⁶⁰, а "Масис" писал о необходимости введения принципа "уравновешения властей"⁶¹. Однако наученные горьким опытом танзиматских законодательных актов, когда большинство из них не были применены в реальной жизни и остались только на бумаге, армянские либеральные издания время от времени выражали сомнение в способности и желании турецких властей осуществить действительные конституционные преобразования. Так "Аревелян мамул" в 1875 году подчеркивала, что в случае, если султанский рескрипт о конституции будет применен в жизни, он "может принести много пользы"⁶².

После официального признания султанским правительством необходимости конституционных реформ уже почти все армянские газеты, а не только либеральные, приветствовали скорое провозглашение конституции. При этом даже либеральная "Масис" довольно осторожно высказывалась о перспективах ее точного соблюдения. Она писала, что только в случае, если конституция "будет применяться со всей точностью", она может открыть "новую эру"⁶³. Либералы по-прежнему продолжали уверять со страниц печати своих читателей, а заодно и турецкие власти, что армяне связали свою судьбу с Османской империей⁶⁴ и объясняли, что так как большая часть армян живет в Азии и всегда должна быть "согражданами Турции", то она может защищать свои интересы только в случае "тесного союза с Турцией и дружеского согражданства с турками"⁶⁵. Находившийся под их влиянием константинопольский патриарх Нерсес летом обратился с посланием к армянскому народу, в котором убеждал его всячески помогать османскому правительству, вставшему на путь реформ⁶⁶.

С другой стороны, в условиях нарастания в турецкой среде антихристианских настроений в результате обострения Восточного вопроса в связи с событиями на Балканах, в публикациях либералов начали появляться новые нотки, представлявшие из себя, фактически, отклики на реалии дня. Так, "Масис" констатировала, что в турецких газетах наблюдается "чрезмерный религиозный фанатизм"⁶⁷. В августе Минас Чераз к тому времени выдвинувшийся в качестве одного из ведущих либеральных деятелей, в статье во франкоязычной газете со всей определенностью отметил, что армяне имеют больше причин для восстания, однако они знают, что "есть множество болезней, которые может вылечить время"⁶⁸.

Осенью 1876 года руководство армянского миллета, находившееся в основном в руках либерально настроенных деятелей, предприняло ряд практических шагов (составление и вручение петиции османскому правительству о притеснениях армянского населения в вилайетах Западной Армении⁶⁹, встречи патриарха с Мидхат-пашой и послами России и Великобритании). По всей видимости, основной целью этих акций

было стремление либералов оказать давление на османские власти и добиться введения принципа децентрализации управления. Внимательно проанализировав публикации "Масис" того периода можно найти в них глухие отголоски политических устремлений лидеров армянских либеральных деятелей. Так, в одном из своих октябрьских номеров она поместила подробное сообщение об открытом письме бывшего посла Османской империи в Берлине и члена Государственного Совета Аристархи-бея великому везиру, в котором тот предложил предоставить вилайетам статус, близкий к "автономии", и приобщило к ней свои комментарии, подчеркнув в них, что это, несомненно, полезно⁷⁰. Либералы стремились также к секуляризации государственной законодательной системы, к ограничению сферы применения шариата только в качестве сугубо религиозного закона для мусульман. Летом 1876 года обычно осторожная "Масис" подвергла шариат острой критике и предупредила власти о том, что он "может превратить народы страны во враждебные друг другу армии". Она писала: "Шариат был создан века назад и для других исторических условий. У него есть много недостатков. Христианские народы он называет "райей, то есть своего рода пленниками, платящими харадж и живущими в покорности..."⁷¹.

В идейном плане речь шла о различных интерпретациях политической доктрины османства со стороны армянских и турецких конституционалистов⁷². Армянские либералы выступали против великодержавных и ассимиляторских тенденций в ее трактовке, характерных для "новых османов" и пытались добиться законодательного оформления тех ее положений, которые давали возможность на ее основе осуществить реформы в духе "братства и равенства" народов Османской империи.

Характерно в этом плане выступление известного деятеля С. Папазяна на заседании Национального собрания в декабре 1876 года, за несколько дней до провозглашения конституции. Он заявил: "Открыто скажем нашим османским соплеменникам и постараемся, чтобы они поняли, что мы армяне и что мы сохраним нашу национальность даже под османским знаменем. Стремление к слиянию не будет полезным ни для

кого из нас..., однако мы [имеются в виду народы Османской империи — P.C.] имеем единство интересов, именно потому мы являемся единым целым в качестве граждан Османской империи...⁷³

На большее либералы в то время не рассчитывали. Они, как и турецкие конституционалисты, искренне верили, что провозглашение конституции способно обеспечить условия для возрождения Османской империи и решения всех ее тяжелых проблем.

23 декабря 1876 года конституция была провозглашена. Начался короткий период т.н. "первой османской конституции". Пришло время непосредственного столкновения великих идей либерализма с тяжелой реальностью Османской империи последней четверти 19-го века.

ROUBEN SAFRASYAN

ARMENIAN LIBERALS AND CONSTITUTIONAL MOVEMENT
IN THE OTTOMAN EMPIRE: 1867-1876

The problem of relations between "Young Ottomans" — first Turk constitutionalists of 1860-1870-s and liberal movements of non-muslim peoples of Ottoman Empire has been studied insufficiently.

The paper deals with the attitude of Armenian liberal circles of Ottoman Empire towards "Young Ottomans". Analysing their position reflected in publications of Armenian liberal periodicals author picks stages of its evolution out: from well-disposed interest up to direct involvement in constitutional movement.

At the same time author comes to a conclusion, that existed essential ideological differences of approach to national question and interpretation of doctrine of ottomanism stood in the way of establishing real alliance between them.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Davison R.H. Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876. Princeton, 1963; Devereux R. The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament. Baltimore, 1963. Mardin Ş. The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas. Princeton, 1962; Петросян Ю.А. "Новые османы" и борьба за конституцию 1876 г. в Турции. Москва, 1958.
2. Artinian Vartan. The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839-1863: A Study of its Historical Development. Istanbul.

3. Ալադյան Ա. Մինս Օբրազ իր կյանքը և գործը իր 60 ամյա հորեղբոր արթիվ Գահիրե, 1927, էջ 75.
4. Սարգսյան. Հայկական խնդիրն և Ազգային Սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860–1910), Հ.Ա. Թիֆլիս, 1912, էջ 59.
5. В числе друзей, сотрудников и советников Мустафы Решид-паши, Мехмеда Эмин Аали-паши, Мехмеда Фуад-паши и Ахмеда Мидхат-паши называются известные либеральные деятели Г.Агатон, С.Виченян, А.Крчикян, Г.Отян, М.Португал, Г.Стимараджян.
6. Не успев вступить в должность, он через несколько месяцев умер в Париже. См. Սալտըր Հ. Աշխարհարար մտածնագիտության պատմություն, էջ 177 (Չեռազիր). — Հայաստանի Ե.Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան, Բ. I, 17.
7. См. Հովհաննիսյան Արտ. Նարանդյանի և նրա ժամանակը, Հ. I, Երևան, 1955; Гукасян В.Г. Константинопольские армяне и национально-просветительское движение 30–60-х годов XX века. Ереван, 1989.
8. «Արշալույս Արարիկյան», 1861, # 655.
9. «Ասախ», 1867, # 786.
10. Там же.
11. См. Oscanyan S. The Sultan and His People. New-York, 1857, pp. 444–448. X.Восканян в 1854–1871 гг. года постоянно жил в США, где наряду с журналистской деятельностью находился на турецкой консульской службе. Однако связи со своими единомышленниками родине он не порывал.
12. Текст см. Ebzziya Tefvik. Yeni Osmanlılar Tarihi, C. 1, Istanbul, s. 25–43.
13. Davison R.H. Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876. Princeton, 1963, p. 204. Анализ содержания письма Мустафы Фазыл-паши сделан нами ранее, см. Сафрастян Р. А. Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50–70 гг. XX в.). Ереван, 1985, с. 86–87.
14. См., например, «Ասախ», # 12, 783, 784.
15. «Ասախ», 1867, # 784.
16. «Ասախ», 1867, # 786.
17. «Ասախ», 1867, # 784.
18. Время от времени, особенно в начальный период своей деятельности, они писали также о "более тяжелом положении мусульман империи по сравнению с христианами".
19. «Ասախ», 1867, # 786.
20. «Ասախ», 1867, # 786.
21. В османской империи до принятия конституции 1876 года не существовало государственного или официального языка. См. об этом: Sevensil R.A. Türkçenin Devlet Dili Oluşu. — Türk Dili, 1961, Cilt: XI, # 117, s. 605–607.
22. «Ասախ», 1867, # 787.
23. Анализу взглядов "новых османов" по вопросу "слияния" народов османского государства посвящена наша статья. См.: Сафрастян Р.А.

- Концепция "османской нации" у "новых османов". — Вопросы востоковедения, ЕГУ, 1987, # 3–4, с. 67–76.
24. «Ասիա», 1867, # 779.
 25. Текст письма обнаружен и опубликован турецким историком литературы М.Дж.Кунтайем. См. Kuntay M.C. Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında. С. 1, İstanbul, 1944, s. 183–187, 290–291.
 26. Ibid., s. 186.
 27. «Ասիա», 1867, # 780.
 28. «Ասիա», 1867, # 16.
 29. «Ասիա», 1867, # 17.
 30. «Ասիա», 1867, # 20.
 31. «Ասիա», 1867, # 784.
 32. «Ասիա», 1867, # 786.
 33. См., например: «Արշարյու Արարտյան», 1866, # 77.
 34. «Ասիա», 1867, # 18.
 35. Նարիկյան, Հ. Մինաս Վ. Ժամանակից պատմություն, 1868–1878, Մանգ, Վենետիկ, 1907, էջ 354.
 36. См. в официальном послужном списке Г.Отяна в: Annuaire diplomatique de l'Empire Ottoman. Première Année, 1289 (1872–1873), Constantinople, 1872, p. 72–72.
 37. См. Гукасян В.Г. Константинопольские армяне и национально-просветительское движение 30–60-х годов XIX века. Ереван, 1989, с. 128; Beylegian A. Krikor Odian (1834–1887): un haut fonctionnaire ottoman, homme des missions sekretes. — Revue du Monde Armenien, 1994, # I, p. 48.
 38. «Արևելյան մամուլ», 1872, # 8, էջ 357–358.
 39. См. упоминание об этом в тексте письма Хримяна Гарегину Свраццатяну, опубликованном в: Հիվան հայոց պատմության գիրք ժ.Գ. Հարությունյանի կողմից Տաճկահայաստանում (Վաղերազրեր 1801–1888). Հավելվածներով, ծանոթագրություններով և բառգրքով. Հրատ. Գ. Արամյան, Թիֆլիս, 1915, էջ 247.
 40. См. об этом: Сафрастян Р.А. Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50–70 гг. XIX в.). Ереван, 1985, с. 103–104.
 41. Klicijan V.A. Son Altesse Midhat Pacha, Grand Vézir. Paris, 1909, p. 84.
 42. Կազմարարյան Միքայիլ. Գրիգոր Օտյան. Մանամանդրական խտրեր և ծանր. Կ.Պոլիս, 1910, էջ ԺԳ.
 43. Беркес пишет об "армянских и албанских интеллигентах". См. Berkes N. Türkiyede Çağdaşlaşma. İstanbul, 1973, s. 273.
 44. Отрывочные сведения о нем в своих мемуарах посол России в Османской империи Николай Игнатъев. См. Записки графа Н.П.Игнатъева. — Известия МИД, 1915, кн. I, с. 170–171 (на франц. языке).
 45. Elliot, Henry. The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform. — The Nineteenth Century, Vol. XXIII, 1888, January–June, p. 279–280.
 46. «Արևիկա-Հայաստան», 27.12.1875.

47. Игнатъев — Гирсу, 24 мая/5 июня 1876 года. — Архив внешней политики России (ФВПР), ф. Канцелярия МИД, 1876, л. 204.
48. Օրագր, Միջիւ. Կենսագրական միջոցներ. Փարիզ. 1920, էջ 21. Автор был младшим другом и единомышленником Отяна.
49. См. Արևիկյան, Հ. Միջիւ Վ. Ժամանակակից ցամաքային, 1868–1878. Միջիւ Վ, Վենետիկ, 1907, էջ 355. Автор ссылается на свидетельство "известного армянского политического деятеля", находившегося в тот период в Константинополе.
50. См. об этой комиссии: Davison R.H. Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876. Princeton, 1963, p. 48.
51. Karal, Enver Ziya. Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly. — In: Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society. Ed. by B.Braude and B.Lewis, Vol. I: The Central Lands, New York — London, 1982, p. 391.
52. См. Davison R.H. Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876. Princeton, 1963, p. 37–38; Фадеева И.Е. Мидхат-паша: Жизнь и деятельность. Москва, 1977, с. 83.
53. Эти положения в окончательный текст конституции не вошли, так как против них выступило большинство членов конституционной комиссии, в том числе, лидеры "новых османов" Намык Кемаль и Зия-паша.
54. См. об этой миссии: Baykal, Bekir S* tk* . Midhat Pa* an* n Gizli Bir Siyasi Te* ebbisi. — III Türk Tarih Kongressi, Ankara, 15–20 Kas* m 1943. Ankara, 1948, s. 470–477; Boylerian A. Krikor Odian (1834–1887): un haut fonctionnaire ottoman, homme de. missions secrètes. — Revue du Monde Armémen, 1994, # 1, p. 54–55.
55. См. Kuntay M.C. Namik Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında. С. 1, İstanbul, 1944, s. 262–263.
56. Эти факты о Мкртиче приводятся Кунтаем. См. Ibid., s. 263. О роли "парижского" образования в истории армянского просветительского и либерального движения см. Гуксян В.Г. Константинопольские армяне и национально-просветительское движение 30–60-х годов XIX века. Ереван, 1989, с. 92–93.
57. Турецкий историк Йылмаз Озтуна пишет, что Мидхат деньги, которые раздал софтам, взял у Мурада. См. Öztuna, Yılmaz T. Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi, С. 12, 1967, s. 54.
58. Օրագր, Միջիւ. Կենսագրական միջոցներ. Փարիզ, 1929, էջ 23. Чераз пишет, что Отян был единственным христианином, осмелившимся принять участие в этой антиправительственной демонстрации.
59. Davison R.H. Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876. Princeton, 1963, p. 48.
60. «Արևիկյան», 23.10.1876.
61. «Արևիկյան», 1876, # 1835.
62. «Արևիկյան մամուլ», 1875, # 12, էջ 480.
63. «Արևիկյան», 1876, # 1894.
64. «Արևիկյան», 1876, # 1848.

65. «Ասիա», 1876, # 1895.
66. Обширные выдержки из текста послания публикуют Сарухан. См. Մարտիան. Հայկական խնդիրն և Ազգային Սահմանադրությունը թարրիայում (1860-1910), Հ.Ա., Թիֆլիս, 1912, էջ 115-117.
67. «Ասիա», 1876, # 1841.
68. Цит по: Ալվոյանյան Ա. Մինաս Չերազ իր կյանքը և գործը իր 60 ամյա հորիջանի առթիվ. Գահիրե, 1927, էջ 114.
69. Текст см. «Ասիա», 1876, # 1878.
70. «Ասիա», 1876, # 1887.
71. «Ասիա», 1876, # 1841.
72. О доктрине османизма в период конституционного движения см. Сафрастян Р.А. Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50-70 гг. XIX в.). Ереван, 1985, с. 80-110.
73. Առնմազրությունը Ազգային ժողով, 1876-1877. Կ.Պոլիս, 1876, էջ 326.

ԱՎԵՏԻՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ԹԱՆՁԻՍԱԹԻ «ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ»
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՕՐԵՆՍԳՐՔԵՐԻ ՄԵՉ

19-րդ դարում Օսմանյան կայսրությունը շարունակում էր մնալ որպես հետամնաց հողագործական երկիր, գյուղատնտեսական արտադրության ծայր աստիճան ցածր մակարդակով: Աշխատավոր գյուղացիության դրությունը չափազանց ծանր էր, հատկապես տարեցտարի աճող աշարի (տասանորդի) և այլ բազմապիսի հարկերից: Երկրում մեծ չափերի էր հասել կաշառակերությունը, չարաշահումները, առավել ևս ազգային խտրականությունն ու ճնշումները: Բացարձակապես բացակայում էր կյանքի, ունեցվածքի և պատվի ապահովությունը:

Օսմանյան կայսրության ծանր լուծը թոթափելու համար, դեռևս դարասկզբին սկսվեց կեղերված ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարը: Հակառակ թուրքերի գործադրած դաժանություններին, այդ ապստամբությունները պսակվեցին հաջողությամբ, և աստիճանաբար ստեղծվեցին ազգային անկախ պետություններ:

Այդուհանդերձ, 19-րդ դարի կեսերին Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ մնացին ազգեր, որոնք ի վիճակի չեղան ազատագրվելու և ինքնուրույն կերտելու իրենց ճակատագիրը: Ահա այդ ժողովուրդների վիճակի «բարելավումն ու ազատագրումը» մեծ պետությունները դարձրին օրակարգի հարց, ավելի ճիշտ՝ իրենց շահերից ելնելով, հետամուտ լինելու բաժանել կայսրությունն ու առաջինը ստանալ ամենամեծ բաժինը: Թուրքական կառավարությունը, ձգտելով մեծ պետությունների ուշադրությունը շեղել այդ կնճռուտ հարցերից, 1839թ. սկսեց կիրառել բարենորոգումների քաղաքականությունը, և բոլոր միջոցներով համոզել Եվրոպային և մասնավորապես Ռուսաստանին, որ այսուհետև վե-

րացվելու են մահմեդականների և ոչ մահմեդականների միջև ե-
րած խտրականությունները, և ապահովվելու են Օսմանյան կայս-
րության հպատակների կյանքը, ունեցվածքը, պատիվը, կարգա-
վորելու են հարկերի արդարացի բաշխումն ու զանձումը, զինվո-
րական ծառայությունը, դատական գործը, ժամանցության հար-
ցերը: Վերացվելու են կաշառակերությունն ու չարաշահումները և
այլն և այլն: Իրականում, դրանց իրականացման համար չկար
համապատասխան հիմք և ոչ էլ մտադրություն: Թուրքական կա-
ռավարությունը վարչական, հողային, քաղաքացիական բարենը-
րագումների ծրագիրը իրագործելու համար 1839թ. նոյեմբերի 3-ին
Կ.Պոլսի սուլթանական պալատի Գյուլիսանե կոչված պարտեզում
հրապարակեց կայսերական հրովարտակը՝ Հաթթը շերիֆը
(Սրբազան գիր), որը հետագայում ընդհանուր անունով կոչվեց
«Թանգիմաթ» (Թանգիմաթը. արաբ. «թանգիմ» բառի հոգնակի
ձևն է, որ նշանակում է քարեփոխել, կարգադրել, խմբագրել):

Դժբախտաբար, բարենորոգման այս նախաձեռնությունը և
նրա հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ այն խախտու էր իր հիմ-
քից, որովհետև նախ այն խորք էր ավատատիրական երկրին և
ընդհանրապես՝ մահմեդական մտայնությանը: Եսկան նշանա-
կություն չունեցավ նաև 1856թ. հրապարակված հրովարտակը՝
«Հաթթը Հյումայուն» (Սուլթանական գիր) անունով, ուր կրկին
անգամ խոստացվում էր ապահովել երկրի հպատակների անվ-
տանգությունն ու երջանկությունը: Մի խոսքով այդ հրովարտակ-
ների հիման վրա պատրաստված օրենքներն ու կանոնադրու-
թյունները մնացին միայն թղթի վրա և չկիրառվեցին կյանքում:

Թանգիմաթի շրջանում հրապարակված օրենքները, կանո-
նադրությունները, հրամանագրերը, և ընդհանրապես սուլթանա-
կան կառավարության կողմից ազգային փոքրամասնություննե-
րին շնորհված պաշտոնական գրությունները, լույս են տեսել
«Դյուստուր» (Օրենսգիրք) խորագիրը կրող մատենաշարում, ա-
րարատառ թուրքերենով: Առաջին անգամ այն լույս տեսավ Հիժրի
թվականով 1267-ին (1850-1851թթ.): Հրատարակության սկզբում
գետեղված էր նաև սուլթան Աբդուլ Մեջիթի նշանավոր հրովար-
տակը՝ «Հաթթը Շերիֆը»: Օրենսգիրք երկրորդ հատորը լույս տե-
սավ 1279 (1863) թ.: Այս հրատարակության մեջ ընդգրկված էր
վերոհիշյալ առաջին հատորի նյութերը և այն օրենքները, որոնք
հրապարակվել էին մինչև 1863 թվականը: Այն հրատարակվեց

նաև 1282 (1865–66) քվականին: Հետագայում 1289 (1872–73) ք. սկսած, «Դյուստուրը» լույս տեսավ 4 հատորով և 4 հավելվածով¹ (4-րդ հատորը ունի երկու առանձին հրատարակություններ. առաջինը լույս է տեսել 1296 (1878–79) ք. սուլթանական տպարանում, երկրորդը՝ 1299 (1881–82)ք. Մահմուդ Բեյի տպարանում: Բովանդակությամբ դրանք համընկնում են և տարբերությունը միայն էջերի քանակի մեջ է: 1296 (1878–79)ք. մինչև 1302 (1885)ք. հրատարակված օրենքներն ու կանոնները լույս են տեսել 2 հատորով և մի հավելվածով²: 1885ք. մինչև 1908 քվականն ընկած ժամանակաշրջանում հրատարակված օրենքները կանոնավոր չեն հավաքվել և չեն հրատարակվել, բացառությամբ մի քանիսի, որոնք լույս են տեսել մամուլում: Պատճառը Աբդուլ Համիդի վարած դատան քաղաքականությունն էր:

1911ք. «Օրենքներ հրատարակող վարչությունը» հրատարակեց «Դյուստուրի»-ի երկրորդ մշակված խմբագրությունը³: Ի տարբերություն նախորդ հրատարակությունների, այս հատորների մեջ ընդգրկվեցին 1908–1915թթ. հրատարակված սուլթանական հրամանագրերը (irade-i Senie), մեջլիսի արձանագրությունները, պերաթները՝ ուղղված Կ.Պոլսի քեմեթին, զինվորական օրենքներն ու կանոնները, դիվանագիտական գրությունները՝ այդ թվում պայմանագրերը, համաձայնագրերը՝ ֆրանսերեն ընագրերի հետ:

Հարկ է նշել նաև, որ «Դյուստուրի» մեջ չեն ընդգրկված Թանզիմաթի շրջանում և հետագայում հրատարակված բոլոր օրենքներն ու կանոնադրությունները: «Դյուստուրի» հատորներից դուրս են մնացել բազմաթիվ բերաթներ ու քաբրիդներ, որոնք զանազան հարցերով ուղղված են եղել համայնքների առաջնորդներին, ինչպես օրինակ 1850ք. «Օսմանյան Բողոքական հպատակների շնորհված ֆերմանը», 1852ք. հայ կաթոլիկ պատրիարքությունը հաստատող պերաթը, 1853ք. ոչ-մահմեդական առաջնորդներին ուղղված ֆերմանը, կամ 1870 մարտի 11-ի բուլղարական եկեղեցու ինքնուրույնությունը սահմանող հրովարտակը և այլն: Օսմանյան օրենքների, միջազգային պայմանագրերի, ինչես նաև զանազան փաստաթղթերի թարգմանության և հրատարակության ուղղությամբ զգալի աշխատանք կատարել են եվրոպական թուրքագետները⁴: Մակայն հրատարակված այդ աշխատությունները հիմնականում պարունակում են Թուրքիայի և այլ պետությունների

րի միջև կնքված պայմանագրերի քարզմանությունները՝ քիչ ուշադրություն դարձնելով ազգային վերականգնություններին վերաբերող կանոնադրությունների կամ հրամանագրերի հավաքման և հրատարակման գործին:

Ինչպես նշվեց, քրիստոնյաների վիճակը բարելավելու վերաբերյալ սուրբազան կառավարության կողմից ընդունված բազմաթիվ օրենքները չգործադրվեցին: Ընդհակառակը, օրըստօրն կայսրության ոչ-մահմեդական բնակչության դրությունը ավելի էր վատթարանում: Օսմանյան կայսրության կողմից ազգային փոքրամասնություններին շնորհված հրամանագրերից (առանձին սահմանափակումներով և խոչընդոտներով), մասամբ կիրառվեցին միայն կրոնական համայնքներին վերաբերվող կանոնադրությունները, ինչպես նաև քրիստոնեաբնակ առանձին նահանգներին տրված ներքին ինքնավարության արտոնությունները, (օրինակ Կրետե կղզին, Լեռնալիբանանը, Սամսու կղզին, Աֆոնի լեռը և այլն): Մտորև ներկայացվում են այդ համայնքներին վերաբերվող կանոնադրությունները:

Հունական համայնքը Օսմանյան կայսրությունում ուներ 4 Պատրիարքություն: Դրանք էին՝ Կ.Պոլսի, Երուսաղեմի, Անտիոքի և Ալեքսանդրիայի: Վերջին երեքը ինքնուրույն էին և ունեին հավասար իրավունքներ: Սակայն կրոնական գործերում վճռական իրավունքը պատկանում էր Կ.Պոլսի Պատրիարքությանը, որի իրավասության մեջ էին մտնում նաև բարձրաստիճան հոգևորականների նշանակումը, հեռացումը և պատժումը:

Կ.Պոլսի Պատրիարքության կանոնադրությունը, որը բաղկացած է 11 գլուխներից և 130 հոդվածներից, Բարձրագույն Դռան կողմից վավերացվեց 1862 թ. հետևյալ խորագրով՝ «Հունական Պատրիարքի ընտրության, նշանակման և Պատրիարքարանի բարեկալիությունների վերաբերյալ հունական Պատրիարքարանի խորհրդի կողմից կազմված ընդհանուր կանոնադրությունը»⁵:

Երուսաղեմի հունական Պատրիարքարանի կանոնադրությունը տրված է առանձին: Այն բաղկացած է 4 գլուխներից և 17 հոդվածներից: Պետք է նշել, որ հունական Ուղղափառ Եկեղեցու Տիեզերական Պատրիարքարանը գտնվում էր Կ.Պոլսի Ոսկեղջուրի թաղամասի Ֆեների շրջանում, որը բնակեցված էր մեծ մասամբ հույներով: Նշենք նաև, որ Ֆեների հույներից մեծ թվով պե-

տական գործիչներ կոչվել են «ֆեներճի», քանի որ նրանք Օսմանյան կայսրության Արտաքին գործերի նախարարությունում վարել են քարգանձի և այլ կարևոր պաշտոններ: Հրեական համայնքը համեմատած ոչ-մահմեդական այլուս համայնքների հետ, եղել է առավել կազմակերպվածը և ունեցել է գործունյա վարչություն:

1859թ. աշխարհիկ և հոգևոր տարրերի միջև սաաջ եկած մրցակցության հետևանքով, ծագում են մի շարք ներհամայնքային տարածայնություններ՝ համայնքը բաժանվում է 2 խմբավորումների: Ի վերջո Բարձրագույն Դռան որոշմամբ համայնքի ղեկավարները, գումարելով ընդհանուր ժողով, ընդունում են «Բարբիտության կանոնադրությունը», որը սուլթանական հրամանագրով վավերացվում է 1865 թ. մարտի 20-ին:

«Դյուստուրի» մեջ ընդգրկված կանոնադրության հեղինակները ամեն կերպ ձգտել են որոշ չափով աշխարհականացնել իրենց համայնքի կառավարումը, որը մինչ այդ տևապես գտնվել էր կրոնավորների վերահսկողության տակ: Միևնույն ժամանակ նրանք նպատակ ունեին մշտական կապ հաստատել կայսրության զանազան կենտրոններում (Սպտնիկ, Էդիրնե, Պլովդիվ, Իզմիր, Բուրսա, Երուսաղեմ) գտնվող միաբանությունների հետ և ստեղծել մեկ ընդհանուր ղեկավարություն Կ.Պոլսի գլխավոր Բարբիի առաջնորդությամբ: Բարբիտության կանոնադրությունը քաղկացած է 5 գլուխներից և 48 հոդվածներից:

Հայ համայնքի «կանոնադրության» ստեղծման պատմությունը կայանում էր հետևյալում:

1854թ. օգոստոսին Գր. Օտյանը, Մերվիչենը (Մերվերե Վիչենյանը), Գ.Պայանը, Ն.Ռուսինյանը, ինը հոգևորականների մասնակցությամբ կազմում են հայ ազգի կանոնադրության նախագիծը և ներկայացնում Պատրիարքին՝ վավերացնելու համար: Կանոնադրության այս անդրանիկ նախագծի վավերացումը ձգձգվում է երկու տարի և ի վերջո ձախողվում պոլսահայ ամիրաների և կղերականների կողմից: 1858թ. նոր կազմված հանձնաժողովը կանոնադրությունը վերամշակելուց հետո, այն ներկայացնում է Ազգային Ժողովի հաստատմանը: Տևական և համառ պայքարից հետո 1860թ. մայիսի 24-ին հայ առաջադիմական մտավորականներին հաջողվում է կանոնադրության նոր խմբագրությունը ներկայացնել ընդհանուր ժողովի քննարկմանը, որը հաստատվելուց հետո, Ն.Ռուսինյանի առաջարկությամբ կոչվում է «Ազգա-

յին Սահմանադրություն): Սակայն, որպեսզի «Ազգային Սահմանադրությունը» իրավական ուժ ստանար, պետք է հաստատվեր կառավարության կողմից: Բարձրագույն Դատը իր հերթին մոտ երեք տարի ձգձգելուց հետո, 1863թ. մարտի 17-ին հաստատում է խմբագրած օրինակը⁸:

«Դյուստուր»-ի մեջ հրատարակված «Ազգային Սահմանադրության» թուրքերեն թարգմանությունը կատարված է այս վերջին հայերեն խմբագրությունից: Ամհրաժշտ է նշել, որ կանոնադրության թուրքերեն և հայերեն խմբագրության մեջ կան որոշ տարբերակումներ. հայերեն բնագրի մեջ «Ազգային Սահմանադրություն Հայոց» խորագիրը թուրքերենում դարձել է «Հայ Ազգի Կանոնադրություն» (Nizamname-i Millet-i Ermenian): Բնականաբար տիրող միապետական կարգերում խոսք անգամ չէր կարող լինել «Սահմանադրություն» քառի գործածության մասին: «Դյուստուր»-ի հրատարակությունից այս կանոնադրությունը թարգմանել ենք հայերենի, որը անտիպ վիճակում պահվում է մեր արխիվում: Մեր թարգմանության տողատակերին նշել ենք այն բոլոր տարբերությունները, որոնք կան հայերեն և թուրքերեն խմբագրությունների մեջ: Հարկ է նշել, որ 1916թ. հունիսի 28-ի հրամանագրով թուրքական կառավարությունը դադարեցրեց «Ազգային Սահմանադրության» գործածությունը⁹: Այն կրկին գործածության մեջ մտավ մայն 1918թ. երիտթուրքերի կառավարության անկումից հետո և որոշ վավտիություններով գործադրվում է Թուրքիայում մինչև այսօր¹⁰:

«Ազգային Սահմանադրության» 1860թ. խմբագրությունը ունի մի շարք թարգմանություններ¹¹:

19-րդ դարում զգալի փոփոխություններ տեղի ունեցան հատկապես հույն և հայ համայնքների ներսում: Հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցու ծավալած քարոզչության ազդեցության ներքո, հայերի որոշ մասը սկսեց հարել կաթոլիկության: Այս պատակտունը դժգոհություն առաջացրեց հայ լուսավորչականների շրջանում և, հակառակ ձեռնարկված քայլերին, 1831թ. կաթոլիկ հայերը Բարձրագույն Դեան կարգադրությամբ կազմեցին առանձին հայ կաթոլիկական համայնքը և «Դյուստուր»-ի մեջ ընդգրկված է 1839 թ. ապրիլի 3-ին, սուլթան Մահմուդ 2-րդի կողմից «Հայ Կաթոլիկ Պատրիարք Հասուն Էֆենդիին շնորհված սուլթանական հրովարտակը»¹²:

1847 թվականից սկսած Հայ Եկեղեցու պատակտունը խորացավ նաև հայ բողոքականների անջատումով, որոնք 1850թ. սուլթանական հրովարտակով հաստատվում են որպես առանձին համայնք:

Պատակտվում էին նաև հունական համայնքները: 1840թ. լատինները բաժանվեցին և հիմնեցին առանձին լատինական համայնք (Latino Rayasi), իսկ 1847թ. Ունիատների (Սուբիդների եկեղեցիների միացման կողմնակիցների) առաջնորդը Բարձրագույն Դռնից ստացավ պատրիարքի տիտղոս¹³:

Սլավոնական ժողովուրդները, մինչև քաղաքական անկախության հասնելը, դժգոհ էին և ամեն կերպ ձգտում էին ազատվել հունական եկեղեցու անմիջական ազդեցությունից: 19-րդ դարի 40-50-ական թթ. բուլղարական մի շարք քաղաքներում բուռն պայքար սկսվեց տեղի հույն եպիսկոպոսներին հետացնելու համար և նրանց տեղը նշանակելու բուլղար հոգևորականներին: Նույնիսկ 1846թ. բուլղարական մտավորականության ներկայացուցիչները ինքնուրույն ազգային եկեղեցի ստեղծելու խնդրանքով դիմեցին Սանկտ Պետերբուրգ:

Բուլղարներին հաջողվեց առանձին Էկզարխություն (Ուղղափառ ինքնուրույն եկեղեցի) ստեղծել միայն 1870թ. փետրվարի 26-ին, երբ Բարձրագույն Դռնը ռուս դիվանագետների միջամտությամբ ստիպված եղավ հատուկ հրովարտակով ճանաչել բուլղարական եկեղեցու ինքնուրույնությունը¹⁴:

«Դյուստոր»-ի մեջ ընդգրկված են նաև տարբեր համայնքների կրոնական առաջնորդների պաշտոնավարությունը հաստատող սուլթանական բարձր բերաթներ:

Ստորև բերում ենք թուրքերեն բնագրից թարգմանված խորագրերը:

1. «Հույն Պատրիարք Երմանոս Էֆենդիի պաշտոնավարությունը բովանդակող բարձր բերաթը»: Հաստատման տարեթիվն է 1331թ. Բեայի Ուլ-Էվլել (1912թ. փետրվարի 14)¹⁵:
2. «Հրեաների գլխավոր Բաբբի Խայիմ Նահում Էֆենդիի պաշտոնավարությունը բովանդակող բարձր բերաթը»: Հաստատման տարեթիվն է 1327թ. Ղուստի Ալ-Ահիր 23 (1909թ. հունիս 13)¹⁶:

3. «Հայ Պատրիարք Արշարունի Հովհաննես Էֆենդիի պաշտոնավարությունը բովանդակող բարձր բերաբքը»: Հաստատման տարեթիվն է 1329թ. Զիլիքջէ 28 (1911թ. դեկտեմբեր 20)¹⁷:
4. «Միրոֆ Էֆենդիին բովարդ կաթոլիկ Եպիսկոպոսության պաշտոնին նշանակման մասին բարձր բերաբքը»: Հաստատման տարեթիվն է 1327թ. Վումասի Ալ-Ահիր 9 (1909թ. հունիս 19)¹⁸:
5. «Մարոնիների Պատրիարք Իյաս Էֆենդիի պաշտոնավարությունը բովանդակող բարձր պերաբքը»: Հաստատման տարեթիվն է 1333թ. Սաֆար 27 (1914թ. հունվար 17)¹⁹:

«Դյուստուր»-ի մեջ ընդգրկված է նաև ներքին ինքնավարություն ունեցող մահանգների կանոնադրությունները:

19-րդ դարում Օսմանյան կայսրության մեջ ստեղծվեցին մի քանի մահանգներ, որոնք կառավարվում էին վարչական և դատական յուրահատուկ օրենքներով: Այդ մահանգներն էին Կրետե կղզին, Մամուս կղզին, Լիբանանի և Աֆոնի լեռները, որոնց բնակչությունը գերազանցապես բաղկացած էր քրիստոնյաներից:

Մամուս կղզին կիսաանկախ իշխանություն (քեյոթյուն) էր դարձել դեռևս 1831թ.: Մուլթան Մահմուդ 2-րդի շնորհած հրովարտակով, որը չի ընդգրկվել «Դյուստուր»-ի մեջ: «Դյուստուր»-ի մեջ բերված է 1878թ. մարտի 4-ին մեծ վեզիրի կողմից Մամուս կղզու ղեկավարությանն ուղղված 5 բարեփոխված հռչակածներով կանոնադրությունը, որն առընչվում է դատական, առողջապահական, հարկային գանձումների հարցերին, ինչպես նաև անվտանգության նկատառումներով դեպի կղզի զինվորական մի նոր ջոկատ առաքելու խնդրի հետ²⁰:

1860թ. Լիբանանի մահմեդական դքսուհները կազմակերպեցին քրիստոնյա մարմնիւնների ջարդ: Նույնը տեղի ունեցավ նաև Դամասկոսում: Այդ կոտորածներից հետո մեծ պետությունների անմիջական միջնորդությամբ Լիբանանին տրվեց ներքին ինքնավարության որոշ արտոնություններ: 1861թ. հունիսի 9-ին շտապ կազմվեց առաջին վերձնական կանոնադրությունը, որը պիտի գործադրվեր երեք տարում՝ միջազգային հսկողությամբ²¹: Այնուհետև, երեք տարի անց ժամկետը լրանալու կապակցությամբ, 1864թ. սեպտեմբերի 17-ին սուլթան Աբդուլ Ազիզի կողմից Լեռնալիբանանին շնորհվեց 18 հռչակածներից բաղկացած մի նոր խմբագրությամբ կանոնադրություն, հետևյալ խորագրով՝ «Այս է Լեռնային Լիբանանի բարեփոխած նոր կանոնադրությունը»:

«Կրետեի վիլայեթի կանոնադրությունը» խորագիրը կրող հրովարտակը տրված է 1867թ. հոկտեմբերի 1-ին սուլթան Աբդուլ Ազիզի կողմից: Կանոնադրության հռչակածները հիմնականում վերաբերում էին Կրետե կղզու ընդհանուր ժողովին, ավագների խորհրդին, կազաներին և մութասարիֆություններին, խառը դատարանների և առևտրական դատարանների իրավունքներին, պարտավորություններին և նրանց ընտրության կարգին²²:

1908թ. Սահմանադրության վերականգնման վերաբերյալ սուլթան Աբդուլ Համիդի հռչակագիրը ընդգրկված է 1911թ. լույս տեսած «Հյուստուր»-ի առաջին հատորի սկզբում:

Այս Սահմանադրության վերականգնման պատմությունը հետևյալն է.

1908թ. հուլիսի 23-ին երիտթուրքերի գաղտնի կազմակերպությունը, ապստամբելով Սալեմիկյան և Մակեդոնիայի այլ քաղաքներում, իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը: Սիևնույն ժամանակ պահանջ ներկայացվեց սուլթան Աբդուլ Համիդին, 1876թ. թուրքական առաջին Սահմանադրությունը վերականգնելու համար: Աբդուլ Համիդը ստիպված զիջեց և հուլիսի 24-ին հաստիկ հռչակագիր հրապարակվեց Սահմանադրության վերականգնման մասին: Ստորև ներկայացնում ենք այդ հռչակագրի 1-8 հոդվածների քարգմանությունը՝ կատարված մեր կողմից, ուր մարդասիրական դրույթներով իրոք որ խոստացվում էր պաշտպանել անխտիր բոլոր հպատակների կյանքի, ունեցվածքի ու պատվի ապահովությունը:

1. «Յուրաքանչյուր հպատակ, ինչ ազգության և դավանանքի էլ պատկանելիս լինի, օժտված լինելով անձնական ազատությամբ, հավասար է օրենքի և հարկատվության առաջ:
2. Օրենքից դուրս ոչ մեկը չի կարող հարցաքննվել, բանտարկվել և կամ այլ կերպ պատժվել:
3. Արտակարգ հանգամանքների բերումով, այս կամ այն ձևով կամ անունով եթե դատարաններ կամ հանձնաժողովներ կազմվեն, ապա, ըստ օրենքի արտոնություն ունեցող մեկը չի կարող դատարանից դուրս մի այլ վայրում հարցաքննության ենթարկվել:
4. Որևէ անձի բնակարանը հարձակման չի կարող ենթարկվել: Օրենքից դուրս որևէ անձի բնակարանը մտնել և խուզարկելը անթույլատրելի է:

5. Ոստիկանությունը կամ տարրեր անվան տակ այլ պաշտոնյաներ ոչ մի ձևով իրավույթ չունեն օրենքի սահմաններից դուրս որևէ անձի նկատմամբ բռնություն գործադրելու:
6. Մեր հպատակները ամուրի և ուղևորության նկատառումներով իրավունք ունեն ցանկացած անձնավորությունների հետ հանդիպելու և հաղորդակցության մեջ մասնելու:
7. Տպագրության գործը կառավարության կողմից չպետք է, որ քննության ենթարկվի: Անձնական նամակները և պարբերական մամուլը նամակատներում ստուգման ենթակա չեն: Տպագրության հետ առնչվող հարցերը լավելու են սովորական դատարաններում:
8. Ուսուցումը ազատ է» և այլն²³:

Հատակ նկատելի, որ այս և 1839 թվականից հրապարակված սուբսանական բոլոր բարձր հրովարտականներից յուրաքանչյուրը կրկնում է նախորդի միտքը ապահովել ազգային փոքրամասնությունների մարդկային իրավունքներն ու բարեկեցությունը: Մակայն, իրավիճակը մնում էր նույնը և այդ խոստումները նորից մնոյին էին թղթի վրա: Այդպես եղավ նաև Աբդուլ Համիդի այս հռչակագրի հետ: Հակառակ Սահմանադրության վերահաստատման և հրապարակված այլ հրամանագրերին, թուրք պաշտոնատար անձիք բոլորովին անտարբեր էին մնում այն կյանքում իրագործելու խնդրում: Այս կապակցությամբ շատ տեղին գնահատական է տվել ժամանակի իրավաբան-պատմաբան Ռոլեն Ժեկմենը, մատնանշելով, որ «Հաթթը Շերիֆը», «Հաթթը Հյումայունը» ինչպես նաև 1876 թ. Օսմանյան Սահմանադրության մեջ բերված բոլոր խոստումները փքուն ստեր են²⁴: Կյանքի, պատվի և ունեցվածքի անձեռնմխելիության վերաբերող վերոհիշյալ դրույթները ամբողջովին անտեսվեցին և բոլորովին չգործադրվեցին կյանքում: Ընդհակառակը արևմտահայության և մյուս ազգերի վիճակը առավել վատթարացավ, իսկ խանդավառությունը Սահմանադրության վերականգնման ուղղությամբ՝ տևեց շատ կարճ: Արամայում և Կիլիկիայի մի շարք վայրերում տեղի ունեցած կոտորածները կրկին բացեցին ժողովրդի սրտում խորացած Աբդուլ Համիդի շրջանի արյունահեղության ծանր վերքերը:

1910թ. Մայրիկում կայացած «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության տեղական կոմիտեի գաղտնի նիստում Թալեաթը հայտարարեց հետևյալը. «Դուք գիտեք, որ սահմանադրությունը

րությամբ մահմեդականների և քրիստոնյաների հավասարություն է հաստատվել, բայց դուք բոլորը միասին և ամեն մեկը առանձին գիտեք և զգում եք նաև, որ դա անիրականացնողի գաղափար է, Շարիաթը, մեր անցյալի ամբողջ պատմությունը, հարյուր հազարավոր մահմեդականների զգացմունքները և նույնիսկ իրենց՝ քրիստոնյաների զգացումը, որոնք համատրեն դիմադրում են իրենց օսմանականացման ամեն մի փորձի դեմ, անհաղթահարելի պատմեշ են իսկական հավասարության համար...: Ուստի հավասարության մասին խոսք անգամ չի կարող լինել մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ մենք հաջողությամբ չենք պսակել կայսրության սահմանականացման մեր նպատակը»²⁵:

Ավելի ուշ 1911թ. հոկտեմբերին կրկին Մալոմիկում տեղի ունեցած իթթիհատականների համագումարը կայացրեց հետևյալ որոշումը. «Վաղ թե ուշ պետք է իրագործվի Թուրքիայի բոլոր հպատակների օսմանականացումը, բայց մի բան պարզ է, որ դա երբեք չի կատարվի հանդուրժելի, այլ պետք է իրականացվի զենքի ու ժով»²⁶:

Այս բոլորի տրամաբանական շարունակությունը եղավ այն, որ հայերը ենթարկվեցին ամենադաժան հալածանքների և ֆիզիկական ոչնչացման: Այնպես որ 1915–16թթ. զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածները Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում և գյուղերում, ինչպես նաև Փոքր Ասիայի տարածքում գտնվող հայաբնակ վայրերում, չէին առնչվում ռազմական միջոցառումների հետ, քանի որ հայության բնաջնջման հարցը նախօրոք մշակված և որոշված էր «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից:

AVETIS PAPAZYAN

THE "REFORMS" OF THE TANZIMAT IN THE OTTOMAN LEGISLATION

In 1839 a major political reform movement began within the Ottoman Empire. This process of change has generally been labeled "Tanzimat", which in Arabic means "to reform or to order".

One of the goals that the Tanzimat relays is a desire to abolish discrimination between varying religious groups. By abolishing discrimination, the life, property and honor of all Ottoman subjects would be protected and thus maintained. During this period, the Tanzimat reformers aspired to create a justification for the appointment of

taxes, a compulsory military conscription, a court of justice, a reformation of inheritance laws and speculations.

Although the Tanzimat strove to reform, in varying degrees, the strongest reformation that arose, due to the Tanzimat, did so by giving a certain restricted amount of religious rule to religious communities, similar to the way in which some Christian nations held the authority of self determination. For instance, Montanus Lebanon, Mount Afon, Crete, and the Samos Islands are only a few examples of where some internal self determined rules can be observed.

Unfortunately, the majority of adopted laws, made during the Tanzimat, which could have improved the conditions for Christians, remained unrealized. The laws appeared on paper, and were never enacted in life. In fact, conditions for the non-Muslim Ottoman citizen became worse.

In the years after the close of the Tanzimat, in order to solve the "national question", Young Turks decided to annihilate suspect nations. Therefore, between the years of 1915 and 1916, the Young Turks committed a policy of Genocide in order to resolve the "Armenian question".

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Düstur, Tertip-i evvel, cild 1-2, Istanbul, 1289. Cild 3, 1293. Cild 4, 1296. Այս և հետագայում նշված հատրմերը օսմաներին արարատառ բոլորներում են:
2. Düstur, Tertip-i evvel, cild 1, Istanbul, 1298, cild 2, 1299, cild 3, 1300.
3. Düstur, Tertip-i sani, cild 1, Istanbul, 1329.
4. Sbu 1) Testa I., Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances estrangères depuis 1536, vol. I-VIII, Paris, 1865-1896. 2) Aristarchi bey, Legislation Ottomane, ou Recueil des Lois, reglements, ordonances traites, capitulations et autres documents officiels, de L'Empire Ottoman, Constantinople, 1873-1878, T. 1-5. Նույն մասնագրի 6 և 7-րդ հատրմերը տես՝ Démetrius Nicolaidis, Legislation Ottomane, sixième partie, 1881, septieme partie, 1888. 3) Noradounghian G., Recueil d'actes internationaux de L'Empire Ottoman, T. I, 1897, T. 2, 1900, T. 3, 1902, T. 4, 1905. 4) Young G., Corps de droits Ottoman, Th. I-VII, Oxford, 1905-1906. Bilioti A., Ahmed Sedad, Legislation Ottoman, depuis Le Re-tablissement de la Constitution, 1912. 5) Дорев П., Документи за българската история, документи из турските държавни архиви (1564-1908), част I. София, 1942. 6) Fekete L., Einfuerung in die Osmanisch Tuerkische Diplomatie der Tuerkischen Botmassigkeit in Ungarn, Budapest, 1926.
5. Düstur, Tertip-i sani, cild 2, s. 92-118.
6. Düstur, Tertip-i sani, cild 3, 562-566.
7. Sbu՝ А.Убийини и П. де Куртейль, Современное состояние Оттоманской империи, С.Петербург, 1877, с. 180.
8. Մանրամասն տես՝ Հայկ Ղազարյան, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ., Երևան, 1967, էջ 446:

9. Չավին Արքեպիսկոպոս, Պատրիարքական հուշերս, Վավերագրություններ և վկայություններ, Կահիրե, 1947, էջ 192:
10. Լ.Գույումճյան, Հարցապնդում, հայ համայնքային անցողորձեր: Ստամբուլ, 1950, էջ 9–10:
11. Այն ամբողջովին բարձրանված է ֆրանսերեն և հրատարակված է 1861–62 թթ. Փարիզում: "Revue de L'Orient de L'Algérie et de Colonies" ամսագրում; Նույնի 1863 թվականի բարձրամասնությունը կրճատումներով լույս է դնում Յունգը (George Young, Corps de droit Ottoman, Oxford, 1905, P. 79–92): 1863 թվականի խմբագրությունը ունի մեկ անգլերեն բարձրամասնություն: (Sbu F.B.Lynch, Armenia, vol. 2, London, 1901. Ֆ.Պ.Լինչ, Հայաստան, Հատ. 2, Թուրքական մահանգ, Թիֆլիս, 1910, էջ 581–609 (տեսերեն): Կանոնադրության հայերեն բնագրերի հրատարակությունները տես «Մասիս», 1857, մարտ 28, թիվ 270, Կ.Պոլիս: Ատոմ, Ազգային սահմանադրություն, Կ.Պոլիս, 1914 և այլն:
12. Düstur, Tertip-i evvel, cild 4, Istanbul, 1269, s. 793–796.
13. А.Убинини и П. де—Куртейль, Указ. соч., с. 166.
14. История Болгарии, М., 1954, т.1, стр. 250.
15. Düstur, Tertip-i sani, cild 5, s. 63–68.
16. Düstur, Tertip-i sani, cild 2, s. 351–355.
17. Ամբողջական բարձրամասնությունը տես՝ Ավետիս Փափազյան, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին, Երևան, 1999, էջ 199:
18. Düstur, Tertip-i sani, cild 1, s. 324.
19. Düstur, Tertip-i sani, cild 7, s. 207–210.
20. Düstur, Tertip-i sani, cild 4, s. 303–304.
21. Düstur, Tertip-i sani, cild 4, s. 695–701.
22. Düstur, Tertip-i sani, cild 1, s. 652–655.
23. Düstur, Tertip-i sani, cild 1, s. 11–14.
24. Ролен—Жекмен М.Г., Армения, Армяне и Трактаты, М., 1897, с. 24.
25. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов, составители М.Г.Нерсисян, Р.Г.Саакян, Ереван, 1982, с. 202.
26. Lepsius J., Der Todesgang des Armenischen Volkes, Potsdam, 1930, s. 222.

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՁԱՏ ԲՈՋՈՅԱՆ

**ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՋԱՐԹՈՆՔԻ ԱԶԴԱԿՆԵՐԸ (12-13-րդ դդ.)**

Մեր քվականության 12-րդ դարը Հայոց պետականության պատմության համար ունի առանձնահատուկ նշանակություն: Այն բնորոշվում է հայերով բնակեցված տարածքների ընդարձակմամբ, Մեծ Հայքի բուն տարածքներից դուրս՝ Կիլիկիայում և այլուր հայկական քաղաքական և մշակութային նոր կենտրոնների ստեղծումով, Կիլիկիայում եւ Հյուսիսային Ասորիքում հայկական պետական նոր միավորների առաջացումով, որոնք հետզհետեւ առաջնորդի դեր են ստանձնում ողջ հայաբնակ էլեմենտում: Դա մի կարևոր ժամանակահատված է, երբ անշրջելի փոփոխություններ են տեղի ունենում Հայաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքական կյանքում, ժողովրդի գիտակցության մեջ, վարչական կառավարման և եկեղեցական կազմակերպությունների կառուցվածքում: Աշխարհագրական նոր միջավայրերում (Հյուսիսային Ասորիք, Կիլիկիա, Եգիպտոս, Պաղեստին, Բալկաններ, Իտալիա) առաջանում են հայկական բնակավայրեր և տարբերայնորեն ստեղծվում է հայկական սփյուռքի նախատիպը, իրեն հատուկ հոգևոր ու մշակութային անկրկնելի օջախներով ու եկեղեցաբնական կառուցվածքներով: Այս փոփոխությունները պայմանավորված էին Հայաստանի հիմնական՝ նախարարական գինվորական ուժի բուն Հայաստանի քաղաքական կենտրոններից դուրս բերումով, որն հետևանք էր Բյուզանդական կայսրության կողմից Մեծ Հայքի տարածքների բռնագրավման և Բագրատունյաց թագավորության կործանման:

11-րդ դարի ընթացքում Մերձավոր Արևելքում տեղի էին ունենում արմատական փոփոխություններ, հիմնավոր վերափոխման էր ենթարկվում տարածաշրջանի թե՛ քաղաքական, թե՛ էթնիկ քարտեզը: Բյուզանդական կայսրության նվաճողական քաղաքականության հետևանքով 12-րդ դարի առաջին կեսին Հայաստանը կրկին կորցնում է անկախությունը, հայկական մի շարք թագավորություններ և իշխանություններ իրենց զինվորական ջոկատներով ու հպատակ ազգաբնակչությամբ հեռանում են բուն հայրենիքից ու Բյուզանդական կայսրությունից, տարածքներ ստանում Կապադովկիայում, Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում, ամրացնելով կայսրության հիշատակված շրջանները: Բյուզանդական կայսրության 12-րդ դ. քաղաքականությունը Այսրկովկասում ավարտվում է լիակատար ճախողմամբ: Բագրատունյաց Հայաստանի տարածքների գրավումը կայսրության կողմից, բացում է տարածաշրջանի դռները արևելքից եկող ասպատակիչների առջև: Այս նույն ժամանակ արևելքից Մերձավոր Արևելք և հայկական լեռնաշխարհ են ներխուժում սելջուկ-թյուրքական հրոսակները: Մանազկերտի ճակատամարտից (1071 թ.) հետո պարզ դարձավ, որ Բյուզանդական կայսրությունը կորցնում է Անատոլիան, իսկ Սելջուկյան Մեծ սուլթանությունն իր սահմանները տարածելով Իրանի, Միջագետքի ու Հյուսիսային Ասորիքի վրա, հաստատվում է Փոքր Ասիայում: Խախտվում է Հայաստանի կառավարման ներքին համակարգը, դեֆորմացիայի են ենթարկվում մշակութային մի շարք կարևոր ստեղծարարներ, որոնք կապված էին Հայաստան աշխարհի մշակութային ու տարածքային ամբողջականության և եկեղեցական նվիրապետության ընկալման խնդիրների հետ: Միաժամանակ, Մեծ Հայքի կենտրոնական (Անի, Կարս) և հարավային շրջանների (Վասպուրական, Տարոն, Արձնիք) բնակչության մասայական գաղթեցումների և սելջուկյան տիրապետության հաստատման հետևանքով, այս տարածքներում նկատվում է մշակութային գործունեության որոշակի նվազում: Հայոց պետականության վերականգնումը Բուն Հայաստանում դառնում է անհնար:

Փորձելով դիմագրավել սելջուկյան հրոսակներին, 11-12-րդ դարերում Բյուզանդական կայսրությունը արևելքում վերադասավորում էր ուժերը, օգնություն ստանալու խնդրանքով ծեծում էր Արևմուտքի պետությունների և Հռոմի պապության դռները: Խա-

չակրաց ռազմարշավները նորովի վերադասավորեցին ուժերը Մերձավոր Արևելքում: Առաջին խաչակրաց բանակները, հասնելով Տավրոսի լեռներին, հանդիպեցին մանր հայկական իշխանությունների, որոնք խաչակիրների մեջ տեսնում էին սելջուկ-թյուրքերի դեմ պատերազմում բնական դաշնակիցներ: Դրանք բյուզանդական ռազմական ուժերի մնացորդներն էին: Ժամանակի տարեգիր Մատթեոս Ուտիայեցին խաչակիրների գալուստը գնահատում է իբրև անհավատների նկատմամբ հին մարգարեության կատարում: Այդ է պատճառը, որ Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի հայկական իշխանություններն ամեն տեսակի (քարոյական, զինական, նյութական և սննդամթերքի) օգնություն են ցույց տալիս առաջին խաչակրաց բանակներին: Մակայն ռզևորությունը երկար չտեսց: Խաչակիրների առաջնորդներից մեկը՝ Պադուին Բուլոյնացին խարդավանքով գրավեց Եղեսիան, սպանելով իրեն զրկաբաց ընդունած Թորոս իշխանին: Այս դիպվածը համախմբող նշանակություն ունեցավ Կիլիկիայի հայկական ուժերի համար, որոնք ողջ 12-րդ դարում խուսանավման քաղաքականություն էին վարում Բյուզանդական կայսրության, թյուրք-սելջուկյան և խաչակրաց պետական միավորների միջև: Հիմնականում բյուզանդական կողմնորոշում ունեցող հայկական զինվորական ուժը, 12-րդ դարում ևս շարունակում էր կարևոր դեր կատարել Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում: Հայազգի զորահրամանատարների ջոկատները պատերազմում էին բյուզանդական, վրացական, սելջուկյան և ֆաթիմյան Եզիպտոսի բանակներում, սակայն արյունաքամ էր լինում Մեծ Հայքը և նոսրանում էր հայրենիքը պաշտպանող զինվորական ուժը:

Մանազկերտի ճակատամարտից հետո, երբ Բյուզանդական կայսրությունը լքեց իր ծայր արևելյան գավառները, Փոքր Ասիան զիջելով սելջուկ նվաճողներին, տարածաշրջանում բյուզանդական զինվորական ծառայության մեջ գտնվող հայկական զինախմբերը միավորելու առաջին փորձը կատարեց Ռոմանոս Դ Դիոգենես (1068-1071) կայսեր զորահրամանատար Փիլարտոս Վարաժնունցին, Կապադովկիայում, Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում հայտնված զինված ուժերի համախմբմամբ ստեղծելով քաղաքական միավորում: Մակայն այդ պետությունը երկար կյանք չունեցավ և նրա մահից հետո (1086), սելջուկյան ասպատակությունների ու հեղինդուկ քաղաքական վիճակի պատճառով

մասնատվեց.² Այդ տերության տարածքների վրա և հարևանությամբ, տեղ-տեղ իրենց գոյությունը շարունակեցին Քեսուրի (Գող Վասիլ), Եղեսիայի (Թորոս), Տարունի (Չորավանե) և այլ իշխանություններ, իսկ Կիլիկիայում հիմնավորվեցին Նաթանայելյանների, Բազուրիների, Օշինյանների և Ռուբինյանների իշխանական տները, որոնք տարածաշրջանից Բյուզանդական գործերի հետանալուց հետո ստեղծված վակուտումում ինքնուրույն քաղաքական միավորներ ստեղծելու հավակնություններ ունեին:³ Նրանց միջև ծավալված գրեթե հարյուրամյա պայքարում հաղթանակով դուրս եկավ Ռուբինյան հայկական իշխանական տունը, որին էլ վերապահված էր Կիլիկիայում հայկական պետականության վերականգնումը (1198 թ.):

Բյուզանդիայի եկեղեցական քաղաքականության հետևանքով, 11-րդ դարի սկզբում Կապադովկիայում, ապա՝ Հյուսիսյին Ասորիքում հայտնվեց նաև Հայոց կաթողիկոսարանը, իսկ Բուն Հայաստանի քաղաքական կառավարման կենտրոնները, կորցնելով իրենց նշանակությունը, տեղափոխվեցին երկրի ծայրամասերը. Լուռ (Հյուսիսյին Հայաստանի Գուգարք նահանգ),⁴ Մյունիք⁵ և Արցախ,⁶ հետզհետե վերածելով տեղական նշանակության իշխանությունների, որոնք գրեթե առանց դիմադրության հպատակվեցին Սելջուկյան Մեծ սուլթանությանը, իսկ հետագայում՝ Վրաստանին և կամ Ատրպատականի Ելիզուրյան աթաբեկությանը: Մեծ Հայքում պատմական իրադարձությունները նպաստավոր չէին պետության վերականգնման համար: Այնուամենայնիվ, Հայոց մշակույթը շարունակում էր դեռևս ամուր պահպանել Բյուզանդիայի և քրիստոնյա աշխարհի հետ կապող մշակութային երակներում: Այս հանգամանքը չէր կարող երկփեղկում չառաջացնել Հայոց մշակույթում, հատկապես քաղաքականության, կենցաղի, մատենագրության և արվեստի բնագավառներում:⁷ Այսուհետև քաղաքական և մշակութային երկատվածությունը հետզհետե հզորանալու էր, քանի որ առաջանում էին հայկական պետականության վերականգնման մի քանի պոտենցիալ կենտրոններ: Ռազմաքաղաքական այդ միավորումների կողքին հաստատվեց նաև հայ հոգևորականության մի հոծ զանգված, որն ընդարձակեց հայոց եկեղեցական նվիրապետության սահմանները, նոր եկեղեցական թեմեր և մենաստաններ հաստատելով Կիլիկիայում, Հյուսիսյին

Ասորիքում, Պաղեստինում, Եգիպտոսում, Իտալիայում և Բալկաններում:

Նախկին բագրատունյաց Հայաստանի կենտրոնական գավառներում մնացած հայկական ավազանին, որին դեռևս դեկավարում էր տեղում մնացած Պաղեստինների ճյուղը, չնայած հետզհետե թուլանում էր, սակայն շարունակում էր ժառանգաբար պահել հսկայական ավատական տարածքներ, զինական ուժ և Անիի եպիսկոպոսական աթոռը:⁹ Այս ընտանիքն իր ճյուղերը տարածեց ողջ մերձավորարևելյան տարածաշրջանում, Անիից մինչև Հյուսիսային Ասորիք և անգամ Եգիպտոս, խնամիական կապեր հաստատելով հայկական մյուս ազնվականական ընտանիքների հետ: Գրիգոր Մագիստրոս Պաղեստինում սերունդները գրեթե մեկ ու կես հարյուրամյակ (մինչև 13-րդ դարի սկիզբը), իրենց ձեռքում պահեցին մաս Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը Կիլիկիայում, ուր տարեցտարի ավելի ու ավելի էր կատարելագործվում եկեղեցական նվիրապետության կառուցվածքը: Արդեն Բարսեղ Ա կաթողիկոսի եռամյակ գործունեության շնորհիվ (1105-1113)⁹, քայլեր են ձեռնարկվում հաղթահարելու Հայաստանի քաղաքական և հոգևոր մասնատվածությունը, հակադրելով եկեղեցական նվիրապետության ամբողջականությունը: Բարսեղ Ա-ն, դեռևս 11-րդ դարի վերջին Մելիք Շահից ստացած հրովարտակով միավորեց Հայոց եկեղեցուց անջատված ինքնավարություն ձեռք բերած թեմերը, իրեն ենթարկեց տարածաշրջանի տարբեր քաղաքական միավորների տարածքներում առաջացած, մի շարք հակաթոռ կաթողիկոսարաններ: Դավանական ազատության և հարկային արտոնությունների շնորհիվ, կաթողիկոսարանի գործունեությունը ընդարձակվեց սելջուկյան կայսրության սահմաններում: Կաթողիկոսարանը ելնելով միջազգային քաղաքական տեղաշարժերից և հայ ժողովրդի կյանքում իր դերի նորովի ընկալումից, ձեռնամուխ եղավ նոր եկեղեցա-քաղաքական գծի մշակմանը: 11-12-րդ դդ. ընթացքում Հայոց կաթողիկոսը սկսվում է ընկալել իբրև ողջ հայ ազգաբնակչության հոգևոր առաջնորդ, որը վեր էր կանգնած ժողովրդի բախտը տնօրինող քաղաքական իշխանություններից: Այս տեղեկությունները արտահայտվում է մաս Հայոց կաթողիկոսների տիտղոսաշարում: 11-րդ դ. հետո, Հայոց կաթողիկոսների տիտղոսից անկատելիորեն դուրս է մղվում «Մեծագ» ցուցիչը,¹⁰ որի փոխարեն շրջանառության մեջ է դրվում «Ամեն-

նայն» հասկացությունը: «Ամենայն Հայոց կաթողիկոս» բանաձևն արդեն օգտագործվում է 12-րդ դարի Հայոց պատմագրության մեջ, 60-70-ական թթ. հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերում, պատմական երկերում և այլուր:¹¹

Բյուզանդական կայսրությունը թեպետ արդեն 11-րդ դարի երկրորդ կեսին գրեթե ողջ Փոքր Ասիան զիջել էր սելջուկներին, այնուամենայնիվ դեռևս շարունակում էր հույսեր փայփայել, որ կվերադարձնի միջագային տնտեսության և քաղաքականության համար կարևոր ստրատեգիական ճշմանկետներ հանդիսացող Փոքր Ասիան, Կիլիկիան և Հյուսիսային Ասորիքը, ուր Բյուզանդական կայսրերը սելջուկյան ռազմարշավների նախօրեին բնակեցրել էին Հայաստանից գաղթեցրած նախարարական տների ներկայացուցիչներին՝ իրենց գորաջուկատներով: Այդ իսկ պատճառով, Բյուզանդական կայսրությունը տարածաշրջանի հայկական բնակչությանը հպատակեցնելու քաղաքականություն էր վարում: Այդ նպատակին հասնելու համար կայսրությունը հեռավոր ռազմարշավներ էր կազակերպում դեպի Հյուսիսային Ասորիք և Կիլիկիա (1136-38, 1142-43, 1158-59 թթ.), բյուզանդամետ ուժերի օգնությամբ երկպառակտչական պատերազմներ էր հրահրում տարածաշրջանում,¹² իսկ երկարատև բանակցություններում (1165-1178) ստիպում էր հայոց կաթողիկոսարանին, ընդունելով բյուզանդական եկեղեցու դավանաբանական-ծիսական պայմանները, ճանաչել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության գերագահությունը:¹³ Այդ բանակցությունների վերաբերյալ մեզ հասած վավերագրերը ցույց են տալիս, որ Հայոց եկեղեցին առանց անձակատման, խուսանավման ճանապարհով, վարձել է պահպանել իր ինքնակախ վիճակը, նույնիսկ մշակել է Հայոց կաթողիկոսարանը Անտիոքի պատրիարքական աթոռի կարգավիճակին բարձրացնելու ծրագրեր:¹⁴ Նման առաջարկությունը բյուզանդացիներին 12-րդ դարի 70-ական թվականներին, խոսում է այն մասին, թե Հայոց եկեղեցին որքան ուշադիր էր տարածաշրջանում տեղի ունեցող վավախությունների և Մերձավոր Արևելքում հույն և լատին եկեղեցիների հակամարտության նյութ դարձած իրմնական խնդիրների նկատմամբ:

12-րդ դարում նկատելի է, որ տարածաշրջանի հիմնական հոգևոր կենտրոններում հեռավոր ժամանակներում հաստատված

բյուզանդական եկեղեցին, հնագիտոն գիջում է իր դիրքերը: Թեև Անտիոքի աթոռին ենթարկված շրջանի քանդակված շարունակաբար հաստատվում էին օրթոդոքսական ենթակա եպիսկոպոսներ, սակայն Հյուսիսային Ասորիքի մի շարք կանոնադրումներում քափուր էին մնում եպիսկոպոսական աթոռները: Նույն ժամանակ, կաթոլիկ եկեղեցին ծրագրված ձևով ստեղծում էր սեփական Գլխապետական կառույցը: Օրթոդոքս եպիսկոպոսների կողքին Կիլիկիայում (Տարսոն և Մամեսիա) և Մերձեփրատյան քաղաքներում (Եղեսիա, Տյուք, Մարաշ, Քեսուն) հաստատվեցին կաթոլիկ եպիսկոպոսություններ: Բյուզանդական եկեղեցու աթոռների կողքին կաթոլիկ եկեղեցու Գլխապետության այս ցանցի առաջացմանն անուղղակիորեն նպաստում էին տարածաշրջանում հաստատված հայկական իշխանությունները, հայկական և հակառակ եկեղեցիները, որոնք դարեր շարունակ ընդդիմացել էին բյուզանդական եկեղեցու նվաճողական ձգտումներին: Կաթոլիկ եկեղեցին դեռևս իր առջև նպատակ չէր դրել դուրս մղել քրիստոնեական մյուս քույր եկեղեցիները և բարեկամական փոխհարաբերություններ էր մշակում տարածաշրջանի մյուս եկեղեցական համայնքների հետ:¹⁵ Պահպանված վավերագրերը խոսում են այն մասին, որ Հռոմի պապությունը Արևելքի հետ փոխհարաբերությունների այդ փուլում դեռևս ճանաչում է Հայոց եկեղեցու ուղղափառությունը և Արևելքը (Կովկաս, Ասորիք, Մեդիա) համարում է նրա Գլխապետության համակարգում:¹⁶ Լատին Արևելքի հետ փոխհարաբերությունների բնույթը հետզհետե փոխվում է միայն 1198 թ. հետո, երբ Կիլիկյան թագավորության ճանաչման, իսկ հետագայում ռազմական օգնության փոխարեն Հռոմը սկսում է պահանջել և դավանական և ծիսական գիջումներ:

Հայոց կաթոլիկոսարանը, այս պատմաշրջանում, հայ ժողովրդին միավորող միակ իրավական իշխանությունն էր. պետություն, պետականությունը կորցրած ժողովրդի համար: Կաթոլիկոսարանը վեր էր Կիլիկիայում և այլուր իշխանության հասած բոլոր հայկական իշխանական տներից և երբեմն ստանձնում էր միջնորդ դատավորի դեր միմյանց դեմ կտվող իշխանների միջև բորբոքված երկպառակտյական պատերազմները դադարեցնելու ժամանակ: Հռոմկլայի իշխան Հայոց կաթոլիկոսը գերագահ դիրք ուներ բոլոր հայ իշխանությունների նկատմամբ: Այս կարգավիճակը թույլ էր տալիս նրան հանդես գալ ողջ ժողովրդի անունից, միա-

վորել հայկական իշխանությունների ուժերը՝ իրագործելու համար պետականությունը կորցրած ժողովրդի քաղաքական ձգտումները: Կաթողիկոսարանը քրիստոնյա և մահմեդական պետությունների հետ քանակություններում օգտագործում էր բոլոր հնարավորությունները իր առջև դրված եկեղեցական և քաղաքական խնդիրները լուծելու համար, որի հետևվոր նպատակն էր պետականության վերականգնումը:¹⁷

Մերձավոր Արևելքի պատմության այս շրջանը անմիջապես հաջորդում է Մեծ սելջուկների պետության փլուզմանը: Մա մի դարաշրջան էր, երբ Բյուզնդիայի կողմից հայկական գավառների բնակչության տեղափոխություններից հետո, Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում և հայերով բնակեցված մի շարք տարածքներում, ստեղծվում են սելջուկյան կայսրության հիմքի վրա առաջացած քաղաքական միավորներ, ինչպիսիք էին Ատրպատականի Եղիզուզյան արաբեկությունը, Դվին-Անիի Շեղադյան,¹⁸ Կարինի Սալդուխյան, Խլաթի Շահի-Արմենների, Շոփքի Արատլյան և Կապադոկիայի Դանիշմանյան ամիրայությունները,¹⁹ Իկոնիայի սուլթանությունը: Վերջինս, որ տեղ էր դարձել գրեթե ողջ Փոքր Ասիային, արդեն 12-րդ դարի երկրորդ կեսին հավակնում էր նշված բոլոր քաղաքական միավորների գերական դառնալ: Չնայած 12-րդ դարի վերջին նրա ժամանակավոր թուլացմանը, այն կարողացավ 13-րդ դարի առաջին տասնամյակներին այնքան հզորանալ, որ ստիպեց Կիլիկիայի հայկական քաղաքակրթությանը ընդունել իր գերակայությունը և անգամ հասել համատեղ դրամ: Միայն մոնղոլների գալուստը Կիլիկյան քաղաքակրթության «ազատեց» այս կախվածությունից և գրեթե կես հարյուրամյակ Հայոց պետությունը ճանաչեց մոնղոլների գերագահությունը:

Մյուս կողմից, այս դարաշրջանը Վրաց քաղաքակրթության աննախընթաց վերելքի դարաշրջանն էր: Այսրևելկասի երկու (հայ և վրացի) քրիստոնյա մեծ ժողովուրդները ձեռք-ձեռքի տված, օգտվելով Մեծ Սելջուկների տերության մասնատումից, վրացական պետության գլխավորությամբ, 12-րդ դ. վերջին և 13-րդ դ. սկզբին ետ էին գրավում նրանց իշխանության տակ անցած հայկական գավառները, իսկ ռազմարշավները հասան մինչև Կարին: Այս երևույթն իր տեսակի մեջ հիշեցնում է Եվրոպայում սկիզբ առած խաչակրաց շարժումը: Պայմանականորեն այն կա-

րելի է անվանել «Կովկասյան ռեկոնկիստա», որի հիմնական ներշնչող-դերակատարներն էին վրաց թագավորության զինվորական պաշտոնյաներ, հայազգի Ջաքարե և Իվանե եղբայրները, որոնցից մեկը պահպանել էր Հայոց դավանանքը, իսկ մյուսը ընդունելով քաղկեդոնականություն (ըստ հայկական սկզբնաղբյուրների), դարձել էր «վրացի», այսինքն՝ վրացադավան: Պատմական իրադարձությունների բերումով այս շարժումը չհասավ իր տրամաբանական ավարտին՝ քրիստոնյա Հայաստանի բոլոր տարածքների վերագրավմանը, քանի որ ներքին ճգնաժամը հյուծեց նաև Վրաց թագավորությունը, որն իր գոյությունը հետագայում կշարունակի իբրև տարածաշրջանի հզոր տերություններին ենթակա մի կախյալ երկիր: Մոնղոլական ռազմարշավը 13-րդ դարի առաջին կեսին ամբողջովին կազմալուծեց Բուրջ Հայաստանի ներքին ինքնավարությունը և փոշիացրեց տեղական իշխանական տների հզորությունը: Մեծ Հայքում պետականությունը վերականգնելու Ջաքարյան իշխանների նկրտումները իրականում չիրագործվեցին: Հատկանշական է, որ Ջաքարյանները համընդհանուր ազգային կարևորություն ունեցող խնդիրների լուծման համար դիմում էին Կիլիկիայում հաստատված Հայոց պետությանը և Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանին:²⁰ Այդ իմաստով, ողջ հայկական էյկունենելում Ռուբինյանների հիմնադրած Կիլիկիայի հայկական պետությունը, հատկապես 12-13-րդ դդ. ձեռք բերեց համահայկական նշանակություն:

AZAT BOZOYAN

THE HISTORICAL INCENTIVES OF THE POLITICAL REVIVAL
IN ARMENIAN CILICIA

The XII century has a particular importance for the history of Armenian State system. It is characterized by the extension of the territories populated with Armenians, by the creation of new Armenian political and cultural centers outside the Great Armenia, by the appearance of new political unites in Cilicia, which took the leaders role all overate Armenian oecumene. It is an important period, when irreversible changes take place in the interior and the exterior life of Armenia, in the national consciousness, in the structure of political and ecclesiastical organizations. Armenian localities, as well as unique spiritual and cultural centers, sprung up in a new geographical milieu (North Syria, Cilicia, Egypt, Palestine, Balkan Peninsula). These changes resulted in bringing the main military forces out of the political centers

of Armenia, which, in its turn, was the result of the occupation, by the Byzantine Empire, of Great Armenia's territories, as well as the fall of Bagratides' Kingdom.

ՅԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հայկական իշխանությունների բյուզանդամետ դիրքորոշման մասին խոսում են ժամանակի բոլոր հայ պատմագիրները:
2. Այդ պետության անկման պատճառներից էր նաև Փիլարտոսի անհավասարակշիռ կրոնական քաղաքականությունը: Իր իշխանությունը պահպանելու նպատակով նա պատրաստ էր նույնիսկ օրթոդոքսությունից անցնել մոաուլմանության: Փաղտմիք չէ նաև այն, որ նա ամեն զնով փորձում էր Հայոց կաթողիկոսական զահը տեղափոխել սեփական տարածք, փորձելով հայ ազգաբնակչության աչքում լեզիտիմ դարձնել իր իշխանությունը: Այս փաստը նշանակում է, որ որքան էլ Փիլարտոսը և նրա աջակիցները հարնին բյուզանդական եկեղեցուն, միևնույն է, պետք է հաշվի մտնեին Հայոց եկեղեցու հետ սերտորեն կապված, և փաստորեն նրա հոտի մասը կազմող հասարակ բնակչության հետ:
3. Այդ հավակնությունները տարեցտարի խորանում էին, ազգային մտածողության մեջ հետզհետե կրկին ձևավորվում էր ազգային պետականության վերականգնման գաղափարը, որն ավելի շոշափելի նրանցներ էր ստանում հայկական էլկումենի հարավում, ուր 11-րդ դարի վերջում Կիլիկիայում ստեղծված անկախում, որի վրա հավակնություններ ունեին Բյուզանդական կայսրությունը, Իվոնիայի, Դամիշյանյան ու Հալեպի սելջուկ պետությունները և Անտիոքի լատին դքսությունը: Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությունը հետևողական քայլեր կատարեց և արդեն 12-րդ դարի վերջին (1198 թ.) պաշտոնապես ճանաչվեց շրջակա գեր-տերությունների կողմից իբրև Հայոց Մեծաց թագավոր (տե՛ս Կիլիկիայի պետության կտրած դրամների արձանագրությունները):
4. Լոռու Կյուրիկյան հարստությունը իր գոյությունը շարունակեց մինչև 12-րդ դարի կեսերը և իր գոյությունը հյուսիսից Վրաց պետության քաղաքական ճնշման հետևանքով դադարեցնելով: Այս տիրույթները Վրաց թագավորության կազմում 12-րդ դարի վերջին անցան Ջաբարյանների տնօրինության տակ:
5. Մյուսիքի թագավորությունը գոյատևեց մինչև 12-րդ դարի կեսերը, հետզհետե մտավ Ատրպատականի էրդզուզյան աթաբեկության կազմի մեջ, կորցնելով պետականությունը: Չափազանց հետաքրքիր էր այս երկրամասի աշխարհաքաղաքական դիրքը, որի մասին Հայկական և արևելյան սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ այս թագավորության տարածքն էին իրենց գործերի ձմեռոցը և հավաքատեղին դարձնել և՛ սելջուկ քյուրքերը և հետագայում՝ թաթար մոնղոլները:
6. Արցախի մելիքական տները երկար ժամանակ կարողանում էին պահպանել իրենց կիսանկախ վիճակը Վրաստանի և Ատրպատականի էրդիկուզյան աթաբեկության միջև: Կյուրիկյան թագավորության գոյատևման ողջ ընթացքում Արցախի մասնատված իշխանությունները ճանաչում էին

Կյուրիկյանների գերազանցությունը: Ի տարբերություն մյուս կենտրոնների, այս տարածքում էր գտնվում Աղվանից արտիկոսարանը, որը գոյություն ունի իրավական հիմք էր ստեղծում տարածքի հայկական իշխանությունների համար: Լոռիի Կյուրիկյանները ևս իրենց իշխանությունը ստրագործում էին Աղվանից կաթողիկոսների իշխանությամբ:

7. Երկփեղկումը դարձրեց շարունակ սպառնացել է Հայոց պետականությանը: Դրա քաղաքական արտահայտություններ են եղել Հայաստանի քաղաքական շահերի պաշտպանումը, Հոռոմեական և Բյուզանդական կայսրությունների, Պարսկաստանի ու Արաբական խալիֆայի միջև: Հոգևոր երկփեղկումը մկատելի է դարձավ Հայոց եկեղեցուն քաղկեդոնական և հակաքաղկեդոնական եկեղեցական կոտակցությունների պայքարով, որը ժամանակ առ ժամանակ հրահրում էր Բյուզանդական պետությունն ու եկեղեցին: 13-րդ դարից հոգևոր երկփեղկումով էր սպառնում ումիթորները և հակաումիթորներին, որը 14-րդ դարից հետո ճակատակցեց հայ-կաթողիկոսների և Հայոց ազգային եկեղեցու պաշտպանների թախման, որն իր զագաթնակետին հասավ ԺԹ դարի ընթացքում:

8. Կաթողիկոսական իշխանությունը Ամիում վերահաստատելու ծրագիրը դեռևս առկա էր 12-րդ դարի երկրորդ կեսերին: Այդ մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Սամուել Անեցին: Կաթողիկոսական աստղ Ամիում տեսնելու մի հռասախաա ճիգ էր 12-րդ դարի վերջին, Ամիի նախկինպոս Բարսեղին կաթողիկոս դարձնելու ամնաջող փորձը: Այնուամայնիվ, 12-րդ դարի վերջի մի շարք վիճակի արձանագրություններում Բարսեղն անվանվում է Հայոց կաթողիկոս:

9. Ըստ Ուտեայեցու, չափազանց ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ Ամիի Բարսեղ նախկինպոսին ու Գրիգոր Վկայասերի օրհնությամբ կաթողիկոս են օծում Լոռու քաղաքի Կյուրիկեն և Աղվանից Յովհաննես Կաթողիկոսը: Եվ միայն դրանից հետո է, որ Գրիգոր Վկայասերը գալիս է Ամի ու հավանաբար անձամբ հանձնում կաթողիկոսական իշխանության նշանները: Ուտեայեցու այս դրվագում ակնհայտ է կաթողիկոսական աստղի Ամի տեղափոխության միտումը, որի մասին խոսում է նաև Սամուել Անեցին:

10. Մինչև 12-րդ դարը Հայոց մատենագրությանը հայտնի է միայն կաթողիկոսի «Ամենայն Հայոց» տիտղոսը:

11. Տե՛ս Ա.Բոզոյան, «Կաթողիկոս Հայոց» տիտղոսի նորովի ընկալումը Բագրատունյաց քաղաքագրության անկումից հետո, «Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը», Երևան 2000, էջ 84:

12. Իր իշխանությունը վերհաստատելու և Ռուբինյան իշխանությունը թուլացնելու համար Բյուզանդական կայսրությունը նույնիսկ խրախուսում էր փոքրասիական սելջուկների ասպատակությունները:

13. Բյուզանդական կայսրության և եկեղեցու ճնշումը Հայոց եկեղեցուն բնական դաշնակց էր դարձնում Հոռոմի պապության հետ: Դրա ամենավառ օրինակն է Իննոկենտիոս Բ պապի նամակագրությունը Հայոց կաթողիկոսի հետ, որը համընկնում է Հովհաննես Կոմմենտի կողմից Կիլիկիայի գրավման ժամանակաշրջանի հետ (12-րդ դարի 30-ական թթ.):

14. Ա.Բոգոյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքակառուցումը և Կլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թվականներին, Եր., 1988, Ա.Բոգոյան, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական քանակությունների վավերագրերը (116--1178), Եր., 1995:
15. Այդ քաղաքակառուցումը ավելի ակնդետ է 1136-38 թթ. և դրանից հետո, երբ Հովհաննես Կոմնենոս բյուզանդական կայսրը նվաճեց Կիլիկիան և իրեն հպատակեցրեց Անտիոքի խաչակրաց իշխանությունը:
16. Wilhelm Tyrensis, Chronicon, Bd. LXIII A, 15, 18, s. 699, Z.15.
17. Ա.Բոգոյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքակառուցումը և Կիլիկյան Հայաստանը, Եր., 1988, էջ 224:
18. Հիշատակած երկու քաղաքական միավորները գոյություն ունեին մախքան սելջուկյան ռազմարշավները: Թվարկվածների մեջ Շեղադյանները հավանաբար ունեին քրդական ծագում:
19. Այս հարստությունների տիրակալները հաճախ փորձում էին խնամհական կապերի միջոցով մերձենալ հայկական ազնվականության հետ, ճգնելով իրենց իշխանությունը կապել տեղական պետական ավանդույթների հետ: Օրինակ Դամիշմանյաններին բյուզանդական պատմիչ Նիկետաս Խոմիստեղը համարում է ազգությամբ պարսկահայ (περσικουγενής), իսկ նրանց տոհմը բխեցնում է Արշակունիների տոհմից: Մատթեոս Ուտայեցին ևս ընդգծում է այս տոհմի հայկական ծագումը: Այս տեսանկյունից հատկանշական է նաև Շահի-Արմենների պետության պաշտոնական անունը:
20. Հատկանշական է, որ Ջաբարյաններն իրենց փառքի գագաթնակետին (13-րդ դ. սկիզբ) ևս ընդունում էին Կիլիկիայի հայկական պետության համազգային նշանակությունը և նրանց էին դիմում որոշ համազգային խնդիրների լուծման համար: Նման հարցերի մեջ հիշատակելի է եկեղեցական շարժական սեղանի խնդիրը, որի մասին պատմում է 13-րդ դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին:

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

**ՔԱՇԱԹԱՂԻ 17-ԲԴ ԴԱՐԻ ՊԱՏՈՒԹՅԱՆԸ
ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՄԻ ՓԱՏԱԹՈՒՂԹ**

15–17-րդ դարերում Մյունխի ֆաշաթաղ գավառում իշխել են Մելիք–Հայկազյանները, որոնց են վերագրվում նույնանուն ավանում և Խնածախում հայտնաբերված մելիքական ապարանքները¹: Այդ տոհմի մեզ հայտնի առաջին ներկայացուցիչը 15-րդ դարում ապրած Մելիք Հայկազ I-ն է²: Մինչև 1930-ական թթ. պահպանվել էր նրա որդի և ժառանգ Հախնազար իշխանի տապանը (1551թ.)³: Այս տոհմի առավել ակնառու ներկայացուցիչը Մելիք Հայկազ II-ն էր, որը տիրում է իր հոր մելիքական իրավունքներին 1551թ. մինչև 1623թ.⁴: Առաքել Դավրիժեցին հիշատակում է նրա ամուսնը Շահ Աբաս I-ի արքունիքի հայերի թվում, որպես «խորհրդական ու նշանավոր»⁵: Մ Հասրաթյանի ենթադրությամբ «Հայկազ II-ը 10–15 տարի վտարանդու կյանք է վարել Իրանի խորքերում 80-ական կամ 90-ական թթ. հեռանալով թուրքօսմանական ժամանակավոր և դաժան տիրապետությունից: Օսմանական բանակների Անդրկովկասի արդի տարածքից վտարելուց հետո, 1606–1607թթ. շահի հավատարիմ հերոս սիրելիներից մեկը դարձած Մելիք Հայկազը, որը Քաշաթաղից դուրս ևս իրավունքներ է ստանում»⁶: Այդ իշխանավորի մելիքական իրավունքի ու ժառանգական տիրույթների հաստատման են վերաբերում Շահ Աբաս I-ի կողմից 1609թ. և 1620թ. նրան տրված երկու հրովարտականները⁷: Նշված Մելիք–Հայկազյանների ու նրանց հաջորդների անունները արձանագրված են Քաշաթաղի վիճագրական նյութերում⁸:

Ամենայն հավանականությամբ Մելիք–Հայկազյանների հետագա ժառանգներին է վերաբերում սույն հոդվածով ներկայացվող (ՊԿՊԱ, ֆոնդ 59, ցուցակ 1, գործ 1, էջ 4) պարսկերեն փաս-

տաթուղթը: Այն գրվել է 1691/2թ. և իրենից ներկայացնում է Քաշաթաղի Մելիք Հախնազարի, մի շարք գյուղերի տանուտերերի շարիաթական-դատարանով կնքված համախոսական դիմումը պարսից արքունիքին: Այդ դիմումով նրանք իրենց լիազոր ներկայացուցիչ են նշանակում Մելիք Հախնազարի որդի Բյասին (կամ Էլիաս, որը քերև Եղիաս անվան աղավաղված ձևն է) և քեղխուդա Գիքորին, որոնք պետք է պարսկական արքունիք ներկայացնեին նշված շրջաններում ծագած խնդիրները և պաշտպանեին տեղի բնակչության շահերը:

Մելիք (կամ Պարոն) Հախնազարի ու վկաների քվում (տես - ներքևում, 6-րդ վկա) հանդես եկող նրա եղբայր Հայկազի անունները նշվում են Մերիկ գյուղի սր. Աստվածածին եկեղեցու մուտի ճակատակալ քարի վրայի 1682թ. արձանագրության մեջ⁹, որը կասկած չի թողնում պարսկալեզու փաստաթղթի հավաստիության վերաբերյալ:

Նշված փաստաթղթում արձանագրված Քաշաթաղի հայ մելիքի և մի շարք բնակավայրերի հայ տանուտերերի անունները ակնհայտ են դարձնում այն հանգամանքը, որ դեռ 17-րդ դարի վերջին, այդ շրջանը եղել է հայաբնակ, ու միասնաբար, հայ մելիքների գլխավորությամբ պաշտպանել իր շահերը պարսից կառավարության առաջ:

Պարսկերեն այս արժեքավոր վավերագիրը գտնվում է կիսաքայքայված վիճակում, որի պատճառով նրա առանձին հատվածներ մնում են անվերծանելի:

Թարգմանություն

ՊԿՊԱ, ֆոնդ 59, ցուցակ 1, գործ 1, էջ 4
մեծ. 23619,5սմ, գիր՝ շիրասթե-նասթաալիլ

Քուշթասիֆ¹⁰ մահալի¹¹ մելիքը և քեղխուդաները¹², որոնց անուններն են.

[...] * մահալի Մելիք Հախնազար [կնիք՝ արաբատառ]
Հայաք գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուդա Անդրիաս
Բայանդուր գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուդա Ամիր Խաչեն

(*) Վաղագաղուն (*) գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուդա [...] *
Մուարան(ց) գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուդա Մարտիրոսը

Ղուշի գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուրա [...]*,
Մերիկ գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուրա Պեղոս,
Հարար գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուրա Սեյրում,
Աֆաթխար¹³ գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուրա Առաքել
[կնիք՝ հայատառ],
Մինքբնդ գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուրա Իսախան [կնիք՝
արարատառ],
Փուլ գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուրա Հակոբ [կնիք՝ արա-
բատառ],
Հոչաս (Հոչանց) գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուրա Պետրոս
[կնիք՝ արարատառ],
Յարդուզբան գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուրա Սարգիս
Արավիս¹⁴ գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուրա Պետրոս,
որոշեցին, շարիաթի դատարանով քննեցին ու սարքար-ե
խասսե-ե շարիֆեի¹⁵ կատավարչին տեղեկացրին, որ ճշված մա-
հալը ամբողջովին և իրենցից յուրաքանչյուրը իր կամքով ու հա-
մաձայնությամբ քարեպաշտ քրիստոնյա Իլյասին՝ Մելիք Հախ-
նազարի որդուն ու քեղխուրա Գիքորին դարձնում են իրենց լիա-
զոր ներկայացուցիչը, որպեսզի նրանք իրենց օրինական պա-
հանջներն ու խնդիրները հասցնեն խասսե-ե շարիֆեի վերահսկչի
քարձրագույն ատյանին: Եվ ինչ հարցով էլ, որ ճշված ներկայա-
ցուցիչները դիմեն քարձրաստիճան պաշտոնյաներին, իրենք հա-
մաձայն են, և սույն գրությունն արտահայտում է իրենց կամքը:
Գրվել է 1103 հ.թ. մուհարամ ամսին¹⁶:

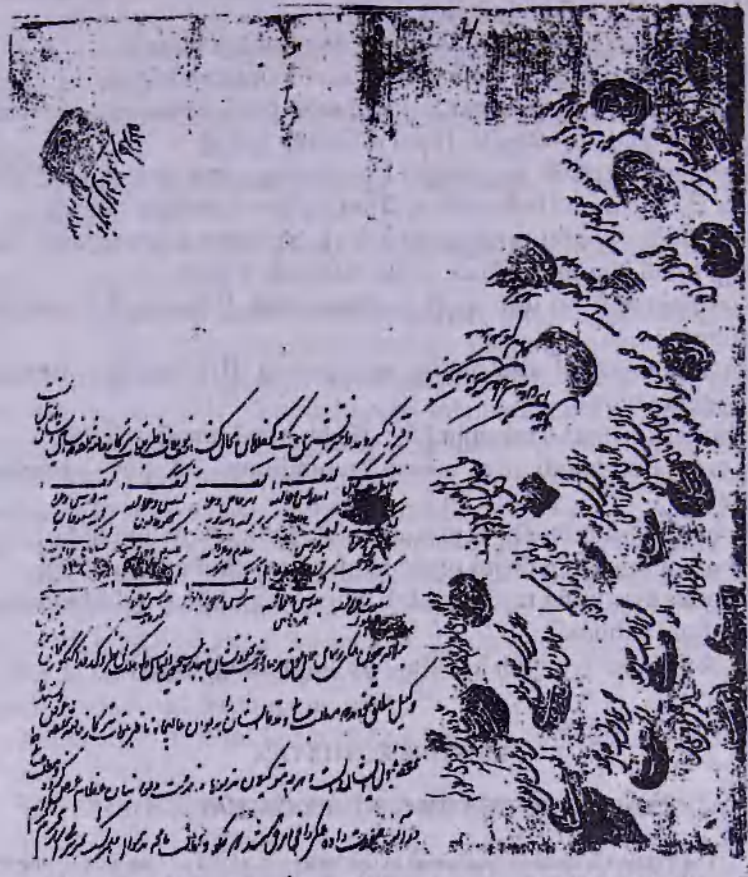
1. Գրությունը իրականությանը համապատասխանում է. [անվեր-
ծանելի կնիք]
2. Գրությունը իրականությանը համապատասխանում է. [Ալիի
հետևորդ Ադա Միրզա]
3. Գրությունը չի հակասում իրականությանը. Ալի Վերդի Գիզա-
կի. [նրա անվամբ կնիք],
4. Իրականությունն այնպիսին է, ինչպես գրված է. [կնիքը
ջնջված է],
5. Գրությունը հաստատում է Ղափանի Մելիք Հայկազը, [նրա
անվամբ կնիք],
6. Գրությունը հաստատում է Մելիք Հախնազարի եղբայր Հայ-
կազը. [նրա անվամբ կնիք],

7. Վկայում են, որ իրականությունը գրությանը չի հակասում. [Մանուկեհր անվամբ կնիք]
8. Վկայում են իրական լինելը. [անվերծանելի կնիք],
9. Իրականությունն այսպիսին է. [անվերծանելի կնիք],
10. Գրության բովանդակությունը իրական է և ճշմարտացի. Գուշ-թասֆի Աբդ-ալ-Քերիմ. [նրա անվամբ կնիք],
11. Իրականությունն այսպիսին է և չի հակասում գրությանը. Սիր-զա Ալիի ծառա Մուհամմադ Ռազի. [նրա անվամբ կնիք],
12. Իրականությունն այսպիսին է և չի հակասում գրությանը. Գուշ Ալի խան Մուսուլման. [նրա անվամբ կնիք],
13. Հաստատում են այս գովելի գրությունը. [Մանուկեհր անվամբ կնիք],
14. Հաստատում են այս գովելի գրությունը. [Մուհամմադ Յուսուֆ անվամբ կնիք],
15. Իրականությունն այսպիսին է. [Ալիի հետևորդ Թուֆան],
16. Գրությունը իրական է, ուստի հաստատում են. [անվերծանելի կնիք],
17. Իրականությունը ճիշտ այսպիսին է. [անվերծանելի կնիք],
18. Իրականությունը ճիշտ այսպիսին է. [անվերծանելի կնիք],
19. Իրականությունը այնպիսին է, ինչպես գրված է. [Մուհամմադի ստվեր Բահրամ],
20. Գրությունը գործի է դրվել [անվերծանելի կնիք]:

KRISTINE KOSTIKYAN

A DOCUMENT OF THE 17TH CENTURY QASHATAGH HISTORY

The Persian document examined in the article is a kind of common application addressed to the court of Shah Soltan Huseyn, confirmed by a number of Armenian and Moslem high officials and noblemen. It is written on behalf of Melik Haknazar of Kashatagh, most likely from the noble family of Melik-Haykazyans and the Armenian village-elders of that region. The document is firm evidence, that this region of Siwnik, which corresponds to nowadays Kashatagh (Lachin) region of the Republic of Karabagh, had Armenian population on the whole at the end 17th century, making joint efforts to protect its rights before Persian administration.

Հրովարտակի բնագիրը:

ՇԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այդ ապարամքների մասին տես Ա. Ղուկաս, Արցախի ու Սյունիքի մեկնական ապարամքները, Երևան 2001, էջ 17, 23:
 2. Մ. Հասրաթյան, Պատմա-հնագիտական ռատմնասիրություններ, Երևան 1985, էջ 158:
 3. Նույն տեղում, էջ 162:
 4. Նույն տեղում, էջ 163:
 5. Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երևան 1988, էջ 176:
 6. Մ. Հասրաթյան, մշվ. աշխ., էջ 165:
 7. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ II, (1601-1650թթ.) Երևան 1959, էջ 89, 99:
 8. Ա. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին քրոնակցված շրջաններում, Երևան, 1990, էջ 131, 134, 149; Ալ. Հակոբյան, Հակարիի վերնահովտի նորահայտ վիմագրերը, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա 1998, 1-12, էջ 283:
 9. Ա. Կարապետյան, մշվ. աշխ., էջ 134:
 10. Պարսկական հրովարտակներում Քաշաթաղ գավառը նշվում է այդ անվամբ (տես Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ 2, էջ 89, 100, 124):
 11. Մահալ «(արաբ.) — «մահալ» (վայր) քառի հոգնակին է, որ բառացի նշանակում է «վայրեր», քայց այն հաճախ գործ էր անվում «շրջանի» իմաստով», (տես Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պր. 1, էջ 113):
 12. Քեղիտուզա (պարսկ.) — «Այսպես էին կոչվում գյուղական ավազները: Սակայն չպետք է հասկանալ միայն գյուղի «զեղջավազ», «տանուտների» կամ «ռեսի» իմաստով: Մի գյուղում կարող էին լինել մի քանի քեղիտուզաներ, դրանք փաստորեն գյուղի ավազների խորհրդի անդամներն էին, և այդ անունը ստացել էին երբևէ գյուղի տանուտներ եղած ժամանակ: Այդ պաշտոնից ազատվելուց հետո էլ նրանք շարունակում էին կոչվել քեղիտուզաներ ու մասնակցում էին ավազների խորհրդին» (Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ 1, Երևան 1956, էջ 122):
- * Չի ընթերցվում մեկ քառ:
13. Ադրաբխեդ գյուղում է, որը գտնվում է «Արյանոյ վտակի վերնահովտում, Իշխանասարի հիսխասային լանջերի աղբյուրներից ձևատրոտոլ եւ շուրջ 10 կմ զուգահեռ հոսող երկու օժանդակների միջև հարսպից հիսխս ձգտող սարահարթի վերջին մասում, Արյանոյի ափից 2 կմ հարսա-արհմտոք, Հակ գիւղից Իշխանասարի աղբյուրները գնացող դաշտային ճամապարհով 4 կմ հարսա, ծովի մակերևույթից 1650մ բարձրությամ վրայ» (տես Ալ. Հակոբյան, Հակարիի վերնահովտի նորահայտ վիմագրերը, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա 1998, 1-12, էջ 270-271):
 14. Սյունիքի Հարանդ գավառի հյուսիսում, Տեղ գյուղից քիչուհայի արևմուտք (տես Գ. Ալիջան, Սիսական, քարտեզ):
 15. Խասսե-ե շարիֆե — «(արաբ.) Այսպես էին կոչվում արքունի կալվածները, արհեստանոցներն ու գործատները, և առհասարակ, շահին ու

ՆԻԿՈՒԱՅ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ
ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ՍԵՊՏԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ ԵՎ
ՆՐԱՆՑ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐՄԱՆՆԵՐԸ

Հայ-ասորեստանյան, հայ-խեթական և հայ-ուրարտական տեղանունների ու ցեղանունների ընդհանրությունների թեման արծարծելիս, բնականաբար, այքի է զարնում այն հանգամանքը, որ սեպագիր արձանագրություններում նրանք հիշատակվում են հինարևելյան արքաների դեպի Հայկական լեռնաշխարհ ձեռնարկած նվաճողական արշավանքների նկարագրություններում մեջ: Ուստի ինքնին հասկանալի է, որ տվյալ դեպքում մենք զործ ունենք ոչ թե ասորեստանյան, խեթական և ուրարտական, այլև օտար տարածքների հետ: Հետևաբար, երբ մասնագիտական գրականության մեջ երբեմն այդ ամենը հասկանալի անվանում են Ասորեստանի, խեթական քաղաքության և Ուրարտուի տուպոնիմիկա և էթնոնիմիկա, ապա դա ամենևին լիարժեք չի արտահայտում պատմական իրողությունը: Դրանք ավելի շուտ սեպագիր աղբյուրներում հիշատակված օտար տեղանուններ և ցեղանուններ են՝ ասորեստանցիների, խեթերի և ուրարտացիների կողմից հարմարեցված իրենց վանկազիր սեպագրի կանոններին: Օրինակ, հին հայկական Աղձնիքը, սեպագիր աղբյուրներում մատուցված է «Ալսե», «Ալզի» և «Ալզինի» ձևերով խեթերի, ասորեստանցիների և ուրարտացիների մոտ, Տայքը՝ «Կայաննի» և «Կիտուխի» ձևերով ասորեստանցիների և ուրարտացիների մոտ, Կաղմեայ տունը՝ «Կաղմուխի», իսկ Կրեբեացը՝ «Կիրբուրի» ձևերով ասորեստանցիների մոտ, Մալաթիան՝ «Մալդիյա», «Միլդիյա» և «Մելիտեա» ձևերով խեթերի, ասորեստանցիների և ուրարտացիների մոտ, տուն Թորգոմայ-ն՝ «Թեգարամ(մ)ա» և «Թիլ Գարիմմու» ձևերով խեթերի և ասորեստանցիների մոտ, Տմորիքը՝ «Տումուրբու»

ձևով ասորեստանցիների մոտ, Շոփըը «Իշուա», «Ժսուվա» և «Շուփահի» ձևերով ասորեստանցիների, խեթերի և ուրարտացիների մոտ և այլն: Նշենք նաև, որ իրենց ռազմական արշավանքների ընթացքում ասորեստանցիները մուտք են գործել Հայկական լեռնաշխարհի հարավային, արևելյան, արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան, իսկ խեթերը, հազվադեպ սոսկ արևմտյան որոշ տարածքներ: Այդ պատճառով էլ հայ-ասորեստանյան, մասնավոր հայ-խեթական տեղանվանական ընդհանրությունները կազմում են համեմատաբար սահմանափակ թիվ:

Հայ-ուրարտական տեղանունների ու ցեղանունների ընդհանրությունները, քանակային ատենով, բավական մեծ է: Դա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ ուրարտացիների առաջխաղացումը հարավից աստիճանաբար ընդգրկել է համարյա ողջ Հայկական լեռնաշխարհը: Իսկ բուն ուրարտական տեղանունները սեպագրերում, ինչպես հայտնի է, հիմնականում սերում են նրանց արքաների անուններից և դիցանուններից, ըստ որում, դրանց թիվը չի հասնում երեք տասնյակի: Ելնելով վերոհիշյալից, դժվար չէ կռահել, որ հայ-ուրարտական տեղանունների ընդհանրությունները արծարծվող պրոբլեմում պետք է գրավեն կենտրոնական տեղ: Հետևաբար, երբ մասնավորելով խոսքը վերաբերվում է հայ-ուրարտական տեղանունների և ցեղանունների ընդհանրություններին, պետք է նկատել, որ դրանք մասնագիտական գրականության մեջ բացահայտվել են դեռևս սեպագիր աղբյուրների վերծանությունից և դրանց առաջին հրատարակություններից սկսած:

19-րդ դարի վերջին ակամավոր ժուս արևելագետ Միխայիլ Նիկոլսկին, Արագած լեռան հյուսիս-արևմտյան լանջին, Կուլիջան գյուղի մոտ, Կարանգու (հայկական Կարկաղան) գետի ափին փորագրված ժայռագիր արձանագրության «Կուլիաիի» ցեղանունը իրավամբ համարել է այժմյան Կուլիջան բնակատեղիի անվան նախատիպը:

Ավելի ուշ, 1900թ., Հովսեփ Աանդալյանը Վենետիկում ֆրանսերեն լեզվով հրատարակած «Ուրարտական սեպագիր արձանագրություններ» դիվանում, առաջարկեց հայ-ուրարտական տեղանունների մի քանի նոր համոզիչ ընդհանրություններ: Դրանցից են Տուարածիմի հովիտ-Տուարածատափը՝ Տուրքերան նահանգի 7-րդ գավառը Արածանիի (ասորեստանյան սե-

պագրերի Արծանիայի) վերին հոսանքում, Վանա լճից հյուսիս-արևմուտք, Ջարախա-Ջավախքը՝ Գուգարաց բրնձիտային 6-րդ գավառը այժմյան Ախալքալաքի շրջանում և հարակից տարածքներում, Շուփանի-Շոփքը՝ Չորրորդ Հայքի 5-րդ գավառը Արածանիի և Եփրատի խառնարանի շրջանում²:

Հիշյալ համադրություններին շուտով հետևում է հին Հայաստանի Գուգարաց բրնձիտային 9-րդ գավառի՝ Կղարջքի նույնանունը ուրարտական սեպագիր աղբյուրների «Կատարգայի» հետ՝ գերմանացի արևելագետ Հ. Մարկվարտի կողմից³:

Նիկողայոս Մառի գրչին է պատկանում ուրարտական տարեգրությունների Արիլիանիի և հին հայկական Աբեղեանքի՝ Այրարատ նահանգի 3-րդ գավառի համադրությունը Արաքսի վերին հոսանքի ճախափնյա հատվածում, որը նա առաջարկել է դեռևս 1922թ. Սարգսյանի նորահայտ տարեգրության հրատարակության առթիվ⁴: Հետագայում Գրիգոր Դավանցյանը առաջարկեց մի կողմից Խորխորյան տարեգրության «Գուրկուի» և հին հայկական «Քարքե» լեռնանվան համադրությունը պատմական Հայաստանի Հաշտեանք գավառում, Վանա լճից հյուսիս-արևմուտք, մյուս կողմից՝ ուրարտական սեպագրի «Արտեխի» երկրանվան և Մեծ Հայքի 10-րդ նահանգի՝ Արցախի համադրությունը⁵:

Վերին աստիճանի ուշագրավ են նաև քաղմակաստակ Նիկողայոս Աղոնցի եզրահանգումներն այն մասին, որ ուրարտական սեպագրերի «Ալիա» քաղաքանունը անհարաժեշտ է համարել անցյալում Վանա լճի հյուսիսային եզերքը զբաղեցրած Տավրոսբերան նահանգի Ադիովխտ գավառի, Էրիկուախի երկրանունը՝ Դազար Փարպեցու մոտ հիշատակված Այրարատ նահանգի Մեծ և Փոքր Մասիաների հյուսիսային և արևելյան փեշերը զբաղեցրած Մասեացուն գավառի Որկուվի գյուղի, իսկ «Գսուրախի» քաղաքանունը՝ Արածանիի գետաբերանից հարավ ընկած Չորրորդ Հայքի Գարեք գավառի անվանումների նախատիպերը⁶:

Ջգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Հովհաննես Կարազյոզյանի կողմից առաջարկված հայ-ուրարտական Կոտոմ-Կոտումն համադրությունը: Աչքի է զարնում այն հանգամանքը, որ և՛ Թովմա Արծրունու պատմության հին հայկական Աղձնիք նահանգը՝ իր Կոտոմ բնակատեղիով, և՛ Մեծոայի Անգավուր-թեփեի նմանօրինակ արձանագրությունների Ազինի երկիրը՝ Կոտումն բնակատեղիով հանդես են գալիս անխզելի կապի

մեջ: Ի դեպ, բավական հրապուրիչ է, որ հեռու անցյալի Կոտու-մե-Կոտոմը, համարյա անփոփոխ Կոտոմ ձևով, մինչ օրս պահպանել է իր գոյությունը Թուրքիայի թարտեզի վրա՝ Վանա լճի հարավ-արևմտյան անկյունից ոչ հեռու՝: Բացի այդ, ուրարտական սեպագրերի Աբուևի երկիրը սույն հողվածի հեղինակը նույնացրել է Այրարատ նահանգի Հաւնունիք գավառի, Տարիունի երկիրը՝ նույն նահանգի Բասեն գավառի Դարոյնք բնակատեղիի (այժմյան Հասան-դալա կամ Պասիններ), Ծուլուկու երկիրը՝ Մյունիքի Ծղուկ գավառի, Գիառնիանի երկիրը՝ Գեղամա լեռներում ընկած Գառնի բնակատեղիի, իսկ Թարրաբա երկիրը՝ Պարսկահայքի Թրաքի գավառի (Ուրմիա լճից արևմուտք) անվանումների հետ⁸:

Մասնագիտական գրականության մեջ, ինչպես հայտնի է, բացահայտվել են նաև հայ-ասորեստանյան, հայ-խեթական և հայ-ուրարտական տեղանունների այլ զուգադրումների մի ամբողջ շարք: Դրանցից են՝ Էնգիտե-Անճիտը, Կուլխա-Կողքիսը, Արծանիա-Արածանին, Կուլիմների-Կուլմերի-Քղիմարը, Մարկասու-Մարաշը, Նիխիդյա-Նիքրկերտը, Տուշպա-Տուրուշպա-Տոսպը, Թումիշկի-Թմնիսը, Անաշե-Ալաշկերտը, Ջուանի-Ջիվինը և այլն, և այլն:

Վերոհիշյալով, անշուշտ ամենևին չեն սպառվում հայ-ասորեստանյան, հայ-խեթական և հայ-ուրարտական տեղանունների ու ցեղանունների ընդհանրությունները: Այդ բավական ծավալուն և արտակարգ կարևոր ու հետաքրքիր թեման կարիք ունի հատուկ ուսումնասիրության: Մակայն մեր այս հակիրճ հաղորդման բուն նպատակը ոչ թե այդ ընդհանրությունների սպառիչ արտացոլումն է, այլ դրանց տակ թաքնված պատմական արմատների բացահայտումը:

Այստեղ վերին աստիճանի կարևոր խնդիր է պարզել, թե արդյոք՝ տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք հիմարևեյան, թե՞ հին հայկական տեղանունների ու ցեղանունների հետ: Ի դեպ կարծում ենք, որ այդ հարցին սպառիչ պատասխան կարող են տալ ինչպես սեպագիր, այնպես էլ հայկական գրավոր աղբյուրները:

Օրինակ, ասորեստանյան, խեթական և ուրարտական սեպագրերը, վկայում են, որ դրանք ի սկզբանե եղել են օտար տարածքներ, որոնք հիմարևեյան արքաների կողմից ասպատակվել և նվաճվել են երկարատև և համառ ռազմական արշավանքների

շնորհիվ: Իսկ հին հայկական գրավոր աղբյուրները, ինչպես հայտնի է, դրանք ներկայացնում են որպես պատմական Հայաստանի նահանգներ, գավառներ, բնակատեղիներ և աշխարհագրական այլ վայրեր:

Ասվածից ե հայ-ասորեստանյան, հայ-խեթական և հայ-ուրարտական համադրություններից հստակ երևում է, որ դրանք, անկասկած, պետք է դասել հին հայկական տոպոնիմների և էթնոնիմների շարքին: Նվաճելով այդ նահանգները, գավառները և բնակատեղիները, ասորեստանցիները, խեթերը և ուրարտացիները, բնականաբար, ստիպված են եղել նրանց հայկական հորջորջումները արձանագրություններում հարմարեցնել իրենց վանկագիր սեպագրի կանոններին: Դա է պատմական իրողությունը:

Մյուս կողմից, ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրները վկայում են, որ դեռևս ցեղային միությունների դարաշրջանի ուրարտացիները, մ.թ.ա. 13-9-րդ դարերում, Հայկական լեռնաշխարհի խորքերն են աստիճանաբար ներթափանցել հարավից (Տիգրիսի և Մեծ Ջաբի վերին հոսանքներից)՝ վաղ հայկական ցեղերի ու ցեղային միությունների կատաղի դիմադրության պայմաններում: Դա հաստատվում է հատկապես Սալմանասար I-ի (մ.թ.ա. 13-րդ դար) մի արձանագրության մեջ հիշատակված Ուրուատրի ցեղային միության 8 մարզերի՝ Խիմմեի, Ուատկունի, Բարգունի, Մալուայի, Խալիլայի, Լուխայի, Նիլիպայի և Ջինգունի տեղադրումներով: Նույնիսկ Վանա լճի ավազանում և հարակից տարածքներում ուրարտացիները հաստատվել են միայն 9-րդ դարի կեսերին, այսինքն՝ պետականություն ստեղծելու պահին: Հենց այդ ժամանակ էլ այստեղ նրանք սկզբում հիմնադրել են իրենց Արծաշքու-Արծկե, իսկ ավելի ուշ՝ Տուշպա-Տոսպ մայրաքաղաքները:

Ինչ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային նահանգներին ու գավառներին, ապա ուրարտացիները այնտեղ երևացել են սուկ մ.թ.ա. 9-րդ դարի վերջերին կամ 8-րդ դարի սկզբներին: Հետագայում, մ.թ.ա. 7-րդ դարում՝ Ուրարտուի անկման դարաշրջանում, երբ մեկը մյուսի ետևից կորսվում էին նրա նախկինում ձեռք բերած մարզերը հարավում, արևմուտքում և արևելքում, ապա այդ ժամանակ վերելք ապրող հայկական ցեղերն ու ցեղային միությունները, Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային տարածքներից աստիճանաբար դուրս են մղում ուրար-

տացիներին և զամուսնացնելու նպատակով սահմանափակ տարածքին՝ Վանա լճի ավազանն ու նրա շրջակայքը:

Փոքրիշատե հեռավոր տարածքներից հյուսիսում Ուրարտուի կազմում, նրա անկման դարաշրջանում, (որքան մեզ հայտնի է), մնում է միայն Արարատյան դաշտավայրի Վազա երկիրը՝ Թեյշեբախի վարչա-տնտեսական կենտրոնով:

Հստակեցնենք, որ հայ-ասորեստանյան, հայ-խեթական և հայ-ուրարտական տեղանունների ու ցեղանունների ընդհանրությունների վարագույրի հետևում թաքցված է վաղ հայկական ցեղերի ու ցեղային միությունների տարածման արեալը, մ.թ.ա. II-I հազարամյակներում լայնատարած Հայկական լեռնաշխարհում՝ հյուսիսում մինչև պատմական Կողքիս, Կղարջք և Ջավախք, հյուսիս-արևմուտքում՝ մինչև պատմական .Տայք, հյուսիս-արևելքում՝ մինչև Սևանա լճի ավազանը, Գեղամա լեռները և Սյունիք, արևելքում՝ մինչև Ուրմիա լճին արևելքից հարող շրջանները, արևմուտքում՝ մինչև անդրեփրատյան տարածքները, իսկ հարավում՝ մինչև Տիգրիսի և Մեծ Ջաբի վերին հոսանքները:

Այն հանգամանքը, որ հայերը ի հնուց անտի (համեմայն դեպս մ.թ.ա. II հազարամյակից) եղել են Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկները, ապա հայ-ասորեստանյան, հայ-խեթական և հայ-ուրարտական տեղանունների ու ցեղանունների ընդհանրությունների հետ միասին, հաստատվում է նաև մի շարք այլ հավաստի կտվաններով:

Ի դեպ հայերի էթնոգենեզի վերաբերյալ ժամանակին առաջ քաշված միզրապետ տեսությունը Բալկաններից՝ հայերենի հնդեվրոպական լեզու լինելու հիմքի վրա, վաղուց ապրել է իր դարը: Նորագույն հայտնագործումներն էլ, ընդհակառակը, վկայում են, որ հնդեվրոպական նախացեղերի հայրենիքը եղել են Հայկական լեռնաշխարհը և հարակից տարածքները¹⁰: Դա հիմնավորվում է նաև հայերենի և սեպագիր աքքադերենի, հայերենի և սեպագիր ուրարտերենի ընդհանրություններով:

Ներկայումս պարզվել է նաև, որ հայերենի բառապաշարի մի հարուստ շերտ, որը չի բացատրվում հնդեվրոպական արմատների միջոցով, բավական համոզիչ հիմնավորվում է սեմական լեզվախմբին պատկանող աքքադերենի (ասսուրա-բաբելոնի) հետ ունեցած անվիճելի աղերսներով, որը հաստատում է այն փաստը, որ հայերը, համեմայն դեպս սկսած մ.թ.ա. II հազարամյակից, ե-

դել են ասորեստանցիների հյուսիսային հարևանները: Հետևաբար, ինքնին հասկանալի է, որ բառապաշարային այդ ընդհանրությունները, ավելի ճիշտ՝ սենալեզու աքքադերենի բառապաշարի ներթափանցումը հնդեվրոպալեզու հայերեն, արդյունք է վաղ հայկական ցեղերի և ասորեստանցիների քաղաքական և տնտեսական դարավոր շփումների:

Շատ ավելի վստահ կարելի է պնդել հնդեվրոպական հայերենի և ոչ հնդեվրոպական ուրարտերենի բառաթերքի ընդհանրությունների մասին: Հատկանշական է, որ այստեղ հայերենի ներթափանցումը ուրարտերեն և հակադարձ պրոցեսը՝ ուրարտերենի բառապաշարի ներթափանցումը հայերեն ընթացել է շատ ավելի բարենպաստ պայմաններում: Այդ կապակցությամբ պետք է նկատել, որ հայկական ցեղերն ու ցեղային միությունները և պետականության դարաշրջանի ուրարտացիները ասպատանել են կողք-կողքի, սիևույն ընդարձակ տարածքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում:

Այսպիսով, ի մի բերելով վերը շարադրված նյութը, դժվար չէ նկատել, որ հին հայկական նահանգներն ու գավառները, սեսպագիր արձանագրություններում հիշատակվում են ասորեստանյան, խեթական և ուրարտական զավթիչների կողմից դրանք ասպատակելու կամ նվաճելու կապակցությամբ: Իսկ դա նշանակում է, որ հիշյալ ռազմական բախումների հիմքում հին հայկական ցեղերի ու ցեղային միությունների դարավոր անհաշտ պայքարն էր հինարևելյան հզոր տերությունների դեմ՝ իրենց անկախության համար:

Ռազմական այդ սխտեմատիկ բախումների ընթացքում, հին հայկական ցեղերն ու ցեղային միությունները աստիճանաբար բուռն վերելք են ապրում և իրենց հիմնական ախոյանին՝ Բիայնիլի-Ուրարտուին քայլ առ քայլ դուրս մղում Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային տարածքներից:

Այդ պայքարում, անկասկած, հարավում զգալի դեր են խաղացել նաև սկզբում Ասորեստանը, իսկ այնուհետև Բաբելոնիան և Մեդիան (Մարաստանը), ինչպես նաև կիմմերներն և սկյութները: Ի դեպ այն հանգամանքը, որ մասնագիտական գրականության մեջ սովորաբար ուրատացիների գերեզմանափոր են ներկայացվում սոսկ մեդիացիները (մարերը), քաբելացիները, մասամբ էլ սկյութներն ու կիմմերները, ամենևին լիարժեք չի արտահայտում

պատմական իրողությունը: Միանություն կլիներ խորհել, թե Մեդիան (Մարաստանը) և Բաբելոնիան կարող էին կործանել երբեմնի հզորագույն Ուրարտուն և այդ երկիրը սկուտեղի վրա հրամցնել հայերին: Հետևաբար, դժվար չէ կռահել, որ հինարևելյան ուրարտական պետության հիմնական կործանարար ուժերը իրավամբ եղել են տեղի հին հայկական հզորագույն ցեղային միությունները, որոնք, այնուհետև, հենց նույն տարածքի վրա հիմնել են իրենց մնայուն պետականությունը:

Ինչ վերաբերում է ուրարտացիներին, ապա նրանք և՛ ֆիզիկապես և՛ մշակույթով աստիճանաբար լիովին ձուլվել են կազմավորված հայ ժողովրդին: Հրանից հետևում է, որ եթե անցյալի ուրարտացին հայ չէր, ապա ներկայիս հայը նաև ուրարտացի է:

Մի խոսքով, հին հայկական ցեղային միությունների դարավոր պայքարի պատմությունը ասորեստացիների, խեթերի և ուրարտացիների դեմ Հայկական լեռնաշխարհում, փաստորեն, հայ ժողովրդի կազմավորման դարաշրջանի պատմությունն է, ուրարտացիների (և ոչ միայն ուրարտացիների) ըստ ամենայնի հայերի մեջ տարրալուծվելու պատմությունը:

Ընդհանուր առմամբ սրանք են հայ-ասորեստանյան, հայ-խեթական և հայ-ուրարտական տեղանունների ու ցեղանունների ընդհանրությունները և նրանց քողի տակ թաքցված հավաստի պատմական արմատները:

NICOLAY HAROUTHIOUNYAN

ANSIENT ARMENIAN TOPONYMS AND ETHNONYMS IN CUNEIFORM SOURCES AND THEIR HISTORICAL ROOTS

Numerous Armenian-Assyrian, Armenian-Hittite and Armenian-Urartian toponymical and ethnonymical correspondences (e.g. Alzini — A* jnik^c, Diauhi — Tayk^c, Zabaha — * avaxk^c, * upani — Coptk^c, * uluku — * uk etc.) revealed in the cuneiform inscriptions of ancient oriental kings describing their military campaigns to the Armenian highland allows us to assume that we deal with Armenian toponyms and ethnonyms reflected in cuneiform and, hence, the population of these territories was Armenian.

This assumption is corroborated by a number of Akkadian, Hittite and Urartian borrowings in Armenian. It also follows that the main destructive forces that caused the fall of the Urartian kingdom were Armenian tribal unions, the predecessors of the later Armenian state.

In the following centuries the Urartian population assimilated gradually to Armenians, thus contributing to the ethnogenetical process of the Armenian nation.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. М.В.Никольский, Клинообразные надписи Закавказья, Москва, 1986, с. 72.
2. J.Sandalgian, Les inscriptions cuneiformes urartiques, Venise, 1900, p. 415, 428, 446.
3. J.Marquart, Ergänzung nach der Geographie des Pseudo-Moses Chorenazi, Berlin, 1901, s. 168.
4. Н.Я.Марр и И.А.Орбели, Археологическая экспедиция 1916г. в Ван, Петербург, 1922, с. 58–59.
5. Г.А.Капанцян, Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, 1940, с. 44; Գնչվի, Chetvo-Atmeniasa, Эривань, 1931, с. 104.
6. N.Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, p. 155, 199, 201.
7. О.О.Карагезян, Город Кутуме урартских источников, «Պիվիշ-րիփիւրիշիփի հիփիփի», 1974, N. 3, էջ 191–192.
8. Н.В.Арутюнян, Топонимика Урарту, Ереван, 1985, с. 9–10, 62–63, 177–179, 236–237.
9. Н.В.Арутюнян, Бивайили (Урарту), Ереван, 1970, с. 12–17.
10. Т.В.Гамкрелидзе, В.В.Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Ч. I–II, Тбилиси, 1984.

ԱՐԹՈՒՐ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

**ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՔՐԻՍՏՈՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԵՐԿԱԲՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԸՆԴՀԱՆՐԱՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ
ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Քրիստոսաբանությունը յուրաքանչյուր ավանդական եկեղեցու դավանաբանական համակարգի առանցքն է կազմում, ինչը միանգամայն հասկանալի է, հաշվի առնելով քրիստոնեության Աստվածամարդու կրոն լինելու հանգամանքը: Քրիստոսաբանությունը սկսեց զրավել Եկեղեցու հայրերի ուշադրությունը 5-րդ դարում, երբ ի հայտ եկան «հերձվածներ», որոնք, փաստորեն, մերժում էին Բան-Աստծո մարդեղության լիարժեքությունը: Նրանցից առաջինը նեստորականներն էին, ըստ որոնց Աստվածությունը և մարդկությունը ի Քրիստոս բաժանված են: Ուղղության հիմնադիր Նեստորը, ձգտում էր ընդգծել Քրիստոսի Անձի մարդկային կողմը, Նրա մարդկային բնության ինքնուրույնությունն ու ինքնաբավությունը: Ըստ էության, նրա կարծիքով, Բան-Աստված և Հիսուս անունով մարդը երկու առանձին և իրարից անկախ գոյեր էին, որոնք միավորված էին ոչ թե էապես, այլ բարոյապես, ունենալով միասնական կամք, սեր և ներգործություն: Նեստորը չէր զանազանում «բնություն» և «անձ» հասկացությունները, ուստի պնդելով, որ Քրիստոս ուներ 2 բնություն, մա նկատի ուներ, որ ի Քրիստոս պիտի տարբերակել 2 առանձին անձ՝ Աստծո Որդուն և մարդու որդուն: Այդ պատճառով կույս Մարիամին մա հորջորջում էր ոչ թե Աստվածածին, այլ Քրիստոսածին: Այդ հանդուզն «հերձվածը» դատապարտվեց 431թ. Եփեսոսում կայացած 3-րդ տիեզերական ժողովի կողմից: Եկեղեցին մերժեց Քրիստոսի միասնական Անձը բաժանելու բոլոր փորձերը: Սակայն այստեղ թաքնված էր մի մեծ վտանգ: Արդարացիորեն քննադատելով Նեստորի մարդաբանական մաքսիմալիզմը, ռմանք սկսեցին առհա-

սարակ մերժել նրա մարդկային բնությունը, Քրիստոսին համարելով ոչ թե Աստվածամարդ, այլ մարդկային կերպարանը ընդունած Աստված: Այս հայացքները վերջնականապես ձևավորվեցին 5-րդ դարի 40-ական թվականներին, երբ ի հայտ եկավ այդպես կոչված եվտիքականությունը: Եվտիքեանը, (վանահայր էր Եզիպտոսից), համարում էր, որ ի Քրիստոս Աստվածությունը և մարդկությունը որոշակի կերպով միավորված էին, ինչի հետևանքով մարդկությունը լիովին կլանվեց Աստվածության կողմից, լուծվելով նրա մեջ ինչպես մի կաթիլ մեղրը ծովում: Եվտիքեանը համոզված էր, որ Քրիստոսի մարմինը էապես տարբերվում է սովորական մարդկանց մարմնից, քանի որ դա գերբնական, երկնային մարմին է, ունի միայն մեկ՝ աստվածային բնություն: Ըստ այդմ, Նա Աստված է, իսկ մարդ է այնքանով, որքանով Նրա մարմինը նման է սովորական մարդկանց մարմնին: Պարզ է, որ այս հայացքները անընդունելի էին Եկեղեցու համար, քանի որ, փաստորեն, բացասում էին Աստծո մարդեղության իրողությունը, որը քրիստոնեական հայտնության առանցքն էին կազմում: Ուստի զարմանալի չէ, որ արդեն 448 թ. Եվտիքեանը նզովվեց Կ. Պոլսում գումարված եկեղեցական ժողովի կողմից, որը զիջավորում էր Փյաքիանոս պատրիարքը: Եկեղեցին կանգնած էր շատ բարդ ու դժվարին երկընտրանքի առջև: Սի կողմից, Քրիստոսի մարդկային բնության լիարժեքության հաստատումը սպառնում էր խախտել Նրա Անճի միասնությունը, ինչը Աստվածամարդուն պարզապես սրբերից կվերածեր մեծագույնի: Մյուս կողմից, Քրիստոսի աստվածային բնության միասնության ընդգծումը կարող էր հանգեցնել նրա մարդեղենի ժխտմանը, ինչը կհակասեր Ավետարանին, ըստ որի Փրկչի Անճը օժտված էր վառ մարդկային հատկություններով: Սուրբ Գիրքը Քրիստոսին նկարագրում է հավասարապես իբրև և Աստծո և Մարդու Որդի, շեշտելով նրա Անճի միասնությունը: Աստվածաբանական այս բարդ հիմնախնդրի լուծման համար ներկայացվում էին 2 այլընտրանքային քրիստոսաբանական կոնցեպցիաներ:

Առաջինը մշակված էր Կյուրելոս Ալեքսանդրացու կողմից. «Մի բնութիւն Աստուծոյ Բանին մարմնացելոյ» բանաձևի առաջարկով, Կյուրելոսը պնդում էր, որ լույս մի աստվածամարդկային բնություն ունեցող մարմնացյալ Բան Քրիստոս, այլ ոչ թե լույս աստվածակիր մի մարդ (ինչպես կարծում էր Նեստորը), կարող է

մարդկության ճշմարիտ Փրկիչը լինել: Կյուրեղի համար նեստորականության մեջ անընդունելի էր հենց մի Քրիստոսի երկվեղկումը, քանզի դա հավասարազոր էր նրա մարդկության աստվածացման ժխտմանը, ինչը բացառում էր յուրաքանչյուր քրիստոնյայի աստվածացման հնարավորությունը: Նրա համար Քրիստոս ոչ թե սոսկ աստվածակիր էր, այլ մարդացած Աստված և Բան-Աստված ոչ թե զգեցավ, այլ եղավ մարմին, ուստի ի Քրիստոս առկա է անձի և բնության կատարյալ միություն: Մակայն ս. Կյուրեղը միաժամանակ պնդում էր, որ Քրիստոսի աստվածությունը և մարդկությունը անփոփոխ են ե անշփոթ: Նա կարողացավ պահպանել և Քրիստոսի բնության միությունը, և Նրա մարդկության լիարժեքությունը, դրա շնորհիվ հեքքելով ինչպես Նեստորի, այնպես էլ Եվտիքեսի «հերձվածները»:

Երկրորդ կոնցեպցիայի հեղինակը Հռոմի պապ Լևոն Ա-ն էր, որի կարծիքով, Քրիստոս ուներ 2 բնություն: Բնությունների տարբերակումը նրա համար սկզբունքային ճշանակության էին, քանզի Քրիստոսի մի բնության գաղափարը նրա կարծիքով հավասարազոր էր եվտիքականությանը: Դրա հետ մեկտեղ, նրա համար ընդունելի չէր նաև նեստորականությունը, ուստի Լևոն Ա-ն պնդում էր, որ Քրիստոսի 2 բնությունների միությունը պահպանվում է Նրա Անձի միության շնորհիվ: 451 թ. Քաղկեդոնում կայացած 4-րդ տիեզերական ժողովի կողմից ընդունվեց նոր քրիստոսաբանական դավանանք, որի իրական հեղինակը Լևոն Ա պապն էր: Քաղկեդոնում ընդունված համապատասխան որոշման բնագիծը հետևյալն էր.

“Աղո, հետևելով սուրբ Հայրերին, բոլորս միաձայն վարդապետում ենք, որ այնտի դավանել միևնույն Որդուն, Տեր մեր Հիստա Քրիստոսին, որ կատարյալ է ըստ աստվածության, կատարյալ է ըստ մարդկության, ճշմարիտ Աստծուն, ճշմարիտ մարդուն, միևնույն, բանական հոգուց և մարմնից, Հորն էակից ըստ Աստվածության, և մեզ էակից ըստ մարդկության, ամեն ինչով մեզ նման, բացի մեղքից, դարերից առաջ ծնված Հորից ըստ Աստվածության, իսկ վերջին օրերին մեզ և մեր փրկության համար՝ Կույս Մարիամ Աստվածածնից ըստ մարդկության, միևնույն Քրիստոսին, Տիրոջ Որդուն, Միածամին, անշփոթ, անփոփոխ, անբաժան, անմեկն երկու բնություններում ճանաչվող, այնպես որ միությունը, բնավ չխախտելով բնությունների տարբերությունը, էլ ավելի է

պահպանում յուրաքանչյուր բնության հատկությունը, որոնք, միանալով, դառնում են մի Անձ, Որը չի տրոհվում կամ բաժանվում երկու Անձների, այլ միևնույն Որդուն, Միածնին, Բան-Աստծուն, Տեր Հիսուս Զրիստոսին՝¹

Քաղկեդոնի ժողովի երկարնակ քրիստոսաբանությունը տիեզերական եկեղեցու պատմության մեջ խիստ բացասական դեր է խաղացել, դառնալով մրա առաջին պատակտման պատճառը: Նրա որոշումները մերժեցին մի շարք արևելյան եկեղեցիներ, այդ թվում նաև Հայոց եկեղեցին, որը չընդունեց Քաղկեդոնի ժողովը, վերջինիս քրիստոսաբանությունը համարելով նետորակա-նության մի տարբերակ: Հենց այդ պատճառով 554 թ. Գլինոն կայացած ժողովում Հայոց եկեղեցին պաշտոնապես անջատվեց բյուզանդական երկարնակ եկեղեցուց, հավատարիմ մնալով ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացու միարնակ քրիստոսաբանության դրույթներին: Իր հերթին, բյուզանդական եկեղեցին (իսկ հետագայում նաև այլ երկարնակ եկեղեցիները) մեղադրում էին հայերին որպես Եվտիքեսի կողմնակից, որի հիման վրա, չէին ճանաչում Հայոց եկեղեցու ուղղափառությունը: Սույն ուսումնասիրության մեջ փորձ է արված ապացուցելու, որ Հայոց եկեղեցու դավանանքը որևէ ընդհանրություն չունի եվտիքականության հետ, ուստի մրա ուղղափառության վերաբերյալ բոլոր կասկածները միանգամայն անհիմն են: Հայոց եկեղեցու քրիստոսաբանությունը վերլուծելիս, մենք հիմնվելու ենք 726 թ. Մանզլիկերտում կայացած ժողովի 10 նգովքների վրա, որոնց մեջ հայերի դավանանքը շարադրված է չափազանց հստակ և առավել ամբողջական կերպով:

Ա.Եթե որ ոչ խոստովանի զՍուրբ Երրորդություն մի բնութիւն եւ մի Աստվածութիւն, յԵրիս դէմս եւ յԵրիս Անձնատրութիւնս կատարեալս հասասարս, նգովեալ եղիցի:²

Այս դրույթի իմաստը պարզ է: Աստվածամարդու գաղափարը իմաստ իմաստավորվում է այն դեպքում, եթե Հիսուսի մարդկային բնության հետ միացած Բանը ճանաչվում է որպես Աստված: Դա հնարավոր է միայն այն պայմանում, երբ Աստված ոչ թե պարզապես Մի է, ինչպես համարում են հրեաներն ու մահմեդականները, այլ Երրորդություն է, որի Անձերը համագո են և կատարելությամբ հավասար: Որդին, Հոր նման, ճշմարիտ Աստված է, և ունի աստվածային բոլոր հատկությունները: Թեև Հայրը Որդու ծնունդի պատճառն է, այդ ծնունդը բնավ չի կարելի Հոր կամային

գործունեության հետևանքը համարել: Որդին անճանաչելիորեն և անհրաժեշտաբար ծնվում է Հորից աստվածային բնության անդրանցական խորքում: Ս.Երրորդության Աճճերի համագոյության դավանանքը ընդհանուր է միաբնակների և երկաբնակների համար, և այս հարցում նրանց միջև առկա է կատարյալ համաձայնություն:

Բ. Եթե որ ոչ խոստովանեցի զԲանն Աստուած մարմնացեալ ի սրբոյ Կուսէն ճշմարտութեամբ, այսինքն՝ զբնութիւնս մեր ամեալ ի նմանէ՝ զհոգի եւ զմարմին եւ զմիտս, առանց ապականութեան, ապիցէ կարծեօք եւ նմանութեամբ երեսալ զՔրիստոս, նզովեալ եղիցի?

Դրույթն ուղղված է ընդդեմ այդպես կոչված երևույթակա-
նության, որի կողմնակիցները համոզված էին, որ Քրիստոսը չու-
ներ ֆիզիկական մարմին: Նրանց կարծիքով, Քրիստոսի մարմինը
լոկ արտաքինապես էր նման մարդկայինի, ըստ էության որևէ ընդ-
հանրություն չունենալով նրա հետ: Դա պատրանքային մի
երևույթ էր, որի միջոցով Քրիստոսի Աճճը իրեն ներկայացնում էր
մարդկանց: Դրանով իսկ փաստորեն ժխտվում էր քրիստոնեու-
թյան համար հիմնական Մատթո մարդկության դավանանքը, ին-
չը բացառում էր նյութի ոգեղենացումը, և մարդու հոգուց և մարմ-
նից կազմված ամբողջական անձնավորության փրկության հնա-
րավորությունը: Երևութականության գաղափարական ջախջախ-
ման գործում նշանակալի դեր է խաղացել կաթողիկոս Հովհան Օձ-
նեցին: Նրա կարծիքով, (որը նաև Հայոց եկեղեցու պաշտոնական
կարծիքն է), երևութականների մոլորության աղբյուրը Քրիստոսի
մի բնության թյուր ըմբռնումն է: Օձնեցին համոզված էր, որ մի
բնությունը չի նշանակում ոչ աստվածության և մարդկության նույ-
նացում ի Քրիստոս, ոչ էլ նրանց շփոթում և կամ բաժանում: Աստ-
ծո և մարդու միությունը Քրիստոսի մեջ ունի լիովին անճանաչի և
խորհրդավոր բնույթ, դա նույնություն է տարբերության մեջ, և
տարբերություն՝ նույնության մեջ, որի վերաբերյալ նա ասում էր.
«Քանզի առ այս՝ ամենայն քրիստոսասիրաց լուսաւորեալ են
մտաց աչք. զի ոչ է մի բնութիւն մարմնոյն եւ ըստ նոյնու-
թեան բնութեան. զի ոչ մարդկային երկրորին եւ ոչ՝ աստուածային:
Ոչ մարմինն յերկնից իջեալ՝ ըստ առաջին Եւտիքեայ բաջաղա-
նացն, եւ ոչ Աստուածն Բան ի Մարիամայ առեալ սկիզբն, որպէս
Փոտիմոսի թուեցաւ ասել, այլ Բանն անեղձ յանեղազունէն իջեալ

Հօրե, մարմին ստացական յարգանդէ կունին զգեցա»:⁴ Այսպիսով, ըստ Հայոց եկեղեցու վարդապետության, Քրիստոս ուներ իսկական մարդկային մարմին, ուստի այն ոչ մի դեպքում չի կարելի պատրանքային երևոյթ համարել: Այս հարցում հայերի և երկաբնակների տեսակետները նույնպես լիովին համընկնում էին, քանզի երկաբնակները, ընդունելով առանձին մարդկային բնության գոյությունը ի Քրիստոս, կտրականապես մերժում էին երևոյթականությունը:

4. Եթէ որ ոչ ասիցէ ի մեղանշական եւ ի մահկանացու մերմէ բնութենէս առնուլ մարմին Բանին Աստուծոյ, այլ յանմեղ, յանմահ եւ յանապական բնութենէն, զոր ունէր նախաստեղծն յառաջ քան զյանցանն, նզովեալ եղիցի:⁵

Սույն նզովքում հատուկ ուշադրության է արժանի «անապական» բառը: Այստեղ քննադատվում է Սևերոս Անտիոքացու այն տեսակետը, համաձայն որի, Հարությունից առաջ Քրիստոսի մարմինը բոլոր մարդկանց մարմինների նման, ապականացու էր: Սևերոսի կարծիքով, Քրիստոսի մարմինն ուներ սովորական մարդկային բնության բոլոր թերությունները, քանզի որ հակառակ դեպքում, Բանը ճշմարտապես մարդեղացած չէր լինի: Ըստ այդմ, Քրիստոսը, իր մարմնական տառապանքները, բոլոր մարդկանց պես, հարկադրաբար էր կրում: Հայոց եկեղեցին մերժեց Սևերոս Անտիոքացու վարդապետությունը, քանզի համարում էր, որ քեւ Քրիստոսի մարմինը ենթակա էր տանջանքների և բռնի մահվան, սակայն ապականացու չէ: (Ապականությունը արամական մեղքի հետևանքով մարդկային բնության մեջ քափանցած քայքայման և մահվան ուժերի ասկայության հոմանիշ էր): Քրիստոս զգեցավ ոչ քեւ նախաստեղծ Ադամի անմեղ բնությունը, այլ մարդու ապականված բնությունը — ինչպես որ այն է: Մարդեղանալով, նա վանեց ապականությունը մարմնից, իսկ տառապում էր Նա ոչ քեւ հարկադրաբար, այլ կամովին: Կոմիտաս կաթողիկոսի խոսքերով. «Որքին Աստուծոյ կամօք Հօր եւ Սրբոյ Հօգոյն, վասն մեր եւ վասն մերոյ փրկութեան խոնարհեցոյց զերկինս եւ էջ յարգանդ Կուսին, եւ էառ մարմին ի Մարիամայ սրբոյ Կուսէն Աստուածածնէն եւ միացոյց զանմեղն ընդ մեռտն. եւ զապականացուն ընդ անմահ Աստուածութեան Իւրոյ, յառնեաց եւ միացոյց եւ արար անապական...»: ⁶ Երկաբնակների դիրքորոշումը այդ հարցում հետևյալն էր.

Մի դեպքում, Քրիստոսի մարմնի անապականության գաղափարը առնչվում էր հայտնի միաբնակ Հովհաննոս Հալիկաոնացու անվան հետ, ուստի և պաշտոնապես անընդունելի էր նրանց համար: Մակայն, նույն ժամանակ նրանք նույնպես համարում էին, որ Քրիստոսի մարդկությունը անմեղ էր և անապական: Մաքսիմոս Խոստովանողի խոսքերով. «Նրա մարդկությունը, որն ասպականացու էր ըստ տեղիության, անապական էր... ըստ Իր Աստվածային բնության»:⁷ Այսինքն, մարդեղության պահից ի վեր, մարդկությունն ի Քրիստոս համակված էր Աստվածային բնության ներգործություններով, ռատի ի սկզբանե աստվածացած էր: Դա վկայում է այն մասին, որ այս հարցում նույնպես Հայոց եկեղեցու և երկաբնակների միջև որևէ սկզբունքային դավանական հակասություններ գոյություն չունեին:

7. Եթե որ ոչ խոստովանեսցի զմարմնացեալ Բանն Աստուած մի բնութիւն ըստ անճառ միաւորութեանն, որ յԱստուածութեանն որ յԱստուածութենէն եւ ի մարդկութենէս, այլ է կամ ըստ բնութեան մի բնութիւն եւ կամ եթէ ըստ շփոթութեան եւ ըստ փոփոխման մի բնութիւն, նզովեալ եղիցի»⁸

Նզովքը ուղղված է Եվտիմեսի միաբնակության դեմ, համաձայն որի, Քրիստոսի մի բնությունը նրա Աստվածությունն էր: Հայոց եկեղեցու քրիստոսաբանությունը կտրականապես մերժում էր նման միաբնակությունը, քանզի հայերի կողմից ընդունված Կյուրեղ Ալեքսանդրացու քրիստոսաբանությունը իր մեջ պարունակում էր Քրիստոսի մարդկության ամբողջականության և լիարժեքության գաղափարը: Կյուրեղը բացատրում էր նաև ի Քրիստոս Աստվածության և մարդկության շփոթության և փոփոխման հնարավորությունը, մինչդեռ Եվտիմեսը կարծում էր, որ եթե անգամ Քրիստոսի մեջ առկա է մարդկությունը, ապա Աստվածությունը կլանել է այն, ինչպես օվկիանոսը կլանում է կաթիլը: Եվտիմեսի և նրա հետևորդների համար Քրիստոս Աստված է, իսկ մարդկությունը Նրա մեջ լոկ պատրական մի երևույթ էր: Հայոց եկեղեցու քրիստոսաբանության հետ այս ամենը որևէ առնչություն չունեին: Եթե մենք բաղդատենք այս դրույթը երկաբնակների քրիստոսաբանության հետ, ապա դժվար չէ նկատել դրանց զարմանալի նմանությունը: Երկաբնակները, հայերի նման, անվերապահորեն մերժում են Եվտիմեսի հերձվածը: Քաղկեդոնի ժողովի դավանանքը պահանջում էր հավատալ երկու անշվտք բնությունների՝ Որդի

Աստծո Անճի մեջ միավորված լինելուն: Փաստորեն, այս հարցում ևս Հայոց եկեղեցու և երկաբնակների միջև եական տարբերություններ չկան:

*Ե. Եթե որ ոչ խոստովանեսցի զմի եւ զնոյն Աստուած եւ մարդ միանգամայն, այլ զայլ ոմն Աստուած ասիցէ եւ զայլ ոմն՝ մարդ, նզովեալ եղիցի:*⁹

Նզովքն ուղղված էր նեստորականության դեմ, քանզի այն համարում էր, որ ի Քրիստոս կային երկու անձ և երկու բնություն, ուստի Աստծո Որդու և Մարդու Որդու միջև կար լուրջ բարոյական, բայց ոչ եական կապ: Եվ Հայոց եկեղեցին, և երկաբնակները հավասարապես մերժում են նեստորականությունը, քանի որ նրանց համար Քրիստոսի Անճը մի է և անբաժանելի:

*Չ. Եթե որ ասիցէ զմարմինն Քրիստոսի անապական ի ծննդննէն, որ ի Կուսէն, մինչեւ ցյալիտեան, ոչ ըստ բնութեան, այլ՝ ըստ անճատ միատրութեան, այլ՝ մինրեւ ցյարութիւնն ապականացու եւ անփառատոր եւ անկատար եւ ապա յետ յարութեանն ասիցէ եղեւ անապական եւ փառատոր եւ կատարեալ, նզովեալ եղիցի:*¹⁰

Այս նզովքը Սևերոս Անտիոքացու վարդապետության դեմ էր, համաձայն որի Քրիստոսի մարմինը Ծնունդից մինչև Հարություն անկատար էր և ապականացու, և միայն Հարությունից հետո դարձավ փառավոր և աստվածացած: Այս կետում Հայոց եկեղեցու և երկաբնակների միջև գոյություն ունի կատարյալ համաձայնություն, քանի որ երկաբնակները նույնպես նզովել են Սեվերոս Անտիոքացուն և մերժել նրա վարդապետությունը Քրիստոսի մարմնի ապականության մասին:

*Ը. Եթե որ ոչ ասիցէ զմարմինն տէրունական չարչարելի եւ մահկնացու ըստ բնութեան եւ անչարչարելի եւ անմահ ըստ Աստուածութեանն՝ Բանն միատրութեան, այլ ասիցէ ըստ բնութեան անչարչարելի եւ անմահ եւ կամ ըստ անճատ միատրութեան չարչարելի եւ մահկնացու, նզովեալ եղիցի:*¹¹

Սույն նզովքը ուղղված էր եվտիքանության և նեստորականության դեմ: Քրիստոսի մարմինը իր բնությամբ, բոլոր մարդկանց մարմնի նման, ենթակա էր տառապանքների և մահվան: Դա մի կողմից, բացառում էր Քրիստոսին միայն Աստված համարելու բոլոր փորձերը, իսկ մյուս կողմից՝ հաստատում մարդկութեան:

յան աստվածացումն ի Քրիստոս, ինչի դրսևորումն էր Նրա մարմնի անապականությունը:

*Ը.Եթե որ ոչ ասիցէ գՔրիստոս մարմնով կրեալ զամենայն կիրս մարդկայինս, առանց մեղաց, այլ ըստ Աստուածութեանն զՆա անկեալ ընդ կրիս, եւ կամ անհաղորդ լեալ զՆա մարդկային կրից ըստ տնօրէնութեանն, նզովեալ եղիցի:*¹²

Նզովքով ընդզօվում էր, որ Քրիստոս խաչի վրա տառապանքներ էր կրում ոչ թե ըստ բնական անհրաժեշտության, այլ կամովին, հանուն այդպես կոչված «տնօրհնության»: Այս կարևոր աստվածաբանական եզրը պատկանում էր Պողոս առաքյալին, (Եփ.3,9) և ճշանակում էր, որ Բան–Աստծո նախախնամական մարդեղությունը և նրա կամավոր տառապանքներն ու խաչելությունը հանուն մարդկանց մեղքերի քավության: Երկաբնակները այս հարցում նույն կարծիքի էին: Ըստ Հովհան Դամասկացու. «Դա ոչ թե բնության գործ է, այլ տնօրհնական էջք, կամքի գործ, աստվածային սիրո գաղտնիք»:¹³

*Թ.Եթե որ ոչ խոստովանեսցի գՔրիստոս յետ անճառ տնօրէնութեանն հաւասար Հօր եւ Հոգւոյն՝ Աստուած ճշմարիտ, նոյնպէս կատարեալ եւ ճշմարիտ մարդ՝ հաւասար մօր եւ մեզ, բաց ի մեղաց, նզովեալ եղիցի:*¹⁴

Սույն նզովքով վերստին հաստատվում էր Քրիստոսի աստվածամարդկային բնությունը, դատապարտվելով բոլոր նրանց, ովքեր համարում էին, որ Քրիստոս ուներ միայն մեկ աստվածային բնություն: Սակայն հարկ է ճշել, որ Հայոց եկեղեցին և երկաբնակները տարբեր կերպ էին ըմբռնում Քրիստոսի կատարյալ մարդկության բնույթը: Ինչպէս գրում է անվանի օրթոդոքս–աստվածաբան Վ.Ն. Լոսսկին «Քրիստոս ունի երկու կամք, երկու բանականություն, գործողության երկու կերպ, սակայն նրանք միշտ միավորված են մի Անճի մեջ»:¹⁵ Այսինքն, Քրիստոս չունի մարդկային անձ, և նրա մարդկությունը չունի մարդկային կենտրոն, քանզի Նրա միակ Անձը աստվածային Բանն է: Հայ աստվածաբանները մերժում էին ի Քրիստոս մարդկային բնության գոյության հնարավորությունը, եթե Նա զուրկ լիներ համապատասխան մարդկային անձից, քանզի որ այդ դեպքում նրա մարդեղությունը լիարժեք չէր լինի: Խոսքովիկ Թարգմանչի խոսքերով. «Ոչ բնութիւն անգոյ եւ անդէմ զմարդկայինս ընկալեալ Բանն Աստուծոյ, այլ յաւետ թէ ի հասարակական մարդկային բնութենէս առնձնա-

կի միացոյց Իւր մարմին անձամբ բանականաւ եւ նովին մարմնով յաղթեաց մեղաց, մահու, դժոխաց եւ ապականութեան»:¹⁶ Ինչպես արդարացիորեն նշում է տ. Մեսրոպ քահանա Արամյանը. «Բանն-Աստված սուրբ Կոյսից վերցնում է անձնավոր եւ դիմավոր բնութիւնը, և ինչպես խոստովանում ենք մի աստվածամարդկային բնութիւն, այնպես էլ՝ մի աստվածամարդկային անձ և դեմք»:¹⁷

Ժ. Եթէ որ ոչ խոստովանեցի անապականաբար կրեալ Քրիստոսի զամենայն կիրս մարդկայինս կամաւ, այլ ապականութեամբ ասեն Նձա զայստիկ եւ կամ եթէ զայն Ինքն զկիրս ապականութիւն դնեն Նձա, եւ ոչ խոստովանին ըստ առաքելոցն եւ մարգարէից եւ ոտորսպիսա վարդապետաց խոստովանութեանն, նզովեալ եղիցի.¹⁸

Սույնը շարունակում է վեցերորդի թեման, նույնպես ուղղված լինելով Սևերոս Անտիոքացու վարդապետության դեմ:

Ընդհանրացնելով վերոհիշյալ դրույթները կարող ենք նշել, որ Քաղկեդոնի ժողովից ի վեր դարերի ընթացքում Հայոց եկեղեցու և երկաբնակների միջև ամկա էին շատ սուր և անհաշտ հակասություններ, կապված քրիստոսաբանական դավանանքի տարբեր ըմբռնումների հետ: Սակայն երկու կողմերի դավանական բանաձևերի անաչառ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նրանց ընդհանրությունները չափազանց մեծ են, իսկ տարբերությունները աննշան, ինչը և վկայում է դավանաբանական պայքարի ոչ այնքան կրոնական, որքան քաղաքական պատճառների մասին:

Արդի ժամանակաշրջանում, երբ լայնորեն ծավալվում է քրիստոնեական եկեղեցիների վերամիավորման էկոմենիկ շարժումը, աստվածաբանական մտքի հուշարձանների ուսումնասիրումն ու համեմատական վերլուծությունը կարող է մեծապես նպաստել եկեղեցիների միջև տակավին ամկա տարածայնությունների հաղթահարմանն ու վերացմանը:

ARTHUR MATEVOSYAN

THE CHRYSTOLOGY OF THE ARMENIAN CHURCH
AND THE DIOPHYSITISM: SIMILARITIES AND DISTINCTIONS

The relations between the Armenian Church and diophysite Churches during the centuries were highly tense on account of various understanding of the

christological dogma. The Armenian church has not accepted the dogma of two natures in Christ, adopted by 4th ecumenical council in Chalcedon. Armenians supposed, that this doctrine is no more than a sort of the nestorian christology, that was already condemned by Church. In turn, this position of the Armenian Church gave an occasion to suspect it in falling into the eutychian heresy, that denied the existence of the genuine human nature in Christ. However unbiased analysis of the dogmatic documents shows the groundlessness of mutual suspicions of both parts, as the similarities of their christological formulae are very essential, whereas the distinctions are insignificant. Hence one can contend, that the mutual irreconcilability of the Armenian Church and diophysite Churches was not caused by the essential differences in understanding of the christological dogma, and depended on political factors. In our time, when there is a world-wide ecumenical movement for reunion of the christian Churches, the impartial and objective scientific analysis of the christological doctrines of various Churches can assist their mutual understanding.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Мистическое богословие. Киев 1991. с.319.
2. Տես Մարտի քահանա Արամյան, Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանական մտքի պրվազներ (1-2 դ.դ.): Գանձասար, Բ. Երևան 1992, էջ 119:
3. Աճղ.
4. Աճղ, էջ 115:
5. Աճղ, էջ 119:
6. Աճղ, էջ 108:
7. Տես. Мистическое..., с. 322.
8. Տես Մարտի քահանա Արամյան, Նշվ. աշխ.:
9. Աճղ.
10. Աճղ, էջ 119-120:
11. Աճղ, էջ 120:
12. Աճղ.
13. Տես. Мистическое..., 1991, с.185.
14. Տես Մարտի քահանա Արամյան, Նշվ. աշխ., էջ 120:
15. Տես. Мистическое..., с. 319.
16. Տես Մարտի քահանա Արամյան, Նշվ. աշխ.:
17. Աճղ, էջ 103:
18. Աճղ, էջ 120:

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ԿԻՐԱՌՎԱԾ ԳՐԱՅԻՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԸ Զ.Ա. 12-7-ԴԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ:
ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ (ԶԻԱՅՆԻԼԻ,
ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ԱՐԱՐԱՏ) ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱՅԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Գրային համակարգերի ուսումնասիրության ասպարեզում վաղուց հայտնի իրողություններից մեկը, գրի ու պետականության փոխկապակցվածությունն է: Այդ կապի դրսևորման չավագանց ուղագրավ և ռազմապիսի օրինակներով հարուստ է համաշխարհային պատմությունը:¹ Պետականության և գրային մշակույթի փոխադարձ կապի հետաքրքիր օրինակներ ենք հանդիպում հատկապես Հայկական լեոնաշխարհի Զ.ա. 12-7-րդ դարերի պատմության ուսումնասիրության ընթացքում, որոնք համիրավի անուշադրության են մատնվել:

Ինքնին ուղագրավ է, որ նշված ժամանակաշրջանում Հայկական լեոնաշխարհում կիրառվում էին հինգ գրային համակարգեր և, ցավոք, այդ կարևոր երևույթը հավուր պատշաճի դեռևս չի գնահատվել: Համառոտակի ներկայացնելով այդ համակարգերը, մեր կողմից փորձ է արվել դրանց կիրառությունը դիտարկել պետականություն-գրային մշակույթ համատեքստում:

Սկսած Զ.ա. 3-րդ հազարամյակից՝ Հայկական լեոնաշխարհի հատկապես արևելյան շրջաններում կիրառվում է Հայաստանի գծային գիրը, որի ակունքներն ակնհայտորեն Հայաստանի ժայռապատկերներն են: Բնիկ տեղական ծագում ունեցող գրային այս համակարգը կիրառվում է Հայկական լեոնաշխարհի արևելյան շրջաններում՝ մինչև Վանի թագավորության իշխանության տարածումը և ապա դուրս մղվում նշված թագավորության գրային համակարգերի կողմից:² Այս գրային համակարգով ար-

ված հայտնի արձանագրություններ են Հայաստանի տասից ավելի հնավայրերից (Վան, Ելենոդորֆ, Խոջալու, Արմավիր, Յուլիերտ, Քուչակ, Թոնդր, Յանդղ-Քեփե):³ Հուրջ 300 արձանագրություն): Նախնական հաշվարկով կարելի է ասել, որ գործածված նշանների թիվը անցնում է 400-ից, տեքստերը գրված են խառը, անհասկանալի ուղղություններով և գիրը իր ամբողջությամբ մեջ մնում է դեռևս անվերծանելի: Նշենք նաև, որ ծագելով ժայռագրությունից՝ այս գրերի մի մասը իրենից ներկայացնում է ժայռապատկերների պարզեցված գծապատկերներ և միջանկյալ դիրք է գրավում ժայռագրության և Վանի թագավորության (ուրարտական) մեհենագրերի միջև: Ք.ա. 12-8-րդ դարերում լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ Եփրատի ավազանում գործածվում են խեթա-լուվիական հիերոգլիֆները, որոնց կիրառությունը սկզբնավորվել է Ք.ա. 16-րդ դարից Խեթական տերության սահմաններում: Այստեղ խեթական հիերոգլիֆները կիրառվել են սեպագրին զուգահեռ, ընդ որում սեպագիրն օգտագործել է առօրյա գրությունների համար, հիերոգլիֆները՝ կոթողային արձանագրություններում: Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆների ծագման վերաբերյալ գիտնականների մեջ ընդհանուր ճանաչում գտած կարծիք դեռևս չկա և առավել տարածված մի տեսակետի համաձայն՝ խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներն առաջացել են կրետական պատկերային գրից, որն իր հերթին մեծ ազդեցություն է կրել եգիպտական հիերոգլիֆիկայից: Ըստ մեկ այլ տեսակետի՝ խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներն առաջացել են տեղական՝ փոքրասիական պատկերագրության հիման վրա, որի ծագումը ենթադրաբար թվագրվում է Ք. ա. 3-րդ հազարամյակի վերջով կամ երկրորդի սկզբով:

Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներով լուվիերեն արձանագրությունները տարածված են Փոքր Ասիայում, Հայկական լեռնաշխարհում դրանք կիրառվել են Մելիդ (ժամանակակից Մալաթիա) և Կարքեմիշ թագավորությունների տարածքում: Մելիդը, ամենայն հավանականությամբ, մասն է կազմել Թեգարամա-Թոգարամա-Թորգոմա տուն թագավորության: Մելիդի և Կարքեմիշի բնագրերը թվագրվում են հետխեթական շրջանով՝ Ք. ա. 12-8-րդ դարերով և առաջին արձանագրությունները նոր ժամանակներում հայտնի են դարձել 19-րդ դարի երկրորդ կեսին:

Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆային համակարգը բաղկացած է եղել շուրջ 500 նշաններից, որոնցից հնչյունային արժեքով կիրառվել են շուրջ 70-ը: Գրության ուղղությունը եղել է բուսորո-ֆեղոն (որպես օրինակափոխություն, տեքստերը սկսվում են աջից և ամեն հաջորդ տողում գրվում էր նախորդի հակառակ ուղղությամբ): Լայնորեն կիրառվում էր ակրոֆոնիայի (սկզբնահնչման) սկզբունքը, որի համաձայն գաղափարագրերը հնչյունային գրության պարագայում արտահայտում էին բառի սկզբնամասը: Շատ տարածված էր նաև «հնչյունային կոմպլիմենտի» երևույթը, որը կոչված է ճշգրտելու, քե տվյալ նշանը հատկապես իր որ իմաստով է գործածված: Հայտնի են երեք ձայնավորներ՝ ա, ի, ու: Առավել տարածված են բաց վանկերը՝ բաղաձայն-ձայնավոր կառուցվածքով, համոդիպում են նաև եռահնչյուն փակ վանկեր: Արձանագրություններում տարբերակվում են գրության երկու ոճեր՝ մոնոմենտալ և արագագիր (գծային):⁴ Այսօրինակ պայմաններում, երբ լեռնաշխարհի արևելքում գործածական էին Հայաստանի գծային գրերն, իսկ արևմուտքում՝ խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկան, Հայկական լեռնաշխարհի հարավում աստիճանաբար հզորանում է Վանի (Նախի, Բիայնի) քաղաքությունը: Վերջինս, հին աշխարհի այն սակավաթիվ երկրներից էր, ուր երեք դար շարունակ կողք-կողքի կիրառվել են երեք գրային համակարգեր՝ տեղական մեհենագրություն, ասորեստանյան և տեղական (ուրարտական) սեպագիր համակարգեր:

Վանի քաղաքության մեհենագրությունը ունի հետևյալ բնութագիրը. գրային նշանների թիվը անցնում է 300-ից, բնագրերը (որոնք մեհենաշանների հետ միասին կազմում են շուրջ 1350 միավոր) գրված են երկու ուղղությամբ՝ աջից ձախ, ձախից աջ: Գործածվել են օժանդակ նշաններ, իսկ գրային համակարգը ունեւր բառա-վանկային բնույթ, որտեղ կիրառվում էին նաև ֆլանշաններ՝ իրենց արտաքին տեսքով տարբերվելով հինարևելյան բոլոր գրային համակարգերի ֆլանշաններից և հաստատապես ծագելով Հայկական լեռնաշխարհի ժայռագրությունից (մեկնաբանվում են 11 ֆլանշան):

Բիայնական հիերոգլիֆիկայի վերծանության բանալին գտնվեց միայն 1995 թվականին, որի արդյունքում ընթերցվեցին երեք հատուկ անուններ՝ գրված տասնմեկ վանկանշանով, ինչպես նաև շուրջ հինգ տասնյակ գաղափարանշան-մեհենագրեր (շուրջ

60 հիերոգլիֆ): Մեհենագրության վերծանման արդյունքներից ելնելով (ակրոֆոնիայի սկզբունք) կարելի է հանգել նախնական այն եզրակացության, որ ուրարտական մեհենագրության լեզուն եղել է հնագույն հայերենը:⁵

Սարգուրի Առաջին արքայի օրոք (840–825թթ) արքունիքի կողմից գործածվում է ասուրա-բաբելական սեպագիրը, որով և գրի է առնվել Վանի (Տուշպայի) հիմնադրման մասին վկայող արձանագրությունը (մի քանի օրինակով): Հետագայում ասուրա-բաբելական սեպագիրը կիրառվում է միայն նրա որոշ հաջորդների երկլեզու արձանագրություններում, ընդ որում, միայն Ուրմիտ լճից հարավ-արևմուտք ընկած շրջանում (Թավանաբար, Արդինի-Մուսասիրի տարածքում):⁶ Սարգուրի Ա-ին հաջորդած Իշպուհինի արքայի օրոք, Վանի թագավորությունում ասուրա-բաբելական սեպագրության բարեփոխմամբ ստեղծվեց տեղական սեպագիրը և բարեփոխումը, մինչ օրս, հավուր պատշաճի չի գնահատվել: Շուրջ 600 նշաններից բաղկացած ասուրա-բաբելական սեպագիրը, որը նշանների բազմիմաստության շնորհիվ արտահայտել է շուրջ 3000 վանկ, բարեփոխման ենթարկվելով, վերածվեց շուրջ 230 նշանից բաղկացած 300 վանկ արտահայտող համակարգի: Մոտ տասն անգամ կատարելագործմամբ բարեփոխումն իր բարդությամբ, ըստ էության, նույնն էր, ինչ նոր գրային համակարգ ստեղծելը: Յուրահատուկ էր նաև սեպանշանների արտաքին տեսքը: Եթե միջագետքյան սեպերը արտաքին տեսքով նման էին մեխերի, ապա ուրարտականը՝ եռանկյունիներ էին: Եթե ասորեստանյան գծիկները հատվում էին, ապա ուրարտականում՝ շարունակվող գծիկի փոխարեն դրվում էր նոր սեպ: Մեզ են հասել ավելի քան 600 ուրարտական սեպագիր արձանագրություններ, որոնց գրության ուղղությունը եղել է ձախից աջ: Դրանցում չի թույլատրվել տողադարձը. բառը, քերևս, որպես սրբազան հասկացություն, չէր կարելի մասնատել: Լայնորեն կիրառվել են քվանշանները:⁷

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ բիանական սեպագրությունը (զոնե արագագիր տարբերակը, որով գրվել է կավե սալիկների վրա) պետք է ստեղծված լինեին դեռևս Ք.ա. 14–13-րդ դարերում՝ ծագելով Միտանիի ու Խեթական տեղության գրչության դարձումներից:⁸

* * *

Ինչպիսի՞ պետական քաղաքականություն էին վարում Վանի տիրակալները զրի հարցում:

Սարգուսի Ա-ի կողմից մայրաքաղաք Տուշպայի հիմնադրումը գրով հիշատակելի դարձնելուց հետո այդ բնագավառում նրանց առաջին ձեռնարկումը կարելի է համարել Իշպուհնի արքայի օրոք ասուրերենից և միջագետքյան սեպագրից հրաժարումն ու քիսայնական սեպագրի որդեգրումը: Դրանում, ինչպես նկատվել է վաղուց, արտացոլված է Ասորեստանի հետ խորացող հակամարտությունը Առաջավոր Ասիայում գերիշխանության համար մղված պայքարում:⁹

Քիսայնական սեպագրի կիրառումից հետո ասուրերենը կիրառվում է միայն Վանի արքաների երկլեզու արձանագրություններում՝ քիսայնական բնագրերը թարգմանելու համար: Ընդ որում, մեզ հասած երկու երկլեզու արձանագրությունները (Իշպուհնի ու Մենուայի թողած Քելիշինի և Ռուսա Ա-ի Թովուզակայի) գտնվել են Ուրմիո լճի հարավ-արևմտյան շրջանից, ուր, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է Վանի տերության գերագույն աստված Խալդիի պաշտամունքային գլխավոր կենտրոնը՝ Արդինի-Մուսասիլը: Հետաքրքրության է արժանի մեզ հասած Արդինի-Մուսասիլի արքա Ուրզանայի կնիքը՝ ասուրերեն գրությամբ,¹⁰ մատնանշում է որ այդ տարածքում ընդունված է եղել ասուրերեն գրության ավանդույթը: Այն ի հայտ է բերում Վանի տիրակալների գրային քաղաքականության մեկ այլ հատկանշական կողմը՝ գրային ավանդույթի հարգումը հոգևոր կենտրոնում և սեփականի առաջնայնության ընդգծմամբ:

Գրային քաղաքականության մյուս բնորոշ գիծը նվաճված երկրների նկատմամբ Վանի արքաների միևնույն վերաբերմունքն էր, թե արևելքում (Հայաստանի գծային զրի նկատմամբ), թե արևմուտքում (խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի դեպքում): Նվաճված երկրների գրերով կոթողային, արքայական արձանագրություններ չեն կանգնեցվում (հասկանալիորեն՝ կապված տեղի պետական անկախության անկման հետ), սակայն դրանք շարունակվում են կիրառվել կենցաղային ոլորտում: Այդ առումով հետաքրքրական են Արմավիրից¹¹ և Ալթին-թեփն հնավայրից հայտնաբերված գրային հուշարձանները: Ուշագրավ է, որ Ալթին-թեփնում քիսայնական չափի միավորները նշված են խեթա-լուվիա-

կան հիերոգլիֆներով:¹² Այսինքն՝ չկա թշնամական վերաբերմունք նվաճված երկրի գրային մշակույթի նկատմամբ: Ավելին. ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ վերոհիշյալ երկու տարածքներում գործածված գրային համակարգերի հետ քիչամասնական մեհենագրությունն ունի որոշակի փոխառնություններ և կարելի է անգամ խոսել ազդեցությունների մասին:¹³

Անփոփելով, արձանագրենք, որ:

ա) Ք.ա. 12–7–րդ դարերում Հայկական լեռնաշխարհում կիրառվում են հինգ գրային համակարգեր,

բ) Ք.ա. 2–րդ հազարամյակի վերջերին լեռնաշխարհի Հայաստանի արևելքում կիրառվում է դեռևս չվերծանված գծային գիրը, իսկ արևմուտքում՝ խեթա–լուվիական հիերոգլիֆիկան՝ լուվիերեն լեզվով:

գ) Ք.ա. 9–7–րդ դարերում լեռնաշխարհում տարածվում է Վանի թագավորության իշխանությունը, որի ընթացքում գործածվում է ասուրա–բաբելական սեպագիրը՝ ասուրերենով, քիչամասնական սեպագիրը քիչներենով, և տեղական մեհենագրությունը, ամենայն հավանականությամբ, հնագույն հայերենով,

դ) Վանի թագավորության արքաները վարում էին ուշագրավ գրային քաղաքականություն, որի հատկանշական կողմերից էին սեփական գրագրության մեջ թշնամու գրից հրաժարումը, գրային ավանդույթի հարգումը հոգևոր կենտրոնում՝ սեփականի առաջնության ընդգծմամբ, նվաճված և տերությանը միացված երկրներում տեղական գրային մշակույթի նկատմամբ հարգալից, գոնե ոչ–թշնամական վերաբերմունք և այլն:

Նշված ժամանակաշրջանի հարուստ գրավոր մշակույթն իր հետքը թողնեց հայաստանյան իրականության մեջ՝ գրային մտածողության զարգացման առումով, ինչի արձագանքները տեսնում ենք նաև հայոց ոսկեդարյան դպրության քարձր մակարդակում:¹⁴

ARTAK MOVSISYAN

WRITING SYSTEMS USED IN ARMENIAN HIGHLAND DURING THE 12–7 CENTURIES (B.C.). STATE WRITING POLICY OF KINGDOM OF VAN (BIAINILI, URARTU, ARARAT)

During the 12–7(B.C.) centuries in Armenian Highland were used five writing systems: The Liner Script of Armenian, Hittite–Luwian and Urartian hieroglyphic,

Assyro-Babylonian and Urartian cuneiform writing systems. In article are presenting general characteristics, chronologies and areas of using of these writing systems. Author attempts as well in general outlines to show characteristic sides of state writing policy of Kings of Van (Biainili, Urartu, Ararat).

ՄԱՆՈՒԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Պատահական չէ, որ թե՛ հայաստանյան առաջին պետական կազմավորման, թե՛ Հայկական լեռնաշխարհում գրի գործածության մասին առաջին տեղեկությունները վերաբերում են Ք.ա. III հազարամյակի սկզբին (Մովսիսյան Ա.Ե., Հնագույն պետությունը Հայաստանում. Արատտա, Եր., 1992, էջ 60–62):
2. Ա.Ե.Մովսիսյան, Հայաստանի գծային գիրը. «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XVIII, Ե., 1999, էջ 202–210:
3. Այստեղ հաշվի չեն առնված վաղորոնգեդարյան խեցեղենի նշանները, որոնք ուսումնասիրողների կողմից համարվում են գրեր և կամ զարդանախշեր:
4. Laroche E., Les Hieroglyphes Hittites, Paris, 1960; Дунаевская И.М., Язык хеттских иероглифов, М., 1969; Косян А.В., Лувийские царства Малой Азии и прилегающих областей, Ер., 1994, с. 8–15.
5. Մովսիսյան Ա.Ե., Վանի թագավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրությունը, Ե., 1998:
6. Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960, сс. 117–118, 125–131, 323–327.
7. König F.W., Handbuch der chaldischen Inschriften, I–II, Graz, 1955–1957; Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960; Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ер., 2001.
8. Дьяконов И.М., Урартские письма и документы, Л., 1963, с. 18–20.
9. Չափազանց հետաքրքիր երվակական մի ավանդագրույց է պահպանվել հայոց գրերի ստեղծման մասին, որում նշվում է, թե հայերը վտանալուծ հոռմացիներից, որոնցից այլևս որևէ առնչություն չունենալ նրանց հետ և երաժարվեցին նրանց գրերից: Հայոց հոգևորականները երկար աղոթքով խնդրեցին Աստծուն և նրանից ստացան գրեր, որոնցով էլ սկսեցին գրել իրենց հավատի գրքերը (Տե՛ս Տաղավարյան Ն., Օսգումն հայ տառից, Վիեննա, 1885, էջ 37): Այստեղ ևս մենք տեսնում ենք օտար գրավոր լեզվից նրա ստեղծողի հետ թշնամության պատճառով երաժարվելու երևույթը:
10. Shu Thureau-Dangin F., Une relation de la huitieme campagne de Sargon (714 av. J.–C.), Paris, 1912, p. XII; Дьяконов И.М., Ассиро–вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, 2, с. 321; Vanden Berge L., de Meyer L., Urartu. Een vergeten cultuur uit het bergland Armenië, Gent, 1982–1983, p. 223.
11. Արմավիրից հայտնաբերված գրավոր հուշարձաններից զոմե երկուսը, որոնք մենք ևս համարելով բիայնական մեհենագրական մեղրավիել ենք մեր կազմած դիվանի մեջ (Мартиросян А.А., Армянские клинописи, Ер., 1974, с. 126, 171; Մովսիսյան Ա.Ե., Վանի թագավորության..., աղ. X, Armavir–

- 187,193), ավելի մոտ են մախաբիայական գծային գրերին, քան քիայնական մեհենագրերին: Տպավորությունն այնպիսին է, որ քիայնական նվաճումից հետո այնտեղ շարունակվել են կիրառվել մախաբիայական գծային գրերը:
12. Klein J.J., *Urartian hieroglyphic inscriptions from Altintepe, AS, 1974, vol. 24*;
Laroche E., *Les Hieroglyphes d' Altintepe, "Anadolu", vol. 15.*
13. Սովխյան Ա.Ե., Վանի քաղաքապետության..., էջ 54-55; Սովխյան Ա.Ե., Հայաստանի գծային գիրը, էջ 204-208:
14. Սովխյան Ա.Ե., Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրերն ու դարձվածքները որպես ոսկերչարարական գրականության ստեղծման մախաբիայական, «Ոսկերչար» (տարեգիրք), 2000 (հրատ. ընթացքում):

ՊԱՎԵԼ ՉՈՔԱՆՅԱՆ

ՔԱՐՎԱՃԱՌԻ ԷԹՆԻԿ ԴԻՍԱԳԾԻ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՁ

Պատմական Քարվաճառի գավառը Հայաստանի պատմամշակութային հուշարձաններով հարուստ շրջաններից է¹։ Քարվաճառի տարածքը պատմական Հայաստանի թեև համեմատաբար պակաս ուսումնասիրված շրջաններից է, սակայն գրավոր մատենագրության մեջ պահպանված վկայությունները գումարվելով վիճակի արձանագրությունների պարունակած փաստումներին, որոշակի լույս են սփռում տարածքի ինչպես սոցիալ-տնտեսական, մշակութային ու քաղաքական իրադարձությունների ընթացքին, այնպես էլ ամուր կռվաններ են էթնիկական պատմության խնդիրների հետազոտման համար։ Գրավոր սկզբնաղբյուրներում գավառը հիշատակվում է «Վայկ/ունիք», «Շար», «Քարվաճառ» (Քեալբաջար) և այլ անվանումներով¹, որ պայմանավորված է հավանաբար տարբեր պատմական ժամանակաշրջաններում գավառի կյանքում կարևոր դեր ստանձնած նրա կենտրոնատեղիի փոփոխություններով։ Վաղ միջնադարում նրա սահմանը արևմտյան մասում անցնում էր Մևանի ավազանը Տրտուի ակունքներից քաժանող Ռմբոստյան լեռնաշղթայով, հյուսիսային մասում՝ Մոավի լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերով, հարավում՝ Աղահեջքի (Քաշաթաղ, Լաչին) լեռնաշղթայով, իսկ արևելքում ընդգրկում էր Գաղի վանքը, Լեռնաբերդ (Հավթախաղաց) սարն ու Խաթրավանքը (Վաղուհաս գյուղից արևմուտք)։ Գավառի տարածքում էին գտնվում «Բաղանիք արքունականքը», կամ, ինչպես վկայված է սկզբնաղբյուրներում՝ «Վայկունիք ցերմուկք»-ը, որը նույնացվում է հանրահայտ Ջերմուկի (թուրք.՝ Իսթի սու), հետ։ Այս գավառը օտար հարձակումներից Հայաստանի համեմատաբար լավ պաշտպանված միջնագավառներից էր և ամուր հենարան՝ հայոց արևելից կողմերում անկախ իշխանության գոյության

համար: Գավառը, կարևորագույն ռազմավարական դիրք գրավելով շրջակա տարածքների նկատմամբ, իր վրա էր հրավիրել նաև նվաճողների ուշադրությունը և պատահական չէ, որ պատմական ու մշակութային մեծ անցյալ ունեցող այդ տարածքը և, ի վերջո, հայաթափ էր արվել վերջին երկու դարերի ընթացքում:

4-րդ դարում այն գտնվում էր հայոց պետականության ոլորտում և հայոց Արշակ երկրորդ թագավորի դեմ ապստամբած գավառների թվում Փավստոս Բուզանդը հիշում է նաև «ամուր գալառն Արձսիսայ»:

Պսպ թագավորի գահակալման տարիներին սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը դաժան հաշվեհարդար է տեսնում բոլոր ապստամբների հետ և այդ թվում, ինչպես հաղորդում է Փավստոսը, «հարկաներ գերկիրն Արձսիսայ մեծաւ պատերազմաւ, գերէր քազումս ի նոցանէն և զմնացորդացն առնոյր պատանդս և մնացեալսն ի հարկի կացուցանէր»:

Հայոց և Աղվանից թագավորությունների վերացումով և մարզպանությունների ստեղծումով Արցախը ներառվում է Պարսից իշխանությունների կողմից ստեղծված ու ճնշվող Աղվանից մարզպանության մեջ և սկսում կարևոր դեր խաղալ նրա քաղաքական ու մշակութային կյանքում (կրելով հաճախ նաև Աղվանք անվանումը), մնալով սակայն հայկական ու հայաշունչ տարածք:

«Աշխարհացույց»-ի մեջ գավառը հիշատակվում է Մեծ Հայքի տասներորդ նահանգ Արցախի կազմում: «Տասներորդ [աշխարհի] Արցախ յերի կալով Սիւնեաց, ունի գաւառս երկուտասան. զՍեւան Հաքանդ, զՎայկունիս, զԲերդաձոր, զՄեծ-Առանս, զՄեծ-Կուսնս, զՀարճլանս, զՄուխանս, զՊիանս, զՊարսականս, զՔուստի, զՓառնէս, զԿողք, յորում լինի քարախունկ. գայս ամենայն Աղուանք ունին հանեալ ի Հայոց»²:

Արդեն 6-րդ դարի վերջերին, որպես «քաղաքագետ» է հիշատակվում Վայկունիք — Ծարի արևմտյան եզրին գտնվող Սառը: Այն գտնվում էր Դվին-Պարտավ և Նախիջևան-Պարտավ քանուկ ճանապարհին: Ուշագրավ է, որ այդ ուղին էին ընտրել նաև բյուզանդական ու պարսից արքունիքների հետապնդումից խույս տվող հայ նախարարներ Առատ Խորխոռունին և Մամուել Վահևունին իրենց գորքերով³, որոնք «գօրօքն իւրեանց ..զմացին ընդ քաղաքագետն կոչեցեալ Սաւդայ, հասանեին յաշխարհն Աղո-

լանից, ի Հոնս դենս արարեալ, և անցեալ ընդ գետովն որ կոչի Կուր՝ քանակէին առ գետեզերքն»⁵: Այս շրջանից արդեն Վայկունիքը հիշատակվում է որպէս իշխանանիստ կենտրոններից մեկը, որի տերերն էին Գեղամայ գավառը և բռնությամբ գրաված Սահլ Սմբատյանը («որ էր ի տոհմէն Հայկայ՝ տէր Սիւնեաց») և նրա ժառանգները⁶:

9-րդ դարում Գեղամա լճից արևելք ընկած տարածքները եղել են Հայաստանի առավել ապահով վայրերը, որի մասին են վկայում 893թ. գրված հիշատակարանում պատմվող Մաշտոց Եղիվարդեցու համառոտ կենսագրության տողերը. «Մա ի տոհմէ քահանայական, ի գեղջէն Եղեվարդայ, ի ժառանգաց մենաստանաց, որ անուամբ Սրբոյն Թեոդորոսի էր: Եւ ի զարանալ բռնակալութեանն տաճկաց ի վերայ գաւառին, ելեալ հայրն նորա ի տիս մանկութեան, և զնաց պանդխտութեամբ ի գաւառին Մոթից, և անդ կացեալ և ամուսնացեալ, ծնաւ զգեղեցիկ աղաւնին Քրիստոսի, զոր պատմել սկիզբն արարեալ են, հանդերձ եւ այլ եղբարք և քերքք: Ապա ուսուցանելով զորդիսն իւր՝ յարելով յուսումն աստուածային, քանզի և ինքն քահանայ էր: Յետոյ ի վախճանելն նորա յարեցաւ մանուկն Մաշթոց ի կրտսնատրս և աջողեալ նա ի ձեռն կրտսնատրագեցի, որոյ անուն կոչի Թեոդորոս: Վարժեցաւ և հմուտ եղև զբոց սքրոց և նոցին աստուածագեցող զարութեանցն ի կրտսնատանին, որ կոչի Մաթենոցք, ի գաւառին Գեղարքունիք, և ընկալաւ զաստիճան քահանայութեան»⁶: Նույն դարում գավառը հիշատակվում է իշխանանիստ Վայունիք կենտրոնի անունով: Մովսէս Կաղանկատվացին նշում է, որ «Ատրներսեհ շինէ զբերդն Հանդու (Հանդարբերդ-Պ. Չ.) և զապարանս իւր եղեալ ի գիւղն, որ կոչի Վայունիք, ուր և քաղանիք արքունականք են»⁷: Ատրներսեհն ունեցել է երկու որդի՝ Գրիգոր և Ասլուսէք: Այժմյան Սեծ Մագրա գյուղի հին գերեզմանատանը պահպանվել է Ատրներսեհի որդու՝ Գրիգորի, կողմից կանգնեցված քազալտե խաչքար հետևյալ արձանագրությամբ. «ՅԼ (881) թվականութեանս հայոց ես՝ Գրիգոր Ատրներսեհեան Սիւնեաց եւ Աղվանից իշխան կանգնեցի զսուրբ Նշանս ազնական հաւատացեաց, որք երկրպագէք սուրբ խաչիս Քրիստոսի, զիս յաղաքս յիշեսցիք»⁸, որին վերագրվում է նաև Հավթախաղաց բերդի կառուցումը՝ «շինէ զՀաւթախաղացին բերդն և յայն կողմն ձգէ զձեռն իւր իշխանութեանն...»⁹:

Արդեն 11-րդ դարի սկզբից սկզբնաղբյուրներում գավառը սկսում է հիշատակվել «Ծար» անվանումով: 1006թ. Սարգիս Ա Սևանցի կաթողիկոսը սահմանում է Սյունյաց հոգևոր թեմի տիրույթները. «Հատանէ և զսահման Աղուանից Ըռմբի խոռն Ծար գաւառ, Աղահէճ, ընդ որ Աղունոյ գետն հատանէ մինչ ի Քարավազին կամուրջն...»¹⁰: Ըստ ականատես Գրիգոր Մագիստրոսի նկարագրության. «Ասեմ քեզ ի մերում սեփականին իսկ յԱղուանն աշխարհի, յաւանն կոչեցեալ Ծար, եւ ահա ոչ ծերաբանեմ քեզ, մակարուսեալն վաղնջուց զեղեցկուղէչն զի, յորմէ սիւնս ոչ սակաւս՝ հօրս եւ ստուարս ի կոչարանում անդ տեսեալ մեր, և զերանք զերակատարք և երկայնաճիգք՝ որ է վկայարան սրբոյն Յակովբայ: Ամենայն կահք տաճարին զերակալ՝ տախտակք, և խոյակք, և խարիսխք, և զթակաղակք, և զդրունս, և զսեամս հանդերձ բարավորօք, և մերքոյ զատակս կազմեալ ի միոջէ ծառէ յայնմանէ զիտոյն զոլ ասեմ զնա և զայլս ոմանս ի նոյն աշխարհին ընդարձակագոյն սրահք և միջոցք այնմ տաճարի տեսեալ մեր, որ զրեթէ այսպիսի ոչ այլ ուրեք՝ քայց միայն ի թագատրեալ քաղաքին»¹¹:

Վայունիք — Ծարը այնուհետև ընդգրկված ենք տեսնում Խաչենի միասնական իշխանության կազմում: 11-12-րդ դարերում նա դիմագրավում է սելջուկյան արշավանքներին ու Գանձակում հիմնավորված Եղադյան ամիրայության ոտնձգություններին՝ շարունակելով նշանակալի դեր խաղալ հայոց քաղաքական ու մշակութային զարգացման մեջ: Սելջուկների կողմից Գանձակի գրավումից և Եղադյանների իշխանությունը վերացնելուց հետո (1086թ.) քաղաքի կառավարիչ էին նշանակվում սուլթանական արքունիքի անդամները: 12-րդ դարի կեսերին Գանձակում քաղաքագլուխ կարգված Խուսուտուդին ապստամբեց սուլթան Մասուդի դեմ, իսկ ապստամբությունը ճնշելու համար Պարսկաստանից ժամանած Չոլի զորապետը ապստամբների հետ հաշվեհարդար տեսնելուց հետո արշավում է նաև Արցախ, և, ըստ Մխիթար Գոշի վկայության; 1145թ. «էտո զամենայն ամրոցս նոցա, քակեաց եկեղեցիսն և այրեաց զվանորեսայսն, կոտորեաց զազատսն և զերեաց զգորականսն...»¹²:

Ուշագրավ է, որ հաջորդ տարին ևս վերադառնալով Այսրկովկաս, Չոլի ամիրան կրկին արշավում է «ի կողմն Խաչինոյ, Տանձեաց և Աղախայ, քանզի յառաջանում նուազին ոչ մնացին ընդ ձեռամբ նորա դրեակք այնորիկ, զորս էառն, այլ սակաւ ինչ,

մնացելըն յազատացն անտի, որք էին դողեալք յանտառս մայրեաց, առին դարձեալ զբերդ-ամրոցսն իւրեանց և դարձեալ ապստամբութեամբ վարէին ընդ տաճկացն»¹³: Չոլի ամիրապետը փորձում է վրեժխնդիր լինել, սակայն չկարողանալով գրավել ամրոցները, բավարարվում է գավառների ավերումով ու հրկիզմամբ. «զառաքելադիր ովստ սրբութեանն, որ կոչի Դադու վանք», ապա հեռանում է և գնում «յաշխարհն Մարաց»:

Հետաքրքրական մի ավանդություն է պահպանվել Դադի վանքի հիմնադրության վերաբերյալ: Վանական վարդապետի «Այլ բան ասացեալ Վանական վարդապետին» թղթում, որտեղ ասվում է. «Դադիում յեթանասնիցն, որ գնաց հրամանաւ Թադետսի ի Մեծն Հայք և ի կողմանս հիւսիսոյ, և լուեալ զմահն Աբգարու և դարձեալ եմուտ ի Փոքր Միւնիս և կրամատրեալ անդէն ծածկաբար վախճանեցաւ և տեղին շինեցաւ վանք և յանուն նորա կոչեացաւ...»¹⁴:

12-րդ դարի երկրորդ կեսին Ծար գավառը գտնվել էր Հաթրքի տեր և Խաչենի իշխանաց իշխան Հասանի տիրապետության ներքո: 1182թ. Վախտանգ Մակառի որդին՝ Հասանը, որ տերն էր «Հաթրքու և Հանդաբերդո, Խաչինաբերդո և Հաւախադաղցին», Դադի վանքում գտնվող յաշքարի վրա թողած արձանագրության մեջ հաղորդում է, «կացի յաւագութեան ամս Խ(40) շատ պատերազմաւ և յաղթեցի թշնամեաց իմոց ազնութեամբն աստուծոյ, և եղեն ինձ Ձ(6) որդի, զրեբդերս և զգաառս ետու նոցա և եկի ի վանքս յիմ եղբայրս՝ ի տեր Գրիգորէս և եղէ կրամատր... ՈԼԱ (1182) թուխ»¹⁵:

Հայաստանում Ջաքարյանների տիրապետության շրջանում Ծար գավառի տիրակալները ևս ենթարկվում էին Ջաքարյաններին: Նույնիսկ մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանում Ծար գավառի տեր Գրիգոր Մեծ իշխանը շարունակում էր ենթակա լինել աթաբեկ Իվանէի որդի Ավագին և նրա դեկավարության ներքո էլ մասնակցել է ղեպի Կարին ու Կեսարիա մոնղոլների կատարած արշավանքին¹⁶: Հավանաբար այդ ժամանակ Սողբը, այն է՝ Սևանա լճի արևելյան ափը, ընդգրկված էր Ծարի իշխանության կազմում և այդ էլ ամենայն հավանականությամբ այն պատճառը, որ Վարդանի Աշխարհացույցում բացատրվում է, թե «Սոթից գավառ Ծարա երկիրն է»¹⁷:

1227–1228թթ. խորեզմշահի վեզիր Շարաֆ ալ-Մուլքը, հարկերի հավաքման նպատակով արշավելով է Առան և սպա կանգ առնում «Խաչեն բերդի մոտ, որտեղ գտնվում էր Ջալալ ադ Դինը՝ Իվանե Ջաքարյանի (Իվանե ալ-Կուրջի) քրոջ որդին: Շարաֆ ալ-Մուլքը սկսեց սպառնալ և ահաբեկել նրան մինչև համաձայնության եկան հաշտվել՝ պայմանով, որ նրան կվճարեն տաս հազար դինար բերքերի և կազատեն յոթ հարյուր գերի մուսուլմանների, որոնք գերվել էին վաղուց կամ վերջին ժամանակներում: Նրանց մեջ կային և այնպիսիճները, որոնց գերել էին դեռևս մանուկ հասակում, իսկ գերությունից ազատվում էին արդեն ծերացած»¹⁸:

Ծար բնակավայրը, ըստ Մտեփաննոս Օրբելյանի բերած եկեղեցական հին հարկացուցակի, վճարում էր 15 հարկաչափ, որը մնացած բնակավայրերի համեմատությամբ բավական բարձր թիվ էր և վկայում է 13-րդ դարում նշված բնակավայրի մեծության մասին¹⁹:

Պատմելով 1250 թվականին Ծարում սկսված մի շարժման մասին, որն ամենայն հավանականությամբ պայմանավորված էր տեղի բուժիչ ջրերով բժշկվելու համար մեծաքանակ ժողովրդի այցելություններով և անձնավորված էր Դավիթ Մուրեցցուցիչ անվան հետ, Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «Գիւղ մի է ի սահմանս Գեղարքունայ ծովուն, ի կողմ Խաչենոյ, հուպ ի բերդն Համդաբերդ, ուր ջերմուկն է՝ Ծար անուն: Ի մնա էր այս այր ի չքատրաց և ի տնանկաց, պահէր զջրադաց նոցա և յայնմանէ կերակրէր ինքն և կին իւր և որդիք...»: Դավիթը սկսում է բժշկել տարբեր հիվանդություններ ունեցող այցելուների, որով և ձեռք է բերում մեծ համբավ: Օգտագործելով իր համբավը, Դավիթը սկսում է քարոզել ինչպես Կ. Գանձակեցին է հաղորդում, «Քրիստոս երևեցաւ ինձ և ասաց. թե՛ դարձո՛ղ զաշխարհս և բժշկութիւնս կատարեա՛ս»: Եւ յարեցան ի մա, արարին իսայ բարձրաբերձ և կանգնեցին զնա ի դռնն եկեղեցայն և զենին մնա զուարակս և տային ի մտոյն և յոնկերաց զուարակին և ի տաշելէ իսային և ի հատէ կորեկոյն... որպէս նշխարս օրհնութեան աննայն ուխտականացն... Ծար ավանի այցելուները հետզհետե բազմապատկվում էին, որոնք «զմային բազում պատարագօք՝ ոսկով և արծաթով և զուարակաւ և ոչխարօք»: Ուշագրավ է Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդումը այն մասին ևս, թե՛ «տէր գեղջն, քանզի պարսիկ էր, առնոյր զբա-

ծին իւր յընչիցն, քանզի յոյժ քազումս տանէին և յօժարութեամբ տային»։ Չքավարարվելով դրանով, Դավիթը հայտարարում էր նաև, թե «յԱրշակունեաց ազգէն եմ ես, և պարտ է որդոց իմոց լինել միոյն քազատր և միւսոյն՝ կաթողիկոս»։ Թե որքան մեծ ծավալ էր ընդունել այս շարժումը, երեւում է Դավիթի և նրան հարած կամ այցելած մարդկանց դեմ հարուցված հալածանքներից։ Նզովքի ու քանադքանքի նամակներ են գրել ժամանակի մեծ հեղինակութեամբ ունեցող Վանական վարդապետը Խարանաշատից, ինքը՝ Կիրակոս Գանձակեցին, Հաղպատի ատաջնորդ Համազասպ Եպիսկոպոսը։ Այն ժամանակ, երբ Դադի վանքի Գրիգոր Եպիսկոպոսը, Վարդան վարդապետը «քազում քանահայիւք» ժամանում են Ծար և վարձում կործանել Դավթի կանգնեցրած խայր, «յարեաւ ամենայն ամբոխ քազմութեանն որովք և բրովք, կամէին սպանանել զնոսա» — գրում է Կիրակոս Գանձակեցին։ Ուշագրավ է, որ Դավիթը, ի վերջո, հետանում է Ծար այցելած մի խումբ գառնեցիների հետ, որոնք այդ միջոցին վերադառնում էին «Վ մեծ դրանէն»²⁰։

1267 թվականին է վերաբերում մի վավերագիր, որը պահպանվել է հետագա ընդօրինակությամբ. «Ի ՉԺԶ թուին հայոց և յամի տեսուն 1267 կաման ամենակալին աստուծոյ և տեսուն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։ Այս գրիս մեր գիրն է իշխանական հրամանի։

Ես Տուրաունս, Մելյուս, Պոռչս, Գրիգորս, Հասանս և եղբարքս և որդիքս մեր յազգէն Տոփիեացն մեծ իշխանաց իշխանին, զայս հաստատ սիկիլս տուաք Անագ Եպիսկոպոսին և իւր եղբայր Մանուէլ արեղային, որ մեր հայրենի աթոռն զԽաթի վասն, զԳետամիջի վասն, որ մեր գերեզմանատուն է ի մեր պապանց մեզ մնացած, վասն սոցա լաւ միամտութեան համար, զի վանորայրս մարդ չկայր, որ յառաջ կայր և շէն պահէր և զեկեղեցիս լուսաորէր, յայս պատճառս զայս սուրբ աթոռնին ի նորս ասպարեցաք, և զերկու իշխանութիւնն, որ է Եպիսկոպոսութիւն և պարոնութիւն էլ հենց ի նոսա յանձնեցաք և ի նորոգութիւն սուրբ աթոռոյս և սահման ժառանգութեամբ նոցա զիւրօրայս, ազարակս, այգիս, ջրաղացս յանձնեցաք, ով որ գործ անէ, տասանորդն տան յիշեալ վանորէիցն Ապահէն, Խուք, Խազիմակն, Չափարան, Բոնչի աղբիւրովն, քաղանանց գետովն։ Պետրոսապակ, որ մեր պապերն տուեալ են, Մոխանանց, Ծովատեղին, Ջաջոտանց, Չովրեկեանց,

Յրտնօտն, Շիրմանանց, Գրիգորաթաղ, Հիրանանց Հակառակա-
բերդուն, Նավի աղբիւրուն, Բերդաքարուն, Կռապաշտուցուն,
Ողնուն, Խոյնեակայ մեծ այգին, Մանանաձորուն, Ծաղիկանց,
Եզնարածանց տուաք Աւագ եպիսկոպոսին, որ մեր ճոճաւոր էր,
այսինքն՝ ազգական, քանի որ իր պետք է ինքն վարէ, աստուծով
ազատ է: Իսկ թէ այլ մարդ վարէ՝ տասնորդն առնու ու տայ վան-
քին, անպատճառ: Այս եղև մեր ուխտ առաջի աստուծոյ և սուրբ
Տաքի առաքելոյն: Արդ, ով որ զկնի մեր այս վախճախաթերս այսայ-
լէ՛կան խլէ թէ յորդոց և թոռանց մերոց և ազգայնոց, իցէ առաջի
աստուծոյ պարտական և սևերես լինի, ՅԺԸ հայրապետաց նզը-
ված է և Կայենի և Յոտայի դասակից, իսկ թէ այլ ազգաց կան
թուրքաց իցէ՝ իր հալան հարամ լինի և իր փեղամբարէն ասլի-
զար լիցի, ամէն»²¹:

1328 թվականին գրված հիշատակարանում խոսվում է Լևայ
վանքին տրված մի ավետարանի մասին, որի պատվիրատուն էր
Ռուզուքանը՝ 16-րդ դարի հիշատակարաններից մեկում Ծար
երկրանվանը գուգահեռ գործածված ենք տեսնում նաև Վակունիս
գավառաւանդը: Լենկ Թեմուրի արշավանքների շրջանում
(1387թ.), գրված այդ ձեռագրի գրիչը, ասում է. «նախ հալածվելով
փախա Վակունիս գաւառ, ապա Ղարաքաղ, Ծափանիս գիւղա-
քաղաք, հուսկ ուրեմն վերստին եկի բնիկ երկիրս Ծար»²²: Որքան
էլ Ծարը պաշտպանված էր օտար թշնամիների անակնկալ հար-
ձակումներից շրջակա հայաբնակ գավառներով, այնուամենայ-
նիվ նա և չէր կարող զերծ մնալ թշնամու ավերածություններից:
Գրիգոր Խլաթեցու «Յիշատակարան աղէտից» երկում, որ գրված
է 1422թ., Լենկ Թեմուրի 1387թ. արշավանքի նկարագրության ա-
ռիքով նշվում է.

Այլ և զՀասանն Ծարեցին
Երեք որդւովքըն զենեցին,
Չի զնոցին ամուրն առին
Եւ զբազունս զերեցին...
Եւ զԿասպուտից ամուրն առին,
Եւ չորս հարիւր անդէն սպանին,
Եւ յԵրևան մեծ ասանին
Արս հինգ հարեւր կոտորեցին²⁴:
Ժամանակագրական կարգով հետևելով Ծար երկրամասի
պատմությանը, ականատես ենք լինում մի ուշագրավ իրողության:

15-րդ դարի սկզբից սկզբնադրյալներում հանդես է գալիս նաև Քարավաճառ տեղամուկը, նախ որպես գյուղամուկ, ապա և, որպես գավառամուկ: 15-17-րդ դարերում, որպես գավառամուկ դեռևս շարունակում է գործածվել նաև Ծաղը: Այսպես, 1402թ. գրիչ Թովմա Սյունեցին գրում է. «Եւ կատարեցաւ սայ ի թուակամութեանս հայկազեան տամարի ոսփարիքերորդի յիսներորդի առաջներորդի ամի, ի հայրապետութեանն հայոց և Աղուանից երկոցունց տէրանց Կարապետք կոչեցելոց, զոր այսպէս պատահեցան ի մերումս ժամանակի՝ անուանակիցք զոլ միմեանց և յարեւպիսկոպոսութեան այսմ նահանգիս տէր Ջաքարիայի Դադի վանուց վերատեջի, ի հռչակաւոր երկիրս Ծար, ի գեղս Քարավաճառ, ընդ հովանեաւ սրբոցս, որ ի սմա...»²⁵: Ծար գավառի պատմության համար կարևոր վկայություններ են պահպանվել 1411թ. արտագրված ճաշոցի հիշատակարանում. «Գրեցաւ և գրաւ անեալ ատարեցաւ աստուածամեծար սուրբ զիրքս ի թուարերութեան հայկազեան տօմարիս ՊԿ (1411), ի թագաւորութեան Յուսուֆին, ի հայրապետության հայոց տէր Կարապետի և յԱղուանից՝ նորին անուանակից տէր Կարապետի և յեպիսկոպոսութեան նահանգիս աթոռոյն Ադդէի՝ տէր Ջաքարիայի և յիշխանութեան տեղոյս պարոն Կահրամայ, պարոն Տուրսունին, պարոն Շրուանին, պարոն Սասոյին, պարոն Պոշին, պարոն Գրիգորին, յաստուածաշէն երկիրս Ծար կոչեցելոյ, ի վանս Գետամէջ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և այլ սրբոց նշանացս... ամէն: Յիշատակ եղիցի և ի սմա հանգուցեալ իշխանացն այսմ նահանգի... նախ մեծաշուք իշխանին Հասանայ որդոյ Դօրին և ամուսնոյն իւրոյ Խոնճային և զաւակացն իւրոց՝ քաջ և արի պարոնացն Գրիգորայ, Մարգսի, Շանշի, Ջհանշի, Ադրբուղին, Շրուանին, նաև թագազարմ իշխանին Սաղունին, զոր տէրն տէրանց և թագաւորն՝ ընդ սրբոց թագաւորացն և բարեպաշտ իշխանացն դասեսցէ և պատկեսցէ զնոսա, ամէն:

Յիշատակ եղիցի և ի սմա ազատացն տանս Դարբեան, նախ ամենայն օրհնութեանց արժանաւոր պարոն Աթապակին և այլ ամենայն ազատացն: Նաև յիշել ի տէր զամենայն տանութեարսն աստուածաշէն երկրիս Ծարայ, նախ Ջազիկ... Գրեցաւ սուրբ տառս ճեռամբ Սիւնեցի Թովմա գրչի, ի խնդրոյ Յովհաննէս քահանայի»²⁶:

Ծար գավառի գրչության կենտրոններից 15–17-րդ դարերում առանձնապես հայտնի էին Գետամիջոյ և Դաղի վանքերի գրչատները: Գետամիջոյ վանքում արտագրված Ավետարաններից մեկը ունի հետևյալ հիշատակարանը. «...Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ծեռամբ մտերիմ և անընդարոյս և ամենայն առաքիլնութեամբ զարդարեալ տեսականաւ և գործնականաւ: Թովմայի կուսակրան արեղայի, ի թուականութեանս հայկազեան տումարի ՋԵ (1456), ի հայրապետութեան Աղուանից նահանգի տեառն Յովհաննիսի որդոյ մեծի իշխանին հայոց պարոն Ջալալին, և յաշխարհակալութեանն արեանարբո թոնատրին Ջիանշայի, ի սուրբ և ի հռչակատր վանքս Գետամիջոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, և Մարդադօնեաց սուրբ Մտեփանոսիս, և այլ բազմութեան սրբոց»²⁷: Գետամիջոյ ուխտը ուշագրավ կարգավիճակով է հիշատակվում 15-րդ դարի մեկ այլ հիշատակարանում. «Ի ժամանակիս յայսմիկ, որ վասն ծովացեալ մեղաց ի վտանգի կայր ազգն քրիստոնէից ազգէն անօրինաց, և էր թուականն հայոց ՋԻԲ (1473), և ողիմբիաթն, որ է նահանջ ՄԼ (230), ի դանութիւն Հասան-բէկին որ գնաց յաշխարհն Հոռոմաց և ազգի յարութիւն հասոյց ի հետ ազգին տաճկաց, և ի կաթողիկոսութեան հայոց տէր Ռաստակեսի, և ի հայրապետութեան սուրբ ովստին Գետամիջոյ տէր Մարգսի, և փակակալութեան տեղոյն Յովհաննես կուսակրան արեղայի: ...Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի գաւառս Խայենաձորոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Մտեփանոսի, սուրբ Մքանչեագործ Նշանիս, սուրբ Մարգսի, և ի տէրութեան տեղոյս պարոն Վէլիջանին, զոր տէր աստուած ընդ երկայն ատրս արասցէ: ...Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս... ի խնդոյ արքեպիսկոպոսի... պարոնտէր, թողութիւ արարէք, եղանակիս, որ գրեցաւ անձրե խիստ և տեղիքս՝ գէճ և հողս՝ ջրքաշ, և ես՝ մենակ»²⁸: Նույն դարի մի արձանագրութունից երևում է, որ երկրի ամայութունից դղոված Դովյաններն իրենց կալվածքների մի մասը հանձնում են Դաղի վանքում, Խաթրի վանքում և Ծարի Գետամիջոյն նստող իրենց ազգականներին, «զի վանաւրայքս մարդ չկար, որ յառաջն կայր և շէն պահէր և զեկեղեցիքս լուսաւորէր, յայս պատճառէս երես դրար և զայս սուրբ աթոռնին ի նոցա ապսպրեցաք և զերկու իշխանութիւն, որ է եպիսկոպոսութիւն և պարոնութիւնն էլ հենց ի նոսա յանձնեցաք»²⁹:

16-րդ դարում Շարի իշխանությունը շարունակում էր գործել լինել և ապաստան ծառայել թուրք-պարսկական պատերազմների թատերաբեմից և Արևմտյան Հայաստանում մղեցնող հայա-ժանգրներից ու սովից փախչող բնակչության համար: Հայսմավորքի հիշատակարանում նշվում է, թե «եւ զնացեալ փախստական ռմն ի Հոռմաց տունն, ռմն՝ ի Թուրքստան և ռմն՝ ի Գուրջստան... և մեր միաբանաւ ընդ բազմացն փախուցեալ և ազատեցաք... և եկեալ Վերին Գեղամայ դարիպ և աստարական և հասար շրջագայութեամբ ի յաստուածապահ յամուրն Շար: Եւ կամեցողութեամբն իշխանաց տեղոյն պաղոն Սիրազանին և Դաստիքեկին և հոգևոր մարցն իմ Բեկադին և Գաւալադին, բնակեցաք ի վանքս Գետամէջ ընդ հովանեակ սուրբ Աստուածածին...»³⁰:

1568 թ. Վակունիս երկրի Արախիզ գյուղում Կարապետ արքեպիսկոպոստը և նրա օգնականները Երևան ավետարան /ՄՄ, ձեռ. 2537 և 4181/: 1570 թվականին է վերաբերում հետևյալ հիշատակարանը. «Արդ, գրեցաւ սուրբ արքեպիսկոպոստս ի թուականութեան հայոց Ռ-ԺԹ /1570/ ի հայրապետութեան տեսան Գրիգորիսի կաթողիկոսի ի յաթոն Գանձասարայ և ի դանութեան շահ Թամազին որդոյ շահ Իսմայելին. արդ գրեցաւ ի գաւառս Վակունիս, ի գիւղս, որ կոչի Հովատուս, որ Հընկուակս անուանի, ի տուսս՝ սուրբ եկեղեցոյ, որ է մասն Պանտալեոն բժշկի և մասն տապանակի և Մեկեղիսի զհնուորի և Ակորա և Ըստեփանոսի Նախավկայի: Արդ գրեցաւ ձեռամբ Հայրապետ արքեպիսկոպոստս «Յիշատակ և ինձ և եղբարս իմ Նահապետ քահանային անջինջ յիշատակ և փրկութիւն հոգոյ մերոյ և ծնողաց մերոց. հորն մերոյ Խասիկին և մորն մերոյ Հովանին և եղբարցս Կոստանտին և Թորոսին...»³¹:

16-րդ դարում չնայած տարածաշրջանում տիրող քաղաքական անկայուն վիճակին Շար գավառում և, մասնավորապես Դադի վանքում, շարունակվում էր մշակութային կյանքը, ստեղծվում էին նաև մատենագրական երկեր: Հովհաննիսիկ Շարեցու կազմած ժամանակագրության մեջ մեծ հարգանքով խոսվում է մեկ այլ նշանավոր Շարեցու մասին. «սույն թուականի /1583/ եղև վախճանք մեծ և երանաշնորհ վարդապետին մերոյ Յոհաննիսի: Եւ զի էր նա ի յերկրն Շարայ, Փոքր Միւնիս կոչեցելոյ, ի վանիցն Դադիու սուրբ յառաքելոյն, որոյ յումեմն ազատի և բարեբարոյի Ջհանշահ կոչեցելոյ, յազգէ Դօփեայ և Հասանայ: Եւ էր նայ յա-

շակերտ մեծ վարդապետին Ղուկասու Հախապտեցոյ, յոյժ սրբասէր և աստուածասէր... յոյժ ընթերցասէր և գրասէր, մինչ զի բազում գրեանս ետ գրել յիւրն յիշատակ և այլ սպասք և զարդ եկեղեցոյ յորով: Եւ յալտրեալ լի յատուրք հանգեաւ խաղաղութեամբ ի Քրիստոս ի յունուար ամսոյ Ի /20/ ի ՌԼԲ /1583/ թվականիս մերոյ, որոյ պատուական մարմինն նորա եղեալ կայ ի յերկիրն Գեղամայ ի գետն Վասակաշէն, հուպ տամպարանի վարդապետն Սարգսի»³²:

17-րդ դարի սկզբին, թուրք-պարսկական պատերազմների տարիներին, ծանր իրավիճակ էր ստեղծվել նաև Ծարում և շրջակա գավառներում: 1606 թ. Գեղարքունիքում գրված հիշատակարաններից մեկում հանգամանորեն նկարագրվում են այդ տարիների իրադարձությունները: Հիշատակելով շահ Արաս Առաջինի հրամանով կատարված բռնագաղթի մասին և արձանագրելով, թե իբր Արաքսի գետանցման ժամանակ «ոչ որ վնասեցո խնամովն աստուծոյ», միաժամանակ գրիչ Դավիթ եպիսկոպոսը ստիպված էր արձանագրել նաև, թե «յայնմեհտէ ոչ որ գտաւ հանգիստ աշխարհի»: «Յորժամ հեռացաւ շահն երկրէս հայոց, արձակեցան անողորմ ազգն Ասմանին ի վերայ մնացելոցն երկրին Գեղամայ, որ ոչ կարացին տանել ազգն պարսից, որ անխնայաբար և անկարելի հարկս պահանջէին աստուծոյն ծներայնոյ, որ ոչ կարացին ժուծել: Եհաս խապարս Ամիրզոնա խանին, որ էր ի ամուրն Երնջակայ, և նա առաքեաց ի զօրաց իւրոց զոմն Դատարէկ անուն ի վերայ Մալմայդանի որդւոյն, որ տիրէր երկրիս Գեղամայ, և եկեալ կոտորեաց զամենեւեան ի գիւղն Կոթ: Եւ այսմն պատճառի յոխս կալաւ ի վերայ երկրիս ազգն Ասմարին: Յորժամ եղև զարուն, այս քարէմիտ և իմաստուն իշխանս պարոն Մելիք Շահնազարս, իմացաւ զոխս սրտից Օմար ազգին, հրաման արար, երկրիս, թէ «եկայք մտցուք յամուրս, զի մի լիցուք կոխան այլազգեաց» և ինքն զմաց ի Ծար և Տպել³³: Եւ որք զհետ նորա գնացին, զերծան ի սրոյ և ի գերութենէ այլազգեաց: Եւ յետ սակաւ ատուրց ելին զօրքն Գանջայու ի վերայ Գեղամայ երկրիս, զոմանս կոտորեցին, և զոմանս գերեցուցին Գ/3/ անգամ, թողին մեծ սուք և կսկիծ մեզ ամենեցուն: Ազգ մի ի սոցանէ եկին ի Լօռոյ, և մնացեալքն սոցանէ՝ նոքա գերեցին և կոտորեցին»³⁴: Հիշատակարանի հիման վրա կարող ենք այնպէս, թե Ծարը զերծ էր մնացել թուրքական զորքերի ներխուժումից, իսկ տեղական իշխողները շարունակել են մնալ

հայ տիրակալները: Այդ պնդումը հաստատվում է մասնավորապես Հաթերքի համար: 1620 թ. ավետարանի գերությունից ազատողը եղել է հենց Հաթերքի «իշխան և տեր» Հովհաննեսը. «Դարձեալ յիշեցէք զպարոնտէր Յոհաննէս, որ է իշխան և տէր Հաթերքոյ, բազում աշխատութեամբ ազատեաց զուրբ Անտարանս ի ձեռաց այլազգեաց ի քաղաք Գանձայ: Յիշեցէք... իւր ծնողաց պարոնտէր Արիստակիսին, պարոն Խանումխաթունին, և եղբորն՝ պարոն Դալարեկոյն, և պարոնտէր Յոհաննիսին և կողակցին՝ պարոն խաթունաղին և որդոյն՝ պարոն Եարիբեկին, և դստերացն՝ պարոն Խանփարուն, պարոն Նազուխանին, Դամարսուլթանին և պարոն Ջիլփիխանին, պարոն Դալարեկին կնոջ պարոն Խանսուլթանին, և որդոցն՝ Պայընդիրբեկին և Թաճումաղին»: Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ պարոնտէր իշխան Հովհաննեսը անվարձահատույց վերադարձրել է Ավետարանը նրա նախկին տերերին, այն է՝ «պարոնտէր Վարդանի ձեռք»... «ի գաղն, որ կոչի Գաւառ, ընդ հովանեաւ Ս. Սարգսին և Ս. Յովհաննիսին»³⁵: Նույն թվականներին մեկ այլ ձեռագիր՝ Քարոզգիրք է նվիրվել Ծարայ վանքին. «...արդ ...տեսանք, որ մեծ Չաքարեա պարոնատէրն առեալ էր Քարոզագիրքս իսիստ փախականօք, Ծարայ վանքին և սուրբ Աստուածածնին դռան յիշատակ և վախճիաք (*) Անետիսինն այ: ՁՆ (6000)–ի էր առել. անօրինաց ձեռն գերի էր ընկել. մեր մեծ Չաքարեա պարոնտէր առել են ժամանակին, որ շահ Սափին բազում զօրօք Էրեվանս բերդին կո (վ)ում էր հետ աւսմանկին, բարի շատ քրիստոնեաք կորեցան թվին ՌՉ (1631)»³⁶:

Ծար գավառի վանքերում ու մենաստաններում աշխուժություն էր տիրում նաև 17–րդ դարի երկրորդ կեսին՝ Սիրգախան բեկի մելիքության և Պետրոս Խանձրեցու Աղվանից կաթողիկոսության տարիներին: Այնտեղ շարունակում էին արտագրվել ձեռագրեր, որոնց մի մասը պահպանվել են տարբեր հավաքածուների մեջ: Այսպես, մեզ հասած ավետարաններից մեկը ունի հետևյալ հիշատակարանը. «Ի թվին ՌՎԸ (1653) ստացաւ զուրբ անտարանս հեզոզի Թաղուս Էրեցն ի հալալ ընչից իւրօց, բարի յիշատակ հոգոյ իրոյ և ծնողացն, որ էր նա բնական ի յերիէն Մաղազայ, ի գեղջէն Բախիշոյ, որ և ազդմամբ չարին փախստեա եղեալ, բնակեցաւ ի յերկիրս Ծարայ(յ), ի գեօղն Մոս: Եւ առաջնորդութեան ի յայսմ նահանկի գտէր Ստեփաննոս արհիեպիսկոպոսն և ժրանան

հովին: Եւ էր սպասատր ի սբ. Դ-աղի վանիցն և Մարդադոճեաց ս. Նշանին: Եւ զի էր երաշխատր և հոգացող ի տէր Թաղեոսին՝ հոգևոր, այլ մարմնատր: Աստուած զինքն անվորձ և անասան կենօր պահեսցէ ի յաթոռի իւրում մինչև ի խորին ծերութիւնն»³⁷.
Վերոհիշյալ Ստեփաննոսի առաջնորդության տարիներին (1647թ.) Դ-աղի վանքում ոմն Մովսէս երեց վերանորոգել է 1490թ. մի Ավետարան և թողել չափածո հիշատակարանը.

«Ի թուականիս հայկականի
Նրեք քառեակըն հարիւրին,
Տասն տասնեակըն պականի,
Եւ ի չորիցն ստորադասի (1647)
Ի ժամանակըս պարսելի,
Ի Փոքր Ապագ շահ թագաւորին,
Ի հայրապետըն Աղվանի,
Տէր Պետրոսի արհի հսկօղին:
Ի սրբազան հանճարեղի,
Եւ նորընծայ կաթողիկոսին,
Եւ առաջնորդն Ըստղաբէի,
Ստեփաննոսի արհիեպիսկոպոսին,
Եւ սպասատր ըզՍ. Խաչի,
Մարդն աղանեաց Ս. Նշանի:
Նորոգեցաւ յայսմ տառի,...
Չեռամբ փծուն մեղսամածի,
Եւ ի չնչին քարտօղարի,
Եւ լոկ անուամբըն յիբիցուի,
Մովսէս տրուպ զանարժանի,
Որ եմ բնական ի յերկըրի,
Չաւգածորոյն ի Գորիսի,
Եւ եմ բնական յօտար երկրի
Եւ ի յերկիրըն Ծարայի:
Մայրաքաղաքըն Սոթէի,
Չի եմ ծառայ սբ. Մաշտոցի,...
Ի խընդրելոյ սրբաբանտի,
Անուամբ կոչեալն Երեմիայի,
Հեզահոզի և բարելի,
Աստուածահաճոյ միայնակեցի»³⁸.

Այլ ձեռագրով շարունակված է Ավետարանի հիշատակարանը և նշված, թե՛ «Եւ արդ հիշեցէք զսրբամիտ Եղկարան, որ էր նա յերկրես Ծարայ, ի զեղջէն Հոսարակայ և Գերմեռանդ սիրով ետ գրել զՅայտմատորքն... Եւ թողեալ զտուն իւր և զամենայն ինչ և ելեալ զնաց յանապատ: Եւ յետ տարոյ միոյ և երկու եկեալ ի մայրաքաղաքս Սոթ, վասն նորոգելոյ զԱւետարանս և ետ նորոգել յոյժ փափագանօք...»³⁹:

Վերոհիշյալ Ավետարանի նորոգող Մովսեսը 1652 թ. արտագրել, ծաղկել ու կազմել է մի Շարակնոց, որի հիշատակարանում գրի է առել Ծարում իր հայտնվելու հանգամանքները: Պարզվում է, որ Ծարը կրկին ապաստան է ծառայել թշնամական հաշվերաշղարհից խուսափել փորձող հայ բնակչության համար: «Եւ ի յահէ նոցին փախըստեա եղեալ զնացաք յայլ յերկիր. և զյետամնացսն զեղին զոմն ի զեօղն քալանեցին և զոմն ի ճանապարհին: Եւ ես թաբօրս ի բարեաց գործոց եկեալ հասա ի յերկիրն Ծարայ, ի զեօղն որ կոչի Ապահէն: Եւ էր ի ժամանակս Պարսից նորոգմա Փոքր շահ Ապասին, և ի հայրապետութեանն Էջմիածնայ հեզա-հոզի տէր Փիլիպոսի բազմահանճար և սրբազան կաթողիկոսի, և ի յԱղվանից հայրապետութիւն Գորիզորի քաջ և արի կաթողիկոսի, և յաջորդութեանն ի յայսմ ուխտի ի տէր Ստեփաննոս արհիեպիսկոպոսի, որ է սպասատր և ժրաջան հովիւ ի սուրբ Դաղի վանիցն և մարդադանեաց Ս. Նշանին. աստուած իրեանն արքայութիւն տացէ և ընդ սուրբ հայրապետացն դասեսցէ, որ սա ձեռնադրեաց /անա/րժանս... ի թուականութեանս հայոց ՌճԱ /1652/ զրեցաւ, ծաղկեցաւ և կազմեցաւ եղանակաւոր տառս ձեռամբ.../շարունակութունը ընկած է»⁴⁰:

Ծար գավառի Ապահէն գյուղից Հովհաննես երեցը 1659 թ. զնացել է Գանձասար և հիշատակագրել. «տուղ ինչ քերականութեան արհեստս ծրագրեցի թեկամբ խնով»: Ուշագրաւ է, որ սխալների համար թողութիւն խնդրելով, նա դրանք բացատրում է «տի-նա յոյժ վարանեալ և տաքակուսեալ կայ ի մտքս վասն զբաղմանաց աշխարհիս»⁴¹: Եթե վերոհիշյալ Մովսեսը Ծար էր եկել Գորիսից, ապա նույն թվականներին Ծարից Էջմիածին էր զնացել Սատրեոս Ծարեցին և դարձել Փիլիպոս կաթողիկոսի քարտուղարը՝ «նօտար և սպասատր»: Իր ծաղկած Ավետարանի հիշատակարանում /1655 թ./ նա գրում է. «Արդ, ես՝ Սատրեոս դպիրս որ եմ յերկրէն Ծարայ, ի զեղջէն Չափարու, նօտար էի տեսնն Փի-

լիպպոս կաթողիկոսի, ելեալ գնացաք ի սուրբ Երուսաղէմ, և յանտէն դարձաք ի Ստամպոլ. և անդ ուսայ ի Մարկոս վարդապետէն զպատկերն: Աղայեմ յիշել զՄաթոսս և զՄարկոս վարդապետըն»⁴²:

1670 թվականից հետո է գրվել Միւնեսց Ծար գավառի Յրագետ անապատում Մարգիս Շնորհալու «Մեկնութիւն կաթողիկեայց» երկը, որի գրիչն էր Յովասափ Ըղուներձացի⁴³:

1673թ. Ծար գավառի Դաշտակ գյուղում Եսայի Երեցի կողմից ընդօրինակվել է «Մաշտոց», որի ստացողն էր Տէր Բարսեղը⁴⁴:

1684թ. Կոստանաց վանքի միանձնուհի Վարվառե կույսի կողմից արտագրված Գրիգոր Տաթևացու Քարոզգրքի (ստացող՝ Պետրոս վարդապետ) հիշատակարանում արժեքավոր վկայութուններ կան երկրամասի քաղաքական պատմության վերաբերյալ: Չեռագրի պատվիրատու տեր Պետրոս վարդապետը զավակն էր պարոն Մելիքպեկի և հարազատ եղբայրը՝ Մելիք Միրզախանի: Պարոն Մելիքպեկը որդին էր Մելիք Պալասանի, իսկ վերջինիս եղբայրն էր Ստեփաննոս արհիեպիսկոպոսը: Մելիք Միրզախանի մյուս եղբայրները, կրում էին բեկի տիտղոսներ՝ Մանուչար բեկ, Աթաբեկ, Կարաբեկ և Հասան բեկ: Մելիք Միրզախանի ավագ եղբայր Աղաբեկը ձեռագրի գրության ժամանակ արդեն հանգուցյալ էր, իսկ ձեռագիրը գրվել է «ի երկիրս Ծար Փոքր Մյուհիս կոչեցելոյ, ի սուրբ վանս Կոստանաց, ընդ հովանեաւ Դաղէի սուրբ Առաքելոյն և սուրբ Կաթողիկէիւն և սուրբ Աստուածածնիւն և զամենագոր սուրբ Նշանին Մարդադանեաց...»⁴⁵:

1694թ. գրված հիշատակարանում, որ պահպանվել է Ավետարանի վերջում, ուշագրավ վկայություններ են արձանագրվել երկրամասի պատմության համար. «... Արդ, ի ժամանակի, յորում գնեցաք զկենսուրայս սուրբ անետարանս, էին կաթողիկոսք ի տանս Աղուանից՝ երջանկափառ հայրապետքն՝ զտէր Երեմիայն և զտէր Միսէօնն. զսուրբ Աթոռոյն Գանձասարայ և զմերումս նահանգի առաջնորդութեան զԴաղի վանից և զԽատի վանից՝ արհի և պանծալի ըստնապետքն՝ զտէր Պետրոսն և զտէր Յովհաննէս, զտէր Բարսեղն և զտէր Գրիգորն և զտէր Աթանեսն և զտէր Դազարն և զտէր Ստեփաննոսն, և իշխանն մեր՝ մեծափառ, աղօթասէր մելիք Միրզախան: Աստուած զինքն հաստատուն պահեսցէ հանդերձ թագաւորութեանքն և պարոն յորդեկօքն, ամեն: Գրեցաւ ՌՇԽԳ (1694) թուին, յունիսին ԺԹ (19) յամսեն, ի ժամանակի, յ»

րում նորոգելու գնուրը Աթոռս խառնի աստուածափառ սուրբ ուխտս. ի դառն ամանակի, յորում նեղիմք ի բռնատրաց վասն մեղաց մերոց, յիշել աղաչեմք ի բարեսիրացդ, քաւ է»⁴⁶:

1696 թվականին գրված մի ինքնագիր հիշատակարանից պարզվում է, որ Աթանաս Ծայրեցին իր եղբոր Բարսեղի, հետ ուխտավորությամբ այցելել է Երուսաղեմ. «ի թուահաշուոց հայկականի հազարերեղ հարիւրեակի քառ տասն և թե հնգեակէ անելի (1696) զոր Աթանաս իմ Ծայրեցի հանդերձ եղբորն իմ Բասիլի եկաք ի քաղաքս Կոստանդնի, որ է սայրեաց մայր քաղաքի, նախ և յառաջ է Բիւզանդի, կայսերական նախագահի: ...Հոկտեմբերի մուտն ծիր, ի դրան տիրամօր Սուրբ Աստուածածնի՝ ի սուրբ Երուսաղեմայ ճամայարհի, որ և զաղօքս յիշողաց մեզ պաշար լիցի երկնածիզ ոահի ամեն» Երուսաղեմում պահվող թիւ 390 ձեռագրում թողած հիշատակարանում նույն Աթանաս Ծայրեցին նշում է. «նուստ պարտաւոր բանասիրի Աթանասի Ծայրեցոյ սկսեալ մատենիս Սրբոյ Գրիգոր Նիսացոյ ընթերցեալ յանկ ամի ՌՃԽԶ(1697) ի թուին, յորժամ ես և իմ եղբայր Բարսեղ վարդապետ Ս. Երուսաղեմ եկաք»⁴⁷:

Սողոք անվանում Ստեփաննոս արհիեպիսկոպոսի հիշատակին կանգնեցվել է մի խաչքար, որի վրա եղած արձանագրությունից պարզվում է, որ դեռևս 1701թ. Մելիք Միրզախանը կենդանի էր և շարունակում էր իշխել Ծարում և Սողոքում. «Շնորհօքն աստուծոյ ես Պետրոս վարդապետ, Գրիգոր եպիսկոպոս, Մելիք Միրզախանս, որոյիք պարոն Մելիքբեկին, թոռն Մելիք Պալասանին, կանգնեցաք սուրբ խաչս վրկութեան հոգոյ Ստեփաննոս անեպիսկոպոսին՝ հոր եղբոր հատն մերոյ, ով ընթեռնոյք, աղաթս յիշեցէք, թվ. ՌՃԾ(1701)»⁴⁸:

18-րդ դարի առաջին քառորդին Ծարի ներկայացուցիչներին ևս ընդգրկված ենք տեսնում Արցախի ազատագրական շարժման նախածեռնողների կազմի մեջ: 1721թ. ապրիլի 1-ին խօթավանից առաջնորդ Պետրոս վարդապետը ևս ստորագրել էր Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի և այլոց ստորագրությամբ ու կնիքներով Պետրոս Առաջինին ուղարկած նամակը⁴⁹:

1728/1729թթ. է թվագրված թուրքական Սարու Մուստաֆա փաշայի հրովարտակը, որով Ծարի և Մադավուզի հայոց գյուղերի բնակիչներին, զործակալներին, մելիքներին և գեղջավազներին

ծանուցված էր Եսայի Հասան-Ջալայան կաթողիկոսի մահը և նրա փոխարեն Գրիգոր վարդապետի կաթողիկոսանալը: Այդ հրովարտակի մեջ Ծարի բնակիչներին դիմելու փաստը ինքնին վկայում է, որ այնտեղ դեռևս պահպանվում էին հայկական գյուղերը և այդ գյուղերը մտնում էին Գանձասարի թեմի մեջ:

Մաղավուզում պահվող մի ձեռագիր մաշտոց է նկարագրել Մակար եպս. Բարխուտարյանը, որն ունեցել է 1729 թվականի հետևյալ հիշատակությունները. «Յիշատակ է բարեմիտ Յուրին, որ կողակից էի Ավագակին ի երկրեն Ծարայ, ի գեղջեն Եանշաղեն...», «Ես Մրրչմանցի տեր Մելիքսեթի որդի Մարկոսըս... թիվն Ռ-ՃՀԸ (1729) էր»³⁰:

18-րդ դարի առաջին քառորդի իրավիճակը ներկայացնող Իսքանդար Մունշիի «Թագքիրաթ-ալ-Մուլյուք» երկում Չովխուր-Սաադի /իմա՝ Երևանի խանություն/ թվարկված են Նախիջևան, Մակու, Ջարուզբիլ (Ծար), Սադարակ, Մաղասբերդ, Բայազետ և քրդական Շադիլու և Դումբուլի ցեղախմբերի երկու համայնքները (օլթանները)³¹: Նույն 18-րդ դարի երկրորդ կեսին, ինչպես ողջ Ծար գավառը, որ ենթարկվում էր Երևանի խանին, այնպես էլ Նուբավանքը (Կադի վանք) մտնում էին Էջմիածնի տիրույթների մեջ: Միմեռն Երևանցի կաթողիկոսը իր «Ջամբո» աշխատության մեջ, որտեղ թվարկված են Էջմիածնի վանքի տիրույթները, հաստիք թվարկում է այն բոլոր գյուղերն ու կավածները, որոնք գտնվում էին Ծարում ու Սողբում՝ Արեգունիի հարևանությամբ և որպես Նուբավանքի կավածներ, պատկանում էին Էջմիածնին (ընդհուպ մինչև Չավիար գյուղն ու Նոթրավանքը): Միմեռն Երևանցու հաղորդումը, որ վերնագրված է «Նուբավանից որպիստթիւնքն», որպես առավել իրագել ու հավաստի սկզբնաղբյուրի և բերում ենք ամբողջությամբ:

«Վանքս այս... նախապես հիմնավորեցաւ ի թոտջ... Ունի վիճակս զբոլոր երկիրն Քեօլսանու, որոյ հայերեն անունն Ծարայ երկիր կոչի, որ է սահմանակից Նասասայու, քայց Էջմիածնի է վիճակեալ, և ընդ ձեռամբ Երևանու իշխողին: Որոյ գեօօրայքն են այսոքիկ. Էրք, Ծնիլանց, Կարմիրչեն, Մալամալիք, Քաթառանց, Ոստուցփոր, Ատարեմիս, Ծոտրուղաշեն, Հոսաքակ, Կաւալու, սոքա յայսկոյս լերինն են, կից Արեգունայն Գեղամայն: Իսկ յայնկոյս լերինն, Մեծ Ծար, Կած, Անուխս, Խօյօզանց, Դաշտակ, Հանար, Ապահեն, Գումեն, Քարատակ, Ջուար, Մոս, Անաջուր, Ծովատեղ,

Խրանց, Հալուն, Մութանց, երկու Դաւաշխուր, Մեծ և Փոքր Լև, Եանշաղ, Բարսեղի շէն, Մէլտանն, Երիցիշէն, Խաթաւանք, Չափար, Կեարաք, Նորշէն, Խնթրաւանք: Ունի և գանապատս ընդ ձեռամբ իրով զԽնդրաւանից անապատն և զՇարայ անապատն»²²:

1805թ. ռուսական զորքերի Շուշի մտնելուց հետո սկսվում են հաճախանալ քրդական և մահմեդական այլևայլ ցեղերի ներթափանցումները Արցախ և, մասնավորապես, Շար: Այսպես, 1807թ. նոյեմբերին մինչև 600 քրդեր դիմում են ռուսական իշխանություններին Արցախ (Ղարաբաղ) տեղափոխվելու խնդրանքով²³: 1816թ. նոյեմբերին քրդական 1000 ընտանիք ևս դիմում են ռուսական զինվորական իշխանություններին կրկին Արցախում բնակություն հաստատելու խնդրանքով²⁴:

1813թ. Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո ռուսական իշխանությունների կողմից հովանավորություն վայելող Մեհտի Կուլի խանը սկսեց եռանդուն ջանքեր գործադրել ամայացած հայկական գյուղերի ու վանքերի կալվածների ու հողատարածքների յուրացման ուղղությամբ: Խանը և նրա ընտանիքի անդամները, օգտվելով ռուսական պաշտոնյաների կողմից տեղական իրադրության անիրագնելիության, տարբեր պատրվակներով ու փաստարկումներով սեփականեցրին նաև այդ ժամանակ արդեն Քարվաճառ (Քելբաջար) կոչվող գավառի հողատարածքները, այդ թվում նաև Դաղի վանքի ու մյուս հայկական հինավուրց վանքերի կալվածքները:

1817 թվականին է վերաբերում Քեօլանի քրդերի և Գանձասարի վանքի միջև կնքված պայմանագիրը, որի հայերեն խկազիրը (բնագիրը) պահպանվել է և բերվում է ստորև.

«Որովհետև Մաղախիսու բոլոր մուլքն ջաղացատեղը և Եզնահատը բնականաբար Գանձասարու սրբոյ Աթոռոյն վայսմ են մատուցեալ ի ՈԼ /1181/ թուականին հայոց, և այն ժամանակ մինչև ցարդ վանքի ձեռացն է եղեալ, բայց ռմանք վարճողք եկեալ են տարեալ վանքի նստօղ մեծավորէն և նոքա տուեալ են այն վարճողոցն և վանքի բաժինն ևս տուեալ են վանքին այսինքն՝ բահրան:

Ահա այժմ ՈՒՄԶ /1817/ թուին հայոց և մայիսի ԺԱ-ին եկան ԲՈՒՆԼ (2530) քեօլանի տաճիկք, որք են քեանդխուտայք ի ներքոյ գրեալքս, այսինքն՝ քեանդխուտա Հասանի որդի Հուսէյ Ա-

լին, քեանդիստայ Ալահվերդի որդի Հախվերդին, քեանդիստայ Ղաղիմի որդի Ղասումն, քեանդիստայ Ալիֆին որդի Մամադն, քեանդիստայ Թանկիվերդի որդի Նադին: Խնդրեցին ի մենջ, այսինքն՝ Սարգիս արքեպիսկոպոսես Ջալալեցի, և մեք ըստ խնդրոյ վերոյ քեանդիստայոցն տուաք Մատաղիսու տափն, որ է Մատաղիս, որ վարենն և վանքի բաժինն, այսինքն՝ բահրէն տան և որժամ հողը կամենամք այլ վարողաց տամք և ոչ վերոյ գրեւոց: Որովհետե նոքա այ(ս)տեղացի չեն և ոչ թէ վարնորդ: Այսպես եղև մեր վճիռն (հինգ ստորագրություններ պարսկատառ և մատնահետքերով կնիքներ)»⁵⁵:

1828թ. Երևանի ու Նախիջևանի Ռուսաստանին միացումից և 1830–1840–ական բվականներին Այսրկովկասում ռուսական իշխանության ամրապնդումից հետո, Արցախի հոգևոր ամաչոնորդ Բաղդասար միտրոպոլիտ Հասան–Ջալալյանը ձեռնամուխ եղավ հայկական վանքերի, և մասնավորապես նաև Խոթավանքի, կալվածատիրական խախտված իրավունքների վերականգնման դժվարին գործին՝ տարբեր վավերագրերով դատարանի միջոցով ապացուցելով վանքերի կալվածատիրական իրավասությունները: Այդ ուղղությամբ կատարած աշխատանքների մասին գրել է իր իսկ կտակի մեջ (10–րդ կետ). «Չանազան աշխատակրութեամբ և տառապանք հանելով ի ձեռաց ժառանգաց Ախմետ խանին և Սեհտի — Ղուլի խանին և զանազան մասնատր անձանց յանուն Խոթայ վանից, այնինքն է վանքն Դաթէի զգաւառական Դաւթխու, Քարվաճառ, Ծար, Լևայ–ձոր, որ և Թարթարի ձոր, ուրանոր են այժմ աւելի քան քառասուն և երկու շէն և ամայի գիւղօրայք և գիւղատեղիք և ամառանոցք վրանաբնակ թուրք ժողովրդեան, թողնալ են յաւիտենական յիշատակ հոգւոյն իմոյ և նախնեացս յօգուտ եկեղեցական իշխանութեան հանդերձ ամենայն վարելահողովքն և անտառօք: Թիւ հաստատուն բնակչաց տեղեացն այնուցիկ ամ այժմ հասանէ ցերեք հարիւր գերդաստան: Ի միասին այնուցիկ կալուածոց զոն ի դիվանատան իմոսն և ի վիճակային կանսիստորիին Դարաբաղու և յայլ տեղիս գործք և գրագրութիւնք և ցուցակք: Եթէ կամօքն աստուծոյ ասպատ լիցին տեղիքն այնորիկ ժամանակաւ, այնորիկ կալուածք Խօթայ վանից կարեն բաւականաւ աւելի քան երկու հազար տուն բնակչաց»⁵⁶: Բաղդասար միտրոպոլիտի կատարած աշխատանքի մասին ավելի լիակատար տեղեկություններ է հաղորդում նրա կրտսեր ժամանակակից

Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյանը (Մուրացան) Բաղդասար միտրոպոլիտի կենսագրությանն նվիրված իր հոդվածում. «Նախ և առաջ ի գործ դրաւ նա իւր ջանքերը Խօթականքի մեծամեծ և ընդարձակ կալվածներն ու հափշտակուած սեփականութիւնները ազատելու Մեհտի Գուլի խանի դատեր և ուրիշ պարսիկ բեգերի ձեռքից: ...Այս կալուածները ընդհանուր անուամբ բոլորը միասին կոչվում են Դուքխու-Քեայրաջար և տարածվում են մինչև 140 000 դեսեատիկի չափ, ձգուած Թաոթառ գետի հիւսիսային և հարաւային ափերի երկարութեամբ: Բացի բազմաթիւ ընդարձակ վարելահողերն, մեծամեծ անտառներն և մանր ու աննշան քնակութիւններն, Դուքխու-Քեայրաջառի մէջ գտնվում են հետեւեալ գիւղերը. Ծար, որ էր նախնի հայ իշխանաց քնակարանը, Չախմախ, Զագլիկ, Ղարախաչ, Գեեալիւնուչան, Գիռիղաշ, Մարալուչան, Բաղրբէյ, Ղըշլու-Փարախկանլու, Հասանալու, Այխասլու, Լև (որ է ընդարձակ տարածութիւն մեծամեծ երկիրների, որոց մէջ գտնվում են թուով 12 գիւղեր), Բաղլուխանայ, Չարաքղար, Քեշիշքէնդ, Քիլիսաների (որ է ամարանոց քափառականաց), Բալլուրբէյ, Մէլիտտար, Երկրորդ Ղըշլու, Ղօթուտու, Ղօշունալիսար, Ղօշտաջ, Ախաթաղ, Վարդանագոմբ, Քիւպրուլնդ, Սուդայեան, Ղամիշլու, Այրում, Չիլֆիղարլու, Խանանլու, Ղարաջանլու, Բագիրգեանբուլաղ և այլն:

Դուքխու-Քեայրաջարի և նրա սահմանակից զանազան լեռների վերայ և հովիտների մէջ գտնվում են նոյնպէս շատ վրանաբնակ քափառական ցեղեր, որոնք դարձեալ Խոթայ վանքի հպատակ են համարվում, որպիսիք են քեանգեառուեցիք, վաղահասցիք, Ղինուներ, Ղարադաղլուներ, Ամիրալիլար, Ղարադոյիւնլար, Գիւկեազու, Սիաթու, Ղարվանդ, Շխափանդ, Մըրիս-ավանդ, և Բաֆրավանդ քեօիլանիք, Աքէմազու, Ֆիրհասանլու և ուրիշ շատ պարսիկ ազգաբնակչութիւններ»⁵⁷:

Այդուհանդերձ, 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, սակայն, Բաղդասար միտրոպոլիտի մահից հետո «միճակային առաջնորդների անհոգութիւնից և տեղական հոգևոր կառավարութեան թուլութիւնից այդ կալուածներից շատերը հետզհետէ անցան և անցնում են Մեհտի-Գուլի խանի Խուրշիդ դատեր, Դատութ-աղա Աղալարովի և ուրիշ բեգերի ձեռք: 1851 թվականից սկսած մինչև 1873թ. վանքը այս կալուածներից ստացել է տարեկան ասելի քան 1500 թուրքի արդիւնք... իսկ 1874 թուից սկսած մինչև այժմ (իմա՝ 1880թ. — Պ.

Չ.) ստանում է 600 թուրքի միայն, որովհետև կալուածների մեծ մասը այժմ վեճի մեջ է և արդիւնքը ստանում են ուրիշները: Եթէ այդ կալուածական վեճերը, որոնք դեռևս շարունակվում են Գանձակի նահանգական դատարանում կամ Տփլիսի դատաստանական պալատում, յօգուտ վանքին վախճան ստանան և կալուածները արժանապէս հոգացուին, այնուհետև Խութայ վանքի այդ սեպիականութիւնից հաշուով տարեկան կը ստացուի անելի քան 10 000 թուրքի, մի գումար, որ Շուշույ հոգևոր դպրոցի վիճակը ընդ միշտ կապահովացնէ»⁵⁸:

1890-ական թթ. սկզբին խոսելով Շար գավառի բնակչության մասին, Մակար Բարխուտարյանը արձանագրում է, «Գաւառումս այժմ մնացած են միայն երկու հայաբնակ գիւղ, երեսուն գիւղից անելի մնացեալ հայ գիւղերի աներակներն, որոց շատերին մէջ այժմ տեղակալած են ասազկաբարոյ Քեօլանի անուն մահմետականներ»⁵⁹:

Քարվաճառի տարածքը (համաձայն սկզբնաղբյուրների), վաղագույն ժամանակներից բնակեցված է եղել միայն հայ բնակչությամբ: Չնայած Հայաստանում պարսկա-արաբական, սելջուկյան, իսկ ասպա և մոնղոլական ու պարսկա-թուրքական երկարատև գերիշխանություններին, Շարի տարածքում հայտնաբերված մինչ 20-րդ դարն ընկած ժամանակաշրջանին պատկանող մշակութային հուշարձանները միայն հայկական են: Առաջին հեղինակը, որ արձանագրում է քրդերի զանգվածային ներթափանցման փորձի մասին, Չարարիա Քանաքեռցին է, և այն էլ ոչ թե անմիջապէս Շար, այլ նրան հարակից Քաշաթաղ (Լաչին): Ըստ Չարարիա Քանաքեռցու, ներգաղթած քրդական այդ ցեղը կամ տոհմը, դեռևս չէր հիմնավորվել որևէ գյուղում, այլ ապրում էր քոչվորական կենցաղով: Հայ բնակչության հետ ունեցած նրանց ընդհարումները հայերի կողմից հաջողվում է լուծել պարսից իշխանությունների միջնորդությամբ և վրեժխնդիր լինել նրանցից: Չարարիա Քանաքեռցու հաղորդումը ուշագրավ է մի շարք առումներով, ըստ այդմ այն բերում ենք ամբողջությամբ.

«Իբրև լուսա խանն Թահմազ-ղուլի, թէ՛ մօտեալ է Օսմանցին գալ յերկիրս Արարատեան, հրաման եհան ամենայն աշխարհին Երևանայ՝ ցրուել և գնալ, ուր և կամիցին՝ փախիցեն, զի Օսմանցին եկեալ աներ տեսցէ և ոչ կարգեաց նոցա վարիչս և ասէ, ամենեքեանքն իւրեանց կամօքն գնասցեն ուր և կամին: Եւ ելին ի

բնակութենէ իւրեանց և ցրուեցան, ոմանք յաշխարհն Վրաց, ոմանք՝ յԱղուանս, ի Ձալկան, ի Գեանճայ, ի Խաչէն, ի Վարանդ, և այլ ուր և կարացին: Իսկ կարբեցիք ելին միահաղոյն ի վարդավառի բարեկենդանի շարաքի օրն և դիմեցին դէպ յերկիրն Քաշթաղու և հասին մինչ ի գիւղն Հօչէս: Եւ անդ բնակեալ էին սեաւ վրանօք բազում տունք քրտաց, իբրև տեսին զնոսա և ասացին, սոքա փախստականք են, եկայք կոտորեսցուք զոսսա և կողոպտեսցուք զինչսն: Իսկ կարբեցիք իմացան զխորհուրդս քրտացն, զինեցին նոքա ընդդէմ նոցա ի պատերազմ և անկան քուրտքն ի վերայ կարբեցուցն սաստիկ բախմամբ և սպանին Ե (5) այր... Ձի քէպէտ և կարբեցիք ևս սպանին ի նոցանէ, սակայն յաղբեցան, քանզի նոքա հանգիստ էին և անաշխատ, և սոքա՝ վատուկեայք և անպատրաստ, և կողոպտեցին զնոսա... Եւ քուրտքն այնոքիկ էին *դաւանութեամբ* Օսմանցուց, վասն այն այսպէս պնդութեամբ պատուէր ետ շահն ի նախատինս ազգին: Եւ ընկալել զպատուէրս զայս զօրականացն, զնացին նախ առ կարբեցիսն, և նոքա եկեալ և անկան յոտս զօրականացն, լացին զոռալով և աղաղակէին և ցուցանէին զմերկութիւնս իւրեանց: Իսկ զօրականքն զրեցին զամենայն, զոր ինչ վնասեալ էին առ քրիստոնէսայսն... և ասպա եկեալ զնացին առ քուրտսն... և ոչ մնաց փոխարեւն, զոր ոչ ընկալան ի զօրականացն բազմապատիկն: Քանզի կալան զարսն քրտացն ամենայն և կապեցին զձեռս յետս ամենեցուն և ճաղէին անողորմ և զկանայս նոցա ասպականեցին խայտառականօք, յավշտակեցին և կողոպտեցին զինչսն և զստացուածսն և քափուր արարին յամենայնէ: Եւ ասպա կոչեցին զկարբեցիսն և բաժանեցին առ նոսա զինչս քրտացն և զզերեալ մանկունս յետս դարձուցին և զարեան զինսն սպանելոց առին ինքեանք... Եւ այսպէս եղաւ զրաւ գործոյն և մնացին անդէն կարբեցիք մինչև էառ շահն զԵրևան և ասպա դարձան և եկին և բնակեցան ի գիւղն իւրեանց Կարբի»⁶⁰: Այս վկայութեամբ հաստատվում է, որ Քաշաթաղ սնուք գործած քրդերը ապրում էին վրաններում, չէին վայելում պարսից իշխանությունների հովանավորությունը և մուտք չէին գործել Ծար: Չաքարիա Քանաքեռցու Պատմության մեջ պահպանվել է ևս մի կարևոր վկայություն, որը կարող է նպաստել Ծարի իշխանության հետագա ճակատագրի բացահայտմանը: 1679թ. հունիսի 4-ին Արարատյան երկրում տեղի ունեցած երկրաշարժից հետո, Երևանի խանը սուրհանդակի միջոցով անմիջապես տեղեկացնում է շահին

այդ մասին և, ինչպես գրում է Չարարիան, «յետ Եժան (15) ատուր եկն փութագնացն և հրաման՝ շինելոյ բերդին և եկեղեցեացն, և մունետիկն գոչեր, թէ հրաման է շահին, զի քրիստոնեայք շինեսցեն զեկեղեցիսն՝ զոր քակեալ է, և յայսմ պատճառէ շինեցաւ ի քազում տեղիս եկեղեցիք, թէ ի նորա ժամանակին և թէ յետ նորա... Եւ ապա եկն մեծ իշխան Սիրգայ Իպրահիմն, զոր ասէին Հատրբէճան-վազրի, նստաւ յԵրեան, և կոչեաց զմերձակայ դանորայս. զՆախյումանայ, զՊար(տ)ասայ, զՉակամայ, զԼոռոյ և զաւթանսն զՄակուայ, զԱկոտոյ, զՍատարակայ, զԾարայ: Եւ եկին սոքա և շինեցին զբերդն երեքորմեայ ամրագոյն քան զառաջինն: Եւ զկամուրճն՝ որ ի ներքոյ բերդին էր ի վերայ Հուրաստան գետոյ, որ ասի Չանկի, զնա ևս շինեցին ամրագոյն»⁶¹:

Այս վկայության հիման վրա ևս կարելի է թերևս պնդել, թե Ծարում և Սողբում իշխող մելիք Սիրգայիսանը պարսից արքունիքում դիտվում էր որպես սուլթան: 18-րդ դարի սկզբում արդեն նկատելի է նման տոհմերի կամ ցեղերի քանակային աճ, որոնք տարածաշրջանում վերածվում են պարսկա-թուրքական տիրապետության համար էթնիկ և սոցիալական հենարանի: Հատկապես այդ հենարանի թուլացմանն էր ուղղված այն պայքարը, որը սկսեց Դավիթ բեկը Միսիան ժամանեցուց անմիջապես հետո: 1725թ. զրված նամակում արդեն Հայաստանի հյուսիս-արևելյան գավառների թվարկման ժամանակ սկսվում է կիրառվել Քոլանի անվանումը, որը մեր կարծիքով օգտագործվում է Ծար-Քարվաճառի նշանակման համար: Եկատերինա Առաջինին ուղղված նամակում Արցախի կաթողիկոսներն ու մելիքները գրում են. «այս երկրներս, որ ծառայքս քո քնակեալ ենք, որ են Գանջայ, Ղարապաղն, Չ մհալ, այլև Գեղարքունի, Քոլանի, Ղափան, Միսիան և այլ երկրներ, այս ամեն մհալ Լ(30), Խ(40), Ծ(50) փարա գեղ է, և ամեն գեղ Չճ (600) տուն, Եճ (500), Դճ(400), Բճ(200), մէկ ճ(100) տուն, Ծ(50) տուն, փոքր Լ(30), Խ(40) տուն են, և այս երկրներս սարով և տեղով շատ ամուր են, և մենք այս խալդս ամէքն իւր երկրումն սրղնաղ ենք արել ամուր տեղերն և ամէքս մէկ սղնաղին վերա նստած պահում ենք: Եւ մեր Դ(4) կողմի երկրներ օսմանցիք առել են, որ մեզ թշնամիք են, այլ և մեր մէկ կողմն էլ ղզլպաշ են, որ թշնամիք են...»⁶²:

Նադիր շահի թագադրման արարողություններին մասնակցելուց հետո, իր Աթոռը վերադարձող Աբրահամ Կրետացի կաթո-

դիկտոր այցելում է «Ճսճծորեկ, որ է ի մէջ քարածեռ լեռանց մեծա-
մեծաց, և ունի անբաւ բարձրութիւն: Եւ նեղանցով ճանապարհաւ
իջանք ի մէջ ձորոյն և տեսանք հիանալի բան՝ և զգեղն բողբոջ
էին, որ էր ի մէջ ձորոյն, վասն աւի օսմանցոց և դարաչօղոտոց
քրթեղոյն և ի բարձրքերձ տեղիս այս կողմն և այն կողմն ձորոյն
դէմ յանդիման միմեանց փորեալ յապտաս Վէնս քարայր, որք են
մաղարայք, իրաքանչիւր որ վասն իւր տան բնականութեան շի-
նեալ բնակէին»⁶³: Արրահամ Կրեւտացու այս վկայութիւնը ևս -
հաստատում է այն իրողութիւնը, որ 1730–1734թթ. թուրքական
ռազմակալման ժամանակ որոշ քանակով օսմանցիներ ու քրդեր
են տեղափոխվել Հայոց հիշյալ գավառներ և հետզհետե ներթա-
փանցել նաև լեռնային բարձրավանդակները: Եթե 17–րդ դարի ա-
ռաջին կեսին Երևանի Ամիրգումա խանի կառավարման շրջա-
նում խտտորեն փորձում էին կասեցնել քրդերի արշավանքները
Երևանի խանութեան տարածք, ապա հետագայում այդ ներխու-
ժումները դարձան ավելի հաճախակի, որին նպաստեց նաև իշ-
խանութիւնների թողութիւնը: Չաքարիա Քանաքեռցու վկա-
յութեամբ, Մասիսից հարավ գտնվող քրդերը լսելով Ամիրգումա
խանի հիվանդութեան մասին, միավորվեցին և որոշեցին կողոպ-
տելու համար արշավել Շարուրի դաշտ: Ամիրգումա խանը, տեղե-
կանալով այդ մասին, սուրհանդակով պատվիրում է իր որդուն՝
Թահմասայ բեկին, դիմագրավելու նրանց: Թահմասայ բեկը շու-
տաւալութեամբ, իր հեծյալներին նույն օրն իսկ նախ դիմում է դեպի Գե-
ղամա երկիր, հաջորդ օրը՝ Վայոց ձոր, և այդտեղ ևս չհանդիպելով
քրդերի, անցնում է Վեդի կոչված դաշտը: Տեսնելով, որ մարերի
բազմութիւնը ծածկել է ողջ հարթավայրը, նա անվախ մարտի է
կոչում իր հեծյալներին, սակայն նրա զորքը դժգոհ լինելով ստա-
ցած սննդամթերքից կամ վարձատրութիւնից, հապաղում է մար-
տի մեջ մտնելու: Մակայն իրենց հրամանատարի քաջութիւնը
տեսնելով, որ փոքրաթիվ զինակիցներով նետով էր մարտի և
սկսել կոտորել քրդերին, մնացածները ևս մտնում են մարտի մեջ,
հաղթում և հետապնդում փախչող հակառակորդին ու կոտորելով
մեծ մասին, դուրս են քշում երկրի սահմաններից⁶⁴:

Չելեքի–գաղեն 1730–ական թվականների մասին գրում է.
«Հիշյալ սղմախցիների ոչնչացումից հետո այդ շրջանի լեռներում
գտնվող նրանց կողմնակիցներից Կարաչուլի քուրդերը, շահե-
վեցիները և ուրիշներ անձնատուր եղան: Իրենց աշիրեթների մեջ

ապրելու և սրանից հետո հայերի հետ չկապվելու պայմանով սրանց համար հրամանագիրներ գրվեցին և Կարաչոռի աշիրեթի երկրում գրանցում (մարդահամար) տեղի ունեցավ, կայսերական խասերը և միրիվայի խասերը առանձնացվեցին, ստացված արդյունքի (եկամտտի) կեսը իրենց իրրև ապրուստի միջոց, իսկ կեսը Գենջեի զանձարահին հանձնելու պայմանով իրրև սանջակ տրվեց Սեկրան-օղլու-Մուհամմեդ բեյին...»⁶⁵։ Այդ նշանակում է, թե տարբեր ուղիներով ներթափանցած քրդերը օսմանների դեմ պայքարում հայերի դաշնակիցներն էին։

Այսպիսով քրդերի մուտքը թեև արձանագրվում է դեռևս 18-րդ դարում, սակայն զանգվածային ներհոսք կատարվել է հիմնականում 19-րդ դարի առաջին կեսին և վանքապատկան հողերի վրա նրանք բնակվում էին միայն վարձակալական հիմունքներով։ Էթնիկական զերակշռությունը զավառում հայերը սկսել են զիջել միայն 19-րդ դարի կեսերից սկսած։ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և հատկապես դարավերջին եկեղեցին փաստորեն զիջում է նաև իր հողային-կալվածատիրական իրավունքները։

PAVEL CHOBANYAN

ABOUT ETHNIC PROBLEM OF KARVACHAR

Until 19 century Armenians had been the only inhabitants of Karvachar. Thus, although there is evidence of kurds' first entrance in Karvachar in the 18th century, however, their mass inflow took place, in particular, in the first half of the 19th century and they lived on the abby's lands as tenants. Armenians began to lose their ethnic majority since the mid of the 19th century. The church virtually, also lost its land and landowner rights in second half of the 19th century and, especially, at the end of the century.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ս. Կարապետյան. Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում. Երևան, «Գիտություն», 1999, էջ 8-124:
- 1.1 Ս. Բարխուտարյանցը հստակ առանձնացնում է Վայկունիքը կամ Վերին Վայկունիքը Շար գավառից, թեև հաճախ, նրանք մեկ նույնանուն են /Մակար Եսյ. Բարխուտարյանց, Աղտանից երկիր և դրացիք։ Արցախ. Եր., «Գանձասար», 1999, էջ 173:
2. Ս. Տ. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի». Երևան, 1963, էջ 82:

3. Պատմություն Սիբիրի. Աշխատասիրության Գ. Վ. Արզախյանի, Եր. 1979, էջ 88:
4. Նույն տեղում:
5. Մովսես Կաղանկատուացի. Պատմություն Աղտանից աշխարհի. Եր., 1983, էջ 340: Բ. Ուլուքաբյան. Խաչենի իշխանությունը 10–16-րդ դարերում, Եր., 1975, էջ 64–73:
6. «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե–ԺԲ դարեր». Աշխատասիրության Ա.Ս. Մաթևոսյանի, Եր., 1988, էջ 41:
7. Մովսես Կաղանկատուացի. Պատմություն Աղտանից աշխարհի. Եր., 1983, էջ 340:
8. Դիւան հայ վիճագրության. հ. 4, Եր., 1973, էջ 334:
9. Նույն տեղում, էջ 340–341:
10. Ստեփաննոս Օրբելիան. Պատմություն տանն Սիսական. էջ 310:
11. Գրիգոր Մազիստրոսի թղթերը. Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 221:
12. Տես Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղտանից աշխարհի, էջ 353:
13. Նույն տեղում:
14. Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 536:
15. Դիւան հայ վիճագրության, հատոր 5, էջ 198:
16. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, Կազմեց Ա. Խ. Մաթևոսյան, Եր., 1984, էջ 228–229: Հմմտ. Բ. Ուլուքաբյան, Խաչենի իշխանությունը..., էջ 134:
17. Աշխարհացոյց Կարղանայ վարդապետի, Փարիզ, 1960, էջ 12:
18. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насаби, История султана Джалал ад-Дина Манкабурну. Баку, 1973, с. 211–212.
19. Ստեփաննոս Օրբելիան. Սյունիքի պատմություն, Եր., 1986, էջ 263:
20. Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմություն հայոց. Եր., 1961, էջ 322–328:
21. ՄՄ Կաթող. դիւան, թղթ. 240, վավ. 159:
22. ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Եր., 1950, էջ 207:
23. Մ. Բարխուտարեանց, Աղտանից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893, էջ 220:
24. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, մասն Ա, Եր., 1955, էջ 275–276:
25. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 24:
26. Նույն տեղում, էջ 122–123:
27. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, Եր., 1958, էջ 66:
28. Նույն տեղում, էջ 344:
29. Հ. Շահխաթունյանց, Ստորագրություն կաթողիկե Էջմիածնի և հինգ զավառացն Արարատայ, Էջմիածին, 1842, էջ 359: Ա. Հոնհաննիսյան. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Եր., 1957, էջ 458:
30. Մանր ժամանակագրություններ, 12–18-րդ դարեր, կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. 2, Եր., 1956, էջ 275, ծ. 34:
31. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթ. դիւան, թղթ. 240, վավ. 134:
32. Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 244–245: Բնագրի երատարակիչ Վ. Հակոբյանի ծանոթագրումը, որին հետևել է նաև Առաքել Դավրիժեցու

- Պատմության քննարկի հրատարակիչ Լ.Ա.Խանդարյանը, թե «Մա Դադի վանքը չէ, որ գտնվում է Թարթառ գետի ձախ կողմում, խաթրավանքից բավական վերև, կոչվում է նաև Խոթա կամ Գոթալ վանք...ստույգը Թադիի վանք, որ գտնվում է պատմական Աղահեճ գավառում /Փոքր Սյունիք/, հիմնավորված չէ/տես նույն տեղում, էջ 253, ծ. 24/: Ուստի ճիշտ չէ նաև Ա.Դավրիժեցու Պատմության քննարկում Դադիու ձևի փոփոխումը Թադիու ձևով, երբ «թողը քննարկում պահպանվել է Դադիու ձևը»/Առաքել Դավրիժեցի, Գիտք պատմության, Եր., 1990, էջ 534 ծան. 446/:
33. «Տպիչ» քննարկային տեղորոշման մասին տես Ա.Հ.Հակոբյան, Հ.Ե.Սիմոնյան, Դադիվանքի նորահայտ արձանագրությունը և «Տպիչի» տեղադրության հարցը,— «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1998, թիւ 1-2, էջ 230-231:
 34. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, հատոր Ա, Եր., 1974, էջ 218-219:
 35. Նույն տեղում, էջ 736:
 36. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, հատոր Բ, էջ 443:
 37. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, հատոր Գ, Երևան, 1984, էջ 601-602:
 38. Նույն տեղում, էջ 261-262:
 39. Նույն տեղում, էջ 262:
 40. Նույն տեղում, էջ 489:
 41. Նույն տեղում, էջ 865:
 42. Նույն տեղում, էջ 654-655:
 43. ՄՄ, ձեռ. 4074:
 44. ՄՄ, ձեռ. 3601:
 45. ՄՄ, ձեռ. 2067, էջ 470-471: Հիշատակարանի հրատարակությունը տես Լեռ, Հայոց պատմություն, հ. 3, մասն 2, էջ 28-29:
 46. «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի», պրակ Ա, կազմեց Ե.Լալայան, Թիֆլիս, 1915, էջ 998-1000:
 47. Տես Բ.Սարգիսեան, Ցուցակ..., Բ, էջ 132-134: «Միոն», 1927, էջ 178-182: Սկրտիչ եպս. Աղավունի, Միաբանք և այցելուք հայ Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1931, էջ 12:
 48. «Դիվան հայ վիճաբանության», պրակ 4, էջ 332:
 49. "Армяно-русские отношения в первой трети 18-го столетия", т. 11, ч.1, Ереван, 1964, с. 383.
 50. Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Աղոանից երկիր և դրացիք: Արցախի Երևան, 1999, էջ 275:
 51. Տես И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в 16—начале 19 вв. Ленинград, 1949, с.143.
 52. Միմեոն Երևանցի. Ջամրո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 283-284:
 53. Տես АКАК, հ. 3, էջ 443:
 54. АКАК, հ. 6, էջ 834: Տես նաև Խ.Մ.Չառուկ, Ռոա-քրդական հարաբերությունների պատմությունից,— «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 13, Ջրդազիտություն. Երևան, 1985, էջ 71:
 55. ՄՄ, Կար. Դիվան, քոթ. 240, վավ. 86:

56. Լեօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թնձական հոգևոր դարոցի /4-1838-1913/, Թիֆլիզ, էջ 174:
57. «Փորձ», 1880, հ. 5, էջ 159-160:
58. Նոյն տեղում, էջ 160, ծան. 1:
59. Մակար եպ. Բարխուտարեանց, Ազունից երկիր և դրացիք: Արցախ, Երևան, 1999, էջ 265:
60. Ջաբրահայ սարկազի Պատմագրութիւն. հատոր երկրորդ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 8-10:
61. Նոյն տեղում, էջ 105:
62. Армяно-русские отношения в первой трети 18-го века. Т. 2, ч. 2, Ереван, 1967, с. 249.
63. Արրանամ Կրետացի. Պատմության, Երևան, 1973, էջ 150:
64. Հավանաբար այս ընդհարման արձագանքներն էին հասել Բտալիա, որտեղ այդ մասին տեղեկանում է մահ Նախիջևանի Օգոստինոս Բաջինց եպիսկոպոսը 1630 թ.: Տես Հ. Սահակ Ընձնձնան, Նախիջևանի հայոց վարժարանը և Համը, Վենետիկ, 2000, էջ 84:
65. «Թուրքական արքայները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին». Խ. Ա. կազմեց Ա. Խ. Մաֆրատյան, Եր., 1961, էջ 159:

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ

ՆՈՐ ՆՅՈՒԹԵՐ ԽԵԹԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇՆԱՐՀԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ
ՓՈՆՀԱՐԱԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պետական կազմավորումների պատմության վերաբերյալ խեթական սեպագիր աղբյուրները արտակարգ կարևոր են այն առումով, որ շատ դեպքերում դրանք միակ գրավոր վկայություններն են: 1920-ական թվականներից հրատարակվող այդ աղբյուրների շնորհիվ, անցած ժամանակահատվածում, ուսումնասիրվել են մ.թ.ա. II հազարամյակում գոյություն ունեցած քաղաքական միավորների պատմության, էթնիկական, սոցիալական իրավիճակի և հոգևոր մշակույթի բազմաթիվ խնդիրներ: Վերջիններիս հետ խեթական տերության փոխհարաբերություններն արտացոլող մեծածավալ տեքստերը¹ անցած տասնամյակներում հարստացան կցարեկորներով², որոնց շնորհիվ ճշտորոշվեցին նախկին ընթերցումները, ի հայտ բերվով լրացուցիչ տեղեկություններ: Մակայն Խաթթուասսի պալատական պահոցի ընձեռած հնարավորությունները, թերևս, սահմանափակ են և նոր, նախկինում անհայտ հիմնարար տեքստեր հազիվ թե սպասեն իրենց հայտնագործողին:

Արդի ժամանակաշրջանում, Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պատմության ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հենքը ստանում է որոշակիորեն նոր ուղղվածություն: 1970-90-ական թթ. Փոքր Ասիայի տարրեր շրջաններում կատարված պեղումների ընթացքում հայտնաբերվեցին նոր տեղական սեպագրական արխիվներ³, որոնց հրատարակությունը միայն նոր է սկսվել⁴: Մրանք գերազանցապես նամակներ են, առաքված արքունիք կամ այնտեղից ստացված: Ձգալի թիվ են կազմում վարչական և ծիսա-պաշտամունքային տեքստերը, վերջիններիս մեջ

կան նաև խտրորիներն տեքստեր: Այստեղ կան նաև հայագիտության համար զգալի հետաքրքրություն ներկայացնող նյութեր:

Ստորև ներկայացվող տեքստը հայտնաբերվել է 1970-ական թթ. Մաշատ-Կյոյունքից (սեթ. ¹⁸⁰Tarigga): Արխիվի առաջին հրատարակության մեջ այն տեղ չի գտել զգալի վնասվածքների, ինչպես նաև մանակագրի և հասցեատիրոջ անունների անորոշության պատճառով², հրատարակվելով միայն 1991թ.³: Այն մեկ աղյուսակից կազմված նամակ է, որի Գիմային կողմին (ԳԿ) պահպանվել է 7 տողերի վերջը, իսկ Հակադիր կողմին (ՀԿ) 27 տող: ԳԿ-ի տեքստի մեծ մասը, ինչպես նաև ՀԿ-ի տողերի սկզբնամասը հրդեհի հետևանքով գրեթե ամբողջությամբ կորսված են:

Mašat N. 96

Գիտական տառադարձում

- ԳԿ**
1. ') [.....]-[a]?
 2. ') [.....e]-eš-tu
 3. ') [.....a]n
 4. ') [.....]-an-zi
 5. ') [.....]sa-ra-a tar-na
 6. ') [.....] x se-ir
 7. ') [.....]-te

- ՀԿ**
1. ') [.....] x x [.....]
 2. ') [.....] x x n[u] SI[G₅-i]n SES ^mTa-pa-li-ia
 3. ') [pa-ra-a ne-e]h-hu-un nu a-pf-e-da-ni KUR-e a-pa-a-as
 4. ') [.....] x sa-ra-a /-NA KUR.UGU i-it
 5. ') [a-pf-i]d-[d]a-n[i] ud-da-ni-i EGIR-an ti-ia
 6. ') [.....] x-ni u-[w]a-si nu-ut-ta ku-e ku-e wa-as-tul x-x [...]
 7. ') [.....] x x KUR-[i]a-[a]z a[n]-da II-ŠU III-ŠU

8. ') [.....] p[ʔ]-e? [...] x ^{GIS}TUKUL [K]UR-ia-az
9. ') [pa-ra-a pf-hu-te-s]i
10. ') [.....] x [k]i-[i]t pa-an-d[a]-la-az-pft EGIR-an ti-ia
11. ') [.....] x x k[i-i]t pa-an-ta-la-za-pit
12. ') [..... a-ša-a]n-du u-wa-si /-NA KUR ^{URU}Ha-a-ia-s[a]
13. ') [pa-a-i-ši] n[a-a]t-kán pf-e-di ha-an-da-a-an-te-es
14. ') [a-ša-an-du.....-a]t-ta u-iz-zi EG[IR?] ^{UTU}^{SI}
15. ') [ti-ia-az-zi] [n]u-[z]a u-wa-si ERIN^{MES.HLA} ni-ni-in-ku-wa-an-z[i]
16. ') [pa-a-i-š]i
17. ') [ERIN^{MES} KUR.KUR]R^{MES} KUR.UGUTM KUR ^{URU}IS-hu-pi-it-ta
18. ') [...KUR ^{HUR}s^{AG}ša-ka[d]-du-nu-wa KUR ^{URU}Sa-na-hu-it-t[a]
19. ') [.....] x KUR [ʔ] ^{URU}Tu-u-pa-az-zi-ia
20. ') [KUR ^{URU}La-h]u-u-wa-za-an-ti-ia KUR ^{URU}I-su-wa
21. ') [.....] x-ia [k]u-[i]t ku-it ŠA KUR.UGUTM
22. ') [ERIN^{MES.HLA} na-as hu-u-ma-an-du-us ni-ni-i[k]
23. ') [...] x K[UR.K]UR^{HLA} wa-a-tar-na-ah im-ma
24. ') [...] x u-wa-mi ^{UTU}^{SI} ha-at-ra-a-mi
25. ') [...n]i?-ni?-i[k?]-zi QA-TAM-MA e-ip-si
26. ') [.....] x na-[as-t]a an-tu-uh-šu-us
27. ') [.....p]a-r[a]-a ne-[eh-hi]
- 28.

Թարգմանություն

ԴԿ

1. ') [.....
2. ') [.....ե]ղիք,
3. ') [.....
4. ') [.....] (թող) նրանք [.....]-ն,
5. ') [.....] թող վեր
6. ') [.....] վեր
7. ') [.....

ՀԿ

1. ') [.....

2. ') [.....] Այ[ծմ] (ամեն ինչ) լա[վ] է: Տապալիյայի եղբորը
ես
3. ') [այնտեղ ուղարկեցի: Եվ այդ երկիրն աս
4. ') [զնաց՞...] Դու գնա Վերին երկիր,
5. ') [այդ բանը նրանց առջև դիր:
6. ') [.....] դու կ[զ]աս: Եվ ինչ էլ որ լինի, մտքը քեզ [.....]
7. ') [.....] ե[ր]կրոսն երկու անգամ, երեք անգամ
8. ') [.....] երկրից զենք
9. ') [կրեռես]:
10. ') [.....ա]յդ պահից օգնիր:
11. ') [.....ա]յդ պահից
12. ') դու պիտի [.....ի]նես: Դու կգաս: Հայաս[ա] երկիր
13. ') [դու կգնաս]: Ե[վ] դ[ու] (այդ) տեղը կարգի
14. ') [կրեռես... Եվ] դու կգաս (ու) Արևիս ես[ևում]
15. ') [կկանգնես]: Եվ դու կգնաս՝ գործերը հավաքելու
16. ') [կգնաս]:
17. ') [Երկրն]երի գործերը՝ Վերին երկրի, Իսխուպիտոսա
քաղաքի երկրի,
18. ') Մակադոնոսիա [լե]ան երկրի, Մանախտիտո[ա]
քաղաքի երկրի,
19. ') [.....երկրի], Տուպացիյա քաղաքի երկրի,
20. ') [Լախ]ուվացանայա [քաղաքի երկրի], Իսուվա
քաղաքի երկրի,
21. ') [.....]: Եվ ինչ(պիսիք) որ կան, Վերին երկրի
22. ') [ջեկատ]ները, բոլորը շարժման մեջ դի[ր] (բառացիորեն՝
«հավաքիր»):
23. ') [.....] հետո հանճնարարիդ ե[րկր]ներին
24. ') [.....] ես կգամ: Ես՝ Արևս, կգրեմ:
25. ') [..] նա շ]արժմ[ան] մեջ կդնի: Դու նույնպես բռնիր:
26. ') [.....] Եվ մարդիկ
27. ') [.....ես] կու[ղարկեմ]:

Պարզաբանումներ տեքստին .

ՀՎ, 2–5: Այս երեք տողերի իմաստը հետևյալն է.
Խեթական արքան Տապիզգայում գտնվող իր հասցեատի-
րոջը տեղեկացնում է «Տապալիյայի եղբորը» տրված հանճնարա-

րության մասին: 4–5–րդ տողերում i(ya)– «զմայ» և tai– «դնել» բա-
յերի հրամայական եղանակի եզ. II դեմքով կիրառությունը կարե-
լի է մեկնաբանել երկակի. ա) այստեղ խեթական արքան վերա-
շարադրում է «Տապալիյայի եղբորը» տրված հրամանը, բ) Արքան
արդեն դիմում է հասցեատիրոջը: Թերևս, ինչպես այս հատվա-
ծում, այնպես էլ մասնակի վերջում, խոսքը «Տապալիյայի եղբոր»
մասին է (տես ստորև):

5) Բառացիորեն՝ «(մրանց) տակ այդ գործը/բանը դիր»:

6) Իմաստը հետևյալն է. Վերին երկրում գորահավաքի հա-
ջող անցկացման ողջ պատասխանատվությունը դրվում է հաս-
ցեատիրոջ (կամ «Տապալիյայի եղբոր») վրա:

25) *ninink* — «շարժման մեջ դնել, հավաք(ագր)ել» բայի կի-
րառությունը Ներկա ժամ. եզ. III դեմքով, որին հետևում է օբ-
յեկտը՝ «բան» բայը՝ II դեմքով, կարող է վկայել այն մասին, որ արքայի
հանձնարարությունը պիտի իրականացնեն ոչ միայն հասցեատե-
րը:

Նամակի ետքումը

Արդյոք՝ նամակի կորսված մասը նույնպես պարունակել է
գորահավաքին առնչվող հրահանգներ, ինչպիսիք առկա են տեքս-
տի 4–5–ում պարզ չէ: Խեթական արքայի՝⁶ նամակի հասցեատերը
Տապիզգայում գտնվող ոմն բարձրաստիճան պաշտոնյա է, որին
(կամ մեկ այլ անձի) հանձնարարվում է գնալ Վերին երկիր և, քո-
լոր ջանքերը գործադրելով («երկրում երկու անգամ, երեք ան-
գամ... երկրից զենք կբերես»), գորաջոկատներ հավաքագրել:
Արդյոք՝ այդ նախապատրաստությունները նախատեսված էին
դեպի Հայաստան արշավանք կազմակերպելու համար⁷, թե ոչ, տեքս-
տից չի պարզաբանվում: Հայաստան «կարգի բերել» արտահայ-
տությունը կարելի է մեկնաբանել և՛ որպես արշավանք, և՛ որպես
այդ երկրում խեթական արքային գորք տրամադրելու ցանկութ-
յան բացակայություն: Եթե խեթական պաշտոնյայի՝ Հայաստան
զնալու պատճառը երկրորդ միտքն է, ապա այնուամենայնիվ, Հա-
յաստան, ի տարբերություն նրա հարավային հարևան Իստվայի
(Օուիք), խեթական արքայի գերիշխանությունը որոշակիորեն սա-
սանված էր և կարիք կար տեղում ճնշում գործադրելու: Իսկ եթե
խոսքը Հայաստանի դեմ արշավանքի մասին է, ինչպես ենթադրում

են նամակը, այս կամ այն առիթով քննարկած մասնագետները, ապա պիտի եզրակացնեն, որ տվյալ պարագայում գործ ունենք խեթա-հայասական հարաբերությունների վատթարացման մի հերթական վտյի հետ:

Նամակում չի պահպանվել Հայաստան տիրող խեթերի համար անբարենպաստ իրավիճակի պատճառով բացահայտող որևէ տեղեկություն: Ջորախավաքին վերաբերող տեքստի հատվածը երկու այլընտրական մեկնաբանությունների տեղիք է տալիս:

Եթե հետևենք խեթական արքայի հրահանգներին, ինչպես որ դրանք ներկայացված են, ապա կարելի է ենթադրել հետևյալը:

1) Խեթական պաշտոնյան սկզբում պիտի գործ հավաքեր Վերին երկրում, այնուհետև գնար Հայասա, հետո վերադառնար Տապիզգա (*), այնտեղից մոր գործ հավաքեր և սպասեր խեթական արքային:

2) ՀԿ-ի 7-9-րդ տողերում և 17-22-րդ տողերում խոսքը միևնույն գորահավաքի մասին է, ուղղակի երկրորդ անգամ գորահավաքի ենթակա երկրների անունները ավելի են մասնավորեցված:

Այս երկու հնարավոր տարբերակներից, մեր կարծիքով, նախապատվությունը պիտի տալ առաջինին, քանի որ ՀԿ 7-9-ում հիշատակվում է միայն Վերին երկիրը, իսկ հետո՝ երկրներ, որոնք ոչ միայն Վերին երկրում չէին գտնվում, այլև դրանից բավական հեռու էին (տես ստորև): Այս տարբերակի դեպքում Վերին երկրում անցկացվելիք գորահավաքի նպատակը կարող էր լինել հայասացիների վրա ճնշում գործադրելը միայն:

Ջորախավաքի աշխարհագրությունը

Նամակում հիշատակվող երկրները, որտեղից նախատեսվում էր գործ հավաքել, գտնվում են Խեթական տերության հյուսիսային, արևելյան և հարավային շրջաններում:

Իսխուպիտտա. Վկայված է բազմաթիվ անգամներ, որպես քաղաք, որտեղից մշտապես խեթերը զինվորներ էին հավաքագրում¹⁰: Տեղադրվում է մոտավորապես Խաթթասասից հյուսիս-արևելք՝ ժամանակակից Ամասիայի և Թուրխալի շրջանում, Տապիզգայից ոչ հեռու (դեպի հյուսիս)¹¹:

Իսուվա, Եփրատի և Արածանիի միախառնման շրջանում (հետագայի Ծովք):

Լա(սու)վացանտիյա. Լեոնային Կիլիկիայի կարևոր պաշտամունքային և տնտեսական կենտրոններից մեկը դեռ Աշշուրի առևտրական գաղութների շրջանից: Առաջարկվել են տարբեր իրարամերժ տեղադրություններ¹²:

Սակադրունուվա լեռ. Սակավաթիվ վկայությունները հուշում են, որ պիտի գտնվեր Տապիզգայից ոչ շատ հեռու, համեմայնդեպս, կասկական գոտում¹³:

Սանախուիտտա. Ընկած էր Ամասիայի և Սեբաստիայի միջև, ավելի ճշգրիտ տեղադրությունը հնարավոր չէ¹⁴:

Տուպացցիյա. Բացի Մաշատի մամակից, վկայված է երեք անգամ, որոնցից մեկում հիշատակվում է Տուվանուվա քաղաքի և Ամմոնա լեռան մերձակայքում¹⁵: Ընդամենը, տեղադրությունը Հալիսից հարավ ժաման. Բոր քաղաքի շրջանում, տրամաբանական է:

Վերին երկիր. Խաթթիի հյուսիս-արևելքում: Սահմանակից էր Հայաստանին: Ենթադրաբար, ընդգրկում էր Հայիսի վերին հոսանքներից մինչև Վերին Եփրատի մեծ ոլորանը ընկած շրջանը, իսկ հյուսիսում հասնում էր Գալյ գետի (Լյուկոս) ավազան¹⁶:

Նկատի ունենալով վերոհիշյալ երկրների լայն աշխարհագրությունը, հնարավոր է ենթադրել, որ մամակի ետնախորքում ընկած իրադարձությունը բավական լուրջ է եղել, որը ստիպել է խեթական արքային զորաջոկատներ հավաքագրել երկրի ամենատարբեր շրջաններից:

Ժամանակը և պատմական ետնախորքը

Տապիզգայի արխիվի բոլոր 116 մամակների հնագրական վերլուծությունը վկայում է այն մասին, որ դրանք կազմված են Խեթական Նոր թագավորության գոյության վաղ շրջանում՝ մոտավորապես մ.թ.ա. 15-րդ դարի երկրորդ կեսին — 16-րդ դ. առաջին տասնամյակներում: Նամակների հրատարակիչը հակված է արխիվը թվագրելու Թուդխալիյաս III-ի և Սուպլիլիուսաս I-ի կառավարման շրջանով¹⁷: Նամակներում հիշատակվող անձնանունների համադրումը այլ տեքստերից հայտնի անձանց հետ, թույլ է տվել առաջարկելու քիչ ավելի վաղ թվագրություն (Թուդ-

խալիյաս I (II) և Արևուկանդաս I)¹⁸: Հարկ է ճշել, որ հնագրական հիմքի վրա տեքստերի ավելի ճշգրիտ քվադրումը անհնար է:

Մտորև փորձենք, նախկինում հայտնի տեքստերի օգնությամբ, Հայաստանի և Բաղվայի պատմությանն առնել քննարկվող նամակը:

Թուղխալիյաս I (II)¹⁹ — Այս արքայի «Տարեգրություններում», խիստ վնասված ենթատեքստում, հիշատակվում է Բաղվայի նվաճումը²⁰: Ըստ տեքստի, խեթերի արշավանքի դրոպայատեղը Բաղվայի ապստամբությունն է եղել: Հայտնվում է նաև, որ խուվացիներին օգնում էր Խուրրի երկրի (Սիտաննի) արքան: Այս նույն իրադարձության մասին է հաղորդվում Արևուկանդաս I-ի տարեգրության մեջ²¹: Թուղխալիյասի խուվացի արշավանքի մասին կարևոր մանրամասներ է պարունակում նրա և Կիցցուվատնայի արքա Մունաստուրայի միջև կնքված պայմանագրի²² «պատմական ներածությունը»: Այստեղ նշվում է, որ առաջին արշավանքից հետո Խուրրիի արքան մտել է Բաղվա և ավերել դրա բնակավայրերը: Ավարտելով իր արշավանքը ուրիշ վայրում, Խեթական արքան վերանվաճել է Բաղվան: Ասվում է նաև, որ այդ իրադարձությունների ժամանակ խուվացիների մի մասը հեռացել է Խուրրի երկիր և վերջինիս արքան հրաժարվել է նրանց վերադարձնել:

Թուղխալիյասի տեքստերում, Բաղվայից բացի, Հայկական լեռնաշխարհի որևէ այլ երկիր կամ բնակավայր անվանապես չի հիշատակվում, սակայն պետք է ենթադրել, որ նրա արշավանքները պիտի ներառեն նաև Բաղվայի հարևաններին, քանի որ այդպիսի տպավորություն է ստացվում Թուղխալիյասի որդու՝ Արևուկանդաս I-ի²³ տեքստերից:

Արևուկանդաս I. — Բացի այս արքայի տարեգրություններում Բաղվայի հիշատակությունից (տես վերը), Հայկական լեռնաշխարհի երկրների մի մեծ խումբ վկայված է մասնագիտական շրջանակներին վաղուց հայտնի KUB XXIII 72-ում (այսպես կոչված՝ «Պախխուվացի Սիտայի մեղանշանքը»)²⁴:

Ըստ դրա, վերինեփրատյան Պախխուվան երկար ժամանակ անհնազանդություն էր դրսևորել և նրա ղեկավարները (Ուսապա, Սիտա, Պիզգանա և այլն) ոչ միայն խախտել էին խեթական արքային տված լռյալության երդումը, այլև գրավել էին խեթական չորս քաղաքներ: Պախխուվան հնազանդեցնելու փորձե-

րից հետո խեթական արքան Խաթթուսաս էր կանչել վերինեփրատյան երկրների ներկայացուցիչներին (տեքստում՝ «ավագներ»)։ Տեքստը իրենից ներկայացնում է արքայի վերջնագիրը Պախխուվայի ավագներին նաև արևելյան երկրների հետ կնքվող (ավելի ճիշտ՝ քարտազվող) «կողեկտիվ լոյալության պայմանագրով»²⁵։ Հետևաբար, քանի որ վերինեփրատյան երկրները պայմանագրի քարտազման պահին դիտվել են որպես Խաթթիից կախյալ, ապա պիտի նվաճված լինեին դեռ Թուդխալիյասի օրոք²⁶։

KUB XXIII 72-ում Հայասան կամ Ազգին անվանապես չեն հիշատակվում, սակայն տեքստում հանդես են գալիս որոշ քաղաքներ, որոնք քիչ ավելի ուշ շրջանի աղբյուրից հայտնի են որպես այդ երկրի բնակավայրեր։

Այսպես, Դուգգամայից ոմն Աիսսի հանդես է գալիս որպես Պախխուվայի հետագա լոյալության երաշխավոր՝ Պիտոիյարիզայից Արխայիցցիի և մեկ այլ քաղաքից (անվանումը չի պահպանվել) Ալի-[...]ի հետ միասին²⁷։

Համաձայն տեքստի, Պախխուվայի հակախեթական գործունեության շրջանում նրա դաշնակիցը Արխիտան էր։ Վերջիններս հարձակվել էին Կումմախայի բնակավայրերի վրա, և խեթական զորքի հարձակման ընթացքում ապաստանել Պախխուվայում²⁸։ Վաղուց հայտնի մի տեքստում (KUB XXVI 39), որը ներկայացնում է (առայժմ չթվագրված) խեթա-հայասական ինչ-որ պայմանագրի կնքմանը վկա աստվածների ցուցակը²⁹, Հայասայի աստվածների շարքում հիշատակվում է «Արխիտա քաղաքի Ամպրոպի աստվածը» (*U taksannas)։ Այս վկայության հիման վրա դժվար չէ ենթադրել, որ Արխիտան Հայասայի քաղաքներից մեկը պիտի լիներ։ Ինչ վերաբերում է Կումմախային, ապա սա այն վայրն էր, որտեղ Թուդխալիյաս III-ը իր որդի Սուպպիլիլիտանասի հետ միասին ճակատամարտ էր տվել Հայասայի արքա Կարաննիսի դեմ³⁰։

Վերոհիշյալ երեք քաղաքների հիշատակությունը Արնուվսինդաս I-ի օրոք՝ Հայասա կամ Ազգի ներկրանվան բացակայության պայմաններում, կարող է վկայել հօգուտ հետևյալ ենթադրության։

Արնուվսինդասի օրոք (համեմայնդեպս, KUB XXIII 72-ի կազմման պահին) հետագայի հայասական տարածաշրջանը դեռևս քաղաքականապես միավորված չէր և իրենից ներկայաց-

նում էր ինքնուրույն քաղաքական միավորներ: Ի ապացույց այս ենթադրության կարելի է վկայակոչել կրկին նույն KUB XXIII 72-ում արտացոլված իրականությունը:

Տեքստում Արիփտան և Կումմախան հանդես են գալիս որպես հակառակորդ կողմեր: Իսկ Դուզգաման, ի տարբերություն վերինեփրատյան երկրների մեծ մասի, խեթերի կողմից դիտվում էր որպես առավել վատահեղի (ինչպես և Պիտտիյարիզան): Այսինքն, սույն ժամանակահատվածում հետագայի Հայաստան պետության տարածքում գոյություն ունեցող մանր քաղաքական միավորների միջև պայքար էր ընթանում, որն, ի վերջո, արդեն Թուղխալիյաս III-ի օրոք (կամ նույնիսկ Արնուվանդաս I-ի կառավարման վերջերին) պիտի հանգեցներ Հայաստանի ձևավորմանը:

Թուղխալիյաս III — Այս արքայի կառավարման շրջանի վերաբերյալ հիմնական սկզբնաղբյուրները երկուսն են՝

1. Մուրսիլիս II-ի՝ հոր (Մուպպիտլիտանաս I) գործունեության մասին պատմող տեքստերը (տես վերը, ժամոթ. 30).
2. Խաթթուալիս III-ի օրոք կազմված KBo VI 28-A³¹, որը հիշատակում է Խաթթիի վրա բոլոր հարևան երկրների հարձակում:

Առաջինում Հայաստան անվանապես հիշատակվում է որպես բշնամական երկիր, որի դեմ խեթական արքան մի շարք պատերազմներ է մղել³²: Երկրորդում վկայակոչվում է Ազգիի հարձակումը, որի ժամանակ վերջինս գրավել էր Վերին երկիրը և Սամուխան սահման դարձրել Խաթթիի և իր միջև³³:

Այսպիսով, Թուղխալիյաս I (II)-ի, Արնուվանդաս I-ի և Թուղխալիյաս III-ի ժամանակներից մեզ հասած տեքստերը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Հայաստան պետության կազմավորումը պիտի տեղի ունենար Արնուվանդաս I-ի և Թուղխալիյաս III-ի կառավարման շրջանի ինչ-որ մի ոչ մեծ ժամանակահատվածում (KUB XXIII 72-ից մինչև Թուղխալիյասի առաջին հայաստական արշավանքը՝ Կումմախայի ճակատամարտը):

Վերադառնալով քննարկվող մասնակին, կարելի է ամփոփել դրա թվագրման խնդիրը:

Նամակում Հայաստանի հիշատակությունը, վերը բերված փաստարկների ճնշման տակ, վկայում է հօգուտ KUB XXIII 72-ից հետո ընկած ժամանակաշրջանով: Այն կարող էր կազմվել Ար-

նովանդաս I-ի կառավարման վերջին շրջանում կամ Թուդիալի-
յաս III-ի օրոք: Եթե նկատի ունենանք, որ, ըստ KBo VI 28-ի,
Թուդիալիյաս III-ի կառավարման վերջին շրջանում, Բսուվան
ակնհայտորեն Խաթթիի հակառակորդներից էր (Բսուվայի կող-
մից Եփրատից արևմուտք՝ մինչև Թեգարամա նվաճումը), ապա
նամակի առաքման ժամանակը կարող է ավելի սեղմվել:

ARAM KOSSYAN

NEW DATA ABOUT THE INTERRELATIONS BETWEEN THE HITTITE
EMPIRE AND THE COUNTRIES OF THE ARMENIAN HIGHLAND

During the 1970's excavations at Ma* at Höyük (about 30km to the south-
east of Zile, Central Asia Minor) was unearthed a significant archive containing more
than 100 letters written in Hittite cuneiform script. Among these letters one — Ma* at
N. 96, refers to two political entities of the Armenian Highland — Hayasa and Isuwa.
The paper represents a full publication of this letter with historical commentaries.

The discussion of the new data in combination with the already known Hittite
texts leads to the next conclusions:

The letter should be dated with the late reign of Arnuwandas I or Tudhaliyas
III (approx. late XV — early XIV c. B.C., thus fixing the terminus ante quem for the
rise of Hayasa).

To that date Isuwa, unlike Hayasa, was regarded (at least formally) as loyal to
the Hittites. The purpose of Ma* at N. 96, most probably, though not necessarily, was
the forthcoming campaign into Hayasa.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այսպես, օրինակ, KUB XXIII 72 («Պախիստալացի Միտան»՝ O.R.Gurney, Mita of Pahlhwa, "Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology", v. 28, 1948, pp. 32ff.), «Պայմանագիր Սոպալիտիմաս I-ի և Խուկանայի միջև» (J.Friedrich, Staatsverträge des Hatti-Reiches, II, Leipzig, 1930, S. 103ff.), Մորսիլիս II-ի «Տարեգրությունները» (A.Götze, Die Annalen des Muršiliš, Leipzig, 1937) և այլն:
2. Օրինակ, KUB XL 10-ը և դեռևս ինքնագիր նդանակով չիքատարակված 1684A-ն (H.A.Hoffner, A Join to the Hittite Mita text, "Journal of Cuneiform Studies", 28, 1976, pp. 60ff.; H.Otten — Chr.Rüster, Textanschlüsse und Dublikate von Bogazköy-Tafeln (41-50), "Zeitschrift für Assyriologie", 67, 1977, S. 53f.), որոնք միանում են KUB XXIII 72-ին:
3. Մաշատ-հյուսիսից՝ Չիլիեց 30 կմ. հարավ-արևմուտք (=խեթ. Tapigga), Օրթաբլայից՝ Չորումից 50 կմ. հարավ-արևելք (=խեթ. Sapinawa), Կուշակը՝ Հալիսի մեծ որրանի շրջանում՝ Ալիշարի մոտ (=խեթ. Sarikša; O. Գլոբիի կարծիքով՝ Zippalanda, The Hittite Names of Kerkenes Dağ and Kuşaklı Höyük,

- "Anatolian Studies" 45, 1995, pp. 69ff., որը սակայն կարճ ժամանակում ժխտվեց այս արխիվի գյուքերի հիման վրա):
4. G.Wilhelm, Kusaklı-Sarissa. Keilschrifttexte aus Gebirge A, Rahden/Westf., 1997; Օրթաքյոյի շուրջ 3.000 տեքստերից առայժմ հրատարակվել է միայն մեկը (A.Süel, Ortaköy: Eine hethitische Stadt mit hethitischen und hurritischen Tonfaleentdeckungen. — In: "Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp" (eds. H.Otten et al.), Ankara, 1992, S. 487ff.) Մաշատի արխիվի հրատարակությունը տես ստորև:
 5. Նույնացումը ըստ արխիվի հրատարակչի՝ S.Alp, Die hethitischen Tonfaleentdeckungen auf dem Maşat-Höyük, "Belleten" XLIV/173, 1980, S. 58f.
 6. Առաջին հրատարակության մեջ ներառված են միայն առավել լավ պահպանված մամուլները:
 7. S.Alp, Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük, Ankara, 1991, S. 298ff.
 8. Ըստ հրատարակչի, մամուլագիրը խեթական արքան է (S.Alp, Hethitische Briefe, S. 299 Anm. 518):
 9. Այդպես է մեկնաբանվել մամուլի համապատասխան հատվածը (R.Beal, The Organization of the Hittite Military, "TdH" 20, Heidelberg, 1992, p. 88; Ph. H.J.Hauwink ten Cate, The alternative date for the "Sunaššura treaty" (Kbo I 5), "Altorientalische Forschungen", Bd. 25, 1998/1, s. 52):
 10. Այս հարցի շուրջ գրավոր վկայությունների համար տես R.Beal, loc. Cit., pp. 80ff.; ըստ նույն աղբյուրների, Իսխտալիտտայի զինվորների մի խումբ մշտապես տեղակայված էր Տապիզգայում:
 11. F.G.del Monte und J.Tischler, Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978, S. 146f. (այստեղտես՝ RGTC).
 12. Օրինակ, Մալաթիայից արևմուտք՝ ժաման. Էրիստան քաղաքի մոտ (J.Lewy, Old Assyrian Evidence Concerning Kussara and its Location, "Hebrew Union Collage Annual" 33, 1962, p. 52; P.Garelli, Les Assyriens en Cappadoce, Paris, 1963, p. 106, 111f.), Մաշատ-Վայսերի մամուլարիվի վրա (A.Geotze, Rez.: J.Garstang and O. R.Gurney, The Geography of the Hittite Empire, London, 1959, "Journal of Cuneiform Studies" 14, 1960, p. 51f.) և այլն:
 13. Վկայված է նաև Šakdunuwa ~ Šakudunuwa ձևերով (KUB II 2 III 1; KUB XXXVIII 12 I 24):
 14. RGTC, S. 342.
 15. KUB XIX 18 I 11', 14'. Stu Fr. Cornelius, Geschichte der Hethiter, Darmstadt, 1973, S. 142; S. Alp, Hethitische Briefe, 1991, S. 45.
 16. RGTC, S. 293f.
 17. S. Alp, "Belleten" XLIV, 1980, S. 58.: Այս կարծիքն է նաև Ֆ. Հոուվինգ տեխ Վաունն ("Altorientalische Forschungen", Bd. 25, 1998/1, p. 52):
 18. J.Klengel, Das Corpus der Maşat- Briefe und seine Beziehungen zu den Texten aus Hattuša, "Zeitschrift für Assyriologie" 85, 1995, S. 74ff.
 19. Մասնագետների շրջանում դեռևս ընդհանուր կարծիք չկա Վալ կայսրության առաջին արքաների հաջորդականության հարցում:

Մասնավորապես, պարզ չէ, քն արդյոք այս Թուդիսալիյանը այդ անունը կրող առաջին արքան է (հետևաբար, նաև նոր արքայատոհմի հիմնադիրը), քն ոչ:

20. KUB XXIII 11/12 Rev. 27'-34' (հրատարակությունը՝ O. Carruba, Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte. I, "Studi Micenei ed Egeo-Anatolici" XVIII, 1977, S. 161ff.):
21. KUB XXIII 14 Vs. 1-8 (O. Carruba, loc. Cit., S. 172):
22. E. Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasien, Leipzig, 1923, N. 7, S. 88ff.; նաև G. Beckman, Hittite Diplomatic Texts, Atlanta, 1999 (II հրատ.), N. 2, p. 13ff. (թարգմ.):
23. Արնովանդասը Թուդիսալիյասի որդին չէր, այլ որդեգիրը՝ Թուդիսալիյասի և քազոնի Նիկամասի որսորդ Ասմունիկալի ամուսինը, որը արդեն Թուդիսալիյասի օրոք գահակնց էր հայտարարվել (R. Beal, Studies in Hittite History, "Journal of Cuneiform Studies" 35, 1983, pp. 115ff.):
24. Տես վերը՝ ծանոթ. 1-2:
25. KUB XXIII 72-ի գիտական հրատարակությունը և դրանում արտացոլված իրադարձությունները ամփոփված են հատուկ ուսումնասիրության մեջ և արդեն պատրաստ են հրատարակության:
26. Ph. H.J. Houwink ten Cate, The Records of the Early Hittite Empire (c. 1450-1380), Leiden, 1970, p. 62:
27. Rev. 1.
28. Obv. 43 ~ Rev. 16f.
29. E. Forrer, Hajasa-Azzi, "Caucasica" IX, 1931, S. 6.
30. H.G. Güterbock, The Deeds of Suppiluliumas, as told by his son Mursili II, "Journal of Cuneiform Studies" X, 1956, fragm. 13, 40ff.
31. Այսպես կոչված "concentric invasion"-ը (տեքստի համապատասխան հատվածը տես՝ A. Geotze, Kizzuwatna and the problem of Hittite Geography, New Haven, 1940, p. 21ff.):
32. H.G. Güterbock, loc. cit., fragm. 2, 10, 13.
33. Kbo VI 28, 11f.

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԼՈՐԵՏԱ ԴԱՆԵՂՅԱՆ

ԲԱՑԱՌԻՎ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

(Դիվան Եղիա Մուշեղյանի գիտական նկարագրություն)

18-րդ դարի հայ ճանաչված անհատականություններից մեկը՝ բանահավաք, քաղաքական ու հասարակական գործիչ վաճառական Եղիա Մուշեղյանը (Կարնեցի, Աստվածատուրյան), թողել է հարուստ գրական ժառանգություն, որի պատմագիտական արժեքը գերազանցապես ղեկավար է: Մեզ է հասել նրա հուշագրությունը՝, ինչպես նաև տարածանք մեծաթիվ վավերագրեր անփոփոխ ղեկավար: Վերջինիս հետ հաղորդակցվելու հնարավորության համար պարտական ենք, փաստորեն, Եղիայի համար դրամատիկ ղեկավարին, քանի որ 1724թ. չարաքատիկ հանգամանքների բերումով՝ Ռուսաստանում ձերբակալված Եղիա Մուշեղյանի ղեկավարը բռնագրավվեց և Մոսկվայի տարբեր արխիվներում փափառելուց հետո ի վերջո հանգրվանեց «Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվի» (ԱՅՈՒՄ) ֆոնդերից մեկում, որը կոչվում էր «Ռուսաստանի առնչությունները Հայաստանի հետ»:¹ Դժվար է ասել՝ որտեղ ապաստան կգտներ կամ կպահպանվե՞ր, արդյոք, ղեկավարը, եթե չձախողվեր Ե. Մուշեղյանի ղեկավարագիտական առաքելությունը, այն է՝ պարսից շահ Թահմասպի ուղերձները եվրոպական տերություններին հանձնելու Եղիայի ստանձնած պարտավորության կատարումը, որը տապալվեց Ռուսաստանում նրա բանտարկության պատճառով²:

Եղիայի անսպառ հետաքրքրասիրությունը, աշխարհ ճանաչելու ձգտումը, սերը գիտության հանդեպ պետք է որ իրենց կմիքը դնեին նրա ողջ գործունեության, անշուշտ, նաև ղեկավարի վրա: Նրա մեծածավալ ղեկավարը բովանդակում է նամակներ, հաշ-

վեմատյաններ, «ձեռքատետրեր», սյարտավորագրեր, համաձայնագրեր ու առևտրական այլևայլ փաստաթղթեր, կտակներ, խնդրագրեր ու պետական պաշտոնական վավերագրեր, զանազան ցուցակներ և այլն: Առանձին ուշադրության են արժանի դիվանը հարստացնող ժողովածուները՝ տաղարաններ, բժշկարաններ, աղոթագրքեր, նաև քառարաններ, աստղագիտությունը, արհեստներին վերաբերող աշխատություններ, քարզմանություններ, ընդօրինակություններ և այլն: Եթե նկատի ունենանք նաև դիվանի նյութերի աշխարհագրական սահմանները (Իրան, Իրաք, Հնդկաստան, Անդրկովկաս, Ռուսաստան, Թուրքիա, Եվրոպական երկրներ և այլն), ապա առավել պարզ կդառնա այդ նյութերի՝ որպես պատմական սկզբնաղբյուրների, գիտական արժեքն ու կարևորությունը:

Մուշեղյանի դիվանի մասին առաջին հիշատակությանը հանդիպում ենք հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ Լազարյանների հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուում⁵: Դիվանի առաջին հետազոտողը, ըստ էության, ակադ. Ա. Հովհաննիսյանն էր, որը 20-րդ դարի 10-ական թվականներից գիտական շրջանառության մեջ դրեց այդ փաստաթղթերը: Հետագայում Մուշեղյանի ժառանգությանն անդրադարձել է պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը, որի աշխատասիրությամբ լույս տեսավ դիվանից քաղված նամակների և որոշ այլ նյութերի ժողովածու⁶: Անշուշտ, կարելի է նշել մի քանի հեղինակների, որոնք «մեկուսի» գրադվել են սույն ժառանգության հետ կապված այս կամ այն խնդրով⁷, իսկ Մուշեղյանին նվիրված զեկուցումներ լսվեցին 1986-ին կայացած հայ միջնադարյան գրականության միջազգային գիտաժողովում, երբ մեր օրերում առաջին անգամ գիտական լայն լսարանին իրագեկվեց այդ կարկառուն գործչի և նրա դիվանի մասին⁸: Այդուհանդերձ, այս բացը լրացնելուն է միտված սույն հոդվածը: Նկատի ունենալով խնդրո առարկա նյութի յուրահատկությունը և ծավալը հարմար գտանք շեշտադրել բովանդակային մասը՝ առավելագույնս օժանդակելու նյութերի խորքային բացահայտմանը:

Հիշյալ արխիվում Եղիայի դիվանի թղթապանակները խմբավորված են յոթ «կապոցներում» (ըստ դիվանատան ցուցակի՝ "связка"), որոնք համարակալված են լատինական այբուբենի առաջին յոթ տառերի հերթականությամբ. ուստի թղթապանակը

դրանցում անտառվմ ուղղով յոթին 3 ձևաբերայլ նամ

կամ գործը նշվում է ըստ կապոցի և ապա՝ նրանում ընդգրկված գործերի հերթական համարի (A-1, B-5 և այլն):

Ինչպես կապոցները, այնպես էլ թղթապանակները կրում են դիվանատան պայմանական վերտառությունները (տուներեն), որոնք միշտ չէ, որ համապատասխանում են նյութերի բովանդակությանը:

Համառոտ ներկայացնենք կապոցների կազմությունը.

A — բաղկացած է 16 գործից (թղթապանակ), որոնք պարունակում են նամակներ, հաշվենառյաններ, քարզմանական վարժություններ, բժշկական խորհուրդներ, բանաստեղծություններ, խրատներ, քարոզգիրք, աշխարհագրության դասագիրք և այլն: Ակնհայտ է, որ նման բովանդակությունը չի արտացոլվել դիվանատան հետևյալ վերտառության մեջ. «Կապուչինի թղթերը»:

B — ամփոփում է 32 թղթապանակ հաշվենառյաններ, խնդրագրեր, վկայություններ, նամակներ և այլն: Վերջիններս մեզ են հասել հիմնականում հեղինակի կողմից առանձնացված խմբերով՝ ըստ նամակագիրների, և կրում են Եղիայի համապատասխան նշումները: Այս բաժանումները, սակայն, որոշ թղթապանակներում խախտված են:

C — մեկ գործ է, որն ամփոփում է քարոզգրքեր ու եկեղեցական պատմություններ:

D — բաղկացած է 3 գործից, որտեղ ընդգրկված են նյութեր քերականության և թվաբանության վերաբերյալ: Դիվանատան վերտառությունն արտացոլում է միայն առաջին մասը՝ «Հայկական քերականության թղթապանակներ»:

E — ամփոփում է 2 գործ նամակներ:

F — 2 գործ՝ նամակներ, իրերի ցուցակ և մի շարք այլ կարգի վավերագրեր:

G — կազմում է 5 գործ նամակներ, ինչպես նաև անենատարբեր թեմաներով նյութեր. մինչդեռ դիվանատան վերտառությունն է՝ «Հայկական նամակներ առանց քարզմանության»:

Բոլոր կապոցները դիվանատան կողմից թվագրված են 1724թ., սակայն, վավերագրերը վերաբերում են 1703-1724թթ.: Գործերը տարբեր ծավալի են՝ 16 թերթից մինչև 200-ից ավելի:

Դատելով ըստ այն փաստերի, որոնք խոսում են Եղիայի խիստ ճշտապահության մասին, պետք է ենթադրել, որ նրա դիվանում կարգուկանոն է տիրել, մինչդեռ ներկայումս նամակների

շարքում են հաշվեցուցակներ, պարտավորագրեր և այլն: Անշուշտ, հարյուրամյակների ընթացքում արխիվից արխիվ տեղափոխությունների ժամանակ (կամ այլ պատճառներով), խախտվել է նյութերի դասավորությունը:

Ստորև ներկայացնենք յուրաքանչյուր թղթապանակ առանձին՝ ըստ կապուցների:

A-1

Թերթերը՝ 72, որոնցից գովածները՝ 61: Եղիայի էջակամայնք՝ 144 էջ: Մեծությունը՝ 21,5x16 (15,5): Վիճակը՝ լավ: Գրությունը՝ երկայուն, քառասյուն: Գիրը՝ հիմնականում՝ շեղագիր: Մև քանաք: կազմը՝ սովորաբար: Որոշ սկզբնատառեր՝ նախազարդ: Հեղինակ և գրիչ՝ Եղիա Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1710-1712թթ.: Վայրը՝ Էրզրում: Գիվանատան վերտառությունը՝ "Коммерческие счёты Ильи Мушегова из роду Каспаровых": Մուշեղյանի նշանը՝ «Սկիզբն եղև դափտարիս թիւն ՌՃԾԹ (1710) ապրիլի մէկ օրն Արզուրում քաղաքի» (թ. 61):

Բովանդակություն

Մուշեղյանի հաշվեցուցակներն են: Էջի ձախ կողմում նշաններ են եկամտների մասին, իսկ աջում՝ ծախսերի: Նշումների այս կամ այն խմբից հետո Եղիան տալիս է իր եկամտների և ծախսերի գումարը: Վերջիններիս մեջ էին մտնում ապրանքների գնումներին հատկացված գումարները, առևտրի նպատակով երթևեկելիս ճանապարհածախսի, սննդի, օթևանի համար և այլ վճարումները: «Դափտարի» գրառումներն առատ նյութ են տալիս ապրանքների տեսականու, նրանց գների, դրամական միավորների, առևտրական կենտրոնների և հարակից շատ հարցերի մասին:

A-2

Թերթերը՝ 34 (Եղիայի էջակամայնք՝ 69 էջ), երկուական թերթ սկզբից և վերջից՝ դատարկ: Մեծությունը՝ 21,5x16,5: Վիճակը՝ լավ: Գրությունը՝ երկայուն: Մև քանաք: կազմը՝ կաշեպատ դրոշմազարդ: Հեղինակ՝ Լուվսի: Գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1719թ.: Վայր՝ Թավրիզ: Գիվանատան վերտառությունը ռուսերեն: Եղիայի նշանը՝ «Յամի տեառն 1719 հոկտեմբերի 3, Թավրիզ: Գիրք խաղի»:

Բովանդակություն

Մոլա Դովսիի հեղինակած պարսից երգերի ժողովածու է՝ գրված հայատառ: Ընդգրկում է 127 բազմաժանր երգեր (դազալ, խաղ, բայաթի, մանի, ասմունք և այլն):

A-3

Թերթերը՝ 164 (Եղիայի էջակամանը՝ 382 էջ, սկսած 331-ից՝ դատարկ): Մեծությունը՝ 16,4x10,6: Վիճակը՝ լավ: Գրությունը՝ միասյուն: Սև քանաք: Կաշեկազմ դրոշմազարդ: Ժամանակ՝ 1721թ.: Վայր՝ Թավրիզ: Դիվանատան վերտառությունը ռուսերեն: Եղիայի նշումը՝ «Գիրք խաղից երաժշտականաց հարմարեալ այլևայլ արանց... այսինքն բանաստեղծ արանց հնարեալ...»:

Բովանդակություն

Ժողովածուն ընդգրկում է տարածանր չափածո ստեղծագործություններ (տաղ, ասմունք, ողբ, դազալ, թաջնիս, ալիֆբամա, լումարա, վարսաղի, մանի, դուբեյթ և այլն) մոտ 1000 քառյակ, ուրոնց մեծ մասը հայատառ թուրքերեն է, կան նաև աղբյուրներ, պարսկերեն և փոքրաթիվ հայերեն բանաստեղծություններ¹⁰: Վերջիններս պատկանում են Միրանի գրչին¹¹: Ժողովածուն ընդգրկում է նաև առակներ, առածներ, հանելուկներ, ֆրանսիական միջնադարյան գրականությունից քարզմանված «Հովտական խաղ» քատերգությունը:

A-4

Թերթերը՝ 65: Մեծությունը՝ 16x10,5: Գրությունը՝ միասյուն: Վիճակը՝ լավ: Սև քանաք: Կաշեկազմ դրոշմազարդ: Գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1720թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Դիվանատան ռուսերեն վերտառությունը: Եղիայի նշումը՝ «Առ մեծագույն Աստուծոյ փառս. Գիր վասն բժշկութեան դեղորէից և գանազան փորձեցելոյ... և օվօք ընթեռնու գիրս, ռսանի դեղքս և շնորհի հիվանդաց վասն փառացն Յիսուսի Քրիստոսի...»:

Բովանդակություն

Ժամանակի բուժական միջոցների մասին հետաքրքրաշարժ հավաքածու է, որի հեղինակն է քահանա Տեր-Գրիգորը, և որը ժամանակին ձեռքից ձեռք էր անցնում: Բացառված չէ, որ ներկայումս էլ այն կարող է օգտակար լինել լայն ընթերցողին, ինչու չէ, նաև՝ մասնագետին:

A-5

Թերթերը՝ 147 (1-4 և վերջին 5 թերթերը՝ դատարկ): Մեծութունը՝ 16,3x10,5: Վիճակը՝ լավ: Գրությունը միասյուն: Սև քանաք: Կաշեկազմ: Գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1720թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Դիվանատան ռուսերեն վերտառությունը: Եղիայի նշումը՝ «Գիրք հնարից և պէս պէս արուեստից և զանազան իրաց. բազում ժամանակաց հասարեայ էլի, ցրիւ գրեալ, այսօր օրինեցի աստ և սկսեցա գրել...»:

Բովանդակություն

Առօրյայի բազում ոլորտներին վերաբերող օգտակար խորհուրդներ են (բժշկություն, կոսմետիկա, արհեստ, բուսաբանություն, հանք (գտնելու), որսորդություն, խաղեր, քվարանական խնդիրներ, ձկնորսություն, հողագործություն և այլն):

A-6

Թերթերը՝ 106 (Էջակալումը՝ 201-308): Մեծությունը՝ 15,5x11: Գրությունը միասյուն: Անկազմ: Հեղինակ՝ զանազան: Գրիչ՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1681թ., 1616թ., 1717թ.: Վայրը՝ Աստրախան: Դիվանատան ռուսերեն վերտառությունները՝ կազմված Բ. Չուգասյանի կողմից:

Բովանդակություն

Ժողովածու է՝ կազմված տարբեր քեմաներով հնատիպ գրքերից, նաև ձեռագիր մատյաններից վերցրած նյութերից: Ընդգրկում է «Աղոթագիրք» (թ. 201-11): Կրոնական բովանդակության բանաստեղծությունից հատված (թ. 212-15): «Հիշատակարան» (թ. 217-18): Հատված հայերեն հնատիպ գրքից չորս տարրերի մասին (թ. 222-29): Հատված հնատիպ Աստվածաշնչից (թ. 230): «Բառգիրք վօրանդիզի» (թ. 233-59): «Առակ Սադոսն. գլխ. առաջին, համար 20» (թ. 260-62): «Ժոտակցություն վօրանդիզի» (թ. 257թ-259): «Բարոյախոսություն» (թ. 263-270): Աշխարհագրության դասագիրք՝ հետաքրքիր աղյուսակներով, գծագրերով, տալիս է առաջին պատկերացումը աշխարհագրության մասին (թ. 271-303): Բարոյախոսություն (թ. 304-7): «Ժողովածու առակաց Սադոսնի» (թ. 308):

A-7

Թերթերը՝ 30: Մեծությունը՝ 33x22,5: Գրությունը՝ միասյուն, երկսյուն: Սև թանաք: Կազմը՝ երկու թուղթ միմյանց փակցրած: Գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1722թ.:

Բովանդակություն

Մաքրագրություն ֆրանսերեն և հայերեն (թ. 1-11): Ջրուցարան ֆրանսերեն և հայերեն (թ. 12-15): «Վախճան բարոյագրի դնի այսպես»՝ նամակի սկզբի և ավարտի ընդունված արտահայտություններ ֆրանսերեն (թ. 16թ): Հայերեն այբուբենը՝ ֆրանսերեն համարժեքներով (թ. 17թ): Առակներ հայերեն (թ. 18-19): Առակներ ֆրանսերեն և հայերեն (թ. 20-30):

A-8

Թերթերը՝ 16: Մեծությունը՝ 32,5x20,5: Գրությունը՝ քառասյուն: Սև թանաք: Կազմը՝ սովորաբար: Ժամանակը՝ 1718թ., 1720թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Ռուսերեն վերտառություն: Եղիայի նշումը՝ «Դաֆտար Շամախու դրկած ընկերովի ապրանացն համար եղև Թարվեզ յամի տեսոն 1718 յունվրի մինն»:

Բովանդակություն

Բերված են 1718-1720թթ. Շամախու հետ կապված ապրանքների «օրացուցային» նշումները:

A-9

Թերթերը՝ 22 (մեծ թվով դատարկ էջեր): Մեծությունը՝ 33x22: Գրությունը՝ բազմասյուն: Սև թանաք: Կազմը՝ միմյանց փակցրած թղթեր: Հեղինակ և գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1719թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Ռուսերեն վերտառություն: Եղիայի նշումը՝ «1719թ. սեպտեմբրի 17, Թարվեզ: Մասեան տիֆտիկի 2» (կազմի վրա):

Բովանդակություն

Արևելահնդկական ընկերության Թավրիզի մասնաճյուղի տնօրեն Բորեգարի տան իրերի ընդարձակ ցուցակ (թ. 18-22), որը ոչ միայն տալիս է 18-րդ դ. Իրանի բարձրաստիճան պաշտոնյայի կենցաղի հանգամանալի պատկերը, այլև՝ իրազեկում այս կամ այն տարածքի արդյունաբերական արտադրանքի մասին, քանի որ թվարկված իրերի կողքին շեշտվում է նրանց արտադրության վայրը (օր՝ Խորասանի գորգ): Գործի մյուս նյութերից (որոնք չեն արտացոլված ղիվանատան վերտառության մեջ) ուշադրության արժանի է՝ «Հնդկաց ապրանքն ճոթեղեն» (թ. 5թ, 6, 5), որտեղ

թվարկված է կտորեղենի շուրջ 80 տեսակ, նրանցից յուրաքանչյուրի որակական հատկանիշները, գինը և այլն:

A-10

Թերթերը՝ 25 (Եղիայի էջակալմամբ 31-61՝ դատարկ): Մեծությունը՝ 31,5x20: Գրությունը՝ 2, 4 և 6 սյունակներ: Սև քանաք: Կազմը՝ ստվարաթուղթ: Հեղինակ և գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1717թ., 1723թ.: Վայրը՝ Շամախի: Ռուսերեն վերատառություն: Եղիայի նշումը՝ «Մատենան 4, որ է իմ քանիս համար ձեռագանց» (կազմի վրա):

Բովանդակություն

Մուշեղյանի հաշվենատյանների մի տարատեսակի՝ «ձեռքատետրերի» մեջ թվով չորրորդն է. «Ձոր ինչ առևտուր անեմ, գրեմ այս մատենիս»: Ավելի ուշ Եղիան նշում է. «1723թ. հուլիսի 4. սրանից հետո ինչ որ ունենամ, ձախ կողմում ունեցածս [գրեմ], աջ կողմում՝ կորցրածս» (թ. 20):

A-11

Թերթերը՝ 46: Մեծությունը՝ 32,5x21: Գրությունը՝ երկսյուն: Սև քանաք: Կազմը՝ ստվարաթուղթ: Հեղինակ՝ Ֆուքեթ: Գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1723թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Ռուսերեն վերատառություն: Եղիայի նշումը վերջին էջին է. «Գեղերումքս բժշկական և պիտանի արվեստքս...» (թ. 45թ):

Բովանդակություն

Բժշկական ու այլևայլ խորհուրդների ժողովածու (հիշեցնում է դիվանի A-5 գործը), որը քարգմանություն է ֆրանսերեն «Մադամ Ֆուքեթ» և «Մուսեմեի» գրքերից. քարգմանիչն է կասյուչին Հովհաննես Մկրտիչը, որը թուրքերենի էր քարգմանում, իսկ Եղիան վերածում էր հայերենի:

A-12

Թերթերը՝ 60: Մեծությունը՝ 32x20,5: Գրությունը՝ միասյուն: Կազմը՝ ստվարաթուղթ: Հեղինակ և գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1718թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Ռուսերեն վերատառությունը: Եղիայի նշումը՝ «Մատենան առաջին, որ կոչի կերպարան կամ տիպ քարովագրի... գոր ինչ քարովագիր գրել կամիմ, նախ տեղս գրեմ և համատիպն ուղարկեմ այլոց...»:

Բովանդակություն

Գործն ամբողջությամբ կազմված է նամակներից, որոնց կրկնօրինակները Եղիան ուղարկել է տարբեր անձանց: Ընդհանրապես, նամակները մեծ թիվ են կազմում դիվանում և հանդիպում են շատ քղթապանակներում, բայց հիմնականում խմբավորված են 4 մատյաններում:

A-13

Թերթերը՝ 58: Մեծությունը՝ 33x21: Գրությունը՝ միասյուն: Կազմը՝ սովորաբար: Հեղինակ և գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1719թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Ռուսերեն վերտառություն: Եղիայի նշումը՝ «Մատենան երկրորդ, որ կոչի կերպարան կամ տիպ բարօվագրի...»:

Բովանդակություն

Ամբողջովին նամակներ են, իսկ առաջին 2 էջին առկա է նախորդ մատյանի նամակների (ուղարկված և ստացված, որոնց մասին ևս նշումներ կան) ցուցակը, որտեղ ակնհայտ է նամակների քանակը, նամակագիրների անունները, ընդ որում՝ նշվում է, թե որ նամակներին է պատասխան տրվել, որոնց՝ ոչ:

A-14

Թերթերը՝ 54: Մեծությունը՝ 32,5x20: Գրությունը՝ միասյուն, երկսյուն: Կազմը՝ սովորաբար: Հեղինակ և գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1721թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Ռուսերեն վերտառություն: Եղիայի նշումը՝ «Մատենան երրորդ, որ կոչի կերպարան և տիպ բարօվագրի...»:

Բովանդակություն

Նամակների երրորդ մատյանն է, որը սկսվում է նախորդ մատյանի՝ գրած և ստացած նամակների ցանկով (թ. 1-2), որին հաջորդում է Եղիայի տնօրեն Բորեգարի հետ նամակագրության ցուցակը (թ. 3)՝ համապատասխան բացատրություններով: Առկա է նաև 1721թ. հունվարի 1-13-ը ստացած նամակների ցանկը՝ ապա սկսվում են նամակների նախօրինակները:

A-15

Թերթերը՝ 52: Մեծությունը՝ 31x21,5: Գրությունը՝ միասյուն: Մև քանաք: Կազմը՝ սովորաբար: Հեղինակ և գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1723թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Ռուսերեն վերտա-

ռութիւն: Եղիայի նշումը՝ «Մատեան չորրորդ, որ գոչի կերպարան կամ տիպ բարօվագրի...»:

Բովանդակություն

Ուղարկված մանակների չորրորդ և վերջին (հինգերորդը մանակներին չի հատկացվել) մատյանն է, որը դարձյալ սկսվում է նախորդ (երրորդ) մատյանի մանակների ցուցակով (թ. 1-2)՝ համապատասխան նշումներով:

A-16

Թերթերը՝ 20: Մեծութունը՝ 32,5x21: Գրությունը՝ միասյուն, երկսյուն: Կազմը՝ սովորաբար: Հեղինակ և գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1724թ.: Վայրը՝ Ռաշտ (Գիլան): Ռուսերեն վերտառություն: Եղիայի նշումը՝ «Մատեան հինգերորդ, որ կոչի կերպարան կամ տիպ բարօվագրի... Եղև յերկիրն Կիլան Ռաշտ քաղաքին»:

Բովանդակություն

Գործը, թեև նախատեսված էր իբրև մանակների հինգերորդ մատյան, սակայն, իրականում ընդգրկում է հետևյալ նյութերը.
ա/ «Տոլիջան տարած ապրանքների ցուցակ» (թ. 1բ-3):
բ/ «Տոլիջանից բերածների մեջ՝ օտար կամ ծախած» (թ. 3բ):
գ/ «Նաղիից ետ վերցրած ապրանքներ» (թ. 4բ):
դ/ «Նաղիի գողացած ապրանքներ» (թ. 6):
ե/ «Հաշիվներ» (թթ. 7, 8-16):
զ/ Եղիայի կտակը Արութինին (թ. 18, 18բ):
է/ Հաշիվ և կտակի շարունակությունը (թթ. 9-20, 20բ):

B-1

Թերթերը՝ 36: Ժամանակը՝ 1723թ., 1724թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Եղիայի նշումը՝ «Արգա, որ տվինք Մահմատալի խանին»:

Բովանդակություն

Սի շարք խնդրագրերի (արգա) կրկնօրինակներն են, որոնք Եղիան գրել է տվել պարսկերեն: Դրանք գլխավորապես վերաբերում են դրամական պահանջներին, սակայն կան նաև այլ խնդիրների շուրջ արգաներ. ուղղված շահին (թ. 5), էթեմադ-օդ-դոտլեին (թ. 1), դիվանբեկին (թթ. 10, 11), պատրիկների ամունից թագավորին՝ «համամին համար» (թ. 15բ) և այլն: Մեծադիր էջերի վրա այս պարսկերեն արգաների հակառակ երեսին Եղիայի հայերեն նշումն է վավերագրերի հանգամանքների մասին:

B-2

Թերթերը՝ 100: Ժամանակը՝ 1719թ., 1724թ.: Վայրը՝ Թավրիզ, Նախալան, Էրզրում, Շամախի: Եղիայի նշումը՝ «Իմ եխապար Մովսեսին նմրայով (իմա՝ համարակալված) երկրորդ գրերն են»:

Բովանդակություն

Եղիայի եղբորից՝ Մովսեսից ստացած մամակներն են, Եղիայի համարակալմամբ՝ 100, որտեղ նշվում են, առևտրականի առօրյան, ապրանքներ, զներ, վաճառականների միջև փոխառարեություններ և այլն:

B-3

Թերթերը՝ 184: Ժամանակը՝ 1717-1720թթ., 1723թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Կնիք (թ. 19): Եղիայի նշումը՝ «Ջարճի մատենաք են»:

Բովանդակություն

Մեկ տասնյակից ավելի մատյաններում գրանցված են Եղիայի ծախսերը տարբեր տարիներին և տարբեր նպատակներով նվիրատվության, հագուստեղենի, սննդի, ձիերի խնամքի, կենցաղային պետքերի և այլն:

B-4

Թերթերը՝ 10: Ժամանակը՝ 1716թ.: Վայրը՝ Գանջա, Շամախի: Կնիքներ (թթ. 2, 5): Եղիայի նշումը՝ «Ոսկերիչ Մաթեսի գրերն է նմրայով»:

Բովանդակություն

Ոսկերիչն իր մամակներում Եղիային գրում է թանկարժեք քարերի փոխանակության, ռսկու առևտրի, զների մասին:

B-5

Թերթերը՝ 54: Ժամանակը՝ 1717-1721թթ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Եղիայի նշումը՝ «Կևոնդի ծախսի ցուցակն է»:

Բովանդակություն

Հաշվեցուցակներ են՝ դրամատան, այլևայլ մանր ծախսերի: Նաև՝ երկրաշարժ (թ. 14), իրերի ցուցակ (թ. 19-20), «Մեր թշնամիքն են Թարվեզ» (թ. 18թ):

B-6

Թերթերը՝ 28: Ժամանակը՝ 1715թ.: Վայրը՝ Գանջա, Շամախի: Կնիքներ (թթ. 16-18, 21-24): Եղիայի նշումը՝ «Էրզրումեցի... Խալիլ աղի բարովագրերն են»:

Բովանդակություն

Նամակներում տվորական առևտրական առօրյան է: Ընչտվում են մորթեղենի, ոսկեղենի գները, վաճառքի վայրերը...

Բ-7

Թերթերը՝ 30: Ժամանակը՝ 1715թ., 1720թ.: Վայրը՝ Գանջա, Շամախի: Կնիքներ (թթ. 6ր, 8, 10, 14ր, 16ր): Եղիայի նշումը՝ «Գանձայեցի Եսայի վարդապետի որդի տիրացու Յուսեփի գրերն է»:

Բովանդակություն

Նամակների այս շարքը ցայտուն օրինակ է առևտրի գործերում հոգևորականի մասնակցության վերաբերյալ:

Բ-8

Թերթերը՝ 24: Ժամանակը՝ 1715թ., 1718թ.: Վայրը՝ Գանջա, Շամախի: Եղիայի նշումը՝ «Պ. Մունիլերին բարովագրերն է և պ. Թաթևաի գրերն է»: «Էրզրումցի տեր Մելքոն իրիցու գրերը»:

Բովանդակություն

Դարձյալ հոգևորականների մասնակցությունն է առևտրական գործերին, ընդ որում, նամակների այս խումբը վկայում է, որ հոգևորականը կարող էր ի վերջո մվիրվել առևտրին:

Բ-9

Թերթերը՝ 20: Ժամանակը՝ 1716թ.: Վայրը՝ Էրզրում, Գանջա: Եղիայի նշումը՝ «Ժմ ծնող մայր և մայրիկիս գրած ջուկ գրերն է»:

Բովանդակություն

Մայրը Եղիային կշտամբում է և ապսպրում, որ գա և իր հայրական փվիղ տունը նորոգի: Որոշակի մասնակցություն առևտրային գործերին մայրը ևս ուներ:

Բ-10

Թերթերը՝ 56: Ժամանակը՝ 1714թ.: Վայրը՝ Աստրախան, Շամախի, Թավրիզ: Կնիքներ (թթ. 21ր, 32ր, 39, 42, 44, 48, 50): Եղիայի նշումը՝ «Ժմ եխապյո Ղևոնդին նմրայով գրերն է. և առանց նմրա»։ «Մօվսեսին նումրով բարովագրերն է»:

Բովանդակություն

Եղիայի եղբայրների նամակներն են՝ հարուստ տվյալներով առևտրական կենտրոնների, ապրանքների, գների, վաճառականի դժվարությունների մասին:

B-11

Թերթերը՝ 119: Ժամանակը՝ 1713–1716թթ., 1718թ., 1721թ.: Վայրը՝ Էրզրում, Շամախի, Սպահան, Նիսիս, Աստրախան, Թավրիզ: Կնիք (թ. 92բ): Եղիայի նշումը՝ «Շամանին քարավազիրն է Էրզրմցի դաքրչի որդի»:

Բովանդակություն

Նամակագիրը Եղիային տեղեկացնում է վաճառքի համար այնտանի ապրանքների մասին (լումնկ, լեղակ, սուրճ, համեմունք, քանկարժեք քարեր, ոսկեղեն, կտորեղեն), իրենց քարավանի կողովումն ու առօրյա հոգսերի մասին:

B-12

Թերթերը՝ 15: Ժամանակը՝ 1722թ.: Վայրը՝ Թավրիզ, Սպահան: Էրզրումցի Գալուստի նամակներն են Եղիային:

Բովանդակություն

Ապրանքների քվարկումից զատ իրագեկվում է նաև Թավրիզում քաղաքական և տնտեսական վիճակի մասին, շեշտելով, որ «խաղաղություն է և լավ առևտուր»:

B-13

Թերթերը՝ 33: Ժամանակը՝ 1717–1719թթ., 1723թ.: Վայրը՝ Էրզրում, Թավրիզ: Եղիայի նշումը՝ «Արուսին Էրզրումցու... գրերն է»:

Բովանդակություն

Նամակներում հիշատակվող ապրանքներից շեշտվում է՝ թուղթ, թուփուն, ձի, հրացան, լոնդրա, մետաքս, նաև տեղեկացվում է մաքսատան ու ճանապարհածախսի էժանացման մասին:

B-14

Թերթերը՝ 13: Ժամանակը՝ 1714թ., 1715թ.: Վայրը՝ Մոսկով, Գանջա, Էրզրում, Շամախի, Թավրիզ: Կնիքներ (թթ. 3բ, 7բ, 8, 13): Եղիայի նշումը՝ «Ժամ մորթուրի որդի Գասպարին գիրն է և Էրզրմցի ոսկերչի որդի Ալեքսանին է»:

Բովանդակություն

«Մոսկովի արաղի գովքը», ապրանքներ, գներ, հատկապես՝ մորթեղեն:

B-15

Թերթերը՝ 34: Ժամանակը՝ 1723թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Կնիքներ (թթ. 1բ–4բ, 6, 20բ, 26բ, 28բ): Եղիայի նշումը՝ «Միրզա Մումինի ախալօրցն գրած գրերն է, որ գրեցին աղա Մումինին» (թ. 1բ):

Բովանդակություն

Թվարկված են մի շարք անուններ, որոնց պարսկերեն այլևայլ գրությունների օրինակները Եղիան պահել է որպես վկայություն՝ «մեզ պարտ են»:

B-16

Թերթերը՝ 11: Ժամանակը՝ 1724թ.: Վայրը՝ Էրզրում, Թավրիզ: Կնիք (թ. 11): Եղիայի նշումը՝ «Վրացի Մեքումին [գիրն է]» (թ. 3ր):

Այս և հաջորդ մի քանի խիստ փոքրածավալ թղթապանակների բովանդակությունները, որոնք վերաբերում են առևտրական առօրյային, կրկնում են միմյանց:

B-17

Թերթերը՝ 10: Ժամանակը՝ 1721-1722թթ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Կնիքներ (թթ. 40, 42, 45): Մարզսի նամակը:

B-18

Թերթերը՝ 49: Ժամանակը՝ 1711-1712թթ.: Վայրը՝ Շամախի, Թավրիզ: Վարդանի նամակները Եղիային:

B-19

Թերթերը՝ 12: Ժամանակը՝ 1717-1723թթ.: Վայրը՝ (°): Կնիք (թ. 3ր): Օվանեսի նամակը Եղիային:

B-20

Թերթերը՝ 17: Ժամանակը՝ 1718թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Հակոբ վարդապետի նամակը Եղիային:

B-21

Թերթերը՝ 95: Ժամանակը՝ 1715թ.: Վայրը՝ Էրզրում: Գազարի (Մարգարի) նամակը Եղիային:

B-22

Թերթերը՝ 2: Ժամանակը՝ (°): Վայրը՝ Էրզրում: «Մահտեսի Մարզսի գրերն են»:

B-23

Թերթերը՝ 44: Ժամանակը՝ 1718-1723թթ.: Վայրը՝ Էրզրում: Մովսեսի նամակներն են:

B-24

Թերթերը՝ 138: Ժամանակը՝ 1717-1723թթ.: Վայրը՝ Էրզրում: Եղիայի եղբոր՝ Մովսեսի, նամակներն են:

B-25

Թերթերը՝ 47: Ժամանակը՝ 1718թ.: Վայրը՝ Էրզրում (°): Կնիք (թ. 47թ):

Բովանդակություն

Հաջի Արդուլ Բադիի նամակն է (պարսկերեն) և մի շարք այլ նամակներ (Անսունից, Սարգսից և այլն) տարբեր լեզուներով: Մանր հաշիվներ:

B-26

Թերթերը՝ 111: Ժամանակը՝ 1718թ.: Վայրը՝ Գանջա: Եղիայի կնիքը (թ. 91թ):

Բովանդակություն

Հիսուսյանների կարգից Մոնիեր Լեոնարդոսի նամակներն են, նաև՝ պատրի Պավլոսի, Մտեփան չելեպու և այլոց նամակները: Պատրիները գրում են Եղիային՝ հերթական օգնության ակնկալիքով:

B-27

Թերթերը՝ 54: Ժամանակը՝ 1717-1718թթ.: Վայրը՝ Գանջա: Կաթոլիկ պատրի Թադեոսի նամակներն են Եղիային:

Բովանդակություն

Թերթերը՝ 52: Ժամանակը՝ 1724թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Կնիքներ (հայերեն, վրացերեն, պարսկերեն՝ թթ. 8, 28, 45, 48, 49):

Բովանդակություն

Մի շարք վկայագրեր են, որոնց թվում՝ դիվանբեկի շնորհագիրը «բաղնեցն համար»:

B-29

Թերթերը՝ 14: Ժամանակը՝ 1717-1718թթ.: Վայրը՝ Էրզրում: Բովանդակություն

Բովանդակություն

«Ժամ եխպարացած էրզրմցի քուռչի Սարգսի... գրերն է»:

B-30

Թերթերը՝ 78: Ժամանակը՝ 1718թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Կնիքներ (թթ. 3, 8, 9, 19, 20, 23ր, 24, 26թ... 51):

Բովանդակություն

Նամակներ են, հաշիվներ, մուրհակներ, վկայագրեր, պայմանագրեր և այլ փաստաթղթեր, որոնց կից՝ կնիքներ:

B-31

Թերթերը՝ 134: Ժամանակը՝ 1715-1721թթ.: Վայրը՝ Շամախի (*): Կնիքներ (թթ. 26, 27ր, 28, 36... 90):

Բովանդակություն

«Ապարաներու պարտնաց գրերն է»: Լատին կրոնավորների այլևայլ խնդիրների լուծման համար Եղիան միջնորդ էր իշխանությունների մոտ:

B-32

Թերթերը՝ 54: Ժամանակը՝ 1715-1716թթ.: Վայրը՝ Թավրիզ, Գանջա, Մպահան: Կնիքներ (թթ. 44...):

Բովանդակություն

«Բազում արանց և կանանց գրեանք են»: Իսկ 41-րդ թերթից սկսած պարսկերեն ցուցակ է «Նաղիին զողացած ապրանագ», ապա՝ բարձրաստիճան անձանց ուղղված խնդրագրեր են զանազան հարցերով:

C

Թերթերը՝ 73: Ժամանակը՝ 1723թ.: Վայրը՝ (*):

Բովանդակություն

Եկեղեցական պատմություններ, բարոզգրքեր, ֆրանսերեն ձեռագիր (16, 5, 11), հայերեն դավանաբանական տեքստ (Եղիայի ձեռագիրը չէ):

D-1

Թերթերը՝ 143: Ժամանակը՝ 1721թ.: Վայրը՝ գյուղ Խլիջան:

Բովանդակություն

Ֆրանսերեն-ռուսերեն բառարան՝ ֆրանսատառ (թթ. 1-43), հայերեն-ֆրանսերեն բառարան՝ հայատառ (թթ. 44-120), հայերեն և ֆրանսերեն քերականական վարժություններ՝ հայատառ, ֆրանս-պարսկերեն բառարան՝ ֆրանսատառ (թթ. 129-143):

D-2

Թերթերը՝ 69: Ժամանակը՝ 1724թ.:

Բովանդակություն

Հայերեն-ֆրանսերեն բառարան՝ հայատառ:

D-3

Թերթերը՝ 34: Ժամանակը՝ 1715թ.: Վայրը՝ Շամախի:

Բովանդակություն

«Գիր արհեստին համարողութեան», տետր առաջին «Արհեստ համարողութեան, որ պիտանի վաճառականաց»:

E-1-2

Կապուչին Ռոչեֆորի՝ Թավրիզից և Ասարախանից տարբեր անձանց ուղարկված նամակներն են՝ հայերեն, ռուսերեն և պարսկերեն:

F-1

Թերթերը՝ 194: Ժամանակը՝ 1717թ., 1722թ.: Վայրը՝ Շամախի, Թավրիզ:

Բովանդակություն

Թավրիզում Եղիայի տնօրեն Բորեգարի նամակներն են Եղիային (վաճառականի առօրյա, թանկություն Իրանում, կողպուտ ճանապարհներին):

F-2

Թերթերը՝ 30... Ժամանակը՝ 1722թ.: Վայրը՝ Սպահան:

Բովանդակություն

Իրերի ընդարձակ ցուցակ է, որոնք Թավրիզի երկրաշարժից հետո Եղիան պահ էր տվել Նաղուն, որի կողմից հետագայում այն յուրացրել էր:

G-1

Թերթերը՝ 178: Ժամանակը՝ 1716-1722թթ.: Վայրը՝ Մոսկվա, Պետերբուրգ:

Բովանդակություն

Նամակագրություն, հաշիվներ, պարտավորագրեր, ընծաներ շահին:

G-2

Թերթերը՝ 135: Ժամանակը՝ 1716-1720թթ.: Վայրը՝ Աստրախան, Մոսկվա, Պետերբուրգ:

Բովանդակություն

Տեր-Ավագի նամակներն են (նամակ-պարտավորագրեր, մտրեհակներ, կտակ, հաշվեցուցակ (թթ. 109-131):

G-3

Թերթերը՝ 203: Ժամանակը՝ 1714-1719թթ., 1723թ.: Վայրը՝ Մոսկվա, Պետերբուրգ, Շամախի, Աստրախան:

Բովանդակություն

Տեր-Ավագի հետ կապված գրություններ և նամակներ, պարտամտրեհակներ, հաշվեցուցակներ: Ռուս-պարսկական առևտուր: Մաքս: Թերթերեն-հայերեն բառարան:

G-4

Թերթերը՝ 189: Ժամանակը՝ 1722թ.: Վայրը՝ Սպահան, Մոսկվա:

Բովանդակություն

Առևտրական կապեր Մոսկվայի հետ: Հայ-ֆրանսերեն բառարան՝ հայատառ (թթ. 153-175):

G-5

Թերթերը՝ 124: Ժամանակը՝ 1712թ., 1717-1721թթ.: Վայրը՝ Ղում, Խլիզան, Գիլան, Նիսաբադ, Աստրախան:

Բովանդակություն

Առևտրական գործարք Մոսկվայի հետ: Կտակ և կից՝ պարտավորագրեր: Եղիայի օրագրությունը: Հաշվետետր:

LORETA DANEGIAN

A UNIQUE HERITAGE

For the first time a scientific description of a unique divan (archive) is presented in the article which is inherited to the generations by the 18th century Armenian merchant, folklorist, social and political statesman Yeghia Karnetsi Musheghyan. The divan is kept in Moscow "in the Archives of Foreign Policy of Russia". The divan, which is of a great scientific interest, includes letters, commercial and official documents, different collections (songbook, medical book, prayerbook, dictionary, translation etc.). The geometric boundaries of the materials used in the divan spread from Iran, Iraq, India, Russia, Turkey to European countries etc. This valuable divan is worth the attention of large scientific areas. The article includes all 61 files of the divan.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այն ունի հետևյալ վերտառությունը. «Ղաստմոքիմ իմն կարճատոս ի վերայ անճկութեանց Եղիայիս Աստուածատուրեան Մուշեղանց, զորս կրեցի ի ազգէն ֆռանկաց...»: Բնագիրը պահվում էր Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանում:
2. Ե. Մուշեղյանի համատոս կենսագրությունը տե՛ս՝ Լ. Դանեղյան, «Հայատառ քանաստեղծությունների ժողովածու Եղիա Մուշեղյանի դիվանում» («Արժանավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», Երևան, 1996):
3. "Архив внешней политики России "Историко-дипломатического управления МИД СССР, ф. 100 "Сношения России с Арменией". Фондны аяտեղ է քերվել Մոսկվայի մայիսի կենտրոնական արխիվներից մեկից (ԴԱՓԿՅ) 1724թ.:

4. Եղիայի քանտարկության գործի մասին անս' Լ.Դանեղյան, Եղիա Սուշեղյանը՝ ռուսական կողմնորոշման քառագույլ (նշվ. ժող., XVII, Երևան, 1998):
5. "Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа", т. 1, М., 1833, с. 363-364.
6. «Եղիա Կարնեցու դիվանը», աշխատասիրությամբ Ա.Արքախանյանի, Երևան, 1968:
7. Բ. Չուգասյան, Ա. Երևանի, Լ.Դանեղյան և այլք:
8. Տնս Լ.Դանեղյանի և Բ.Չուգասյանի զեկուցումների դրույթները («Հայ միջնադարյան գրականության միջազգային գիտաժողով, 15-19 սեպտ., 1986, Երևան»):
9. Դիվանատան ռուսերեն վերտառությունները մեջբերելուց այսուհետև ձեռնագրի կմնամբ:
10. Սույն ժողովածուի մասին տնս' Լ.Դանեղյան, Հայաստան քանաստեղծությունների ժողովածու Ե. Սուշեղյանի դիվանում (նշվ. ժող., էջ 197-209):
11. Տնս' Մ.Սեիդով, Հայ քանաստեղծ Միքայի աղբյուրներին քանաստեղծությունները («Աղբյուրք. ԽՍՀ ԳԱ Լիզամու ամվ. գրակ. և լեզվի ինստ-ի աշխատություններ», Բաքու, 1956, աղբյուրներին):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԽԱՉԻԿՅԱՆ

ԽՈՒՌԻ-ՈՒՐԱՐՏԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ

Ինչպես հայտնի է, հայերենում միջին պարսկական, հունական, արամեական և ասորական փոխառությունների ստվար շերտից բացի, առանձնանում է մի այլ շերտ, որ հայտնի է «կովկասյան» ընդհանուր անունով: Այդ «կովկասյան» հորջորջված փոխառությունների թվին են պատկանում այլ կովկասյանների կողքին, նաև խտի-նորարտական փոխառությունները¹: Խտի-նորարտները, ինչպես ցույց են տվել Գյակոնովը և Մտարտստինը², պատկանում է կովկասյան լեզվաընտանիքի հյուսիս-արևելյան (ըստ Գյակոնովի՝ արարոյան³) ճյուղին:

Խտի-նորարտական ազդեցությանը հայերենում, բացի մի շարք սոցիալական (*աղակիմ, ծառայ*), մշակութային և տեխնիկական (*կմիք, հավանաբար, ազոռ*), բուսական (*խնձոր, սալոր, խաղող, ամանովի*), կենդանական (*ուղտ*) ոլորտի և որոշ այլ փոխառություններից (*ծով*), վերագրվում է հնդեվրոպական լեզուներին հատուկ սեռի քերականական կարգի բացակայությունը, ինչպես նաև ձայնավոր վերջնահնչյունի կորուստը՝ հնդեվրոպական փոփոխական շեշտը խտի-նորարտական նախավերջին վանկի կայուն արտաշնչական շեշտով փոխարինելու հետևանքով⁴:

Մտորև կներկայացվեն հայերենում խտի-նորարտական ազդեցության նոր օրինակներ:

I. Հայերենին բնորոշ լ: դ և ր: ռ հնչյւթների հակադրությունը հատուկ չէ հնդեվրոպական լեզուներին, սակայն որոշ փաստեր թույլ են տալիս ենթադրել, որ խտի-նորարտները տարբերակել է երկու կողքային (լատերայ), ինչպես նաև երկու թրթռուն հնչյուններ:

Անշուշտ, հին լեզուների հնչյունային համակարգի լիակատար վերականգնումը անհնարին է, հատկապես եթե այդ լեզուները

րը գրանցվել է փոխառյալ բոլորովին այլ հնչյունային համակարգ ունեցող լեզվի համար ստեղծված գրով: Եվ հենց նման օրինակ է ներկայացնում խոտի-նորարտերենը, որի գրանցման համար հարմարեցվել էր շուտերա-աքքադական սեպագիրը:

Խոտի-նորարտական հնչյունային համակարգի ուսումնասիրման գործում լրացուցիչ բարդություն է ստեղծում նաև այն հանգամանքը, որ ծագումնաբանական տեսակետից այն փաստորեն մեկուսացած լեզու է: Թեև, ինչպես վերը նշվեց, խոտի-նորարտերենի ծագումնաբանությունը կարելի է պարզված համարել այն, հավանաբար, պատկանում է պարոդյան լեզվաընտանիքի նույն ճյուղին, ինչ և ավարա-անդա-ցեզյան, դարգի-լեզգիական և վայնախյան լեզվախմբերը⁷, սակայն շատ ավելի վաղ է անջատվել նախալեզվից և հետագեւ 'ալարոդյան' միջավայրից, քան վերը նշված լեզուները: Այդ իսկ պատճառով խոտի-նորարտերենի հնչյունային համակարգը զգալի փոփոխություններ է կրել և անհամեմատ ավելի աղքատ է նախալեզվի համեմատությամբ: Այսպես, օրինակ, այն կորցրել է 'ալարոդյան' կոկորդային, կողքային բաղաձայնները և ետքմայինների մեծ մասը:

Ի և ր հնչյունները պարունակող խոտի-նորարտական բառերի համեմատությունը վերականգնված նախաալարոդյանների հետ ցույց է տալիս, որ Ի-ն համապատասխանել է նախալեզվի կամ Ի ձայնորդին, կամ կողքային շփականներին և պայթաշփականներին, իսկ ր-ն՝ ր ձայնորդին կամ կողքային պայթաշփական բաղաձայնին:

Ուրարտերենի ուղղագրությունը հնարավորություն չի տալիս պատասխանել այն հարցին, թե արդյոք, ուրարտերենում Ի և ր հնչյուններ պարունակող գրանշանները արտահայտել են մեկ թե՞ երկու տարբեր հնչյուններ: Այդ իսկ պատճառով խոտի-նորարտական փոխառությունների մեջ հայերենում, ինչպես նաև ուրարտական տեքստերում հանդիպող տեղանունների հայկական ձևերում *ա.բ* և *բ.դ* օգտագործման որևէ օրինաչափություն չի բացահայտվում:

Այլ է վիճակը խոտիերենում: Այստեղ վկայված ուղղագրական համակարգերից մեկը տարբերակում է Լ: Ի և Է: Է զույգերը: Ընդ որում Լ-ի համապատասխանությունը հայերեն *ղ*-ին *աղախիմ* բառում (խ.-ու. *ալլ-՝ տիրել արմատից) և խոտիերենի Է-ի համապատասխանությունը հայերեն *ա*-ին (*ժառայ* բառում <

խոտ. *sarrae* 'նազնագերի*'), թույլ է տալիս ենթադրել, որ կրկնակի l-ով արտահայտված ինտենսիվ լատերալ պայթաշփականներից ծագող հնչյունը արտասանությանը մոտ էր հայերեն *ղ-ին*, մինչդեռ կրկնակի r-ով արտահայտվածը՝ հայերեն *ռ-ին*:

Ի դեպ, սա միակ դեպքը չէ, երբ հայերենի տվյալները նպաստում են ուրարտական հնչյունային համակարգը պարզելուն:

Ինչպես վերը նշվեց, խոտի-ուրարտերենը կորցրել է բազմաթիվ ալարոյան հնչյուններ, բայց պահպանել է ատամնային շփական և պայթաշփական բաղաձայնները: Մակայն պարզ չէ, թե արդյոք խոտի-ուրարտերենին հայտնի էին շչական հնչյուններ, քանի որ սեպագրում սուլական (սիբիլանտ) և շչական հնչյունները արտահայտվել են միևնույն նշաններով:

Zabahaē ~ *Ջավախբ* համապատասխանությունը տվյալ դեպքում որոշիչ դեր կատարել չի կարող, քանի որ *Ջավախբը* ուրարտական տարածք չէր և, հետևաբար, այդ տեղանունը նույնպես ուրարտական չէր: Մակայն այս դեպքում մեզ օգնության են գալիս երկու վաղ արիական փոխառությունները հայերենում՝ *պայծառ* <*patī-car(a)na և *ծիրանի* <*čiranya⁹: Ինչպես տեսնում ենք, չնայած այն հանգամանքին, որ հայերենին հայտնի են շչական հնչյուններ, արիերենի շչական ծ-ին հայերենում համապատասխանում է սուլական ծ(c) հնչյունը: Այս փաստից հետևում է, որ այն միջոցով լեզուն, որի միջոցով այդ բառերը անցել են հայերենին, շչական բաղաձայններ չի ունեցել: Իսկ քանի որ ամենահավանական միջոցով լեզուն տվյալ պարագայում խոտի-ուրարտերենն է, եզրակացնում ենք, որ առնվազն այն բարբառում, որից այդ բառերը անցել են հայերենին, շչական պայթաշփականներ չեն եղել:

II. Հայերենում հնդեվրոպական ետնաքմային *g'* հնչյունը զարգանում է *ծ-ի*: Բացառություն է կազմում I դեմքի եզակի թվի անձնական դերանունը (< հնդեվր. *eg'o*), որտեղ սպասված *ծ-ի* փոխարեն ունենք *ս* հնչյունը (*ես*):

Խոտի-ուրարտերենում եզակի թվի առաջին դեմքի անձնական դերանվանական հիմքերն են *yes*- էրգատիվ և արտյուտիվ և **so*- թեք հոլովներում:

Հայկական և ուրարտական ձևերի այդ ընկճող այս մտա-
նությունը, անշուշտ, պատահականության արդյունք է, քանի որ
կասկածից դուրս է հայկական դերանվան հնդեվրոպական և խու-
րի-ուրարտական դերանվան պարտոյան ծագումը (հմմ. պարտո-
յան **ez-/*zo-*¹⁰): Մական ուրարտական դերանվան լույսի ներքո,
կարծում եմ, իր բացատրությունն է գտնում հայկական դերանվան
ս բաղաձայնը սպասված ժ-ի փոխարեն: Դա ուրարտական հա-
մահունչ դերանվան ազդեցության արդյունք է:

MARGARIT KHACHIKYAN

HURRO-URARTO-ARMENIACA

It is generally accepted that besides a considerable number of Iranian, Aramaic, Syriac and Greek loan-words another ancient stratum known as "Caucasian" can be identified in Old Armenian. Among other Caucasian borrowings, to this stratum belong those from Hurro-Urartian (the latter term is used to denote all the variety of Hurrian and Urartian intermediate dialects not attested in texts).

Apart from a number of social, cultural, botanical, zoological terms and some other loan-words, the loss of genders as well as of the final vowel in Old Armenian are due to Hurro-Urartian influence.

In the paper further cases of Hurro-Urartian influence in Armenian are discussed:

1) the existence of two varieties of lateral and vibrant phonemes, unknown to Indoeuropean languages, but characteristic of Hurro-Urartian;

2) the presence of the sibilant *s*, instead of the expected affricate *c* in the first person singular personal pronoun *es* (< IE**eg'o*), cf. the corresponding Hurro-Urartian pronoun **(j)es-* going back to the Proto-East-Caucasian (Alarodian) form **ez-*.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խուրի-ուրարտական աշխատանքային եզրը օգտագործում ենք նշանակելու տեքստերում չվկայված խուրի-ուրարտական բարբառները:
2. I.M.Diakonoff, S.A.Starostin, Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian Language, Munchen, 1986.
3. I.M.Diakonoff, S.A.Starostin, op. cit., 97.
4. Ծագումով արքայական այս բառերը անցել են հայերենի խուրի-ուրարտական միջնորդությամբ, տե՛ս I.M. Diakonoff, Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian, *Journal of the American Oriental Society* 105.4, 1985, 598-9.
5. Н.А.Мкртчян, Субстратные названия растений в армянском языке, *Древний Восток* 4, Ереван, 1983, 24-37.

6. I.M.Diakonoff, Hurro-Uartian Borrowings in Old Armenian, 602.
7. И.М.Дяконов, Алародии, *Вестник древней истории*, 1995 N1, 121
8. Միջին և հին հնդկական բառերի մասին (RS 8+11, III 31),
9. H.W.Bailey, *Annali del Istituto Orientale da Napoli*, 1959, 122, 124–125.
10. I.M.Diakonoff, S.A.Starostin, op. cit., 81.

МАКСИМ ХАМОЯН

ПРОБЛЕМА ПРОЯВЛЕНИЯ В ЛИНГВИСТИКЕ
(На материале курдского языка)

Языковая материя есть весь лингвистический потенциал в обобщении в сознании и подсознании языкового коллектива. Будучи особым проявлением материального мира, существующим в единстве звуковой и идеальной материй, она, в свою очередь, в реальности существует в своих проявлениях, отражающих разные состояния, в которых она находится или в которые она прибывает и само прибывание ее в различные состояния как выражение ее внутренних качеств, свойств и отношений. Проявлениями языковой материи являются прежде всего известные нам языковые и речевые единицы разных систем строения, затем их разнообразные проявления и проявления самих этих проявлений и т. д., а также сама речь (текст) как таковая в различных ее проявлениях, именуемых в науке речевыми разновидностями, стилями и т.д. Все эти проявления языковой материи, органически связанные между собой именно как проявления одной общей единой материи и образующие на этой основе единую, строго организованную систему проявлений, представляют весь каркас присущих проявлению специфических средств, способов и правил осуществления, определяющих собой возможность самоуправления, системного самоопределения, реализации и закономерного развития этой материи. В системе проявлений нет такого проявления, которое не возникло в результате проявления чего-либо материального, не являлось проявлением одного предыдущего звукового или идеального факта или же факта самой языковой материи. В зависимости от этого в ней нет абсолютно оригинальных, ни в чем не повторяемых реальностей. При потребности в представлении новых познанных

предметов, ситуаций и т.д. она не обращается к созданию все новых, абсолютно оригинальных звуков—фонем или комбинаций таковых, а пользуется обычно существующим составом их, определяясь тем самым в виде довольно эластичной, самодовлеющей системы, которая обеспечивает свои нужды своими собственными ресурсами путем их многообразного, многочисленного или бесчисленного повторения в необходимом количестве проявлений. Таким образом языковая материя выполняет свою великую языкотворческую и речетворческую миссию не путем наращивания все новой, чуждой подражательности, оригинальной материи вширь, а на основе разнообразного проявления существующей материи вглубь. Существование языковой материи в проявлениях зависит от существования отражаемой ею действительности в проявлениях. В связи с этим вопрос о проявлении языковой материи не может быть поставлен в отвлечении от ее связи с материальным миром, особым проявлением которого она является. Но принятие во внимание этой связи, прежде всего, необходимо для понимания самого возникновения языковой материи и ее направленности на отражение и дифференциацию материального мира в его всевозможных проявлениях.

Внеязыковая действительность в реальности существует в совокупности своих проявлений, являющихся формами ее существования. Она познается человеком в этих формах—проявлениях и в них отражается языком. Такой объект действительности, как, например, “вода”, являющаяся особым проявлением материи, реально существует и познается в таких своих проявлениях, как: холодная вода, теплая вода, прозрачная вода, пыльная вода, сладкая вода, морская вода, соленая вода, мутная вода и т. д., и т. п. Все эти и другие состояния, в которых может оказаться объект “вода”, являются отдельными типами ее проявления в действительности, которые, как правило, получают языковое обозначение в виде словосочетания, являющегося особым типом проявления языковой материи. Такой же объект действительности, как действие “танцевать”, в зависимости от ее направленности, времени ее совершения и от того, кто совершает его и т. д., обнаруживает около ста форм — физических проявле-

ний, в которых оно как стержень присутствует в своих различных модификациях. В прямой зависимости от этого обозначающее данное действие слово — имя действия — глагол “листья” также представляется в соответствующем количестве парадигматических форм—проявлений, в которых оно присутствует как стержень в соответствующих модификациях. Это означает, что потребность в обозначении проявлений отражаемой действительности и проявлений этих самых проявлений удовлетворяется не посредством создания новых, абсолютно оригинальных слов и их возможных сцеплений, а только использованием проявлений существующих. Таким образом, языковая материя не отличается от остального материального мира некой иной формой существования. Она подчинена общему закону, присущему всей природе, частицей которой является человек. “Человек—продукт природы, развившийся в определенной среде и вместе с ней. Само собой разумеется, в силу этого, что продукты человеческого мозга, являющиеся, в конечном счете, также продуктами природы, не противоречат остальной связи природы, а соответствуют ей” (Ф.Энгельс). “Индивид общественное существо. Поэтому всякое проявление его жизни,— даже если оно и не выступает в непосредственной форме коллективного, совершаемого совместно с другими, проявления жизни,— является проявлением и утверждением общественной жизни. Индивидуальная и родовая жизнь человека не является чем-то различным”. (К.Маркс)¹.

Языковая материя испытывает глобальный процесс проявления, зиждется на нем, бытует в проявлениях, в своей совокупности выступающих единой общей формой и способом его существования и реализации. Система проявлений языковой материи охватывает всю широкую сферу всевозможных форм ее существования, начиная со слов — первичных форм ее проявления и кончая конечной формой ее проявления в виде текста в любой разновидности его существования. Стало быть она гораздо шире, чем та сфера, которую принято называть сферой языковых и речевых единиц. Жизнь языковой материи в проявлениях сама по себе обуславливает необходимость исследования ее в проявлениях и, в

первую очередь, в их совокупности и на общем фоне их соотношений. Ибо любой другой путь исследования не соизмерим с задачей раскрытия ее природы, не может привести к познанию ее настоящей объективной формы существования и обличенного в этой форме внутреннего устройства. В зависимости от того, что первым шагом на пути осмысления языковой материи должно служить рассмотрение ее в проявлениях, принципиально важное значение приобретает интерпретация ее проявлений как особого явления, ее всевозможных проявлений в их соотношениях, перехода их из одного состояния в другое, причин и принципов этого перехода и самого перехода как особого процесса и т. д. Но все это уже представляет собой особую лингвистическую проблему нуждающуюся в специальной разработке. Ее, по-видимому следует отнести к общей проблематике проявления материального мира, которая, судя по всему, не только не разработана, но и как таковая, не поставлена в науке.

Итак, проблема проявления языковой материи представляется в лингвистике впервые. Она характеризуется прежде всего тем, что относится к числу проблем, которые в некотором роде возвращают исследовательскую мысль к истокам науки о языке, принуждая еще раз убедиться в существующих непреложных истинах и не предвзято обращаться к языковой действительности, принимая во внимание языковые факты в том виде, в котором они находятся в распоряжении языка. При этом следует отметить, что интерес к ней, к ее сущности и теоретическому осмыслению возник в связи с разработкой проблемы потребности в лингвистике² и выявлением у языкового знака нового, уникального в своем роде свойства — свойства удовлетворения потребности, условно названного в наших изданных работах лингвистическим назначением³. Признание этого свойства за основу научной дефиниции знака и в связи с этим выделение и разработка проблемы дефиниций в лингвистике⁴ привели к убеждению в целесообразности специального рассмотрения проблемы проявления языковой материи, ибо выяснилось, что лингвистическая наука не в состоянии построить единую систему взглядов на язык и его строй, не имея представления о главном механизме жизнедея-

собности и жизнедеятельности языка — проявления языковой материи, которым определяется устройство языка, его система и структура, его внутренние и внешние границы. Незнание же этого механизма, свидетельствующее о несовершенности существующих установок на разработку лингвистической проблематики и, в частности, создание общей теории языка на объективной основе, и сегодня продолжает препятствовать определению перспектив работы в этой области. Вопрос же о существовании языка в проявлениях не оказался в центре внимания языковедов, по-видимому, по разным причинам. А главная из них, несомненно, заключается в том, что лингвистика за всю длительную историю существования пользовалась методом раздельного рассмотрения типов языковых и речевых единиц, не пыталась исследовать их как единую систему проявлений языковой материи, определить их в их соотношениях в этой системе. Тем самым она изначально лишила себя возможности увидеть их такими, каковыми являются они и познать их реальные соотношения, без знания которых невозможно обозреть строй, систему и структуру языка, основанные на этих соотношениях. В результате рассмотрения языка в отрыве от самой его природной жизни в тени остались существенные факты языковой действительности, в связи с чем, придаваемые этой действительности описания отчасти оказались поверхностными, неполноценными. Об этом говорят и сами ученые — авторы общелингвистических исследований. В частности, полемизируя с исследователями в связи с обсуждением вопросов и проблем языковой структуры, авторы книги "Общее языкознание" Б.Н. Березин и Б.Н. Головин пишут, что "еще не удается увидеть язык таким, каков он на самом деле"⁵.

Осознание того, что языковая действительность и отражаемая ею действительность реально существуют в своих проявлениях, являющихся формами их существования и что, следовательно, их характеристика не возможна без знания всего многообразия форм и типов их проявлений и их соотношений, приводит к осмыслению ряда своего рода новых задач исследования языка, в своей совокупности образующих особую проблему в лингвистике, условно называемую здесь

проблемой проявления языковой материи. К числу этих задач можно отнести, в частности, рассмотрение языковой материи в плане его глобального проявления, познание природы проявления и регулирующего его механизма, выявление механизма построения проявлений языковой материи, раскрытие системы соотношений всего репертуара проявлений, освещение соотношений трех систем проявлений: системы проявлений языковой материи, системы проявлений мышления и системы проявлений отражаемой действительности и т.д. Что касается необходимости выдвижения этих и ряда других немаловажных задач, то она объясняется важностью результатов их решения для науки на пути достижения целенаправленности и эффективности в исследовании языка в дальнейшем, создания объективной картины языка в его структурной организации, определения перспектив основания теории проявлений и т.д. Разработка этих задач позволит также в ряде случаев корректировать путь, пройденный лингвистикой, представляющей несомненно большой материал, имеющий прямое или косвенное отношение к проблеме проявления языковой материи. На пути интерпретации сущности рассматриваемого явления—проявления языковой материи следует, прежде всего, констатировать некоторые общие положения, касающиеся выделения и определения проявлений и их дифференциации.

I. Любая связь или отношение между объектами действительности предполагает их реализацию в соответствующих проявлениях. Иначе говоря, в любом случае любая форма функционирования объектов действительности, в том числе и объекта языковой действительности, есть вместе с тем особая форма его проявления. Это означает, что встречающиеся в связной речи все элементы, равно как и образующие их компоненты, которые выделяются в результате сплошной сегментации, выступают в своих определенных проявлениях. Таким образом объекты действительности связываются друг с другом не сами по себе, а лишь в своих соответствующих проявлениях.

II. Количество проявлений объекта действительности обусловлено составом его внутренних качеств, свойств и отноше-

ний, определяющих собой вхождение в связь с другими соответствующими объектами.

III. Языковая материя проявляется через свои разнообразные и разнородные проявления не сами по себе, а из социальной потребности в ее реализации в языкотворческих и речетворческих целях путем ее самоопределения, направленного на ее приспособление к нормам и правилам создания речи, упорядочивания речевой деятельности, а затем и построения на основе речевых единиц структур более сложного характера и т.д. Исходным и главным фактором, обуславливающим эту потребность служит то, что отражаемая языковой материей действительность, существующая в проявлениях, требует своего адекватного языкового представления, обуславливающего необходимость в соответствующем проявлении языковой материи. Вопрос же о том, какими средствами и способами она справляется с решением этой сложной задачи, всецело касается выработанных в ней двух механизмов общезыкового значения: механизма проявления языковой материи и механизма построения самих проявлений этой материи.

Под механизмом проявления языковой материи имеется в виду совокупность приемов и правил осуществления процесса проявления языковой материи. Механизм (микромеханизмы) создания самих проявлений же представляют собой устройство, определяющее собой всю технику языкотворчества и речетворчества, т. е. совокупность средств, приемов и правил создания языковых и речевых единиц. Для строгого различения и дальнейшего описания этих механизмов представляется целесообразным сразу здесь же схематически представить их в их соотношениях и в той последовательности, в которой они представляют систему проявлений и ее структурную организацию.

СХЕМА
 Механизма (микромеханизмов) проявления языковой материи
 в его связях с механизмом (микромеханизмами) построения
 проявлений языковой материи

Приведенная схема отражает две системно организованные отрасли языковой материи, в своем единстве создающие ее системную организованность:

а) Состав микромеханизмов построения проявлений языковой материи, в своей совокупности образующих технику осуществления проявления этой материи;

б) Механизм проявления и состав проявлений языковой материи в статистике и динамике. При этом состав микромеханизмов построения проявлений образует первый вертикальный ряд в схеме, а механизм проявления и состав проявлений языковой материи — второй. В нем стрелы между проявлениями означают:

1) Общее направление процесса проявления языковой материи по общей модели проявления в стадийной последовательности;

2) Преемственные и эволюционные отношения между проявлениями.

Общий ряд вертикально расположенных в схеме типов проявления языковой материи в их связях с соответствующими горизонтально представленными производящими их микромеханизмами отражает стадильность общего процесса проявления языковой материи, т.е. стадильную последовательность проявлений, в которой каждый тип проявления является отдельным, самостоятельным этапом или стадией проявления языковой материи. Этот ряд проявлений представляет собой их хронологию и подлежит строгой историко-лингвистической периодизации. В то же время стадильность процесса проявления языковой материи содержит прямое указание на стадильность процесса построения микромеханизмов образования проявлений, предполагает их хронологию и переодизацию. Таким образом, в перечне микромеханизмов построения проявлений также микромеханизмы представляются в их временной последовательности, т.е. в их стадильной дифференциации и классификации, в которой каждый из микромеханизмов выступает отдельным этапом последовательного построения общего механизма языкотворчества и речетворчества.

Хронологические ряды типов проявления языковой материи и микромеханизмов их построения раскрывают примечательную картину эволюции языка, его структурной организации. Из них видно, что будет видно и из дальнейшего изложения—описания каждого из типов проявления языковой материи, что структурная организация языка, прежде чем приобрести нынешний свой облик, прошла долгий эволюционный путь, типы проявления языковой материи и механизмы их построения возникли не сразу, не одновременно, а постепенно, один после и на основе другого на разных этапах исторического развития. По общей картине структурной организации языка, представленной хронологией типов проявления языковой материи можно судить об эволюции этой организации, об этапах и путях его становления, о модели ее формирования и о возникновении самой этой модели.

Схема механизма проявления языковой материи содержит указание на то, что социальная потребность в языковом общении обусловила создание механизма проявления языковой материи и микромеханизмов его разнообразного осуществления. При этом если разнообразие этих микромеханизмов зависит от потребности в создании соответствующего разнообразия проявлений языковой материи, то само разнообразие этих проявлений оказывается обусловленным потребностью в представлении разнообразных объектов действительности в их соответствующих проявлениях. В результате анализа соотношений проявлений отражаемой действительности и проявлений языковой материи выясняется, что языковая материя служит средством представления этой действительности в следующих формах ее проявления:

1. В форме познаваемых конкретных объектов — предметов, явлений, действий, состояний, их качественных и количественных особенностей и т.д., представляемых единицами двух подсистем языка — лексики и фразеологии;
2. В форме типов проявления познанных объектов, представляемых морфологическими и синтаксическими проявлениями (грамматическими формами) слов и фразеологизмов, синтаксическими словосочетаниями и их морфологическими и синтаксическими проявлениями — грамматическими формами;
3. В форме утвердительно или отрицательно констатируемых типов проявления объектов действительности, представляемых синтаксическими предложениями в их соответствующих грамматических и контекстуальных проявлениях;
4. В форме общих закономерностей сферы социальной и внесоциальной действительности, представляемых паремиями-логизмами в их соответствующих проявлениях;
5. В форме определенного явления, ситуации, события и т.д., представляемых речью связанной — текстом в виде диалога, монолога, повествования и т.д.

Приведенная классификация проявлений отражаемой действительности и их представителей — проявлений языковой материи представляет собой важную концепцию об их соотношениях, открывающую путь к дальнейшему изучению

связи этих двух рядов проявлений с проявлениями мышления и глубокому осмыслению проявления языковой материи и механизма его осуществления. Однако сразу же отметим, что результаты наблюдений в этом направлении, к сожалению, представляются здесь с учетом ограниченных рамок статьи. К тому же в ней в центре внимания оказался главным образом тот состав проявлений языковой материи, который отражен в приведенной классификации. Возникновение языковой материи из потребности в представлении отражаемой действительности сопровождалась потребностью адекватного представления этой действительности. Существование же отражаемой действительности в проявлениях обусловило необходимость проявления языковой материи, т.е. его существования в проявлениях и выработки механизма самого такого существования. Механизм проявления языковой материи, являющийся механизмом его существования — это его внутреннее устройство, приводящее ее в действие, обеспечивающее и упорядочивающее ее строго организованную и чрезмерно экономичную реализацию. При этом он может действовать только в стыковке с механизмом образования проявлений языковой материи, гарантирующим его годность обеспечивающим его стабильное и эффективное функционирование. Механизм построения проявлений языковой материи является внутренним устройством языкотворчества и речетворчества, приводящим их в действие. Он реально существует в совокупности большого количества разнообразных микромеханизмов, определяющих собой построение соответствующих типов проявлений языковой материи. Механизм проявления языковой материи является автоматически действующим устройством, обладающим специфическим внутренним строем и устойчивым, стабильным функционированием. Все, чему предстоит найти свою реализацию в языке и речи, подлежит самоопределению, подчиненному ему. Его составной и главной частью является универсальная модель проявления языковой материи, определяющая собой:

а) Осуществление всего процесса проявления языковой материи из потребности в ее самоопределении, направленном

на ее приспособление к нормам установления связей и отношений между ее проявлениями.

б) Характер расположения, (порядка размещения) проявлений в отношении друг к другу, их последовательности в общем процессе проявления языковой материи.

в) Строение структурной организации языка как формы его существования, позволяющее видеть ее в статике и динамике, в синхроническом и диахроническом планах.

Модель проявления языковой материи, имеющая большое познавательное значение, прежде всего, примечательна тем, что, формируясь в ходе эволюции самого процесса проявления языковой материи, а затем ставшая готовой, воспроизводимой моделью стабильного осуществления этого процесса, определяющей собой стадиальность самоопределения языковой материи, стала моделью структурной организации языка, моделью самого формирования этой структуры.

Из интерпретации функционирования (деятельности) этой модели в статике и динамике явствует, что языковая материя становится доступной для использования лишь путем стадийного самоопределения. Типы проявления в виде слова, словосочетания, фразеологизма самоопределяются в своих трех проявлениях:

а) опорном, исходном проявлении, характеризующем их как виртуальные знаки,

б) морфологическом проявлении, характеризующем их в аспекте морфологической организации,

в) синтаксическом проявлении, основанном на их синтаксической характеристике.

Что касается предложения и паремиологизма, то они кроме этих трех типов проявлений имеют и свои контекстуальные проявления, основанные на их контекстуальных особенностях. Последний тип проявления языковой материи — текст, завершающий стадиальную классификацию проявлений не самоопределяется, поскольку не нуждается в приспособлении к чему-нибудь.

В стадийной последовательности проявлений:

а) Все типы проявления языковой материи, за исключением текста, как правило, входят в связь друг с другом толь-

ко после обязательного прохождения процедуры морфологического самоопределения в своих синтаксических проявлениях (а в случае предложения и паремиологизма — и в контекстуальных), основанных на их синтактико-сочетательных, дистрибутивных отношениях.

б) В системе проявлений каждое проявление представляется как автономное образование, служит ее самоопределением из особой потребности и обладает свойством удовлетворения этой потребности, являющимся основой его лингвистической дефиниции.

в) Каждое проявление языковой материи представляет собой особый этап ее самоопределения и вместе с другими проявлениями образует совокупность этапов ее самоопределения, лежащую в основе их стадильной классификации.

г) Каждое проявление представляет совокупность однотипных единиц, образующих отдельную, самостоятельную подсистему в общей иерархии подсистем проявлений языковой материи — языка, служащую предметом изучения отдельной научной дисциплины.

д) Проявления языковой материи образуют единую систему средств ее разностороннего самоопределения, и строятся неизолированно друг от друга, а через проявления одного в другом в стадильной последовательности и нередко с привлечением необходимых средств деривационного и реляционного преобразования.

Модель проявления языковой материи в достаточной степени содержит указание на общеязыковую закономерность, заключающуюся в том, что все новое возникает в форме и подобии старого, предыдущего. Это видно, в частности, из характера выявляемых системных соотношений проявлений в ходе всего процесса проявления языковой материи. Так, согласно модели проявления языковой материи в стадильной последовательности проявлений:

а) Каждое предыдущее проявление в своем особом качестве — проявлении выступает означаемым последующего проявления. Тем самым каждое последующее проявление в плане материальном оказывается проявлением предыдущего проявления. Это общее правило строго соблюдается и в слу-

чаях, когда означаящим последующего проявления вместо одного проявления выступает сцепление однотипных проявлений. Оно лежит в основе всей системы соотношений проявлений, определяя собой их стадийное возникновение и последовательность в системе. В частности, паремиологизм в плане материальном является проявлением предложения и в стадийной классификации проявлений следует за ним, что означает: предложение существовало до появления — возникновения паремиологизма в системе языка. Согласно модели проявления языковой материи предложение существовало и до возникновения фразеологизмов со структурой предложения, т.е. фразеологизмов, которые в плане материальном являются проявлением предложения. Само предложение, в свою очередь, в плане материальном является проявлением синтаксического проявления одного слова или сцепления синтаксических проявлений слов и в стадийной классификации следует за ними. Из этого следует, что предложение как таковое исторически возникло после и на основе синтаксического проявления одного слова или сцепления синтаксических проявлений слов в виде словосочетания. Во всяком случае, из модели проявления видно, что словосочетание, также являющееся проявлением сцепления синтаксических проявлений слов, существовало до появления предложения, которое в стадийной классификации следует за словосочетанием. Одновременно за словосочетанием, являющимся семантическим проявлением слова, следует фразеологизм со структурой словосочетания, выступающий в плане материальном проявлением его. Далее, само синтаксическое проявление слова является проявлением его морфологического проявления. А морфологическое проявление слова, в свою очередь, является проявлением его номинативного проявления. Само слово в номинативном проявлении в плане материальном является проявление фонемы или сцепления проявлений фонем. Что касается речи — текста, которым завершается первая фаза общего процесса проявления языковой материи — фаза перерастания одних проявлений в другие проявления, о которой речь идет дальше, то он в отличие от паремиологизма, в плане материальном являющегося проявлением предложения, в

том же плане является проявлением сцепления контекстуальных проявлений предложения, выступающим выражением определенной общей идеи, сюжета. Таков в общих чертах характер соотношений проявлений языковой материи во всей их иерархической системе, где каждое последующее проявление как носитель нового содержания возникает в форме — материальной оболочке предыдущего (старого) проявления, демонстрируя материальную преемственность, лежащую в основе соотношений проявлений и определяющую собой строгую организованность их иерархической системы. При этом следует добавить, что особое качество, в котором каждое предыдущее проявление выступает означаящим последующего проявления, заключается в его потенциальном существовании в составе данного проявления, где оно выступает метасемиотическим образованием, выражение и содержание которого служит вместе, совокупно выражением нового метасодержания. С этой точки зрения каждое последующее проявление есть "предыдущее проявление (план выражения) + новое метасодержание (план содержания)". Иначе говоря, в стадийной классификации проявлений языковой материи каждое предыдущее проявление в составе последующего проявления существует потенциально. Тот факт, что каждое последующее проявление как носитель нового содержания, выдвинутого в нем на передний план, является в плане материальном проявлением предыдущего проявления, указывает на то, что оно потенциально сохраняет в себе содержание его, а через него и содержание всех предыдущих проявлений. Так что при знании механизма проявления языковой материи можно осмыслить в каждом последующем проявлении весь состав структурно-семантической организации всех предыдущих проявлений и характер их иерархических соотношений. В частности последовательный анализ паремиологизма приводит сперва к выделению из его состава предложения, являющегося его означаящим, а затем через анализ самого предложения выделяется его означаемое в виде синтаксического проявления одного слова (если оно слово-предложение) или сцепления синтаксических проявлений слов (или фразеологизмов). Далее, путем анализа самого синтаксического проявления слова

выделяется его означающее в виде морфологического проявления, а при анализе самого морфологического проявления слова выделяется его означающее в виде слова в его опорном, исходном, номинативном проявлении, являющемся, в свою очередь, проявлением фонемы или сцепления проявлений фонем.

б) Материальные и идеальные стороны проявлений, представляющих собой разные этапы стадийного проявления языковой материи, очевидно, обнаруживают разные соотношения. Если в плане материальном они обнаруживают преемственные отношения, которые выражаются в том, что в общей стадийной последовательности каждое проявление возникает в форме (рубашке) предыдущего проявления, в одних случаях привлекая для своего построения отдельные реляционные средства—актуализаторы, то в плане идеального содержания они обнаруживают эволюционные отношения, выражающиеся в том, что в стадийной последовательности каждое проявление является некоторым развитием предыдущего проявления в сторону его качественных изменений, происходящих по принципу "от простого к сложному". В частности анализ смысловых отношений проявлений в их стадийной классификационной системе приводит к раскрытию примечательной картины, отражающей этот принцип. Эта картина представляется в виде:

I. От понятия номинативного (слова) к типам его проявления в виде:

а) номинативно—морфологического (морфологическая форма слова),

б) номинативно—синтаксического (синтаксическая форма слова),

в) номинативно—семантического (синтаксическое словосочетание),

г) номинативно—характеризующего, квалифицирующего (фразеологизм)⁶;

II. От номинативно—синтаксического или номинативно—синтаксического и/или номинативно—семантического и/или номинативно—характеризующего, квалифицирующего к сужде-

нию (предложение) и от суждения или суждений к умозаключению (паремиологизм)⁷.

Однако данное отличие в соотношениях между проявлениями в плане означаемого и означающего, по-видимому, не является существенным отличием, поскольку принцип "от простого к сложному" присутствует в обоих случаях. В частности, преемственные отношения между проявлениями в плане материальном в большей или меньшей степени являются вместе с тем и эволюционными, поскольку каждое предыдущее проявление в своей цельности является развитием предыдущего. Иными словами, преемственные отношения между проявлениями в плане материальном также обнаруживают тенденцию развития от простого к сложному. Например, выступление предложения означающим паремиологизма в виде потенциального предложения уже является свидетельством эволюционного отношения между предложением и паремиологизмом. На этом основании правомерно думать, что проявления языковой материи находятся между собой в преемственно-эволюционных отношениях.

в) Общий процесс проявления языковой материи на своем долгом и сложном пути обнаруживает две формы своего осуществления, которые определяются и как две фазы этого процесса:

I) Форма перерастания одних проявлений в другие проявления.

II) Форма преобразования проявлений в слово.

Большинство проявлений языковой материи способно демонстрировать обе формы.

Проявлениями языковой материи, которые возникают в результате перерастания, являются все без исключения проявления — слово, словосочетание, предложение, фразеологизм, паремиологизм и текст, и их проявления. Что касается проявлений, преобразующихся в слово, то ими являются только слово, словосочетание, предложение и фразеологизм в их синтаксических проявлениях.

Проявление в форме преобразования является непосредственным продолжением проявления в форме перерастания, образующего вместе с ним своеобразный круговорот об-

щего процесса проявления языковой материи. Этот круговорот начинается образованием слова и в совокупности отдельных кругооборотов и через них завершается преобразованием проявлений в слова. Он свидетельствует о том, что удовлетворение потребности в образовании слова, словосочетания и предложения, а вслед за ними и фразеологизмов, пареммологизмов и текста является лишь частью результата деятельности механизма проявления, частью первой и решающей, но не менее важной является и вторая часть, заключающаяся в дальнейшем преобразовании проявлений в слова. А это означает, что эволюционный процесс языкообразования и языковой системы в целом протекает в своеобразной спиральной форме и определяется действием самодавящего механизма проявления языковой материи, обладающего самостоятельным устройством и самоуправляемостью, придающей языку в целом свойство самоуправляемой системы, обеспечивающей и гарантирующей его жизнеспособность и жизнедеятельность.

г) Проявления языковой материи обнаруживают общеязыковое правило построения, которое заключается в том, что они образуются по структурно-семантическим моделям, допускающим наполнение общего типового значения (при различиях в частных проявлениях этого значения) и общей типовой материальной структуры (при различиях в частных проявлениях этой структуры). А образование проявлений по структурно-семантическим моделям зависит от их природы как образования — проявления, т.е. в конечном счете обусловлено характером самого механизма проявления языковой материи. Так, если проявления одного типа (например, пареммологизмы) в плане материальном являются проявлениями соответствующих проявлений предыдущего типа (предложения), то они уже оказываются носителями одной общей типовой материальной структуры и могут различаться только частными проявлениями этой структуры. С другой стороны, система проявлений языковой материи знает одно общее правило их появления. Одни из них возникают как выражения разнотипных семантем, другие же — семантем однотипных. При этом разнотипные семантемы оказываются в разнотипных материальных структурах, а однотипные — в однотипных. Словом,

выбор материальной структуры определяется характером семантем. Выходит, что проявления языковой материи с одной и той же материальной структурой являются носителями однотипных семантем, т.е. обладают общей типовой семантемой (при различиях в частных проявлениях этой семантемы). В частности, все синтаксические словосочетания, являющиеся семантическим проявлением слова, обладают общей типовой семантемой в виде общего понятия о типе проявления предмета, обозначаемого данным словом. А все паремиологизмы, имеющие структуру предложения, обладают общей типовой семантемой в виде умозаключения. Языковая система в виде системы проявлений языковой материи, в общих чертах представленная в схеме, определяется как система структурно-семантических типов проявлений, связанных между собой преемственными и эволюционными отношениями. Она существует — функционирует и развивается в свойственной только ей структуре, являющейся структурой или структурной организацией языка. Соотношения между системой и ее структурой скорее напоминают соотношения между предметом и его признаком, которые не отделимы друг от друга. Если системой является совокупность структурно-семантических типов проявлений языковой материи, связанных между собой преемственными и эволюционными отношениями, то структурой является форма, строение самой системы, которое заключается в строгом порядке расположения проявлений в их стадильной последовательности по единой модели проявления языковой модели. Поскольку модель проявления языковой материи является моделью формирования и существования структуры языка, то нет необходимости искать пути ее раскрытия, так как она в раскрытом виде представлена самой системой языка, самим языком.

MAXIM KHAMOYAN

THE PROBLEM OF MANIFESTATION IN LINGUISTICS
(ACCORDING TO THE KURDISH LANGUAGE MATERIALS)

The language substance exists in reality in its own manifestations, making up in the aggregate a form of its existence, its structural organization, which is built up

by the stage Principal on the basis of successive and evaluatory relations between manifestations.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. А.А.Леонтьев, Возникновение и первоначальное развитие языка, М., 1963, с. 3.
2. М.У.Хамоян, К проблеме потребности в лингвистике (на материале фразеологии курдского языка). — Историко-филологический журнал АН АрмССР, 1987, N1/116, с. 172—182.
3. М.У.Хамоян, Основы фразеологии курдского языка, автореферат доктор. дис., М., 1989, с. 7.
4. М.У.Хамоян, Проблема дефиниции в лингвистике (на материале курдского языка). — Страны и народы Ближнего и Среднего Востока. ХУП, Ер., 1998, с. 209—229.
5. Ф.М.Березин, Б.Н.Головин, Общее языкознание. М., 1979, с. 142.
6. М.У.Хамоян, Основы фразеологии курдского языка. Ер., 1988, с. 82.
7. М.У.Хамоян, Лингвистическое назначение и модель образования паремииологизма (на материале курдского языка), В сб.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, ХУІ, Ер., 1996, с. 210—222.

ԱՐՄԱՆՈՒՇ ԿՈՉՄՈՅԱՆ

**ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
«ԵՂԵԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ» ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՁ**

Միջնադարյան գրականության մտուզների ճիշտ մեկնաբանումը մեծապես կախված է այն սոցիալական և մշակութային համատեքստի իմացությունից, որում ձևավորվել է տվյալ երևույթը: Հայոց և պարսից միջնադարյան պոեզիայում հաճախ ենք հանդիպում բառերի, որոնք իրականում տերմինի արժեք ունեն և մեծապես առնչված են ժամանակի հասարակական երևույթներին:

11-12 դդ. սկսած, արևելյան աշխարհում ձևավորվում և կայանում է սոցիալական մի ինստիտուտ, որն ավելի միասնական էր դարձնում այնտեղ բնակվող ժողովուրդների ձգտումները, վարքագիծը, բարոյական արժեքները: Դա «Եղբայրությունների» ֆենոմենն էր, որի նպատակն էր միավորել նույն արհեստի, նույն դասի մարդկանց, կամ էլ նույն կրոնական-միատիկական ուսմունքի և ազանդավորական ուղղությունների կրողներին:

«Եղբայրությունները» իրենց կառուցվածքով, հարաբերությունների աստիճանակարգով և վարվելակարգը պահպանելու պարտավորությամբ, ինչ-որ չավտով արտացոլում էին ավատատիրական հասարակարգի մոդելը. կառուցված էին ենթակա-ստորադաս հարաբերության վրա, որը յուրահատուկ երանգավորում էր ստանում տարբեր տիպի միություններում՝ վարպետ-աշակերտ, ավագ-կրտսեր, շեյխ-սալեբ, մորշեղ-մորեղ ևն: Այդ միությունների կայացման կարևոր փուլը, նրանց համեմատաբար անկախ տնտեսավարումն էր, համընդհանուր բարոյական չափանիշների խիստ կիրառումը և համապատասխան շահերով (դասային, կրոնական ևն) պայմանավորված կոտ համակարգի ստեղծումը: Այդ

ամենով հանդերձ, նրանք հաճախ վերածվում էին ուժային կառույցի և անգամ չէին ենթարկվում իշխանություններին:

Հատկապես իսլամա-քրիստոնեական սահմանամերձ գոտիներում, ժողովուրդների լայն հաղորդակցության պայմաններում, ուր փոխներթափանցումները եական բնույթ էին կրում, «Եղբայրությունները» կրոնական և էթնիկ տարբերակումներից բարձր էին կանգնած, ինչն էլ այդ ինստիտուտի հումանիստական էությունն էր կազմում :

13-րդ դ., Երզնկայում (որ «Հայաստանի դասական հողի»¹ վրա էր) գործող «Եղբայրության» անդամների վարքն ու վարվելակարգը կարգավորող կանոնադրությունը մեզ է հասել «Մահման և կանոնք միաբանության եղբարաց...» անվամբ²: Մերձավոր և միջին արևելքում գործող հարյուրավոր եղբայրություններ կային և մեզ հայտնի կանոնների միայն հպանցիկ համեմատությունը ցույց է տալիս, որ անկախ բնույթից (հոգևոր, աշխարհիկ) և գործառույթից, եղբայրությունները համընդհանուր արժեքներ էին մեծարում. հավատ, մեծահոգություն, հյուրընկալություն, հանդուրժողականություն ևն: Խորասանյան միություններից մեկի կանոնագրքի (որը ի դեպ շարադրված է հայտնի պարսիկ սուֆի Աբու Մայիդ Աբու ալ Նեյրի կողմից) մի քանի կետի համեմատությունը Երզնկայի «Եղբայրության» Կանոնի հետ, ասվածի ապացույցներից մեկն է.

Չի կարելի մտել ու բամբասել մզկիթում, ինչպես մաև այլ սուրբ վայրերում:

Հարկ է միասին աղոթել:

Հարկ է բազմաթիվ անգամ աղմթել զիջերով:

Երեկոյան և զիջերային աղոթքների միջև ընկած ժամանակ

հարկ է զբաղվել պարտադիր աղոթքների կրկնությամբ:

Չի կարելի ճաշակել սնունդ առանց մեկմեկու:

Հարկ է օգնել աղքատներին և բոլոր նրանց, ովքեր ունեն դրա կարիքը, նրանց, ովքեր հակված են միանալ համայնքի անդամներին, ինչպես մաև՝ համբերատար հոգալ նրանց խնամքը³:

Ահավասիկ Երզնկայի «Եղբայրության» կանոնագրքի մի քանի ազդարարումները, որոնք ակնհայտորեն մամնատիպ առաքինություններ են քարոզում (հավատ, զսպվածություն խոսքում, հյուրասիրություն, զբասրություն, կարեկցություն ևն):

Չրեբանն, որ Աստուծոյ անուանն խոստովանող է եւ հաղորդական, ի յիշոցաց տուրք պահեցեք եւ յամենայն աղտեղի խասից եւ մի զԱստուծոյ ստեղծուածն զլեզուն սատանայի ամէնք գործի:

Յամենայն ար երեք անգամ յաղաթս կասցէք՝ ի լուսանալ ատուրն եւ ի ժամ ուտելոյ հացին եւ երէկունն ի ժամ քնոյն:

Շարաքն արն եւ կիրակէն անպատճառ եկեղեցին երթայք, որ զաւետարանին ծայրն լսէք ու Քրիստոսի ծայրին լինիք արժանի եւ զպատարագն տեսանելով՝ զՔրիստոս տեսանէք:

... եւ ողորմութիւն աղքատաց բարեգործիցէք...

Եւ թէ որ յաղքատութիւն անկանիցի և ի չքատրութիւն մարմնոյ անկանիցի, այլ եղբարքն ըստ կարողութեան եւ ըստ ուժոյ աւգնեսցեն... :

Իսկ երրորդ գլուխն այն է, որ եւ այլոց բարի արասցեն, որ զան ի հետաւոր աշխարհաց, եւ կամ ի սոցանէ գման յայլ աշխարհ, աւգտին և աւգտեցուցանեն:

Օրենքների և կանոնների մի հավաքածու է պարունակում պարսիկ Ալ Հաջվիբի (մոտ. 11-րդ դ.) «Քյաշֆ ալ Մահջութ» («Առեղծվածային գաղտնագրքումը») սուֆիական երկը, ուր նմանապես ներկայացվում են աղոթքի կարևորության, ողորմության, առատաձեռնության և այլ խնդիրներ: Հատուկ գլուխներ են նվիրված այն օրենքներին, որոնց շրջանակում «Եղբայրության» անդամները հարաբերվում էին այլոց հետ, հատկապես՝ օտարականների, ճանփորդների, աղքատների: Հանգամանք, որին տեղ է տրվում նաև Երզնկայի «Եղբայրության» կանոնագրքում:

«Եղբայրություններում» ակնհայտորեն ընդհանուր է անհատի վարքի զարգացումը ձևավորող մի քանի փուլ, որոնցից են՝ համակեցության սիստեմը, սուբորդինացիան, ներքին կարգապահությունը:

Այդ միությունները իրենց էթնիկական բազմազանությամբ, միավորում էին արհեստավոր-առևտրական դասի հոծ զանգվածներ: Հայտնի էին մասնագիտական համայնքներ, քաղաքներ և շրջաններ, որոնք առնչված էին «Եղբայրությունների» հետ: Արար ճանապարհորդ էրն Բատուտան, հաղորդում է Փոքր Ասիայի բազմաթիվ քաղաքներում տարածված «Ալի-ֆիթիյան» կոչվող կազմակերպությունների (որոնց կանոնները կոչվում էին «Չուքուվաթնան»), ինչպես նաև մեզ հետաքրքրող Երզնկայի «Եղբայրության» մասին:

«Ֆուբուվայի վերաբերյալ հիշատակություններ կան բազմաթիվ աղբյուրներում, բայց այդ կազմակերպության մասին հստակ պատկերացում կազմելը բավական դժվար է: Ինքը՝ *Ֆուբուվա* տերմինը, ծագում է արաբերեն *ֆաբա* բառից, որ նշանակում է պատանի, իսկ վոխաբերական իմաստով՝ ազնվաբարո մարդ (և ծագումով, և էությունը), «ասպետ»: Այդ տերմինի պարսից համարժեքն է «ջավանմարդը», որ բառի ճշգրիտ թարգմանությունն է: Ֆուբուվա տերմինը սերում է ուշ ստեղծված հասիսից. «Չկա ասպետ, բացի Ալիից»»:

Միություններում համախմբված երիտասարդները տարբեր երկրներում տարբեր անուններով էին հանդես գալիս. հայոց մեջ՝ կտրինճ, տղա, մանուկ, եղբայր, մանչ, պարսից մեջ՝ *ջավան*, *փեսար* (տղա), *թուղար* (մանկահասակ): Վրաստանում դրանք *շարաբներն* էին (պարսկերեն), արաբական երկրներում *ֆիթայինները*⁸ Հայոց մեջ մինչև օրս գործող *թոմարդ* բառը իր ծագումով և իմաստաբանությամբ հենց նույն ջավանմարդն է (երիտասարդ), որ պահպանել է պարսից բառի սոցիալական բովանդակությունը՝ առատաձեռն, ազնվաբարո: Ե. Բերտելսը ենթադրում է, որ երիտասարդների միություններում իշխող գաղափարները և սուֆիական ուսմունքները միահյուսված են եղել⁹: Օրինակ, տեղեկություններ կան այն մասին, որ «Ալիի» գաղտնի արհեստավորական-միստիկական «Եղբայրության» և Երզնկայի մեզ ծանոթ միության միջև կապեր են եղել¹⁰: «Եղբայրություն» կոչվող սոցիալական ինստիտուտի հանգույցներից է նրանցում «գաղտնիության» հանգամանքը:

Երզնկայի «Եղբայրությունը» մինչև օրս դիտվել է որպես աշխարհիկ «երիտասարդաց միություն», որի կանոնադրության շարադրանքը հանձնարարված էր վարդապետ Հովհաննես Երզնկացուն: Վերջինս տարբերակում է եղբայր հասկացության բազմաթիվ երանգներ, կանգ առնելով այն տեսակի վրա, որը համամարդկային արժեքներ և չափանիշներ է մերժեցնում և վեր է կանգնած էթնիկ և կրոնական սահմանազատումներից: Նրա կողմից շարադրված «Մահմանքը» կրում է քրիստոնեական բարոյագիտության կնիքը: Բազմաթիվ են աստվածաշնչյան ռճական ձևակերպումներն ու ուղղակի մեջբերումները:

Մենք դժվարանում ենք Երզնկայի «Եղբայրությունը» համարել մի հույժ աշխարհիկ ֆեոդալիզմ, հեռու հոգևոր-աղանդավոր-

րական ազդեցությունից: Եթե ասվածին ավելացնենք նաև հավաստի այն տեղեկությունները, թե Երզնկայում էին ապաստանել բազմաթիվ աղանդավորներ, որոնց հոգևոր ուսուցիչը Գորգ անունով մեկն էր¹¹, որը միայն մտքում և ծածուկ էր արտասանում Հայր մերը, ապա պարզ կդառնա, որ միջնադարյան «Եղբայրությունները» մեծապես առնչված կամ էլ սերտաձած էին կրոնական ուսմունքներին և աղանդավորական ուղղություններին: Ինչ վերաբերում է «... ոչ ասել շքեմամբ Հայր մեր յերկինս...» երևույթին, ապա, դա ներքին աղոթք էր, հոգեվարժության ձևերից մեկը, որ կիրառվում էր տարբեր աղանդավորների պրակտիկայում (օրինակ սուֆիական «Նաղշերանդին» «Եղբայրությունում»): Այն հանգեցնում էր խոր մտասևեռման: Հավանական է, որ դրանց ընդհանրության արմատները գնում են դեպի բյուզանդական բարոյամիստիկական ուսմունքը (խսիխազմ):

Հասկանալի է, որ «Եղբայրությունները» մեծ դեր էին կատարում երիտասարդներին և նորեղաններին մտիկից ծանոթացնելու և առավել խոր ուսուցանելու Մուրթ գրքերը: Ավելի ուշ շրջանում, սուֆիական «Եղբայրությունները» առավելապես դավանափոխության և իսլամի տարածման հզոր լծակ էին դառնում: Հետևաբար, վերապահորեն պիտի մտնենալ հաճախ հնչող այն մտքին, թե դրանք իրենց հիմքում հանդուրժողական էին, վեր հավաքային խտրականությունից:¹²

Նույնիսկ սուֆիական-միստիկական «Եղբայրությունները» իրենց մեջ ներառել են բազմաթիվ աշխարհիկ անդամների, անգամ կանանց, որոնց մտաքը այնտեղ չի արգելվել: Կանայք, ճիշտ է ունեցել են ակտիվ մասնակցություն, սակայն «շատ հազվադեպ են դարձել դերվիշներ...»¹³ Ինչ վերաբերում է Երզնկայի «Եղբայրությանը», ապա, կանանց անդամակցությունը հայտնի է դառնում ոչ միայն Կանոնադրության կետից՝ «...Յամեն ժամ ԺԲ (12) ծունր այր մարդն եւ ի (20) ծունր կին մարդն...»¹⁴, այլ նաև՝ պոեզիա թափանցած ակնարկներից:

Երիտասարդ մարդկանց ակտիվ մասնակցությունը տնտեսական, քաղաքական, զաղափարախոսական-դավանական և մշակութային կյանքի իրադարձություններին օրվա պահանջ էր, կապված քաղաքների, արհեստների զարգացման, շուկայի դերի քարձրացման, ցեխային-աքիեառավոր խավի ձևավորման, հասարակության մեջ «վտոր մարդու» դերի աշխուժացման հետ: Հի-

րավի, «Արհեստավորական եղբայրությունների՝ քաղաքներում գրադեցրած առանձին փողոցները միաժամանակ շուկայի դեր էին կատարում, քանի որ բացի կիրականօրյա շուկայական օրերից, մնացած օրերի արտադրանքը նույն շարքում էլ վաճառում էր արտադրող արհեստավորը: Նման փողոցներ կամ շարքեր եղել են Հայաստանի շատ քաղաքներում...»¹⁵:

Անատարկելի է այն փաստը, որ այդ ամենը խթանում էր նաև հայ գրականության մեջ աշխարհականացումը:

Իրանում, գրականությունը այլևս ֆեոդալական ամրոցի մեծաշունչը չէր, իսկ հայոց մեջ՝ դուրս էր եկել եկեղեցու պատերից: Այն ձևավորվում և զարգանում էր քաղաքային միջավայրում, ճկունորեն արձագանքում ժամանակի ոգուն, դառնում բազմաբովանդակ, ծառայում էր արհեստի մարդկանց, «պլեբսին»¹⁶:

Բանաստեղծներից շատերը անմիջականորեն կապված էին արհեստավոր խավերի հետ, անդամակցելով «Եղբայրություններին», մյուսները՝ առավելապես արտահայտում էին քաղաքացու անհատական ինքնագիտակցությունը: Քաղաքային պոեզիայում ներգրավված էին տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև՝ տարբեր մասնագիտությունների կրողներ (մսագործ, ներկարար, դերձակ, վարսավիր, պայտար, կոշկակար, սուֆի, դերվիշ, բանաստեղծ ևն): Այն անմիջականորեն արտացոլում էր զարգացող քաղաքի սոցիալական կազմը, տնտեսությունը, ողջ կոլտրիտը:

Պոեզիայի իդեալը դառնում է «սպահերոսականը», ամենօրյան և սովորականը:

Նոստանդին Երզնկացին հայոց պոեզիայում շարժում հաղորդեց մորճին, մոթրեբին (պրսկ. երաժիշտ), «եղբայրներին» և այլոց¹⁷:

Արևելյան շուկան իր ատրիբուտներով, քաղաքային հրապարակների և քաղամասերի (մահալ, քուչե) «հերոսը» տղան, մանչը, կտրիճը իր վարքով ու բարքով դառնում են բանաստեղծականացման նյութ, մուտք գործում հայրեններ: 13-րդ դարի պարսից աղբյուր Մոհամադ Աուֆիի «Լուրբար ալ ալբար» կոչվող ծաղկաբազում (թագրյարե) պահպանվել են արհեստավոր բանաստեղծների անուններ. դրանք են՝ Ջոհարի (ոսկերիչ-ակնագործ), Հանայի (հինաբան), Աբրեշումի (մետաքսագործ) ևն: Սակայն այդ շրջանի ամենահայտնի արհեստավոր-բանաստեղծը դերձակ

Սուգանի Մամարդունդին էր (պահպանվել է նրա Դիվանը): Նրա ինքնակենսագրական բնույթի դասիդեններից մեկից տեղեկանում ենք, որ նա արհեստավորական երիտասարդական մի միության է անդամակցել, որոնք կերտվումի և սանձարձակ խրախճանքների մեջ են անց կացրել իրենց ժամանակը: Գուցե այդ է պատճառը, որ նրա ստեղծագործությունների ժողովածուն սկսվում է մեղայական բանաստեղծությամբ, իր գործած մեղքերի համար թողության հայցով: Սուգանիի հերոսներն են (բացի մեկենասներից)՝ վաճառար տղան, ներկարար տղան, դասաբը, գլխարկագործ պատանին և այլք:

Անավասիկ մի օրինակ,
Լվացարար տղան՝ արև դեմքով գերում,
Մեր աչքերից հույզի արցունքներ է բերում.¹⁸

Գեղեցիկ պատանու և նրա մասնագիտական գործունեության տարրեր առանձնահատկությունների պատկերումը, ավելի ուշ, 15-16 դդ. պարսից գրականության մեջ ծնեց «Շահրաշուբ» կոչվող ժանրը, որ բառացի նշանակում է «Քաղաքի անդորրը խաթարող»: Դրանք այն արհեստավոր տղաներն էին, որոնք իրենց գեղեցկությամբ և աշխատանքի պահին դրսևորած հմայքով հուզում էին բոլորի սրտերը: «Շահրաշուբը» հանդես էր գալիս տարրեր ժանրային ձևերով:

Ժամանակաշրջանի էթնիկ-մշակութային պատկերը օրյեկտիվ ներկայացնելու, պատանիների մուտքը գրականություն, տարրեր կտրվածքներով թննելու համար, կանգ առնենք միատիկական (սուֆիական) միություններում գեղեցիկ պատանիների գործառնության վրա: Հոգեվարժության տարրեր ձևերի հետ մեկտեղ՝ աղմկոտ խաղեր, պար, երաժշտություն, պտույտ, երգ, արտասանություն, հազուստների պատառտում ևն, կիրառվում էր գեղեցիկ պատանիներին սևեռուն գննելու պրակտիկա:

«Զյաշֆ ալ Մահջուբում» հատուկ գլուխներ են նվիրված հոգեվարժության վերը նշված ձևերին¹⁹: Վերջինս կոչվում էր «Ալ նազար ֆի ալ ահդաս» (պատանիների հայումը): Գեղեցիկ պատանիները սուֆիական եղբայրություններում դիտվում էին որպես սուբստանցիոն եության դրսևորում և նրանց գեղեցկության մեջ սևեռվելով, միատիկը ամնչվում էր աստծուն: Մանչի նկատմամբ զգայական բռնկումներն ու այլ դրսևորումները բացատրվում էին:

Դա մի փորձաքար էր սուֆիի կամքը ստուգելու: Այդ տիպի մեղի-տացիաներին մասնակցում էին միայն թրծված սուֆիները:

Բազմաթիվ են մանուրհանակ նկարագրությունները, որտեղ դրվատում են տղայի արտաքին բարեմասնությունները, հաճախ զգայական պատկերների ուղեկցությամբ: Հայտնի սուֆի շեյխ Խարադանիին են այս տողերը.

Միայն հայելու համար է հարկավոր մեզ այքը
Եթե չի տեսնում նրան, էլ ինչի է պետք այդ այքը²⁰:
Ֆախր ադ Դինն Արադին գրում է.
Երբ մենք հիշենք այն սքանչելի պատանուն
Մեր հոգու քիմքը կքաղցրա...²¹

Դժվար է որոշակիորեն տարբերել, թե որ հեղինակի մտտ պատանու գովերգումը ինչ հենք ունի: Գուցե ճիշտ տարբերակմանը կօգնի մի շատ պարզ մտեցում, միստիկ է գրողը, թե, ոչ: Մակայն դա էլ է անկայուն չափանիշ: Միջնադարյան համատարած ավանդականությունն և արժեքների համեմատաբար կայուն համակարգը իր պահանջներն էր թելադրում: Պոետները փորձում էին իրենց ուժերը բոլոր որակներում, հաճախ ընդունելով երևույթի ձևական, արտաքին կողմը, առանց խորամուխ լինելու էության մեջ:

Հետաքրքիր քննության նյութ է սուֆի բանաստեղծ Բարաթահեր Օրիանի մի քառյակը:

Էլի եկավ գիշերն, որ իմ հոգին այրվի
Ամբողջությամբ մոխրանա ու այրվի:
Մի դալարի (ջահել, կանաչ, խակ Ա. Է.) համար,
Վախենում են, թե հավատս այրվի²²:

«Բարաթահեր Օրիանի մի քառյակի մեկնաբանության շուրջ» հոդվածում, Լ. Ասատիանին, վերը բերված քառյակի առաջին բեյթը ներկայացնում է որպես սուֆիական հոգեվարժանքի դրվագ: Աստծո հետ «հանդիպումները» իրականանում էին առավելեպես գիշերները և լուսադեմին: Այդումը և մոխրանալը էքստազային մեթոդներն էր աստծո հետ, նրա մեջ տարրալուծվելը, Ես-ի կորուստ: «Մարգոռանգ» (պարսկ. բառացի՝ կանաչ գույն) բառույթը, ճշմարիտ ընդունելով որպես մետաֆորական, հեղինակը, կանաչ գույնը մեզ հայտնի տրամաբանությամբ զուգորդել է Մոհամեդի հետ, որ այս պարագայում, կարծում ենք, չորրորդ տողի իմաստը չի հիմնավորում²³:

«Սարգսանգը» մատղաշն է, որը համարվել է մեր «մորմին» (վրաց. մորչի՝ դավար մյուդ)²⁴ և այս համատեքստում, իսկապես, մետալեզվի արժեք ունի: Երբ պատահիներին հայելու հոգեվարժանքի պահին միատիկները կրքի դրսևորումներ էին ցուցաբերում գեղեցիկ մանչի նկատմամբ, նրա մեջ տեսնում էին ոչ թե աստվածային բացարձակ գեղեցկության արտահեղումը, այլ մարդկայինը, հողեղենը, երբեմն նույնիսկ ինքնասպան էին լինում: Կարծում ենք, քառյակի երկրորդ բեյթը պետք թննել այս համատեքստում:

Բազմաբնույթ են միջնադարյան «Եղբայրությունները» իրենց գործառնություն, կառույցներով, բովանդակությամբ, ծեսերով և կանոններով: Առավել բարդ և սակավ ուսումնասիրված են պետության և հոգևոր ուղղակիա ինստիտուտի հետ իրենց հարաբերություններով, իրար հետ ունեցած ներքին առնչություններով:

«Եղբայրությունների» էությունը, գրական-մշակութային աշխարհում դրանց դրսևորման ձևերը, ցույց են տալիս տարբեր էթնիկ-մշակութային աշխարհների զարգացման և շարժման (динамика) ներքին ընդհանրությունները, որ գալիս էր «Միջնադար» կոչվող ֆենոմենից: Տեղային առանձնահատկությունները նույնպես արտացոլում են դարաշրջանի աշխարհայացքն ու սոցիալական կենսակերպը:

ARMANUSH KOZMOYAN

ON THE PROBLEMS OF TYPOLOGY OF MEDIEVAL EASTERN SOCIETIES CALLED "BROTHERHOODS"

In the 11–th 12–th centuries a social institution called "brotherhood" was being formed in the eastern world: it combined its peoples' ambitions, behavior, and moral values. In conditions of people's communication it went far beyond religious and ethnic separation, particularly in Islamic-Christian contact areas.

The comparison of some items of the regulation of "brotherhood" in Yeznka, Armenia with those of a regulation of Khorasanian Union has indicated that despite their nature, both religious and secular, "brotherhood" esteem universal values: faith, generosity, hospitality, tolerance, etc.

In different countries, young people, within the unions used to turn up with different names (djavanmard, pesar, krich, mounch), when getting into literature, poetry, in particular. The ideal of the poetry becomes "the deheroized" the humdrum, and the commonplace.

The nature of "brotherhood" the modes of their manifestation in literary-cultural area indicate the internal similarities of the development and dynamics of

various ethnic-cultural worlds, which derive from the "Middle Ages" phenomenon. Also, locality characteristics depict the ideology of the era and social lifestyle.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Յ. Զիրարյան, Երկա եւ եկեղեց գաւառ, Պատմական համառոտագրութիւն, Ա. հատոր, Վեներիկ, Ս. Լազար, 1953, էջ 5:
- 2 Shu' Lhoni Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, Խ. Ա. 1999, էջ 222-26:
- 3 Nicholson R. A. Studies in Islamic Mysticism, Cambridge, 1921, 46. Shu նաև՝ Дж. С. Тримингем Суфийские ордены в Иране, М. 1989, с. 139-40.
- 4 Լ. Խաչիկեան, Նշվ. աշխ. էջ 224-25:
- 5 Qyashf al mahjub, talif Abu Al Hasan Osman-Ebn Ali Al Julabi Al Hajviri Al Ghaznavi, Be sai va ehtemam va tashih Valentin Jukovski, Leningrad, 1926
- 6 Тримингем, Նշվ. աշխ. էջ 146, 177. Travles of Ibn Battuta, N. A. Gibb, v. 2, Taeshner F. "Akhi", Eİ. Անդրկովկասում եղբայրությունների տարբեր դրսևորումների մասին տես՝ Մ.Յ.Գաբաշվիլի; Из истории социальных движений в Грузии 12 в. Сб. "Кавказ и Византия"; вып. 4; Ереван; 1984; А.А.Хачатрян, Трехязычная надпись из Елегиса. Сб. "Кавказ и Византия", вып. 3.
- 7 Ե. Յ. Բертельс, История персидско-таджикской литературы; Избранные Труды; М; 1960; с. 522.
- 8 Գաբաշվիլի, նշվ. աշխ. էջ 21-24.
- 9 Ե. Յ. Բертельс, նշվ. աշխ. էջ 523:
- 10 Լ. Խաչիկեան, նշվ. աշխ. էջ 206:
- 11 Կոստանդին Երզնկացի, Տաղեր, Աշխատասիրությանը Արմենուհի Սրապյանի, Եր., 1960, էջ 27:
- 12 Թուրքիայում «Եղբայրությունների» դեմոկրատական, հումանիտական ինստիտուտը ավելի ուշ՝ 16-րդ դարում, այլասերվեց և ազգայնամոլ ու անհանդուրժող բնույթ ստացավ: «Իր զարգացման ընթացքում բուրքական կայսրության կրոնական և տնտեսական կյանքի առանձնահատկություններով օժտված՝ ֆուքուվաթը, ըստ ամենայնի հանդիսանում էր միջնադարյան հասարակական մի հզոր հիմնարկ, որում ընդգրկում էին միաժամանակ կրոնակից և արհեստակից երկր բուրք անհատներ միայն» (տես. Հ.Ա. Ամասեան, Մանր յիղեր, Լոս-Անջելես, 1987, էջ 587): Կան նաև այլ օրինակներ. սուֆիական «Ալվիե» «Եղբայրության» շեյխ, պարսից սուֆի քամաստեղծ Ջալալ-ադ-Դին Ռումիի դեմ ուղեկցում էին բազմաթիվ այլ ազգերի ներկայացուցիչներ՝ արաբներ, բյուրքեր, հրեաներ, հայեր, ասորիներ, հույներ: Նրանք գնում էին պատգարակի ետևից սաղմունքներ երգելով, Հնգամատյան և Ավետարան կարդալով. տես՝ Zarrinkub Abdal Hossein, Pelle pelle ta molaghat khoda, Tehran, 1374, 344. նաև՝ Вл.Гордлевский, Государство Сельджукидов Малой Азии, М. 1941, с. 177.
- 13 Тримингем, նշվ. աշխ. էջ 146:
- 14 Լ.Խաչիկեան, նշվ. աշխ. էջ 224:

- 15 Առաքելյան Բ. Ն., Քաղաքների նոր վերերը 12-13 դդ. (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Եր., էջ 564:
- 16 Մանրամասն տես՝ Ա.Կ.Կոզմովան, Հայոց և պարսից միջնադարյան քննարկության համեմատական պոետիկան, Եր., 1977, գլ. երրորդ:
- 17 Կոստանովից Երզնկացի, նշվ աշխ. էջ 156-57, 165, 192: Այդ ամենով հանդերձ, Երզնկացին միջնադարյան երկփեղված մտքի, կասկածների և հակասությունների մի օրինակ է: Նա շղարշված է առեղծվածայնով, նրա «խոսքի ծածուկ իմաստ», «Աշխարհիկ մի ընկալիք խոսքս, այլ հոգևոր», «հարթած եմ սիրուց», «զիհի իմեմ առանց շրթունք» և այլ արտահայտություններ, անշուշտ, միտիկական երանգ ունեն, իսկ հոգու պարտավորության և մարմնի գայթակղության մեջ այրվելը (Ի յերկուքիս միջին մոմ եմ ի մեջ հըրոյն վառել...) այդ ամենի quintia essentia-ն է:
- 18 Divane Suzani Samarghandi, Tehran, Babe "Robayyat". Շահրաշուբի մասին տես Ahmad Golchin Mani, Shahrashub dar adabiyate Farsi, Tehran 1967, ինչպես նաև՝ Mohammad Jafar Mahjub, Sabke Khorasani dar shere Farsi, Tehran, 1324, էջ 677. А.Н.Болдырев, Зайнабдин Васифи, Сталинабад, 1957, гл. 7. Е.И.Маштакова, Из истории сатиры и юмора в турецкой литературе, М. 1972, А.Мирзоев, Сездех максолз, Душанбе, 1977, с. 274, А.К.Козмоян, Проявление новых тенденций в развитии рубаи 12 вв. ВОН, 5, Ер., 1984, с. 43-49: Շահրաշուբը համաարևելյան բնույթ էր կրում և 15-16-րդ դդ տարածված էր բյուրքական, պարսկական, հնդկական, պակիստանյան տարածաշրջանների գրականությունների մեջ: Սայիդ Աբդուլաի բնորոշմամբ՝ «Տերմինաբանորեն «Շահրաշուբը» օգտագործվում է քանաստեղծության այն տեսակի վերաբերյալ, որը անպայման պարոմակում է հիշատակություն տնտեսական կամ քաղաքական խառնակության մասին կամ էլ սոցիալական տարրեր խավերի նկարագրություն՝ իրականացված երգիծանքի, հումորի կամ պարսավազրի միջոցով» (տես՝ Теория жанров литератур Востока, М., 1985, с. 62):
- 19 Qyashf al mahjub, նշվ աշխ. էջ 542:
- 20 Մեջբերումը կատարել ենք Բերտելսի նշվ աշխ. էջ 523:
- 21 Дроздов В. А. К проблеме изучения суфийской терминологии. Сб. Неизменность и новизна художественного мира; Памяти Е.Э.Бертельса; М. 1999; с. 91.
- 22 Л.Ю.Асатиани; К толкованию одного четверостишия Баба Тахира Уриан. Сб. Ислам в истории народов востока, М. 1981; с. 167-168.
- 23 Նույն տեղում:
- 24 Նոր քաղաքը հայկազան լեզուի, Վեներիկ, 1837:

НЕРСЕС МКРТЧЯН

ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ ДВУРЕЧЬЯ В
АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Обстоятельное изучение лексики армянского языка выявляет большой семитский пласт, состоящий в основном из аккадских слов и относящийся преимущественно к земледельческой культуре, ее инструментам, процессам обработки земли и полученных продуктов.

Как известно, внимание специалистов давно привлекает тот факт, что армянские слова, относящиеся к земледельческой культуре, не этимологизируются на основе индоевропейских корней, как бы не старались это доказать некоторые специалисты, исходя из индоевропейского характера армянского языка.

Этот факт констатирован также в книге "История армянского языка" Р.Ачаряна: "Удивительны земледельческие термины протоармянского языка. Вопреки нашим представлениям, протоармяне не богаты словами этого порядка. Многие названия земледельческих инструментов, как *tas*, *hor'*, *kandriw*, *p'osx*, *tar'an*, *caK'an*, *hesanoç*, *hoseli* и т.д., не имеют индоевропейского происхождения, потому и не существовали в протоармянском языке. Даже те инструменты, названия которых индоевропейские, такие, как *bañ*, *bir*, *t'i*, будучи земледельческими, являются скорее пастушескими или сельскохозяйственными". При отсутствии общих земледельческих терминов в армянском и других индоевропейских языках можно говорить об очень ранней дифференциации индоевропейских племен, которая, видимо, произошла до перехода этих народностей и племен к оседлому образу жизни. В.Порциг, говоря о некоторых греко-армянских лексико-семанти-

ческих параллелях 3-го тысячелетия до н.э., отмечает отсутствие в обоих языках сельскохозяйственных и юридических терминов, встречающихся в других и.-е. языках; он объясняет это фактом отделения армянского языка от других европейских языков (греческого) в глубокой древности¹.

А. Камменхюбер выдвигает тезис, согласно которому древнеармянский отделился от общеиндоевропейского языка раньше всех других индоевропейских языков, и даже раньше хеттского².

Эти многочисленные термины, в которых отражен почти полный цикл сельскохозяйственных работ, без исключения объясняются аккадским или имеют аккадский «облик» (транскрибирование, суффиксирование), редко — арамейским, тем более, что они иногда отсутствуют в других семитских языках. Часть из них, несомненно, принадлежит к ареальной лексике, а основная часть имеет семитское (очень редко также шумерское) происхождение. Это обстоятельство исключает рассмотрение таких параллелей, как арамейские или арабские заимствования (древнееврейский путь заимствований исключен или маловероятен).

«Аккадизмы» или «аккадские заимствования» армянского языка можно было бы назвать и «месопотамскими», как поступает А. Салонен³, исходя из наличия некоторых слов шумерского происхождения, но речь здесь не только о культурном аспекте влияния, но и о лингвистическом.

Поскольку орудия и инструменты чаще всего носят названия тех действий, для исполнения которых они предназначены, следовательно, и объясняться они должны на том языке, на котором получили свои названия. Например, от русск. «тесать» имеем «тесак», «колоть» — «колун», «резать» — «резак» и т.д.

По поводу армянского названия «соха, орало» В. Бдолян по праву замечает: «Первоначально также не было названием инструмента... В дальнейшем слово, обозначающее действие, распространилось на конкретный инструмент»⁴.

Вероятность заимствования сельскохозяйственных терминов армянского языка возрастает и в связи с тем фактом, что Двуречье, Малая Азия, Ближний Восток считаются родиной

рукоятчных кривоградильных орал и некоторых других земледельческих орудий, которые, по данным этнографических и археологических материалов, почти без существенных изменений до сих пор употребляются в Армении и сопредельных странах. Не надо забывать, что одомашнивание животных, в частности, овец, также происходило в Северном Двуречье—Загросе, а быка — на Тавре⁶.

Двуречье — одна из колыбелей древнейших цивилизаций нашей планеты, и несомненно, что такой близкий ему регион, как Армянское Нагорье, не мог не подвергнуться ее влиянию. Оседлость населения этого региона способствовала раннему развитию многих ремесел, архитектуры, математики, астрономии и особенно земледелия и ирригации, которые достигли наивысшего уровня развития в Месопотамии еще в 4—3 тысяч. до н.э. Началом развития примитивного земледелия в Армянском Нагорье, в Закавказье и Малой Азии является период 6—5 тысяч. до н.э., а более развитая и продуктивная форма земледелия, основанная на орошении полей водами речных паводков и каналов Междуречья, появляется позже. Однако история Армении этого и доурартского периодов пока почти не изучена. В своей книге «История Армении» Н.Адонц, касаясь этого вопроса, заключает: «В вопросе судьбы и названия Армении в шумеро—аккадскую эпоху — фактически мы находимся в полной темноте»⁷. «В каком состоянии была Армения в шумеро—аккадскую эпоху? Была ли составной частью цивилизованного мира и как она называлась в этом далеком прошлом — об этом абсолютно ничего не известно»⁸. Но там же автор делает логический вывод: «Армения, по стечению обстоятельств, по своему географическому положению не могла быть изолированной от месопотамской цивилизации»⁹.

К такому же выводу приходит также Джеймс Мелаарт. Опираясь на новые данные, на всех картах включенные в книгу «О цивилизации Двуречья в IV—III тысячелетиях до н.э.» он отмечает сферу влияния культуры Месопотамии юг Армении, средние течения Тигра и Евфрата¹⁰. По всей вероятности, Армянское Нагорье и в дальнейшем служило прибежищем для переселенцев и беженцев с Юга, из Месопотамии. У М.Хоре-

наци есть упоминание о том, что до прихода Айка в Армению здесь поселились наследники Ксисутра¹¹. Сохранились также сведения об ассирийских беженцах в сообщениях ассирийских лазутчиков, о которых упоминается в Библии. Так, например, лазутчик Ашшурдурпаниа сообщает Саргону II из Шуприи о покровительстве царя Шуприи, который не только предоставляет ассирийским беженцам участки земли, поля и сады, но и поселяет их в своей стране¹². Это подтверждается также сведениями, взятыми из "Письма Ассархаддона богу Ашшуру": ".../Небл/юющие слова Ашшура, царя богов, не чуждые моего владычества, /.../ разбойники, воры и те, кто согрешил грехом, пролили кровь, /...коман/диры, областена-чальники, надзиратели, правители, начальники бежали в Шуприю"¹³. Очевидно, что в Шуприи поселялись не только простые смертные и рабы, но и недовольные ответственные лица и знать. Кроме того, мы должны учесть также господствующую роль аккадского языка и до этих переселений в Малой Азии, начиная с 3-го тысяч. до н.э., когда в тесном контакте с местным населением были аккадские торговые фактории (Канеш = в греческих источниках — Мазака, арм. Мажак, Урша = в арм. источниках Урха/Урфа и т.д./.

Надо учесть и то обстоятельство, что при формировании армянского народа немаловажная роль принадлежала именно местному населению — разным племенам и народностям, которые обитали здесь еще до прихода фрако-мушских (фригийских) и скифо-сакских племен. Если армяне — это пришельцы, которые появились на территории Армении только в 12-6 вв. до н.э., а никак не раньше, как на этом настаивают сторонники фригийской теории генезиса армянского народа, то они должны были принести с собой уже бытующие в своей лексике земледельческие (индоевропейские) термины, так как в это время на Балканах и в Малой Азии греки, фригийцы и прочие индоевропейские народы уже занимались земледелием и, следовательно, имели все необходимые для земледелия инструменты, поэтому вряд ли они нуждались в заимствовании таких слов. Тем более, что индоевропейские племена фригийцев, якобы составившие ядро армянского народа, при ассимиляции с прочими местными народами не могли забыть

свои термины полностью и заново заимствовать их у чужих, ассимилированных народностей.

Нет сомнения в том, что в истории каждого народа очень важное место принадлежит именно сельскохозяйственным терминам — названиям инструментов, процессов обработки земли и полученных продуктов. Так как сельскохозяйственные инструменты в течение веков почти не изменялись или усовершенствовались лишь незначительно, то их названия отличаются большой консервативностью в отличие от остальных категорий слов (социально-культурные слова, слова домашнего обихода и повседневной жизни). Поэтому вместе с названиями божеств, топонимами и гидронимами они могут оказать нам неоценимую помощь в решении спорных вопросов.

Отсутствие в сельскохозяйственных терминах армянского языка хеттских, греческих, фригийских (мушских), сельджукских, татарских, турецких, монгольских слов и присутствие семитских, указывает на наличие очень древних и постоянных, непрерывных контактов между семитами и армянами. В этих терминах отражены процессы раннего земледелия с примитивной техникой, а также термины более позднего, развитого, продуктивного периода (с техникой перепашки и рядового сева), вследствие чего появились термины (h)agawt-el, (h)agawt, raḡawt-el, raḡawt, dir, xop¹, jaḡaḡ и т.д.

Особенно важен для нас следующий факт: несмотря на то, что население Армянского нагорья в течение своего существования и в дальнейшем неоднократно подвергалось завоеванию разных народов (хетты, фригийцы—мушки, киммеры, скифы, персы, арабы, татары, сельджуки, монголы, турки и т.д.), появление новых заимствований, касающихся земледелия, в армянском языке больше не наблюдается. Аккадо-армянские параллели из числа сельскохозяйственных терминов можно разделить на следующие семантические группы:

А) названия примитивных или первичных (универсальных) инструментов и приспособлений для выкорчевывания и собирания съедобных трав, корней, овощей (палки—землепалки, корчевалки, клинья).

Б) названия более совершенных землеобрабатывающих инструментов, ирригационных сооружений.

В) слова, связанные с процессом обработки земли и продуктов (рытье, разрыхление, вспашка, сев, полив-орошение, культивация, жатва, молотба, обработка продуктов, хранение продуктов, выпечка, размалывание и т.д.).

ИНСТРУМЕНТЫ

1. modul (մոդուլ) / mutul (մուտուլ)

Хотя modul (մոդուլ), mutul (մուտուլ) не фигурирует в классической армянской литературе, однако распространен во многих диалектах армянского языка (Гамирк, Хамшен, Гюмри, Арапи, Динаригом и т.д.). Modul/mutul (մոդուլ/մուտուլ) — приспособление для вырывания, корчевания растений, это — «палка-землекопалка, корчевалка, кол»¹⁴. В некоторых диалектах употребляется также глагольная форма modl-el, modl-del (մոլլ-ել, մոլլ-դել) «продырявить, перекапывать, засовывать, шпорить, пришпоривать, стимулировать»¹⁵. Арм. մոլլից пока остается без этимологии; видимо, это одно из ареальных слов, параллель которого мы находим в аккадском — mudul и шумерском — MUDUL, MUDLU, GIŠ MUDUL в значении «шест, жердь, рейка». Р.Лабат предлагает значение «perche». В аккадских текстах mudul — встречается в списке синонимов: mand-, makk-, gišlal-, nappaš-, gasis- обозначающих «клин»¹⁶.

2. malox (մալոխ) / malux (մալուխ)

Malox, malux (մալոխ, մալուխ) «клинообразный кол, палка, которой погоняют осла, корчевалка, землекопалка» для выдергивания, выкапывания, вырывания корешков из земли». Malox, malux в армянском языке пока остается без этимологии¹⁷.

В аккадском языке имеется глагол malaḥ-IV со значением «вырывать, выдергивать»; наличие этого корня в других семитских языках (в эфиоп., араб. mlh «вырывать, вывихнуть», араб. mlg указывает на его семитское происхождение. В аккадском mlh- означает «выдергивание, вырывание»¹⁸.

3. šelr, šalār (շելր, շալար)

Среди разных корчевалок наиболее частое применение имеет *seip*- (*շիւլիւ*) “клинок”, который представляет собой более развитую форму корчевалок; часть из них похожа на тонкие стамески для долот¹⁹.

В армянских диалектах употребляется также глагольная форма *sxp-el* (*շիւլիւ-իլ*) со значением “сверлить, просверлить, буравить, колоть”²⁰.

Seip (*seipik*) *շիւլիւ*, (*շիւլիւ-իլ*) считается сирийским заимствованием, из *šēpā*, *šāfa* “нож”, корнем которого считается *šāp̄r* “выдергивать, вырывать”²¹.

Наличие в аккадском языке глагола *šāp̄r*- “вырывать, выдергивать”²² дает нам основание предположить, что армянские слова *šāp̄r-el* (*շիւլիւ-իլ*) /диал. форма *sxp-el* (*շիւլիւ-իլ*) “сверлить, буравить, просверлить”, *šāp̄r'* (*շիւլիւ-իլ*) “сверло, бурав, коловорот” также семитского происхождения²³. Видимо, источник заимствования армянских форм более древний, чем сирийский *šēpā* и *šāfa*, которые в армянском дали бы *šāpa*, *šāp'a*, а не *šāp̄r'*, *seip*.

4. *paḡoḡ* (շիւրոյ)

В армянском языке пока не установлено происхождение арм. *paḡoḡ* (շիւրոյ) / *paḡawḡ* (շիւրիւ) — названия приспособления для трамбовки и разбивания комков, глыб и дернин после вспашки с целью выравнивания поля и приготовления его к севу²⁴. *Paḡoḡ*-ы по размерам и по форме бывают разные. Глагольная форма *paḡoḡel*, (*շիւրոյիլ*), *paḡoḡ* (շիւրոյ) явно не индоевропейского происхождения. Нам кажется, оно восходит к аккадскому *paḡār*- “отделяться, разбивать, выравнивать глыбы” (*sich abelösen, auflösen, verteilen, zerschlagen*). Например: “Стены как горшки я разрушил” (= *u-paḡ-ti-ir* “*zerschlug*) или *tšm-sunu i-pa-ar-ti-ir* “Их основы разрушил”²⁵.

5. *p'etat* (փետախ)

Арм. *p'etat* (*փետախ*) “мотыга, кирка” является одним из наиболее универсальных орудий земледелия. Название *p'etat* (*փետախ*) очень распространено, особенно в центральных и

южных диалектах Армении. В некоторых диалектах имеется форма p'atat (փտտիտ)²⁶.

Некоторые специалисты пытались вывести армянское p'etat из арм. p'ayt+hat (փայտհատ) как производное слово от арм. p'ayt (փայտ) + hat (հատ) "рубить, сечь", но это ложная этимология²⁷. Неправильно также выводить p'etat и p'et-el из и.-е. корня *pek'²⁸ при наличии аккадского petu/pit- "обнажать, раскрыть, открывать", а также "копать, вырыть яму" и т.д., например: teṣen-šu ar-te-e-ta

"А ее основу вырыл", bur me artu "рыл колодец", petu ša nāri (=dun) "вырыть, открыть канаву" ("ein Kanal graben")²⁹.

В аккадском языке слово petu употреблялось в значении "оружие, орудие", например: kakke re-tu-ti "оружие, орудие вскрытия, открывания фундаментов, укреплений", что вполне соответствует армянскому p'etat, например: eršet...la peti-ta ipte "Землю пусть киркой роют". Там же упоминается еще один инструмент — turattit- "клинообразный инструмент для распашки"³⁰, с префиксом отлагольного имени — tu-.

6. kaṣin (կաշին)

Предполагалось, что арм. kaṣin (կաշին) "топор" происходит из сир. haṣṣīnā³¹, хотя в таком случае ожидалась бы форма хаcинау. При наличии шумеро-аккадских контактов вполне возможно более древнее заимствование этого ареального слова в армянском, вплоть до заимствования из шумерского URUD haṣin или аккадского haṣṣin — "топор, колун"³². Разные виды kaṣin-ов широко использовались в сельскохозяйственных работах и для военных целей. Аккадскому ḥ в армянском соответствует также k (կ) и в других параллелях, как, например, аккад. ḥabat- = арм. karut "грабеж", аккад. haṣṣar- = арм. kaṣar "собрание, сонм" (при наличии аккад. kaṣar- "собрать, сжать, соединить" и т.д. Существование параллелей с х и к в аккадском говорит о проникновении диалектных форм в язык письменных документов.

7. aror (<arawr) шорр (шրիւր) / харор, харог (իւրոր, ևիւրոր)

Слово “пахать, вспахивать, перепахать” в большинстве армянских диалектов звучит как *haḡog-el* (*hšrop-ēl*), *xaḡog-el* (*ʃšrop-ēl*) (последняя форма встречается лишь в некоторых диалектах и в литературном языке), а “соха, орало” — *haḡog* (*hšrop*), *xaḡog* (*ʃšrop*), *aḡog* (*šrop*)³³. Следует отметить, что армянскому языку свойственно не только прибавление придыхательных *h*, *x*, *y* (*h*, *ʃ*, *j*) перед начальным гласным, но и обратное явление — их утрата или ослабление.

Наличие в аккадском языке глагола *ḥarḡ* — “бороздить, выдалбливать, вырыть, борозда, копать” (*Furche graben*)³⁴ с тем же звучанием и с тем же значением еще раз подтверждает аккадское происхождение арм. *haḡog* (*hšrop*), так как *ḥarḡ* — это редуцированная форма от основы *ḥr/hēr*—II “рыть ров, копать”: *ḥarḡ*—(DUN.DUN) иногда переводится как “вырыть киркой, мотыгой”³⁵. Этот способ редукации — “чисто аккадский”, он применяется при преобразовании трехсогласных глаголов из двусогласных основ. При таком сложении (редукации) повторяется конечный слог без начальной согласной основы, с удвоением вторым радикалом глагольных корней, например: *ḥanān* “усилиться” от основы *ḥan* “сильный, крепкий”, *ḡarḡ* “утончаться” от основы *ḡar* “тонкий” и т.д.³⁶

Следовательно, арм. *haḡog*, *xaḡog*, *aḡog* — не и.е. слово и не восходит к и.—е. **ar(a)-trōm* “пахать”, как это стараются доказать некоторые специалисты, ссылаясь на латин. *arātum*, греч. *ἄροτρον* “соха, плуг”: последние также могли в конечном счете заимствоваться у семитов. Ведь латинское *arāre* означает “пахать”, оно могло быть заимствовано из аккад. **(h)arḡ*—, а не из гипотетического **arō*³⁷. Р.Ачаряну было неизвестно о существовании аккадского слова *ḥarḡ*—, и при анализе арм. *aḡawḡ*—*aḡog* он заключает: “Арийским языкам совсем незнаком корень **ar*—, а также производная форма *aratrōm*. Армянский, не имея простого корня **ar*—, стоит между

европейским и азиатским языками, сохраняя производную "aratom-агог"³⁸.

Не только арм. (h)агог, но и некоторые другие слова этого же типа -рагог, gasoš, огог и т.д., представляют собой вполне закономерно образованные отглагольные имена существительные от аккадских глаголов с удвоенным вторым радикалом глагольных корней.

8. urag (ւրաղ)

Давно замечено, что армянское слово urag (ւրաղ) "тесло, тесак" восходит к аккадскому слову LÚ uragg³⁹.

В аккадском языке встречается словосочетание LÚ uragg /qq=ešir, означающее "скульптор, архитектор, зодчий" (дословно — "человек с теслом")⁴⁰. Это доказательство того, что как у армян, так и у жителей Давурчья (LÚ)urakk- выступает как универсальный инструмент, например, арм. holurag (հոլւրաղ) "тяпка для прополки, земляной ураг", dagurag "большой ураг" и т.д. В Армении ураг-и— разные по назначению и по форме, имеют широкое применение не только при столярных, но и различных земляных и земледельческих работах, при обработке камней и при прополочных работах на поле⁴¹.

9. ankiwl (անկւլիւ), akur/akir (ակւր/ակիր)

Как нам кажется, было бы правильно сопоставить также арм. слово ankiwl (անկւլիւ) с аккад. akkul- "Dechsel, Picke — тесло, пика, копьё или серп"⁴², которое засвидетельствовано в аккадских текстах как орудие, предназначенное для прокладывания дорог в горах и труднодоступных, скалистых местах. В аккадском встречаются формы giš a-ku-ul-lu без п, но в середине слова первый из повторных взрывных закономерно превращается в п (b) в армянском языке, как, например, aggap — арм. աղաղ (աղաղի), следовательно, и akkul- арм. ankiwl. В большой группе армянских диалектов (ванский, мушский, хнусский, алашкертский и т.д.) существует глагольная форма akolel в следующих выражениях: K'o t'up akol'i (пусть твой дом рухнет) или K'o t'up čakol'i (пусть твой дом не рухнет)⁴³. Армянс-

кое слово *akolel* (աղվելի) напоминает аккадское *akull*– “нечто разрушающее, снимающее”⁴⁴.

10. *çakat* (գաշակ) / *çak'at'* (գաշաթ)

В некоторых армянских диалектах употребляется слово *çakat* или *çak'at'*, как название кривого ножа, садоводческого ножа или сукореза, секатора. Некоторые его разновидности напоминают большой нож с согнутым кончиком, а некоторые имеют отдаленное сходство с серпом⁴⁵.

Древнейшее упоминание этого слова в армянских письменных источниках мы имеем у Еремии Мегреци “*çakat* (գաշակ) — кривой нож для срезания сучьев деревьев”⁴⁶. Г.Б.Джаукян этимологизирует *çakat* как индоевропейское слово из **k'äk-*, **k'ank-*, **k'änkä*⁴⁷. Но наличие в аккадском языке глагол *zaqāt*– “колоть, жалить, резать”⁴⁸, и в армянском *skat'eł* (ծղորել от *gšłpłšł*) “колоть, резать, сечь” говорит не в пользу такой этимологии.

11. *çak'* (գաթ) / *çak'an* (գաթաճ)

В армянском языке *çak'* (գաթ) или *çak'an* (գաթաճ) обозначает большую борону или грабли, предназначенные для выравнивания глыб и дернин после вспашки или сева. А в некоторых районах Армении они одновременно используются в качестве дернорезов, так как их зубья гребут тернии, сорную траву и искореняют их⁴⁹.

Бороны в разных диалектах армянского именуются по-разному: помимо *çak'* (գաթ), *çak'an* (գաթաճ) есть также *zambur* (զամբուր), *tar'an* (տաթաճ), *tor'an* տորաճ, *dar'an* (դաթաճ), *ragot* (րագոթ). Древнейшее упоминание слова *çak'an* в армянской литературе мы находим у Г.Татеваци (XIII в.): “*Յազակն՝ ար հիշուիրէ և ծածկէ սերմնն*” (“*Յազակ* — то, что выравнивает и покрывает семена”⁵⁰).

Этимология *çak'an* пока не известна. В “Истории армянского языка” Р.Ачарян отмечает *çak'an* как слово “неиндоевропейского происхождения”⁵¹. Г.Джаукян пытается вывести его к и.-е. основе **k'äk-*, **k'ank-* или **k'akha-*, отождествляя это

слово с арм. *çakat* (ծախշա), *çax* (ցախ), *çak'i* (ցաքի)⁵². Ошибочность такой этимологии выявляет аккадское *zak-/sak-* "дробить, толочь, растирать, мять, трепать". Это слово дается в нескольких транскрипциях: *zâk-*, *sâk-* и *suâk-*(=SUD)⁵³, но сохранившаяся в армянском параллель *çak'* подсказывает, что армянская форма *zak'* могла заимствоваться только из аккадской формы *zâk*.

12. *sand* (սանդ)

При сопоставлении аккадо-армянских параллелей, мы не всегда можем найти в армянском языке именно глагольные эквиваленты, противостоящие аккадским глагольным формам, аналогичная картина наблюдается и с существительными. Например, аккад. глагольной форме *sanâd-* (*samâd-*), *sandu-* (*samdu*) "толочь, бить, измельчать"⁵⁴ в армянском противостоит только существительное *sand* "ступка" (буквально — "размельчающий", а ожидаемая глагольная форма **san(a)del* заменена синонимами *sikel* (սիկել), *cecel* (ծծել), *malel* (մալել).

13. *daku(k')*, (դակ(к')), *dag-urag* (դագ-ըրագ), *dakur, dakt* (դակըր, դակըր)

В армянских диалектах из словесного корня *dak* преобразованы названия нескольких инструментов, параллель этого корня мы видим в акк. *dak-* "бить, разбить, убивать, отсечь, отбивать, рубить", например: *ina kakim lu a-du-uk* "Пусть оружием убивает", *est* и *urag* (*kakke daku*)⁵⁵.

Все эти примеры позволяют нам возвести арм. *daku* (դակ(к')) скорее к аккадскому *dâk* (или к шумерскому *DAK*) чем к и.е. гипотетическому **dʰag-* как предлагал Лиден, с чем однако не соглашается Валде (упоминается как "тесак" или "кирка")⁵⁶.

daku(k') Топорообразный тесак столяров" или "топор": самое древнее упоминание этого слова приведено в "Словаре древнеармянского языка" Мхитара Абба в следующем предложении "Сгорели в огне и молотки, и пилы, и даку(к)и, ураги"⁵⁷.

14. *akur* (ակըր), *akir* (ակիր)

В армянской классической литературе *akur* (աւր), *akir* (աւիր) засвидетельствовано несколько раз, причем однажды параллельно с армянским *kt̓awog turg* (կղացւոր տւր) “клевец–молоток” в следующем предложении: “Копая изнутри с помощью *akur* и клевица–молотка”⁵⁸. В “Персидском словаре” *akir* равнозначен секира⁵⁹. *akur*, *akir* упоминается: наряду с лопатой *փորէ րահիլ լաւ աւրով* “копай лопатой или *akur/akir*–ом”⁶⁰, что и подтверждает его принадлежность к числу сельскохозяйственных орудий. Но немало и таких примеров, когда одно и то же орудие применяется как сельскохозяйственный инструмент, и как оружие, например: *manjal* (մանջալ): “серп” и “орудие”⁶¹. Происхождение арм. *akur* пока не установлено. Нам кажется, оно имеет отношение к аккадскому **aqqu*–(*aqqu*) от *paqar*– “надрывать, ломать, скрести”, например: *ina aq qulli ere akur*, *ina aq–qu1–la–te ere (sa erū) aq qu* “С помощью медного *aqqu1ū* надрывал”⁶².

15. *pat*’ (փաթ)

Можно предположить, что слово *pat*’ (փաթ) “рукоятка, ручка, выступ (косы)”⁶³ семитского происхождения. В том же значении оно употребляется и в аккадском *pat* — “рукоятка серпа”⁶⁴ и в арабском — *pat*⁶⁵. Но из какого звена семитской эстафеты оно заимствовано, сказать трудно, вследствие одинакового звучания его в обоих языках. Так как речь идет о комплексном заимствовании сельскохозяйственных терминов из аккадского в армянский, то мы предполагаем, что *pat* — результат более древних армяно–семитских контактов. В аккадских клинописных текстах встречаем: *pa–a–tu ni–ga–al–li* “рукоятка серпа”⁶⁶.

16. *kušuš* (քւշւշ), *kšos* (կշօշ), *gašos* (գաշօշ), *gšoš* (գշօշ).

“Геопоники” переведены на армянский язык в XII веке. Армянский переводчик употребляет новое для классической армянской литературы слово *kšos* (կշօշ) в значении “секатор, сукорез, резак”⁶⁷. В некоторых армянских диалектах это слово встречается теперь как *gšoš* (գշօշ), *kšuš* (քշւշ), *k’ušūš* (քւշւշ), *gašos* (գաշօշ)⁶⁸.

Учитывая, что в эпоху существования Киликийского государства среднеармянскому языку было свойственно звонкие

согласные заменить глухими в начале слов, можно с уверенностью сказать, что из вышеупомянутых параллелей наиболее характерной для общеармянского состояния /не диалектного/ является форма *gasos* (գաշօշ) или *gsos* (գշօշ), а не *ksos* (կշօշ). Нам кажется, арм. *gasos/gsos* имеет семитское происхождение, что подтверждается наличием аккадского *gasaš* — “резать, отрезать”, например: *ges-su ga-aš-a-aš* “голову его отсек”⁷⁰ при отсутствии параллельных форм этого слова в других индоевропейских языках.

В арабском варианте “Геопоники” армянскому слову *kšos* (կշօշ) соответствует слово *maṅgal* “серп”, так как в Армении *kšos*-ы имеют форму, иногда близко к серпу⁷¹.

Как уже отмечалось, от аккадских глаголов геминированной основы армянский часто образует отглагольные имена существительные, как например: акк. *paṅag-* “боронить”: арм. *paṅor* (շարօր) “борона”, акк. *saṃād* — “толочь, бить, измельчать”: арм. *sand* (շաճ) “ступка” и т.д., следовательно, акк. *gasās* — арм. *gasos* (գաշօշ) / *gsos* (գշօշ).

17. *kamn* (կամն)

В армянском языке *kam(n)* (կամ(ն)) обозначает “молотильная доска”, а *kamnel* (կամնել) “обмолачивать, обмолотить, молотить” или, как объясняет И.Саргисян: “превратить в солому, измельчить стебли зерновых при помощи молотильной доски”⁷².

В армянском языке *kamn* (կամն) или *kam* (կամ) пока остается неинтерпретированным словом, хотя Р.Ачарян пытается вывести его к и.-е. **gu-mīno* (*giuos* “корова, бык” + *mīno, mīnu, mīnti* лит. “топтать”), основываясь на рус. *гумно*, серб.-хор. *гумно*, укр.-польс. *гумно*, что по праву отвергается А.Мейе⁷³.

На наш взгляд, слово *kamn* (կամն) неотделимо от комплекса земледельческих терминов Двуречья и восходит к аккадскому отыменному глаголу *qamū, qemū* III “перемалывать в муку, молотить, распылять, раскрошить” /а *qem* “мука”, “помол”/, например: выражения (sa) mata kīma qemī i-qa-tū-u “/Демоны/ страну подобно помолу помолотили”, (*Röstkornt*)

ina abne ki i-qa-mu-šu⁷⁴ /Жареное зерно/ в ступке /каменной/ помолот" и т. д.

Первобытные молотильные доски с зубцами из обсидиана и кремния существовали в Армении вплоть до 50-х годов⁷⁵.

В слове *kaṃp* имеем аналогическое явление, наподобие акк. *saṃād/sanād* переходу "толочь, бить, измельчать" — арм. *sand* "ступка", акк. *ḥarāg* — "бороздить, вырыть, копать" — арм. *h/x/agoḡ* "соха, орало", — акк. *malāḥ* "вырывать, выдергивать", — арм. *malox* "клин, жердь, клинообразный кол, пинок" и т. д.

18. *kuṛ* (րկւր), *kuṛa* (րկւրա)

В классической армянской литературе слово *kuṛay* (րկւրայ) а также *kuṛa* (րկւրայ) *kuṛ* (րկւր) "кирка, мотыга" не передавалось. Оно знакомо только западным и южным армянским диалектам (долины Тигра—Евфрата)⁷⁶. Восточным диалектам армянского языка это слово не знакомо. Оно явно из семитских языков, так как встречается в акк. как *kalarr* — или *kalabb* в значении "кирка, мотыга" (*Hacke, Picke*) в арамейском — как *kuṛba* и в еврейском — как *keṛarret*. В аккадских текстах *kalarr(at)* встречается как орудие сапера, с помощью которого в скалистых местах прокладывали дорогу: *Ina ka-la-ra-ti parzilli akis* "(Скалы) я железной киркой пере-сек"⁷⁷.

Нам кажется, армянские диалекты заимствовали формы с окончанием -а, (=ay) из арамейского *kuṛba*, потому что аккадская *kalabb/kalarr* в армянском могла превратиться лишь в *kalap, kalp* (րկալ, ркц). Поэтому возможно существование и третьего источника заимствования. т.е. диалектная форма арамейских (сирийских) говоров (ср. арамейская форма, которое могло стать *k'ulra* в армянском), где были те формы из которых заимствовались армянские *kuṛa, kuṛa, kuṛ* (րկւրայ, ркцայ, ркц)⁷⁸.

NERSES MKRTCHYAN

MESOPOTAMIAN AGRICULTURAL TERMS IN ARMENIAN

The author discusses 18 Armenian terms for agricultural instruments that have no certain Indoeuropean etymology. Since instruments are often named after the action they fulfill and since parallels to the terms discussed in the article are found in Akkadian, they may be considered as trustworthy proofs of Armenian-Mesopotamian and Armenian-ancient Semitic connections.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Р.Ачарян, История армянского языка, Ер., I том, 1940, с. 124 (далее ИАЯ), на арм. языке.
2. W.Porzig Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebietes, Heidelberg 1954, S. 31, 157, 161.
3. A.Kamenhuber, Zur Stellung des Hethitisch-Luwischen innerhalb der indogermanischen Gemeinsprache, KZ, 77, 1-2, 1961.
4. A.Salonen, Agrikultura Mesopotamica, nach sumerisch-akkadischen Quellen (=AASF Series B 149) Helsinki 1968.
5. В.Бдоян, Земледельческая культура в Армении, Ереван, 1972, с. 248 (далее ЗКА), на арм. языке.
6. D.Perkins, Fauna from Catal Hüyük, 164, 178, The beginning of animal domestication, 280; Ю.А.Краснов, Древнейшие упряжные пахотные орудия, М., 1975, с. 99.
7. Н.Адонц, История Армении, Ер., 1972, с. 24. (на арм. языке).
8. Там же, с. 24.
9. Там же, с. 24.
10. J.Melaart, Доклад на XXV ренконтре ассириологов в Берлине 3-7 июля 1978г.
11. М.Хоренацц, История Армении, Тифлис, 1913, 1. Книга, гл. 6, Ер., 1968.
12. И.М.Дьяконов, Ассиро-Вавилонские источники по истории Урарту (=АВИИУ), Вестник древней истории, 1951, № 2, 3, 4, 67/37.
13. Там же АВИИУ 67/37.
14. Р.Ачарян, Хамшенский диалект, с. 263 (на арм. яз.); В.Бдоян, ЗКА, с. 9, 29, 27, 41.
15. В.Бдоян, ЗКА, с. 41; Р.Ачарян, с. 23.
16. R.Labat, Manuel d'epigraphie akkadienne, Paris, 1952.
17. В.Бдоян, ЗКА.
18. Von Soden, Akkadisches Handwörterbuch, Wiesbaden 1965-1981, S. 593, 625, (далее АНw).
19. В.Бдоян, ЗКА, с. 23, 27, 32, 33; Р.Ачарян, Этимологический коренный словарь Армянского языка, 1-4, Ер., 1971-1979, (далее-ЭКСАЯ), 3 том, с. 508-509.
20. Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 3, с. 508.

21. Там же, ЭКСАЯ, с. 508.
22. Von Soden, ANw s. 1145–1146, 1236.
23. Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 3, с. 489.
24. В.Бдоян, ЭКА, 254–258, табл. ХСVII.
25. Von Soden, ANw, s. 829–830.
26. В.Бдоян, ЭКА, с. 141; Р.Ачарян, Диалектный словарь, Тифлис, 1913, далее ДС, с. 372; К.Габикян, Словарь диалекта Себасти, Ерусалим, 1952, с. 548 (на арм. языке), далее СДС.
27. К.Габикян пишет; *retat (րետաթ — инструмент орудия вскрытия земли, мотыга, кирка, а не топор, для отрубки дров имеется կարթ (կարթի). Корень слова retat ret, а не раут. Глагольная форма retel (րետելի), retel (րետելի) "оторвать, сорвать, рвать, обнажать", СДС, с. 548.
28. Г.Б.Джаукян, Очерки по истории дописменного периода армянского языка Ереван, 1967, с. 105, далее Очерки; Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 4, с. 478.
29. Von Soden, ANw, s. 858; Friedrich Delitzsch, Assyrisches Handwörterbuch, Leipzig, 1986, s. 551 (далее АН).
30. Von Soden, ANw, s. 674.
31. Hübschmann, Die semitischen Lehnwörter im Armenischen, ZDMG, N. 59; Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 2, с. 560–561.
32. Von Soden, ANw, S. ha * inp-, в хеттских табличках встречаем URUD NA.ZI.IN. (КUB 46/11ш.).
33. Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 1, с. 350; В.Бдоян ЭКА, с. 150–250.
34. Von Soden, ANw 323; Von Soden, Grundriss der Akkadischen Grammatik, Rom, 1969, 101, 2b; Kaspar Riemschneider, Lehrbuch des Akkadischen, Leipzig 1969, s. 73–74. (далее—LA).
35. K.Riemschneider, LA, s. 73–74.
36. K.Riemschneider, LA, §9.4, s. 73–74.
37. Р.Ачарян, ЭКСАЯ 1, с. 350, Г.Джаукян, Очерки, с. 96, 241, 309, также смотри у Р.Ачаряна указанную литературу:
38. Р.Ачарян, ЭКСАЯ 1, с. 350.
39. Р.Ачарян, ИАЯ, часть 1, с.198, также Г.Капанцян, Ассиро—вавилонские слова в армянском, Известия академии АрмССР, 1945, N 3–4, с. 12.
40. Von Soden, ANw, s. 253.
41. В.Бдоян, ЭКА, с. 91–97.
42. Von Soden, ANw, s. 30; F.Delitzsch AN s. 123 дает форму aqqull-.
43. Р.Ачарян ДС. с. 64; Саак Амадуни, Армянское слово и речь, Вагаршапат, 1911, с. 1 (на арм. языке), далее—АСР.
44. Von Soden, ANw. S. 30; F.Delitzsch AN, S. 123.
45. В.Бдоян, ЭКА с. 32–33, 100–103, таблицы № № 3; Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 4, с. 452; С.Амадуни, АСР, с. 642, со ссылкой Джугурян, Забытый мир, с. 3, 28.
46. Еремия Мегреци, Армянский словарь, Ереван, 1975, с. 306 (на арм. языке).
47. Г.Джаукян, Очерки с. 66, 178.
48. Von Soden, ANw s. 1513; F.Delitzsch, АН, 262–263, 522; K.Riemschneider LA, s. 276.

49. В.Бдоян, ЗКА, с. 269–270, С.Аматуни, АСР, с. 642, Р.Ачарян, ДС, с. 1053–1054, ЭКСАЯ 4, с.447.
50. Г.Татевацц, Летний том, с.114 по Р.Ачаряну ЭКСАЯ 4, с. 446.
51. Р.Ачарян, ИАЯ, 1, с. 124.
52. Г.Джаукян, Очерки, с. 178–179, примечание 43–44.
53. Von Soden АНw, S. 1013.
54. Von Soden АНw, S. 1016, 1018.
55. Von Soden АНw S. 151, 152, 174, 175; F.Delitzsch АН, s. 212; R.Labat MEA "192, 328, синонимы heri и GAZ; Sanh 1, 12.
56. Р.Ачарян, ЭКСАЯ 1, с. 613–614.
57. Мхитар Абба, Словарь древнеармянского языка, том 2, с. 113, Венеция, 1769.
58. Г.М.Каджун, Словарь искусств и наук и изящной литературы, Венеция, 1892. т. 2, с.329.
59. Георг Длпир, Персидский словарь, Константинополь, 1826, с. 304.
60. См. у Каджун, том 2, с. 329.
61. В.Бдоян, ЗКА, с. 81, 350, с ссылкой М.Урхаеци, с. 264.
62. Von Soden, АНw S. 30, 743, F.Delitzsch, АН, S. 123.
63. Р.Ачарян, ДС, с. 808, В.Бдоян, ЗКА, 367.
64. Von Soden, АНw, S. 766.
65. Баранов, Арабско–русский словарь, с. 997.
66. Von Soden, АНw, S. 766.
67. Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 2, с. 612; Геопоники, 1877, Венеция, с. 71, (на арм. языке); В.Бдоян, ЗКА, 100.
68. Геопоники, с. 71; Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 2, с. 612.
69. Геопоники, с. 71; В аккадском языке засвидетельствована таюке форма (от) "вид оружия", АНw, S. 403.
70. Von Soden, АНw, S. 283; F.Delitzsch АН, 207.
71. В.Бдоян, ЗКА, с. 100–102 см. таблицы.
72. Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 2, с. 502.
73. См. там же.
74. Von Soden, АНw, S. 913.
75. В.Бдоян, ЗКА, с. 402.
76. См. В.Бдоян, ЗКА.
77. Von Soden, АНw, S. 424; F.Delitzsch, АН, 333.
78. Там же.

ԱՇՈՏ ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ

**ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՄԱՎՈՐՉԻ ԿԵՐՊԱՐԻ
ՄԱՐՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԳԵՂԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Խոշոր քաղաքակրթություն արարող յուրաքանչյուր ժողովուրդ ունեցել է ազգանվեր մեծագույն անուններ, որոնք սերտորեն շաղկապված են եղել նրա պատմությանը, սատարել են նրա մտավոր ու լուսավորչական մղումներին: Հայ ժողովրդի համար այդպիսի նվիրական անուններից է եղել Գրիգոր Լուսավորչինը, որը 4-րդ դարի սկզբին հայ ժողովրդին կրեթի քրիստոնեական կրոնի գաղափարները: Ժամանակը այդպիսի մեծագույն երևույթի կարիք ուներ, որին կանխորոշված էր դառնալու հայ ժողովրդի համար հեղաշրջումային և եզակի նշանակություն ունեցող պատմական ուղեցույց: Հայաստանը նախապատրաստված էր քրիստոնեությունը ընդունելու ու նրանով գոյատևելու համար: Սակայն գաղափարը նորապես հիմնավորողի, քաղաքական իրականությունը այդ գաղափարին ծառայեցնողի և գործնական քայլեր անողի պահանջը կար: Հայոց պատմության մեջ այդ պատասխանատու դերը ստանձնեց Գրիգոր անունով անձը, որը դեռևս իր կենդանության օրոք ստացավ «Լուսավորիչ» բազմախորհուրդ և հավերժական անունը, մարդկային լուսավոր ու պայծառ մղումներին նվիրյալ լինելու համար:

Գրիգոր Լուսավորչի կյանքին ու գործին ամենավրձ են ինչպես իրապատում, նույնպես և ամասպելական հիմք ունեցող երևույթների նկարագիրներ, որոնք 5-րդ դ. հայ մատենագրության անաջին ներկայացուցիչներից՝ Ազաթանգեղոսի կողմից կփաստագրվեն որպես նույն անձի հետ կատարված իրական եղելություններ:¹ Գրիգոր Լուսավորիչը լինելով կոնկրետ պատմական անձնավորություն կդառնա խորհրդանիշ: Նրա տիտանական կերպարը, կյանքն ու գործը կդառնա բազմաբնույթ աշխատութ-

յունների հիմք: Կգրվի նրա Վարքը: Նրա ամունը տեղ կգտնի շարականներում, ճաշոցներում, հայտնավորքներում և այլն: Անձը հատուկ ուշադրության կարժանանա պատմիչների ու աստվածաբանների կողմից: Տարբեր ժամանակների շնորհալիները նրան կնվիրեն ներքողներ և մասնագիտական ուսումնասիրություններ,² իսկ նրա մաքրագույն կերպարը կդասվի սրբերի կարգին ու հիմնավոր մուտք կգործի հոգևոր մշակույթ: Գ-ժվար է պատկերացնել մջնադարյան հայոց մշակույթը առանց Գրիգոր Լուսավորչի փառահեղ կերպարի, որը բազմիցս նույնացվել է հայոց եկեղեցու հետ: Միջնադարյան ճարտարապետությունը, որմնակարչությունը, մանրանկարչությունը իրենց հարցադրումներով անմիջականորեն կապվել են նաև նրա անվան հետ: Գրիգոր Լուսավորչի կերպարը բազմակողմանի մեկնաբանումներ է ստացել գեղանկարչության, գրաֆիկայի, մետաղամշակության, խեցեգործության, փայտի գեղարվեստական փորագրության, ասեղնագործության, դաջագործության և կիրառական արվեստի այլ բնագավառներում: Այսօրինակ հարուստ ընդգրկման հիմքում անշուշտ, միջնադարյան արվեստի զաղափարա-սրբապատկերային առանձնահատկություններն էին:

Գրիգոր Լուսավորչի բարդ ու անսահման հետաքրքիր կերպարը ընդունվել է քրիստոնեական աշխարհի դավանական բոլոր ճյուղավորումներում և դասվել պատմական հայրերի շարքը: Այս հանգամանքը հնարավոր է դարձնում Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված արվեստի ստեղծագործությունները դիտարկել տարբեր մշակութային համակարգերում և հատկապես գեղանկարչության բնագավառում: Նյութի անսահման տարածվածության պատճառով, նպատակահարմար ենք համարլ ստորև ներկայացնել միայն մի քանի հիմնարար օրինակներ:

ՈՒՒՍԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍ

Գրիգոր Լուսավորչին պատկերող ամենահին ռուսական որմնանկարը պետք է համարել Նովգորոդի մոտ գտնվող Մպաս-Ներեդիցա եկեղեցու հարդարանքի համակարգի մեջ ներգրավվածը (12-13-րդ դդ.: 1942թ. համալիրը ոչնչացվեց գերմանական ռմբակոծության հետևանքով): Այստեղ Գրիգոր Լուսավորչին ներկայացված էր կենտրոնական խորանի աջ կողմում պատկերված

հայրերի շարքում, որտեղ նրա երկու կողմերում գրված է եղել «Св. Григорий»:³ Նույն Նովգորոդում գտնվող Ֆյոդոր Ստրատիլատի եկեղեցու (1361թ.) հյուսիսային սյան վրա Գրիգոր Լուսավորչի կրծքից ներկայացված դիմանկարչական պատկերում էր օրհնողի դիրքով:⁴ Նովգորոդյան շարքի որմնանկարների լրացում էին կազմում նաև քաղաքի մոտ գտնվող Խուտինի վանքի Գրիգոր Լուսավորչի անվան փայտաշեն եկեղեցու հարդարանքի գեղարվեստական ձևավորումները(վանքը կառուցվել է 1445–1535 թթ.): Գրիգոր Լուսավորչի անվան էր Մոսկվայի Պոկրովյան տաճարի (1555–1560թթ., հետագայում Վասիլի Երանելու անվան) հյուսիսարևմտյան ավանդատունը, իսկ տոնացույցում, սրբի անվանակոչության օրն էր հաստատված սեպտեմբերի 30-ը: Այս հանգամանքը հիմնված էր պատմական այն իրողության վրա, համաձայն որի, 1552թ. այդ օրը, Իվան Ահեղ թագավորի(1533–1584) ղեկավարած ռուսական զորքերը գրավեցին թաթարական Կազան քաղաքը՝ տեղի հայ բնակչության անմիջական մասնակցությամբ (ռուսական բանակում էին ծառայում նաև հայ թնդանոթածիզներ): Հայերի այս մեծագույն և նվիրյալ ծառայությունների համար Պոկրովյան տաճարի ավանդատունը կառուցվեց Գրիգոր լուսավորչի անվան,⁵ իսկ ռուս եկեղեցին օրը հաստատեց ի պատիվ հայ սրբի: Ինչպես այստեղ, նույնպես և Կրեմլի Ջինապալատում պահպանվող Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված սրբապատկերներում, հայ սուրբը ներկայացվում է որպես պատկառելի ծերունի, եպիսկոպոսական զգեստավորմամբ, ռուսական սրբանկարչությանը բնորոշ երկարավուն մարմանձևերով: Գունային առումով ևս սրբապատկերները կանոնիկ են, իսկ ծավալային արտահայտչականության նկարիչները հասնում են իրար հաջորդող մուգ և բաց երանգների հակադրություններով: Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված ռուսական սրբապատկերի հետաքրքրական օրինակ է Մ.Պետրբուրգի Ռուսական արվեստի թանգարանում գտնվող տաքթերակը, որի կենտրոնական մասում ներկայացված սրբի կերպարը մի փոքր թեքված է դեպի կտավի վերին հատվածում տեղադրված Քրիստոսի կողմը: Նկարի շրջագոտու մեջ ներգրավված են 16 տեսարաններ սրբի վարքից, որոնց կատարողականում վարպետորեն զուգորդվել են սրբանկարչության տե-

դական կանոնիկ գեղարվեստական ոճն ու ռուսական գրքային մանրանկարչության ավանդական սկզբունքները:

Ռուսական սրբանկարի մի հետաքրքիր օրինակ է պահպանվել նաև Էջմիածնի վանքի Նոր Վեհարանում: «Գրիգոր Լուսավորիչը մկրտում է Տրդատին ու նրա ընտանիքին» անվանումը կրող այս աշխատանքը գրավում է ընդհանուր ոսկեփայլ ֆոնի վրա տեղադրված Գրիգոր Լուսավորչի և ծնկաչոր Տրդատի կերպարներով, որոնց մարմինների արտահայտչականությունը շեշտադրելու համար շատ ավելի ընդգծված են դեկորատիվ մանրամասները (տաք կարմիր գույնով ստեղծված զգեստը, սրբի լուսապսակի և ցածում կանաչ պարեգուռու վրա կարմիր երիզը, Տրդատի ոսկեգույն թագը, ս. Հոգուց ուղված ոսկեփայլ ճառագայթները և այլն): Մտեղծագործության կատարողականը, նրա գեղարվեստական առանձնահատկությունները հնարավոր են դարձնում նրա ստեղծման ժամանակը թվագրել 18-րդ դ. վերջ-19-րդ դ. սկիզբ: Պետք է նշել նաև, որ ռուսական սրբանկարչական արվեստը ընդհանրապես հենվում էր մասնագիտացված գեղարվեստական կենտրոններում ստեղծված (Մոսկվա, Նովգորոդ և այլուր) նախաօրինակների վրա, որտեղ ստեղծագործված աշխատանքները վերածվում էին նախաօրինակների երկրի բոլոր վանքերի, ինչպես նաև պալատական ու իշխանական տներում ծառայող գեղմկարիչների համար: Ռուսական իրականության մեջ այնօրինակ առանձնահատուկ վերբերումնք կար դեպի Գրիգոր Լուսավորչի սրբացված կերպարը, որ նրան պատկերող գեղանկարչական աշխատանքները բազմացվում էին նաև փորագրական թերթային հրատարակությունների տեսքով: Նմանօրինակ աշխատանքներից մեծ համարում ուներ հատկապես 1691 թ. ստեղծված «Մեծ Հայաստանի սրբատանջ եպիսկոպոս Գրիգորը» անվանումը կրող թերթը, որտեղ Գրիգոր Լուսավորիչը ներկայացված էր եպիսկոպոսական հանդերձանքով, թագակիր: Նկարի ցածում տեղադրված էր բազմաթվանդակ բացատրությամբ արձանագրություն:⁶ Ընդհանրապես, գրաֆիկական թերթերում կերպարների գեղարվեստական արտահայտչականությունը հիմնականում հատկացվում էր կոմպոզիցիայի ուրվագծերի շեշտադրվածությամբ, առաջնային դարձնելով միջավայրի վերարտադրությունը, կերպարին շրջապատող առարկայական հարդարանքը՝ ներկայանալի գունային հատակ բաժանումներով: Լավագույն

աշխատանքներից կարելի է համարել այսպես կոչված «Մտրոգանովսկի պողիմիկ» անվանվող ձեռագրի գեղեկարարական ձևավորումը, որի թերթերից մեկի վրա, ողջ հասակով պատկերված է Գրիգոր Լուսավորիչը՝ օրհնողի դիրքով, ձեռքին զիրք բռնած:⁷ Բազմապատժե մեկ այլ օրինակ պահպանվել է 18-րդ դարից և հայտնի է «Միխսկի սրբանկարչական նախօրհնակ» անվանումով (Մոսկվա, Ազգային գրադարանի ձեռագրային բաժին): Այստեղ գետեղված թերթը ներկայացնում է որոշ դրվագներ Գրիգոր Լուսավորչի կյանքից, որին առնչվում է նաև Խոսրովիդոմիտի երազը:

Հար և նման օրինակներ, որոնք շեշտում են հետաքրքրության այն աստիճանը, որն առկա էր ռուսական մշակույթում դեպի Գրիգոր Լուսավորչի անձն ու նրա հետ կապված սյուժեները: Ավելին, Գրիգոր Լուսավորչի գեղարվեստական կերպարը հանդիպում է նաև ռուսական կիրառական արվեստի ստեղծագործություններում: Փայտի գեղարվեստական փորագրությամբ կատարված ռուսական մի Տոնացույցում (17-րդ դ. վերջ–18-րդ դ. սկիզբ: Պահպանվում է Վոլոգդայի մարզի երկրամասային թանգարանում), սեպտեմբեր ամսի նվիրված տեքստի վերջում փորագրված է Գրիգոր Լուսավորչի պատկերը: Փոքրաչափ (բարձ. 3 սմ) այս աշխատանքի համար ռուս վարպետը հավանաբար օգտվել է հայկական որևէ նախօրհնակից և անգամ չի բացառվում նաև հայ վարպետի կատարողականը, քանի որ և աշխատանքի ոճական հնչյունությունը և Լուսավորչի կերպարի տիպաժային առանձնահատկությունները, խիստ համահնչյուն են հայկական արվեստում տեղ գտած ձևերի հետ(պարզ զգեստավորում, տիպիկ հայկական դիմագծեր): Նմանօրինակ աշխատանքը բացառիկ չէ ռուսական արվեստում: Արշակ Չոպանյանն իր «Հայ էջեր» գրքում տեղադրել է բազմամասն մասնատուփի նկար, որի աջ փեղկի վրա փորագրված Գրիգոր Լուսավորչի պատկերը ունի ռուսական արձանագրություն. «Обрѣзано Грѣгори»:⁸ Մեզ է հասել նաև օրինակ ասեղնագործության արվեստի բնագավառից. Ռուսաց թագավոր Վասիլի Բ Տյոմնու դուստր, Ռյազանի իշխանուհի Աննան, 1485 թ. սեպտեմբերի 30-ին (արդյոք՝ Գրիգոր Լուսավորչի անվանակոչության օրը չունի ավելի վաղ շրջանի ծագում) ավարտում է մի ծածկոցի ասեղնագործություն, որն հիշատակ է «Святого

священномученика Григорий Великой Армении» (Մեծ Հայաստանի քաղաքապետ սուրբ Մեծն Գրիգորին) արձանագրությամբ (պահպանվում է Ռյազանի մարզի երկրամասային քանդաքանում):⁹

Անշուշտ, շատ ավելի հարուստ, քաղաքակրթմանի դրսևորումներով և առավել հնագույն ծագում ունեւ Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքն ու նրա կերպարի գեղարվեստական մարմանկերումը հատկապես Բյուզանդական արվեստում:

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏ

Բուն բյուզանդական արվեստում տեղ գտած Գրիգոր Լուսավորչի պատկերման օրինակների հետ զուգահեռ, քաղաքացիականացում են ստեղծագործություններ, որոնք կատարված են քրիստոնեական այլ կենտրոններում, սակայն բյուզանդական գեղանկարչության խիստ ազդեցության ներքո: Օրինակ, Բուլղարիայի հարավ-արևմուտքում գտնվող Ջեմենկի վանքի Հովհան Աստվածաբանի անվան եկեղեցու (14-րդ դ.) որմնանկարներում տեղադրված Գրիգոր Լուսավորչի պատկերն, որն ունի պարզուրույն մկարելաձև և գրավում է առատորեն օգտագործված կապույտ, դեղին, սպիտակ գույների համադրություններով,¹⁰ իսկ ռուսիական Մուչալա ավանի մոտ գտնվող Վորոնեց գյուղի եկեղեցու որմնանկարներում (15-16-րդ դդ.) մկարիչները ձգտել են կերպարների անհատականացման և հագուստների նյութական վերարտադրման, որի շնորհիվ աշխատանքները ձեռք են բերել արտակարգ ռեալիստական հնչեղություն: Նույն Մուչալայի մոտ է գտնվում նաև Բելինեշտի Նիկոլայի եկեղեցին (1493 թ.), որտեղ պահպանված աշխատանքներում նույնպես ընդգրկված է Գրիգոր Լուսավորչի պատկերումը:¹¹ Պետք է ենթադրել, որ տեղական հայկական գաղթավայրի ակտիվությունը մեծապես նպաստել էր Լուսավորչի կերպարի գեղարվեստական մարմնավորմանը և Ռուսիայի հայկական և ոչ հայկական եկեղեցիներում ամուր հիմքերի վրա է դրված եղել Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը: Գրա վկայություններն են նաև առանձին սրբապատկերների առկայությունը, որոնցից մեկ օրինակ ցուցադրված է Էջմիածնի վանքի Նոր Վեհարանում: Թագավորական ընտանիքի մկրտութ-

յունը ներկայացնող այս սրբապատկերը 18-րդ դ. ռումինական արվեստի սկզբունքներով կատարված գեղեցիկ մի աշխատանք է, որտեղ ոչ միայն տեսարանն է հանդիսավոր, այլև՝ կերպարները:

Բուն Բյուզանդիայում, Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքի հետքերը հասնում էին մինչ 5-րդ դ., երբ Ջենոն կայսեր (491–518թթ.) կարգադրությամբ սրբի մատուցները տարվում են Կոստանդնուպոլիս: Տեղի մշակութային հուշարձաններում Գրիգոր Լուսավորչի գեղարվեստական կերպարը վերածվում է դասականի 9-րդ դարից (մշենք, որ Ագաթանգեղոսի երկը հունարեն էր թարգմանվել 8-րդ դարում) հատկապես Վասիլ Ա կայսեր (864–886թթ.) ակտիվ հովանավորության շնորհիվ: Հետագայում, Վասիլ Բ Մակեդոնացու կայսրության տարիներին (976–1025թթ.) Գրիգոր Լուսավորչի և նրա անձի հետ առնչվող պատմական դեմքերի պատկերումները առավելապես առաջնային են դառնում հատկապես Հայսմավուրքներում, որի գեղեցկագույն օրինակներից է Վատիկանի գրադարանում պահպանվող Վասիլ Բ-ի Հայսմավուրքի ձևավորման մեջ տեղ գտած նկարաշարքը (մոտ 985 թ., որն ութ մանրանկարիցների խմբային աշխատանք է): Չեռագրային այս թերթերի ձևավորումներում առանձին ներկայացված են նաև ս. Հովհաննեսի և ս. Գայանեի գեղարվեստական պատկերումները, որոնք ստեղծված են հարթ վրձնահարվածներով, իսկ գունային ներկապակում գերիշխող կապույտ գույնի համադրությունը՝ առատ օգտագործված ընդհանուր ոսկեփայլի հետ, ստեղծում է արձնի մշակման հնչեղություն: Հայ-բյուզանդական մշակութային առնչությունների գիտակ, արվեստաբան Աիրարփի Տեր-Ներսիսյանը այս մանրանկարչական աշխատանքները բնութագրում է որպես «ճեխ», իսկ ռուս բյուզանդագետ-արվեստաբան Վ.Ն.Լազարևը գտնում է, որ կերպարների «չոր և խիստ դեմքերը, որոնք երբեմն հայկական տիպ են ներկայացնում, պարտրված են որոշակի ներքին ոգևորությամբ»:¹² Օքսֆորդի համալսարանում (ԱՄՆ) պահպանվող Հայսմավուրքի օրինակում մեզ է ներկայացնում սրբացված այրերի խմբանկար, որոնց թվում է նաև Գրիգոր Լուսավորչը: Նույն գրադարանում է գտնվում նաև մեկ այլ ժողովածու (14-րդ դ.), որի նկարազարդումները հար և մման են Վիեննայում պահպանվող Հայսմավուրքի մանրանկարներին, ինչպես նաև Վատիկանի «Պատարագային ավետարանի», Բրիտանական թանգարանի Հայսմավուրքի (11-րդ դ.) և Աթոս լեռան Էս-

փիլոսոֆի վանքի Հայսմավուրքում պահպանված մանրանկար-
դիմանկարներին: Մտոսյիտսի վանքում ստեղծված Սաղմոսում
(1066թ., Քրիտանական թանգարան) զետեղված երկու մանրան-
կարներից մեկը ներկայացնում է Գրիգոր Լուսավորչին, իսկ մյու-
սը ունի այուժետային կառուցվածք: Տրդատ թագավորի ձեռքից
բռնած Լուսավորիչը և նրա ետևից եկող թագուհին գնում են դեպի
եկեղեցի, որի զմբեթի վրա տեղադրված է Քրիստոսի պատկերը:
Հանածայն Ս. Տեր-Ներսիսյանի կարծիքի, այս Սաղմոսագրքի
մանրանկարների համար, վերջինիս ստեղծման վայրում, գոյութե-
լուն է ունեցել նկարի նախատիպ:¹³ Բոլոր այս ձեռագրերում ներ-
կայացված Գրիգոր Լուսավորչի կերպարները ունեն որոշակի
ընդհանրություններ. նա պատկերվում է եպիսկոպոսական հան-
դերձանքով, ավետարանը ձեռքին, օրհնողի դիրքով: Այսինքն,
բյուզանդական արվեստում կանոնիկ դարձած սրբերին պատկե-
րող նմանօրինակով, որոնց շարքում Գրիգոր Լուսավորչի կերպա-
րի մշտական ներգրավումը փաստում է, որ Բյուզանդիայում օրի-
նականացվում էր Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը: 9-րդ դա-
րում է նկարագրվում նաև Կ. Պոլսի ճշանավոր կառույցներից
մեկը՝ ս. Մոֆիայի տաճարը, որի հարդարային աշխատանքները
կավարտվեն 14-րդ դարում, իրենց մեջ ներառելով նաև հայ սրբի
պատկերումը:

Մի վտրք նախապատմությունից.
Ս. Մոֆիայի տաճարի պսակն էր կազմում 54ն բարձրության
վրա կառուցած 31,5մ տրամագծով զմբեթը (այն փլուզվեց հուշար-
ձանի կառուցումից 21 տարի անց՝ 558 թ. մայիսի 7-ին տեղի ունե-
ցած երկրաշարժից: Նոր վերակառուցվածքից հետո, այն կան-
գուն կմնա ավելի քան 420 տարի և 987 թ. նույնպես կավերվի երկ-
րաշարժից):

Ով՞ կարող էր հանձն առնել ս. Մոֆիայի մեծաշուք տաճարի
վերականգնման աշխատանքները և ով՞ էր միջնադարի այն տա-
ղանդավոր ճարտարապետ-շինարարը, որը կհանդգներ ձեռնա-
մուխ լինելու վերակառուցել հզորագույն բյուզանդական պետութ-
յան մայրաքաղաքի և ընդհանրապես քրիստոնեական աշխարհի
զարդը կազմող այդ տաճարի զմբեթը: Հարկավոր էր ունենալ
ճարտարապետի մեծ համարում, զինված լինել ժամանակի շինա-
րարական արվեստի տեսության այնօրինակ մակարդակով, որը
հնարավոր դարձներ ներկայացրած նախնական մանրակերտով

շահել մրցություն: Այդ միակը Տրդատ անունով հայն էր: Անիից Կոստանդնուպոլիս եկած Տրդատ ճարտարապետը, ուներ մեծ ու պատասխանատու աշխատանք նախաձեռնելու փորձ, որի հիմքում Բագրատունյաց թագավորությունում բռնակցի վերելք ապրող շինարարական գործընթացին նրա ակտիվ մասնակցությունն էր: Նրա վերահսկողությամբ արդեն իսկ կառուցվել էին Անիի մոտ գտնվող Արգինայի տաճարը, 989 թ. հիմնադրել էր Մայր տաճարը, որի աշխատանքները կավարտվեն 1001 թվականին (առջևում կլինի Այլղարիայ Պահլավունու եկեղեցին՝ հարավային մուտքի վերևում «Տրդատ» արձանագրությամբ, Գրիգոր Լուսավորչի տաճարը Գազկաշենում և այլ ու այլ կառույցներ): Ս. Սոֆիայի տաճարի վերանորոգումը հայ ճարտարապետը նախաձեռնեց 989–992 թթ.: Բարձրագույն տաճարի գմբեթը, որի մեջ տեղադրվեցին խեցեգործ սափորներից ստեղծված շարվածքներ՝ ձայնային հնչեղության ուժեղացման ու տարածման համար: Զառասույն պատուհաններն իրարից բաժանող ջրակամարները ծածկվեցին շագանակառակեգույն խճանկարներով, որոնց գունային համադրությունները յուրահատուկ վեհություն էին հաղորդում ներքին դեկորատիվ հարդարանքի ճոխությանը (տաճարի ներքին դեկորի կերպարը հիմնավոր փոփոխության կենթարկվի 1480–ական թվականներին, երբ թուրքերի կողմից կգրավվի Կ. Պոլիսն ու կվերափոխվի ոչ միայն երկրի քաղաքական ու տնտեսական զարգացման ուղղությունը, այլև նրա մշակութային կյանքը, որի հետևանքով ծիսական կառույցների զգալի մասը կվերածվեն մզկիթների, իսկ ս. Սոֆիայի տաճարի հարուստ խճանկարային շարքը կծածկվի ծեփածո շերտով: 1800–ական թթ. դեկորի վերականգնման համար հրավիրված եվրոպացի գիտնականները կմաքրեն ծածկող շերտը պարզելու համար, որ որմնանկարների զգալի մասը անդառնալի կորել են համաշխարհային արվեստի պատմության համար: Ամերիկայի ըյուզանդագիտական ինստիտուտի գիտնականների ջանքերով 1930–ական թթ. կատարված հետազոտ վերականգնողական աշխատանքների շնորհիվ, ս. Սոֆիայի տաճարի փրկված պատկերների մի մասը ի հայտ կգան իրենց ողջ շքեղությամբ): Կայսերական(կենտրոնական) դռների ներքնակամարի վրա պատկերված որմնանկարները ներկայացնում էին Մակեդոնական (հայկական) Լևոն Չ կայսրին գահակալ Քրիստոսի առաջ՝ երկրային թագավորություն աղերսողի կերպա-

րանքով, Աստվածամորը, Հուստինյանու Ա կայսրին և ս. Մոֆիայի տաճարի մանրակերտը ձեռքին բռնած Կոստանդինին: Խճանկարների շարքում. գեղարվեստական կատարման բարձր մակարդակով առանձնանում էին «Աստվածամայրը, Լևոն Բ-ն ու սբ. Իրենը» (1118թ.), «Միքայել հրեշտակապետը» և մի քանի այլ ստեղծագործություններ: Գլխավոր մուտքի ներսի կամարի վրա էր նաև Գրիգոր Լուսավորչի խճանկար պատկերումը, որի հարևանությամբ էին Անթիմիոս Նիկոմեդիացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու, Դիոնիսիոս Արիոսպագեցու, Նիկողայոս Հրաշագործի և այլ սրբազված այրերի պատկերումներ (քրիստոնեական եկեղեցու սրբերի շարքը դասված 14 հայրեր և 16 մարգարեներ): Հնագետ-արվեստաբան Ու. Մալզեմբերգը, Կ. Պոլսի քրիստոնեական կառույցներին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ ներառեց նաև Գրիգոր Լուսավորչի պատկերման վերատպությունը, կատարված վիմագրող Ֆոստատիի ընդօրինակությունից:¹⁴ Գրիգոր Լուսավորչի պատկերի վերևում գրված է «ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ» (Գրիգոր Հայաստանցի): Խճանկարը կատարված է քրուզանդական մոնումենտալ գեղանկարչության ծաղկման շրջանին բնորոշ ձևայինների պահպանմամբ, որը բնորոշ էր ձևավորվող տեղական արվեստագիտական դպրոցներին, իրենց ռճական ու կատարման տեխնիկայի առանձնահատկություններով, սակայն և առաջնայնությունը տալով Կ. Պոլսի կենտրոններին: Տեղի գեղագրական աշխատանքների հիմնական առանձնահատկությունը սնալտայի տեխնիկա էր(ասյակեծովվածքի գունազարդված մանր քառակուսիների ազատ դասավորվածությամբ խճապատկեր), որով վերարտադրված կերպարները ստանում էին մոնումենտալ հնչեղություն և գեղարվեստական այնօրինակ մեկնաբանումներ, որոնցով թելադրում էին նաև ներքին կենսահաստատություն: Նույն ժամանակ, տեղական արվեստում լայն տարածում էր ստանում դիմանկարը: Հավանական է, որ ինչպես բուն Բյուզանդիայի տարածքում, այսպես նրա գավառներում կառուցած տաճարների ներքին հարդարանքում եղել են Գրիգոր Լուսավորչի այլ պատկերումներ, որոնց պահպանված օրինակներից է Աթենքի մոտ գտնվող Դափնիայի վանքի Ասվածամոր ննջմանը նվիրված խաչահիմ գմբեթավոր տաճարի դեկորում (11-րդ դ., երկրորդ կես) ներգրավված Լուսավորչի խճանկար պատկե-

րը,¹⁵ որը հասակով, համաչափությունների խիստ պահպանմամբ, դիմագծերի շեշտվածությամբ, գույնի միասնական ընտիր մտածողությամբ (կանաչա-վարդագույն սմալտա), որոնց զուգակցումը հնչելով ոսկեգույն ֆոնի հետ, յուրահատուկ ներքին ռիթմ հաղորդում և կերպարին և աշխատանքին ամբողջապես:

Հնարավոր է, որ որպես նախաօրինակ, Ս. Սոֆիայի տաճարում տեղադրված Գրիգոր Լուսավորչի խճանկար պատկերումն է հիմնավորել բյուզանդական մայրաքաղաքի, ինչպես նաև պետության այլ պաշտամունքային կառույցների ներքին դեկորի հարդարանքում տեղ գեած մնանօրինակ ձևավորումները (օրինակ, Կ.Պոլսում Գրիգոր Լուսավորչի որմնանկարը Թեոդորոս Պամակարիստոս (այժմ՝ Ֆետիխե Ջամի) եկեղեցու հարավային մասի Սիքայել Գյարս Տարգանիստի մատուռում, մայրաքաղաքի տարածքից դուրս գտնվող Ֆոկիդայի խոզիաս Լուկաս եկեղեցում՝ սրբի պատկերով խճանկարը և Սալոնիկի քաղքեղոնական Պամագիա եկեղեցու որմնանկարները): Այս երևույթների կողքին ամիրաժեշտ է առանձնացնել Սերաստիայի փոյուզիական ժամանակաշրջանի ավերակ եկեղեցում պահպանված Գրիգոր Լուսավորչին պատկերող հարթաքանդակը, որտեղ այրը ներկայացված է հայկական հստակ դիմագծերով, մեծ խայով հարդարված ավետարանը ձեռքին բռնած: Նրա գլխի երկու կողմերում տեղադրված է նաև հայատառ արձանագրություն:¹⁶ 11-12-րդ դարերից մեզ հասած գեղեցկագույն մնուշներ: Ժամանակ, երբ նկատելի զարգացում էին ապրում հունական և հայկական եկեղեցիների փոխվտումները, որոնք հստակ անդրադառնում էին նաև մշակութային հարաբերությունների երևակայման վրա: Երևույթներ, որոնք բյուզանդական սրբանկարչության արձագանքներն էին և սերտորեն շաղկապված էին նրա արվեստի սկզբունքներին, որին զուգահեռ ուրույն զարգացումն էր ապրում հայոց մշակութային աշխարհի գեղանկարչությունը՝ իր ազգային ինքնատիպությամբ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏ

Հայկական արվեստում Գրիգոր Լուսավորչի գեղարվեստական կերպարամավորումը հանդես է գալիս հուշարձանային կոթողներում, իսկ 7-րդ դարից մեզ հասած տվյալները հաստատում են, որ հայկական եկեղեցիներում Գրիգոր Լուսավորչի պատկե-

րումը ներգրավված է եղել նաև ավելի վաղ շրջանի տերունական նկարների մեջ: Արվեստաբան Սիրսրվի Տեր-Ներսիսյանը հաստատելով այս տեսակետը կատարում է հղում 7-րդ դ. աստվածաբան Վրթանես Քերթոզի կողմից կատարած գրառման վրա, որտեղ հայտնվում է այն միտքը, որ ինչպես տաճարն է հաճո աստծուն, նույնպես և նրան ձոնված գիրն ու ներկերով ստեղծված պատկերները, որտեղ հատկապես մանկան հետ Աստվածամայրն է, ինչպես նաև Ստեփանոս Նախավկան, կույսերն և այլք, և «...նկարեալ զսուրբ Գրիգոր եւ աստուածահաճոյ չարչարանք իւր եւ սուրբ ասաքիճութիւնք», որոնք նկարված են եղել արջասպով, գիտորով, կաթով, ձվով, զառիկով, լաջվարդով, ժանգառով և այլն:¹⁷ Այս ինքնատիպ հիշատակությունը վկայում է ոչ միայն մինչև 7-րդ դարը հայկական եկեղեցիների հարդարանքում որմնանկարների պարտադիր գոյության փաստի մասին (հետքերը պահպանվել են մի շարք եկեղեցիներում), այլև հատակեցվում է կերպարների շարքը: Այսօրինակ ստեղծագործություններից առավել ամբողջակն են մեզ ներկայանում հատկապես 13-րդ դարից պահպանված որոշ որմնանկարներ հատկապես Ախթալայի ս. Աստվածածին և Անիի Գրիգոր Հոնենցու եկեղեցիներից:

Ախթալայի ս.Աստվածածին եկեղեցու որմնանկարները (12-13-րդ դդ.) ներկայացնում են զահալկալ Աստվածամորը (հարավային խորանում), իսկ ցածի հատվածում, աստիճանական կարգով տեսարաններ Նոր կտակարանից, զույգերով կանգնած առաջյալների կերպարներ, ինչպես նաև սրբերի շարքը դասված այրեր, որոնց թվում է նաև Գրիգոր Լուսավորիչը: Կարևոր հանգամանք է, որ որմնանկարների ռճական առանձնահատկությունները հնարավոր են դարձնում ման ծավալային պատկերման մեջ հատակ տարանջատել նկարչական կատարողականի երեք խումբ՝ հայ, վրացի և հույն ստեղծագործողների մասնակցությամբ: Անխոս, նրանք տաղանդավոր են, ժամանակի որմնանկարչական արվեստի մասնագիտական ունակություններով օժտված: Այստեղ, Գրիգոր Լուսավորիչի կերպարի սրբապատկերային լուծումները թելադրված են բյուզանդական արվեստի կանոնիկ ձևերից, սակայն մեկնաբանված հայ արվեստագետի ընկալումներով ու կատարողականով: Լուսավորիչը, այնքան է, լուսապսակով, աջը՝ օրհնողի դիրքով, ահյակում՝ ավետարան: Նրա հագուստի հարդարանքում հատկապես շեշտադրված են շապկի օձիքի

մանր խաչերը և առաջնային հնչեղություն ունեցող փորտուրարը՝ շագանակագույն, մեծ ու լայնաթև խաչերի ձևավորումով, ինչպես նաև շապիկի լայն թևքերի ուժեղ ծալքերով: Բարձրարվեստ կատարողական ունեցող այս աշխատանքի երկու կողմերում հունարեն գրված է «Գրիգոր Հայաստանցի»:¹⁸ Նույնատիպ կերպարներ, նույնօրինակ կոմպոզիցիայի կառուցվածքով հանդիպում են նաև վրացական մի շարք եկեղեցիների որմնանկարչական աշխատանքներում, որոնք վերը հիշատակվածից հետո են և տարածության և ժամանակի մեջ, սակայն, ունեն ընդհանրացնող մեկնաբանումներ: Հատկանշական է, որ եթե Ախթալայի որմնանկարները ստեղծող հայ նկարիչը կատարողականի մեջ առանձնանում է իր անհատականությամբ, գեղագիտական ըմբռնումներով ու ոճական առանձնահատկություններով, ապա վրաց նկարիչները ազգային եկեղեցիների ձևավորումներում անվերապահորեն ենթարկվում են բյուզանդական որմնանկարչական արվեստի պատկերագրական օրինաչափություններին և գեղանկարչական սկզբունքներին (Գրիգոր Լուսավորչի պատկերումները Սիոնի, Մամբակիսի, Բեթանիայի, Դավիթ-Գարեջայի եկեղեցիների որմնանկարներում, որոնցում սրբացված հայրերի շարքը համալրված է նաև պատմական կերպարներով):¹⁹

Հայ իրականության մեջ, մինչ մեր օրերը հասած որմնանկարչական արվեստի խոշոր երևույթ են Ամիի Գրիգոր Հունեցու (1215–1251թթ.) եկեղեցու որմնանկարները, որտեղ նաև տեսարաններ են Գրիգոր Լուսավորչի կյանքից՝ «Գրիգոր Լուսավորչի մկրտում է Տրդատին, Աշխենին և Խոսրովիդուխտին», «Թագավորական դատը», «Գրիգոր Լուսավորչին դիմավորում է Տրդատ թագավորը», «Գրիգոր Լուսավորչին դիմավորում են վրացիների, արքայազների ու ալանների թագավորները» և այլն (այստեղ են եղել նաև Աստվածամոր, ս. Նիկողայոսի, ս. Դևոնի և ս. Արիստակեսի դիմանկարչական պատկերումները): Նկարաշարքը ունեւ նաև որոշակի մտքային դասավորվածություն. գմբեթի վրա՝ Համբարձման տեսարանը, թմբուկի վրա՝ Աստվածամայրը մանկան հետ, վերին շարքում՝ երեք հրեշտակների հետ տասներկու առաքյալները, ցածում՝ Մովսեսը, 14 մարգարեները, եկեղեցու առագաստներում՝ ավետարանիչները, իսկ ապսիդում՝ Բարեխոսը, ցածում Հատորության տեսարանով, որը սահմանափակվում էր սրբերի, երկու սարկավագի, Նոր կտակարանից վերցված տեսարանների և

Գրիգոր Լուսավորչի վարքը ներկայացնող երիզապատկերով: Ավանդատնում պատկերված էր Ահեղ Գատաստանի, Խաչից իջեցման և Ողբի (զուտ բյուզանդական արձագանք) տեսարանները: Արվեստաբան Վ.Ն. Լազարևը գտնում է, որ այս եկեղեցու որմնանկարները ամբողջությամբ հայ արվեստի տիպական հուշարձան են, ընդհանրություններ տեսնելով ժամանակի հայկական առաջնակարգ ձեռագրերի մանրանկարչական ձևավորումների հետ:²⁰ Հիշատակված որմնանկարները իրենց գեղարվեստական բարձր մակարդակով և բազմաֆիգուր ընտիր հորինվածքներով հիրավի, բացառիկ երևույթ են հայկական մոնումենտալ արվեստում: Անի մայրաքաղաքի հնագույն կառույցներից էր նաև Գրիգոր Լուսավորչի անունը կրող եկեղեցին (10-րդ դ. երկրորդ կես): Այստեղ պահպանվել են որմնանկարների գունալին շերտի հետքեր, որոնք 1892 թ., գիտական առաջին արշավանքի ժամանակ հայտնաբերվել են Ն.Մարի կողմից: Պետք է ենթադրել, որ եկեղեցու նկարազարդումները առնչվել են անվան հետ և ներկայացրել են սրբի միայն վարքը: Ընդհանրապես, Անիում առանձնակի էր Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը (հիշենք, որ կառուցվել էին նրա անվան մի քանի եկեղեցիներ): Ըստ Հ. Օրբելու, Աղջկոց վանքի տեղում երբեմնի եղել էր Անահիտ աստվածուհու մեկյանը, որը քանդել տվեց Գրիգոր Լուսավորչի՝ տեղում տաճար կառուցելու համար:²¹ Հետագա շորս դարերի ընթացքում, Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը չի ստեղծում հնարավորություն ճարտարապետության և գեղարվեստի որոշ ձևերի (որմնանկարչության, գեղանկարչություն) զարգացման համար: Վերածնվող հայ արվեստի առաջին օրրանը կղառնա Իրանում 17-րդ դարում ձևավորված հայկական խոշոր գաղթօջախ Նոր Ջուղում:

1604 թ. շահ Աբրահամ Ա-ի հրամանով Երևանի և Նախիջևանի բնակիչների տեղահանությունը հիմք դարձավ, որպեսզի Իրանի նորաստեղծ մայրաքաղաք Սպահանի մոտ, Ջայանդեբրուզ գետի ափամերձ շրջանում հիմնադրվի հայերի նոր բնակատեղին՝ Նոր Ջուղան: Համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում, արհեստավորների, վաճառականների ու շինականների քրտնաջան աշխատանքի շնորհիվ տնտեսական բարձր մակարդակ ձեռք բերած Նոր Ջուղան կկառուցապատվի ապարանքներով, իսկ յուրաքանչյուր թաղամաս կունենա իր եկեղեցին, որոնք իրենց ներքին հարդարանքով չեն զիջի կենտրոնական Ամենավրկիչ վանքին:

Վանքի Հովսեփ Հարեմաթացու եկեղեցին (1664թ.) ձևավորվում է բուրբուկին նոր սկզբունքներով, որի վրա մեծագույն ազդեցություն են ունենում եվրոպական, ինչպես նաև իրանական արվեստների ռճական առանձնահատկությունները: Խարսխված լինելով գեղանկարչության ավանդական սկզբունքների վրա, իրանահայ գաղթօջախում ստեղծվում է գեղարվեստի մի նոր համակարգ, որի իրականացմանը ենթին ինչպես հայ, նույնպես և հրավիրված եվրոպացի նկարիչներ: Հովսեփ Հարեմաթացու եկեղեցու պատերի հարդարանքում զգալի տեղ հատկացնելով Հին կտակարանի քեմատիկ պատկերումներին (եվրոպացի արվեստագետներ), պատերի կարևորագույն հատվածները ձևավորվում են Քրիստոսի կյանքի տեսարաններով և Գրիգոր Լուսավորչի կյանքը ներկայացնող սյուժեներով (հայ նկարիչներ): Շարքում, լավագույններից է Տրդատի, Աշխենի և Խոսրովի դուխտի մկրտության տեսարանի պատկերումը, որտեղ Գրիգոր Լուսավորիչը ներկայանում է որպես այնքան ճգնավոր, լուսապսակով, բոկոտն, օրհնողի դիրքով: Մկրտվողների դեմքերը ունեն պայծառացման արտահայտություն՝ կատարվող ծեսի խորհրդավորությունից, իսկ Տրդատ թագավորը պատկերված է կիսախոստիպ կերպարանքով, Լուսավորչի ոտքերի մոտ ծնկաչոք վիճակում, սրբին հառած նվիրական հայացքով: Գրիգոր Լուսավորչի կերպարի գեղարվեստական մարմնավորման տարբերակը հանդես է գալիս նույն եկեղեցու պատերին նկարված «Լուսավորչական եկեղեցու խորհուրդները» նկարաշարքում: Մեր կարծիքով, նկարների հեղինակ կարող էր լինել վանքի միաբան, փիլիսոփա-աստվածաբան և քարձրակարգ նկարիչ Հովհաննես Մրքուզը (?-1715): Մտեղծագործողը կարողանում է փոքրաչափ հորինվածքները վարպետորեն կապել պատի հարթության հետ, առաջնահերթ դարձնելով Լուսավորչի կերպարը: Նոր Ձուղայի յուրաքանչյուր եկեղեցու (դրանց թիվն անցնում էր 13-ից) գեղանկարչական հարդարանքում պարզադիր առկա էին սրբին նվիրված որմնանկարչական կամ հաստոցային աշխատանքները: Գաղթօջախում հատուկ վերաբերմունք կար հատկապես դեպի Գրիգոր Լուսավորչի ամունը կրող եկեղեցին, որտեղ պահպանվել է սրբին նվիրված արժեքավոր գեղանկարչական մի աշխատանք՝ «Գրիգոր Լուսավորիչը մկրտում է Տրդատին, Աշխենին ու Խոսրովի դուխտին»: Հատկանշական է, որ Հովսեփ Հարեմաթացու եկեղեցու որմնանկարները կատարված են

շատ ավելի մանրանկարչական սկզբունքներով, որոնց մեջ նկատելի են հաստոցային նկարչության մեկնաբանումներին անցնելու հակում: Դա հասկանալի է, եթե նկատի ունենանք, որ այդ աշխատանքները ստեղծվել են 17-րդ դարի երկրորդ կեսին, մի ժամանակաշրջանում, երբ հայկական գեղանկարչությունը միջնադարի մշակույթի մտածողությունից անցում էր կատարում դեպի մոր ժամանակների արվեստը: 17-18-րդ դդ. հայ կերպարվեստում առկա էական այս երևույթը իր առավել հաստակ արտացոլումը կգտնի հատկապես Հովնաթանյան տոհմի արվեստում:

Տոհմը սերում էր Շոռթթ գյուղից, որտեղ Հովհաննեսի ընտանիքում ծնված և տեղում կրթություն ստացած Հովնաթանը (1661-1722թթ.) իր նկարչական գործունեությունը կծավալի Ազուլիսում, Երևանում, վրացական արքունիքում, ինչպես նաև Էջմիածնի մայր տաճարում, հայտնի դառնալով Նաղաշ Հովնաթան անունով: Իր որմնանկարչական առաջին աշխատանքները նա կկատարի Ազուլիսի ս. Քրիստոփոր և ս. Թովմայի եկեղեցիներում, որտեղ եղել են նաև Գրիգոր Լուսավորչի պատկերումները (հետագայում կծածկվեն ծեփածո շերտով: Դեռևս 1832 թ. նկատելի էին այդ որմնանկարներից առանձին հատվածներ. Աստվածը, Պողոսն ու Պետրոսը, ս. Բարդուղիմեոսը և Գրիգոր Լուսավորիչը):²² Շոռթթի և Ազուլիսի եկեղեցիների Նաղաշ Հովնաթանի նկարագրողական պատկերազարդումները (այդ թվում նաև Գրիգոր Լուսավորչի դիմանկարը), հետագայում օրինական և պարտադիր կդառնան Գողթան գավառի բոլոր եկեղեցիների համար (հետքերը պահպանվել են Նախիջևանի, Ապրակունիսի ս. Կարապետի վանքի, ինչպես և Ջնաբեղ գյուղի եկեղեցիներում):²³ Հրավիրվելով Էջմիածնի Մայր տաճարի ձևավորման համար, Նաղաշ Հովնաթանը զմբեթի ու պատերի վրա, տեղադրելու է Տերունական տեսարաններ և առանձին սրբապատկերներ (աշխատանքները կատարվում են 1712-1722թթ: Ցավոք, այսօր, հիմնօրինակները անվերադարձ կորած են 1970-ական և 2000 թթ. ձեռնարկված ոչ մասնագիտական վերականգնողական աշխատանքների պատճառով): Ծեփածո ծածկույթի վրա ընտիր գունային լուծումներով մեզ են ներկայանում նաև Տրդատը, Աշխենն ու Խոսրովիդուխտը, որոնք ծնկաչոք են, օժտված ներքին հանդիսավորությամբ, տիպականացման «մաղաշյան» նկարելավորով (նշածն աչքեր, թեթևակի ժպիտով կենդանացված շուրթեր) և գեղանկարչական

շքեղության վերարտադրված զգեստների դեկորատիվ մանրամասներով (թագ, գոտիներ, քանկարժեք թարերով ընդելուզված ոսկե ճարմանդներ, գործվածքների հարատություն): Նույն ժամանակ Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցու նորակառույց խորանում կային Լուսավորչի երկու պատկերումներ՝ Տրդատին բժշկելու տեսարանը և սրբի առանձին նկարը: Տաճարում էր նաև Լուսավորչի յարչարանքները ներկայացնող սյուժետային գեղանկարը՝ կատարված արծնապատ պղնձյա քիթեղի վրա (դեպքերի բերումով նույնպես անվերադարձ կորած հայ գեղանկարչության պատմության համար): Այս աշխատանքների հեղինակը կարող էին լինել նաև Նաղաշ Հովնաթանի որդիները՝ Հարությունն ու Հակոբը, որոնք աշխատում էին իրենց հոր հետ, ապա և ստեղծագործել անհատական: Մեզ է հասել նրանց կողմից 1725–1730–ական թթ. նկարագրված Հայսմալուրքի մի օրինակ (Երևան, Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. # 1533: Հետագայում՝ ՄՄ), որտեղ ներգրավված բազմաթիվ դիմանկարների շարքում առանձնակի հնչեղություն ունի Գրիգոր Լուսավորչին ներկայացնող մանրանկար աշխատանքը, որը կարելի է դասել ժամանակի լավագույնների շարքում: Պահպանելով մանրանկարչական արվեստին բնորոշ սկզբունքները, հեղինակները միաժամանակ ձգտել են այն մոտեցնել հաստոցային նկարչության կատարողականի չափանիշներին:

Երևույթի առումով, հիշարժան են նաև հայոց միջնադարյան ձեռագրերի թերթերի նկարագրողումներում Գրիգոր Լուսավորչի պատկերումները, որի գեղեցկագույն և արտակարգ օրինակներից է 1325թ. Մսում, Մարգիս Պիժակ տաղանդաշատ հայ մանրանկարչի կողմից նկարագրված Ծարականոցը (ՄՄ, ձեռ. # 10439), որտեղ Լուսավորչի դիմանկարը ներկայացված է լուսասպակով, ալեհեր, խաչամախշ շուրջառով՝ ձեռքին կարմիր պահպանակով ավետարան: Կերպարի գեղանկարչական մեկնարանման գեղեցիկ օրինակներից է նաև 13–14–րդ դդ. ստեղծված «Գանձարան»-ում տեղ գտած սրբի դիմանկարչական պատկերումը (Անթիլիաս, Չեռագրատուն, ձեռ. # 98, թերթ 75)՝ դասկան, սակայն և գրաֆիկական մեկնարանումներով: Այս եանգանաքը բացատրվում է և 14–15–րդ դարերից սկսած եվրոպական գրքային գրաֆիկայի ակտիվ ներագոյնությամբ: Երևույթ, որի հետաքրքրական օրինակներից է նաև Խաչատուր Խիզանցու կող-

մից 1569 թ. Վանում նկարագրված Հայսմավորքի քերթերը (ՄՄ, ձեռ. # 4681), որտեղ, անտարակույս, մենք գործ ունենք գրաֆիկական նախաօրինակից օգտվող ստեղծագործողի հետ: «Տրդատի մկրտությունը» տեսարանում, նկարիչը ներմուծում է ճարտարապետական բարդ կառուցվածքի պատկերումներ, որոնք «ներկվում» են միայն կարմիրով, վերածվում պայմանական «հենքի», որի վրա կապտագույնով առանձնացվում են գործող անձանց քիկնոցները և եվրոպականատիպ երանգավորմամբ կերպարների դիմագծերը՝ անշուշտ քելադրված օտարալեզու տպագիր գրքային ձևավորումից (այս ձևովքը նկատելի է նաև մի շարք այլ ձեռագրերի մեջ տեղ գտած Գրիգոր Լուսավորչի պատկերումներում. օրինակ. 1658թ., Անթիլիաս, Չեռագրատում ձեռ. # 213, թ. 324^թ, ձեռ. # 144, թ. 140, 1678, ձեռ. # 213 և այլն): Հայ նկարիչները, ստեղծագործաբար մոտենալով Գրիգոր Լուսավորչի կերպարին, հաճախ ստեղծում էին բազմաֆիգուր սյուժետային հորինվածքներ, հիմնվելով սրբի կենսագրական մանրամասների վրա: Այս առումով, առավել նշանակալից է 1569 թ. Բաղեշում նկարագրված Ժողովածուն (ՄՄ, ձեռ. # 1920, թ. 596^թ), որի ծաղկողը, Վասպուրականի մանրանկարչական մեծանուն դպրոցի հետաքրքիր դեմքերից մեկը՝ Վարդան Բաղիչեցին, քերթի վերին հատվածում, լաջվարդով գունավորված ֆոնի վրա, ներկայացնում է Գրիգոր Լուսավորչի ու Սեդեստրոս Ա Հռոմի պապի կերպարները: Թերթի ցածի մասը զբաղեցնում են հեծյալ Տրդատ քազավորն ու Կոստանդին կայսրը և զինվորների խումբը: Բաղիչեցին ունի բազմաֆիգուր հորինվածք կառուցելու մասնագիտական պատրաստվածություն, սակայն ֆիգուրների պատկերումները մնում են պարզունակ: Նույն ձեռագրի սկզբի մասում (թ. 3^թ) ներկայացված է հայ արվեստի համար առանձնակի մի հորինվածք. Տրդատ քազավորը, Գրիգոր Լուսավորչին ու Ազաթանգեղոսը: Մա անշուշտ ինքնուրույն աշխատանք է, որտեղ ծաղկողը հարազատ մնալով գունային նախասիրություններին(կարմիր և կապույտ), առավել շեշտադրում է զգեստների ոլորածայրերը, իսկ որոշ կառուցվածքային խախտումներ կատարում է հատկապես կերպարների դեմքերը առաջնային դարձնելու միտումով:

Ավելի ուշ շրջանում, Հատկապես 17-րդ դարից սկսած, ձեռագրերի մանրանկարներում հստակ նկատելի է ժամանակի հաստոցային նկարչության ազդեցությունը, երբ Գրիգոր Լուսա-

վորչի կերպարը ներկայացնում է շեշտված դիմանկարչական անհատականությամբ: Առանձնահատկություն, որը քելադրում էր նոր ժամանակն ու նորովի ձևավորվող գեղարվեստական մտածողությունը: Ավելին: Կատարվում են որոշ վտիոխումներ նաև Գրիգոր Լուսավորչի կերպարը լրացնող դեկորատիվ հարդարանքում: Սրբի ձեռքի մեջ պատկերվում է ոլորապտույտ, ոսկեգօծ գլխամասով զավազան, շուրջառը ստանում է կարմրի կամ կապույտի երանգ և այլն: Այդպիսին է նա 1689 թ. Էջմիածնում նկարագարողված Հայսմավուրքում (ՄՄ, ձեռ. # 1512, թ. 78^ա), որի հեղինակը՝ Մովսեսը, գործել է Նաղաշ Հովնաթանի հետ միասին և իր արվեստում կրում է Նաղաշի ստեղծագործական մտածողության ազդեցությունը: Նույնօրինակ առանձնահատկություններ տեսնում ենք 1658 թ. նկարագարված քերթում (Անթիլիաս, Չեռագրատուն, ձեռ. # 213, թ. 7), որտեղ պատկերված է թագավորական ընտանիքին մկրտող Գրիգոր Լուսավորիչը: Նկարիչ Հովհաննեսը նորի զգացողությամբ օժտված ծաղկող է, ավելի ճիշտ՝ պատկերահան, ինչպես սկսվում են կոչվել ժամանակի նկարիչները:

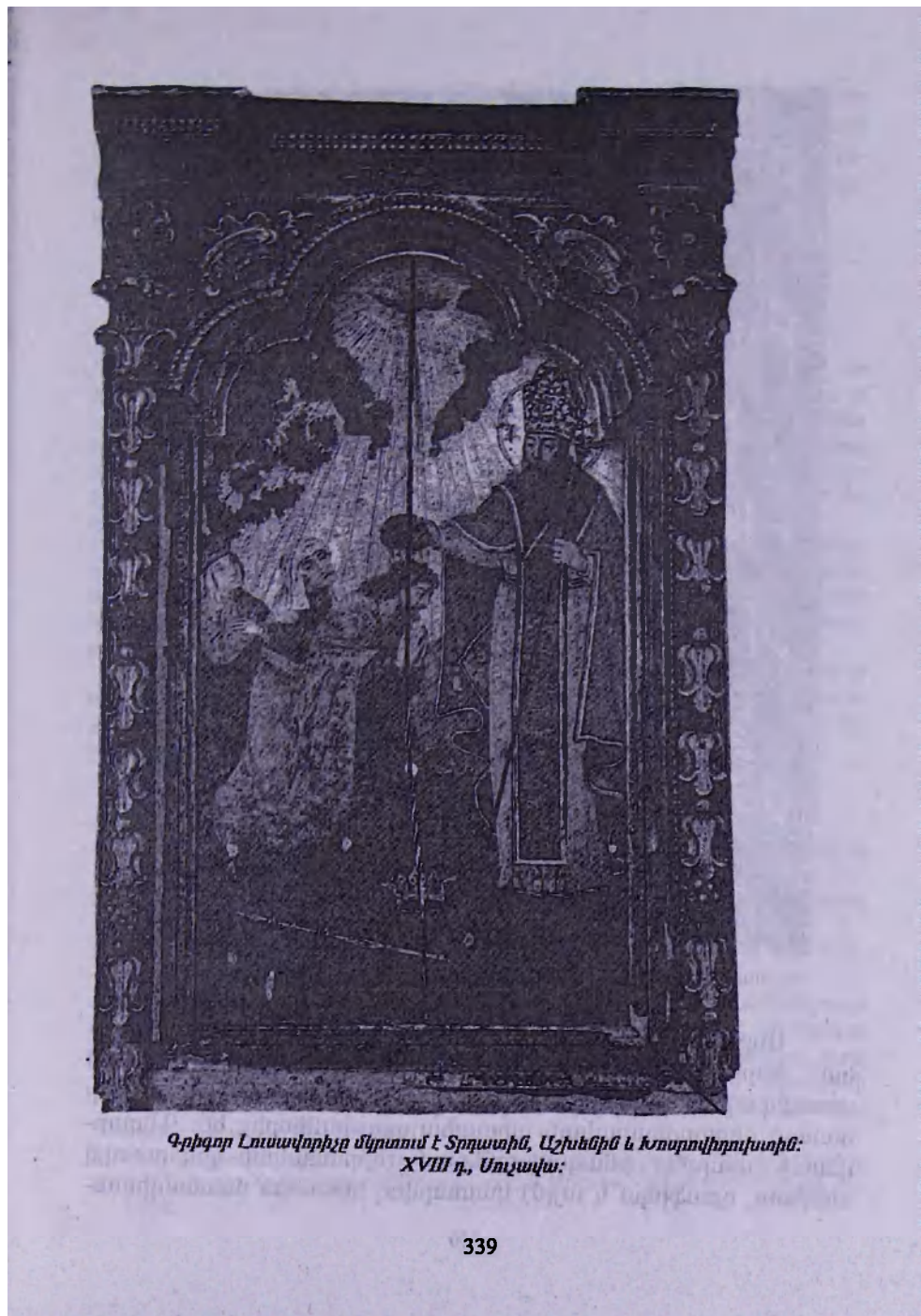
Հովնաթանյանների կատարածի հիմնավոր արտահայտությունը տեսնում ենք տոհմի երրորդ սերնդի նկարիչ Հովնաթան Հովնաթանյանի (1730–1801/2թթ.) արվեստում: Տաղանդաշատ նկարիչը, 1760–ական թվականներից մինչև 1786 թ., Սիմեոն և Դուկաս կաթողիկոսների պատվերով նկարագարողում է Էջմիածնի Մայր տաճարը՝ կատարելով մոտ 120 հաստոցային նկար: Հովնաթան Հովնաթանյանի գեղարվեստական մտածողությունը առաջնորդվում է նոր ժամանակների եվրոպական նկարչության քելադրած սկզբունքներով, ոչ միայն հորինվածքների կազմակերպման իմաստով, այլև պատկերման տեխնիկական նորությամբ: Հովնաթանի ստեղծած դիմանկարչակա շարքում (Մեսրոպ Մաշտոց, Մովսես Խորենացի, Գավիթ Անհաղթ, Վրթանես, Արիստակես, Օձնեցի, Մեծն Ներսես և այլք) ինքնատիպ հնչեղություն ունի և Գրիգոր Լուսավորչի պատկերումը (Էջմիածնի վանք, Նոր վեհարան): Կտավի կենտրոնում տեղադրված սրբի կանգնած ֆիգուրը սպիտակա-դեղնավուն երկարավուն շապիկով է, օձագլուխ գավազանը ձեռքին: Կերպարը հայկական է, գեղեցիկ դիմագծերով և Հովնաթան Հովնաթանյանի ստեղծագործական մտահաղացումների գեղեցկագույն դիմանկարչական դրսևորումներից, որով և նա առաջինն էր, որ հայ կերպարվեստում հիմնավորեց շքերթա-

յին դիմանկարի ժանրը: Նա առաջինն էր նաև հաստոցային քեմատիկ պատկերի ստեղծման ասպարեզում, որի լավագույն դրսևորումներից է «Հովիվները թաղում են Գրիգոր Լուսավորչին» քեմատիկ աշխատանքը (Էջմիածին, Մայր տաճար): Բնանկարի մի վտր «հեքիաթային» հենքի վրա, սրբի մարմինը ներկայացվում է հեռու վերացականից՝ իրական ու մարդեղեն: Նկարիչը կարողանում է անգամ վերարտադրել Գրիգոր Լուսավորչի դիմ տանող հովիվների «գործադրած ուժը» և ֆիգուրները դնել դիմամիկ շարժման մեջ: Հովնաթանը, սյուժետային նկարներ ստեղծելիս, հաճախակի է օգտվում եվրոպական փորագրական թերթերից, սակայն հայկական քեմատների ժամանակ, նկարիչը լիակատար հեղինակ է:

Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված նկարներ պահպանվել են նաև տարբեր հոգևոր կենտրոններում, որոնցից մեկը՝ Չմառի (Լիբանան) մոտ գտնվող Ղազիթ Բեյթ վանքում է: Այստեղ, կտավի վրա ներկայացված գահակալ Գրիգոր Լուսավորչը կաթողիկոսական շքեղ հանդերձանքով է, գավազանակիր, դեպի երկինք հասած հայացքով, որի կողքին ծաղկազարդ զգեստով և խույրով եպիսկոպոս է՝ ձեռքին հայերեն տեքստ ունեցող թղթի ոլորով: Յաճի մասում ֆրանցիսկյան միաբաններին հաստու սանրվածքով սարկավազի պատկերում է, որի կողքին տեղադրված է հավանաբար Տրդատ թագավորի կերպարը՝ սուլթանական հագուստով: Ստեղծագործությունը հեռու է սրբանկարչական վերարտադրման կանոնիկ նկարելաձևից և ունի արևելյան հստակ երանգավորում: Գրիգոր Լուսավորչի դիմանկարչական պատկերման մեկ այլ օրինակում (1720թ., Վեներիկ, Միսիթարյան միաբանության հավաքածու) ժամանակի շնորհալի նկարիչ, կեսաբացի Հովհաննես Պատկերաիանը (1695–1758թթ.), ինչպես իր մյուս դիմանկարչական աշխատանքներում, նույնպես և այս դիմանկարում, կերպարը տեղադրում է բնություն ներկայացնող հենքի վրա, ունենալով ժամանակի իտալական արվեստին բնորոշ ռոմանտիկ տրամադրության երանգավորում:

* * *

Վերնշված օրինակները միայն մի չնչին մասն են այն բազումից, որոնք սվտված կլինեն տարածության ու ժամանակի մեջ:

Գրեգոր Լուսավորիչի մկրտումը Էջմիածին, Աջիւնքի և Խորանի խորանները:
XVIII դ., Մուշակապետներ:

Ամենայն ճակարհի, Կոնդրակի ձևավորում, 18-րդ դ., Նստված:

Մեր կողմից Գրիգոր Լուսավորչի կերպարի գեղանկարչական մարմնավորման հարցի կապակցությամբ ներկայացվեցին առավել տիպականները, որոնք հայ սրբի կերպարի մինչև մեր օրերը հասած գեղարվեստական արտահայտություններից են: Գեղարվեստի տարբեր բնագավառներում (կիրառական-դեկորատիվ արվեստ, գրաֆիկա և այլն) կատարվող հետագա մասնագիտա-

կան խորը ուսումնասիրությունները և կարող են գիտա-արվեստաբանական առանձին հիմնավոր աշխատությունների նյութ հանդիսանալ, հարստացնելով մեր պատկերացումները հայոց մեծագույն սրբի և համաշխարհային մշակույթում դեպի նրա կերպարը եղած հետաքրքրության վերաբերյալ:

ASHOT STEPANYAN

THE IMAGE OF GREGORY ILLUMINATOR IN PAINTING

Gregory Illuminator is one of the greatest and supreme names of the Armenian people, who at the beginning of the 4th century will introduce the ideas of religion and will state it as state religion. The life and work of Gregory Illuminator have become the bases for various scientific work and his immaculate image thoroughly came into the religious culture, assuming versatile interpretation in painting, drawing, metal-working, pottery, engraving, embroidery, etching, and in the spheres of applied arts.

It is difficult to imagine the medieval art without the glorious and infinitely interesting image of Gregory Illuminator, which affords and opportunity to observe the artistic work devoted to him in various systems of culture; the most beautiful examples of which are introduced especially in Russian, Byzantine and Armenian paintings.

Further profound and professional study of the matter can be the bases of some individual scientific work, enriching our conception about the Armenian greatest holy of holies and special attitude to his image generially existing in the world wide culture.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ագաբանգեղոս, Հայոց Պատմություն: Աշխարհաբար քարգնամությունը և ծանոթությունները Արամ տեր-Ղևոնդյանի, Եր., 1983:
2. Шу' П.М.Мурадян, Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя. "Кавказ и Византия", Ер., 1982, с. 5-20 և այլն:
3. А.И.Успенский, Фрески церкви Спаса Нередицы. М., 1910, с. 24, табл. XXII. Այս նկերնցում կար մաև ս. Հովհաննիսի պատկերող որմնանկար:
4. Макарий, Археологическое описание церковных древностей в Новгороде и его окрестностях. Т. II, М., 1860, с. 47. Հատկանշական է, որ Գրիգոր Լուսավորչի սրբանկարչական հորինվածքներում սրբի աշակում միշտ պատկերվում է ավետարան: Բացառություն են կազմում Միստրայի Աֆոնտիկո (1311-1312թթ.) նկերնցու որմնանկարները. A. Grabar, Byzantine Peiting. Geneva, 1953, p. 155.
5. Ծարտաշապետության պատմությունն ու վերլուծությունը մերկայացված է. Н.И.Брунов, Храм Василия Блаженного в Москве. Покровский собор. М., 1988.

6. Д.А.Ровинский, Русские народные картинки. СПб, 1881, # 1423.
7. Строгановский иконописный лицевой подлинник (конца XVI и начала XVII столетий), М., 1969.
8. Աղբակ Չուպանյան, Հայ երկր: Փարիզ, 1912, էջ 114-115, նկ. 48:
9. Т.В.Николаева, Произведения русского прикладного искусства с надписями XV — первой четверти XVI века. "Свод археологических источников", вып. I — 49, М., 1971, N 95, с. 90/91, табл. 61, 63, 74.
10. Grabar, Le peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, p. 187.
11. J.D. Stefanescu, L' evolution de peinture religieuse en Bukovine et en Moldavie. Paris, 1928, p. 98.
12. Sirarp Der Nersisian, Les portraite des l'art Byzantin. "Byzantion", I, XXXVI, [1966], fase 2, Bruxelles, 1967, p. 386-395: Թարգմանությունը Միրարփի Տեր-Ներսիսյան, Գրիգոր Լուսավորչի դիմանկարը բյուզանդական արվեստում, «Հայ արվեստը միջնադարում», Եր., 1975, էջ 64-69; В.Н.Лазарев, История византийской живописи. М., 1986, с. 70.
13. Միրարփի Տեր-Ներսիսյան, Եզվ. աշխ., էջ 67:
14. W. Salzenberg, Alt-christliche Bandenkmaler von Constantinopel. Vol. VI, bis. XII, Berlin, 1854, taf. 29; Mango Ciri, Materials for the Study of the Mosaics St. Sophia at Istanbul. Washington, 1962. Գրիգոր Լուսավորչի խճանկար պատկերին վերաբերվող հողվածների շարքում են եղել և Ալիմյանի, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի խճանկարը Ս. Սոփիայի եկեղեցում մեք, «Հանդես ամսօրեայ», 1932, մայիս-հունիս, էջ 369-370; Կ. Բասմաճյանի. Գրիգոր Լուսավորչի Այս Սոփիայի մեք. «Ընդարձակ տարեցույց ազգային հիվանդանոցի», Կ. Պոլիս, 1937, Ը տարի (ըրատարակության համար, Ֆոտոտարի վերատպությունից զնայատկեր էր կատարել Ալ. Ռայմոնդ և նվիրել հողվածարին); Վ. Հազոմու հողվածը հրատարակված «Բազմակերպում» (Վենետիկ, 1941, # 1-12, էջ 13-16, 1943, # 1-6, 15 35-40); Հովհաննես Ավգրիի. Ժամանակագրական հետազոտություն ս. Գրիգոր Լուսավորչի խճանկարին. «Բազմակերպ», 1955, # 8-10, էջ 191-194, 1957, # 11-12, էջ 279-281 և այլն:
15. S. Millet, Le monastere de Daphni. Paris, 1899.
16. N.Firati, Decouverte d'une ieglise bizantine a Siebaste de phrygie. Rapporte preliminaire. "Cahiers archieologues", XIX. Paris, 1969, p. 157, fig. 12.
17. Միրարփի Տեր-Ներսիսյան, Եզվ. աշխ., էջ 9:
18. Alexei Lidov, The Mural peintinges of Akhtala. Moscow, 1991.
19. Л.А.Меликсет-Бек, Об армяно-грузино-латино-русской версиях греческих гомилей, связываемых с именем Иоанна Златауста. "Византийский временник", ХУП, 1960, М.-Л., с. 70-77. Այս հուշարձանների որմնանկարներին նվիրված մեմորիալ-արժանների հեղինակ, վրաց արվեստագիտության գավառ չինգրում ոչին Գրիգոր Լուսավորչի պատկերի վերաբերյալ:
20. В.Н.Лазарев, История византийской живописи. С. 145. Վաղ շրջանի բյուզանդական սրբապատկերային հորինվածքների կանոնիկ կրթվածքի պատկերումներն էին. Ամենակալը(Պանոպոլոսոս), արտիփում Բարիստուց(Կեիսոս), առաջատմների վրա շրջանակների մեք

ավետարանիչներ: Վ. Լազարևը գտնում է, որ Կոնստանդնուպոլսական այս ձևը 11-րդ դարում կանոնացված անցյալի վերապրույ է: Նույն տեղում, էջ 103:

21. И.Орбели, Развалины Ани. СПб, 1911, с. 33: Տես նաև՝ Ռ.М.Мурадян, Проблема конфессиональной ориентации церкви Онеца. "Кавказ и Византия", #5, Ер., 1987, с. 36-66: Որմնակարների ընդօրինակությունները կատարել էր հայ մշակույթի երախտավոր, գիտնական-արվեստագետ Գ. Հովսեփյանի ղեկավարած արշավախմբի անդամ, նկարիչ Մ.Թարխանյանը, որի աշխատանքները պահպանվում են Հայաստանի Ազգային պատկերասրահի և Հայաստանի Պատմության Պետական թանգարանի ֆոնդերում:
22. Երևան, Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թրք. 240, վավ. 130:
23. Արգամ Այվազյան, Նախիջևան: Գիրք հուշարձան: Եր., 1991:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒՅՈՒՆ

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Վսեման Քաղաքային	
Հայ-քրդական հարաբերությունները Հայաստանի առաջին	
հանրապետության գոյության տարիներին	5
Սուրեն Քաղզասարյան	
Կուսակցական համակարգը 1930-1945 թթ. թուրքական	
հանրապետությունում	41
Ռուբեն Գարապետյան	
Սիրիա և Իսրայել շօգտագործված հնարավորությունները խաղաղության	
հաստատման համար (1991-2001).....	50
Հովհաննիս Կորյունյան, Հերման Գոլց (Գերմանիա)	
Գերմանական հասարակայնությունը և հայկական ջարդերը Օսմանյան	
կայսրությունում (1896-1897 թ).....	63
Անուշ Հովհաննիսյան	
ԽՍՀՄ-ի փլուզումը, «թուրք միասնության» զարգացումը և	
Ղարաբաղյան հարցը (1990-95-ականների թուրքական հրապարակումների	
լուսաբանմամբ)	74
Նիկոլայ Հովհաննիսյան	
Մերձավորարևելյան-անդրկովկասյան աշխարհաքաղաքական	
տարածաշրջանի ձևավորումը	82
Ռեմ Ղազանջյան	
1921 թ. մոսկովյան ռոտ-թուրքական պայմանագրի հարցի զննատման	
շուրջ.....	106
Ռոմիթն Մաֆրաստյան	
Հայ լիբերալները և սահմանադրական շարժումը Օսմանյան	
կայսրությունում (1867-1876 թթ.).....	125
Ավետիս Փափազյան	
Թանգիմաթի «Բարեկրթությունները» Օսմանյան օրենսգրքերի մեջ	143

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԳԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ազատ Քոզլյան	
Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական զարթոնքի ազդակները	
(12-13-րդ դդ.)	156
Քրիստինե Կոստիկյան	
Ջաշաթաղի 17-րդ դարի պատմությունը վերաբերող մի փաստաթուղթ	168
Նիկոլայ Հարությունյան	
Հին հայկական տեղանուններն ու ցեղանունները սեպագիր արձայններում և	
մրանց պատմական արձայնները	176

Արքայ Մաթևոսյան	
Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանությունը և երկարակյությունը. ընդհանրություններ և տարբերություններ	185
Արտակ Մովսիսյան	
Հայկական լեռնաշխարհում կիրաված գրային համակարգերը Ջ.Ա. 12-7-րդ դարերում: Համի քաղաքության (Բիսյունիլի, Ուրարտու, Արարատ) այնտական գրային քաղաքականությունը	196
Պավել Չորանյան	
Ջարվանառի էքնիկ դիմագծի հարցի շուրջ	204
Արամ Քոչյան	
Նոր նյութեր խեթական տեղության և հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին	233

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Լորենտ Գանեղյան	
Բացառիկ ժառանգություն (Գիվան Եղիա Մուշեղյանի գիտական նկարագրություն)	246
Մարգարիտա Խաչիկյան	
Խոտի-ուրարտա-հայկականը	265
Մաքսիմ Խանոյան	
Դրսեորման պրոբլեմը լեզվաբանության մեջ (քրդերեն լեզվի նյութերի հիման վրա)	270
Արմանուշ Կոզմոյան	
Միջնադարյան Արևելքի «Եղբայրությունների» տիպաբանության խնդրի շուրջ	290
Ներսես Մկրտչյան	
Միջագետքի գյուղատնտեսական տեղմիները հայերեն լեզվում	301
Աշոտ Ստեփանյան	
Գրիգոր Լուսավորչի կերպարի մարմնավորումը գեղանկարչության մեջ... ..	319

СОДЕРЖАНИЕ

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

Ваган Байбурдян Армяно-курдские отношения в период становления Первой Армянской Республики.....	5
Сурен Багдасарян Партийная система в Турецкой республике в 1930-1945гг.....	41
Рубен Карапетян Сирия и Израиль: Неиспользованные возможности для становления мира (1991-2001 гг.).....	50
Ришсимэ Коржазян, Герман Гольц (Германия) Немецкая общественность и армянские погромы в Османской империи (1896-1897 гг.).....	63
Авуш Оганесян Развал СССР. Идея "Турецкого Единства" и Карабахский вопрос (в свете турецких изданий 1990-1995 гг.)	74
Николай Оганесян Формирование ближневосточно-закавказского геополитического региона.....	82
Рем Казанджян К вопросу об оценке московского русско-турецкого договора 1921 г.	106
Рубен Сафрастян Армянские либералы и конституционное движение в Османской империи: 1867-1876 гг.....	125
Аветис Папазян "Преобразования" Танзимата в законодательных актах Османской империи.....	143

ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ И СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Азат Бозоян Стимулы политического возрождения Киликийской Армении (12- 13 вв.).....	156
Кристине Костикян Об одном документе по истории Кашатага 17-го века.....	168
Николай Арутюнян Древнеармянские топонимы и этнонимы в клинописных источниках и их исторические корни.....	176

Артур Матевосян	
Христология Армянской церкви и диофизитство. Сходства и различия.....	185
Арташ Мовсисян	
Письменные системы использованные в Армянском нагорье в 12-7 вв. (Д.Р.Х.): Государственная политика письменности Ванского царства (Бийнили, Урарту, Арарат)	196
Павел Чобанян	
К вопросу об этническом облике Карвачара	204
Арам Косян	
Новые материалы о взаимоотношениях хеттского государства со странами Армянского нагорья	233

КУЛЬТУРА И ФИЛОЛОГИЯ

Лорета Данегян	
Уникальное наследие (Корпус Егия Мушегяна. Научное описание).....	246
Маргарита Хачикян	
Хуррито-урарто-армянский	265
Максим Хамоян	
Проблема проявления в лингвистике (На материале курдского языка).....	270
Армануш Козмоян	
К вопросу о типологии понятия "Братства" в средние века на Востоке	290
Нерсес Мхртчян	
Земледельческие термины Двуречья в армянском языке.....	301
Ашот Степанян	
Образ Григория Просветителя в изобразительном искусстве.....	319

CONTENTS

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

Vahan Bayburdyan Armenian-Kurdish Relations in the Times of the First Armenian Republic	5
Suren Baghdasaryan The Party System of the Turkish Republic in 1930-1945.....	41
Ruben Karapetyan Syria and Israel: The Past Possibilities and Future Prospects for Peace (1991-2001)	50
Herman Goltz (Germany), Hripsime Korkhmazyan The German Public and the Armenian Massacres in Turkey (1896-1897).....	63
Anush Hovhannisyan The Dissolution of the Soviet Union, the Idea of "Turkish Unity" and the Question of Nagorno- Karabach. (According to the Turkish Publications of 1990-95's).....	74
Nikolay Hovhannisyan On Formation of the Middle Eastern – Transcaucasian Geopolitical Region.....	82
Rem Ghazamjyan On the Estimation of the Moscow Russian – Turkish Agreement, 1921	106
Rouben Safrastyan Armenian Liberals and Constitutional Movement in the Ottoman Empire: 1867-1876	125
Avetis Papazyan The "Reforms" of the Tanzimat in the Ottoman Legislation.....	143

ANCIENT AND MIDDLE AGES

Azat Bozoyan The Historical Incentives of the Political Revival in Armenian Cilicia.....	156
Kristine Kostikyan A Document of the 17th Century Kashatagh History	168
Nicolay Harouthiounyan Ancient Armenian Toponyms and Ethnonyms in Cuneiform Sources and Their Historical Roots.....	176
Arthur Matevosyan The Christology of the Armenian Church and the Diophysitism: Similarities and Distinctions	185
Artak Movsisyan Writing Systems Used in Armenian Highland During the 12-7 Centuries (B.C.) State Writing Policy of Kingdom of Van (Bianili, Urartu, Ararat)	196

Pavel Chobanyan	
About Ethnic Aspect of Karvachar	204
Aram Kossyan	
New Data about the Interrelations between the Hittite Empire and the Countries of the Armenian Highland.....	233

CULTURE AND PHILOLOGY

Loreta Danegyan	
A Unique Heritage	246
Margarit Khachikvan	
Hurro-Urarto-Armeniaca	265
Maxim Khamoyan	
The Problem of Manifestation in Linguistics (According to the Kurdish Language Materials)	270
Armanush Kozmoyan	
On the Problems of Typology of Medieval Eastern "Brotherhoods" Societies..	290
Nerses Mkrtychyan	
Mesopotamian Agricultural Terms in Armenian.....	301
Ashot Stepanyan	
The Image of Gregory Illuminator in the Painting.....	319

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՐԻՆԵՐ

XX

Գեղ. խմբագիր Ա. Ա. Բաղդասարյան
Դասակարգչ, մասկոթող Գ. Ա. Գաղոբյան

Տպագրությունը
Փայլերը
Չափերը
Օպակը
Տպագրումը
Գինը

ՕՖսեթ
ՕՖսեթ
60x84/16
22 տպ. մամ.
15.7 հրատ. մամ.
20.5 պայմ. մամ.
300
պայմանագրային

Տպագրված է «Չանգակ-97» հրատարակչության տպարանում.
375010, Երևան, Վարդանանց փակուղի 8, հեռ. 54-89-32, 54-05-17,
էլ. փոստ՝ zangak@arminfo.com: